

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 35

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 3 від 28.03.2022 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Шапошникова І.В., Костючков С.К.**ТОТАЛІТАРНА ЛЮДИНА В УМОВАХ СУСПІЛЬНОГО РЕДУКЦІОНІЗМУ:
СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ.....9**СЕКЦІЯ 2****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Глебова Н.І., Афанасьєва Л.В., Глинська Л.Ф.**СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ШКОЛЯРІВ
В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....16**Maksymchuk O.V.**PECULIARITIES OF GENDER POLICY FORMATION
IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....21**Щерба О.І.**СПРИЙМАННЯ УКРАЇНЦЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АЙДЕНТИКИ,
ЇЇ ПРЕДСТАВЛЕННЯ У ДИЗАЙНІ ТОВАРІВ ТА ВПЛИВ
НА СПОЖИВЧІ УПОДОБАННЯ.....26**СЕКЦІЯ 3****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЯ****Melnyk O.A.**FORMATION OF CONCEPTS OF PERSONALITY IN PSYCHOLOGY
COURSES OF THE UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR.....50**Перевязко Л.П.**СНОВИДІННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН:
САНОЦЕНТРИЧНИЙ ПІДХІД.....56**СЕКЦІЯ 4****ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Драгола Л.В., Сіденко Ю.О.**ФАХОВА ПІДГОТОВКА ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА
ЯК СКЛАДОВА ЙОГО ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ.....62**Мельничук І.В., Асєєва Ю.О., Степанова А.С.**АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ КОРЕКЦІЇ НЕГАТИВНОГО
ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....67**Партико Т.Б., Федевич А.О.**ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВ 8–10 КЛАСІВ
З РІЗНИМ СТАВЛЕННЯМ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ.....72

Савицька О.В. СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ЯК ПОКАЗНИК ЇЇГО ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМФОРТНОСТІ.....	79
---	----

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Баришнікова В.В. ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ВАГІТНИХ ТА ФОРМУВАННЯ МАТЕРИНСЬКОЇ ДОМІНАНТИ.....	85
Власенко О.О. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ.....	94
Волинець Н.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОНСТРУЮВАННЯ ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	99
Волкова О.О. КОНЦЕПЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА КОПІНГ-ПОВЕДІНКА МОРЯКІВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА РИЗИКУ.....	106
Данілова О.С., Лещинська Д.А. ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЙ ЕФЕКТ ВПЛИВУ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ГЕНЕЗИСІ.....	112
Дем'яненко С.Д., Порядченко Л.А. МОВОЛЕННЕВО-ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ ШОСТОГО РОКУ ЖИТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАСВОЄННЯ ОПИСУ).....	117
Жарікова С.Б., Богдан Н.М., Краснокутська Ю.В. СПЕЦИФІКА САМОУПРАВЛІННЯ ОСОБИСТОСТІ У ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ.....	122
Клименко М.Р. ОБРАЗ ТІЛА У ПСИХОДИНАМІЦІ НАРЦИСИЧНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ.....	127
Ковиліна В.Г. СУПРОВІД СІМ'Ї, ЯКА ВИХОВУЄ ДИТИНУ З ВІДХИЛЕННЯМИ У РОЗВИТКУ.....	133
Комар Т.В., Руденок А.І., Дідик Н.М. ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙНОЇ ГОТОВОСТІ СТУДЕНТІВ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА.....	138
Меленчук Н.І., Зозуля Л.В. ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	143
Предко В.В. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОСТКОВІДНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ.....	149
Пріб Г.А., Бегеза Л.Є., Раєвська Я.М. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ/ВЕТЕРАНІВ: ПРОБЛЕМАТИКА ВИВЧЕННЯ.....	159

Тихоненко Ю.О. ВПЛИВ ІНТЕРНЕТУ НА ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ.....	164
Шевченко О.М., Владимирова В.І. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ РЕФЛЕКСІЇ СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ СХИЛЬНОСТІ ДО СПІЛКУВАННЯ.....	169

СЕКЦІЯ 6

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Куций О.А. ПСИХОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОНЯТТЯ «ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА»: КРИТИЧНО-АНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	174
Трофімов А.Ю., Васильчук Т.О. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ЯКІ ФОРМУЮТЬ ПРИХИЛЬНІСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ.....	180

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Демчук Т.П. МОДЕЛЬ СИСТЕМНОГО ОПИСУ ІМІДЖУ ПЕДАГОГА.....	185
Клочко А.О. СУТНІСТЬ ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	191
Макарова О.П., Червоний П.Д. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ.....	196
Ніколаєв Л.О., Тунтуєва С.В. РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ, ЯКІ НАДАЮТЬ СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ.....	201
Пономаренко Я.С. БРЕХНЯ У СТРУКТУРІ ПСИХОЗАХИСНОЇ ПОВЕДІНКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТІСНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ.....	208
Ситник С.І., Карамушка Т.В., Крайлюк А.І. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ БЕЗРОБІТНИХ ОСІБ.....	214
НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....	219

CONTENTS

SECTION 1**SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Shaposhnykova I.V., Kostiuchock S.K.**TOTALITARIAN MAN IN THE CONDITIONS OF SOCIAL REDUCTIONISM:
SOCIOLOGICAL INTERPRETATION.....9**SECTION 2****SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES****Hlebova N.I., Afanasieva L.V., Hlynska L.F.**SOCIO-COMMUNICATIVE ASPECTS OF SCHOOLCHILDREN'S
DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING:
SOCIOLOGICAL ANALYSIS.....16**Maksymchuk O.V.**PECULIARITIES OF GENDER POLICY FORMATION
IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....21**Shcherba O.I.**UKRAINIANS' PERCEPTION OF NATIONAL IDENTICS, ITS REPRESENTATION
IN GOODS DESIGN AND INFLUENCE ON CONSUMER PREFERENCES.....26**SECTION 3****GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Melnyk O.A.**ART THERAPY AS THE WAY TO CORRECT
PRESCHOOL CHILDREN'S PSYCHO-EMOTIONAL STATE.....50**Pereviazko L.P.**DREAMING AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON:
THE SANOCENTRIC APPROACH.....56**SECTION 4****DEVELOPMENTAL AND EDUCATIONAL PSYCHOLOGY****Drahola L.V., Sidenko Yu.O.**PROFESSIONAL TRAINING OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST
AS A COMPONENT OF HIS PROFESSIONAL DEVELOPMENT.....62**Melnychuk I.V., Asieieva Yu.O., Stepanova A.S.**ART THERAPY AS THE WAY TO CORRECT PRESCHOOL
CHILDREN'S PSYCHO-EMOTIONAL STATE.....67**Partyko T.B., Fedevych A.O.**EMOTIONAL AND VOLITIONAL PECULIARITIES OF STUDENTS
OF THE 8–10 GRADES WITH DIFFERENT ATTITUDE TO DISTANCE LEARNING.....72

Savytska O.V. STUDENTS' ATTITUDE TOWARDS DISTANCE LEARNING AS AN INDICATOR OF ITS PSYCHOLOGICAL COMFORT.....	79
SECTION 5	
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	
Baryshnikova V.V. PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF PREGNANT WOMEN AND FORMATION OF MATERNAL DOMINANCE.....	85
Vlasenko O.O. CONCEPTUAL PREREQUISITES FOR THE OCCURRENCE OF PROFESSIONAL SPEECH COMPETENCE.....	94
Volynets N.V. PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CONSTRUCTION OF LIFE PLANS OF PERSONALITY IN ADOLESCENCE.....	99
Volkova O.O. THE CONCEPT OF EMPIRICAL STUDY OF PSYCHOLOGICAL FEATURES AND COPING BEHAVIOR OF SEAMEN IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY AND RISK.....	106
Danilova O.S., Leshchynska D.A. PSYCHOTHERAPEUTIC EFFECT OF THE INFLUENCE OF SACRED ART ON THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY IN THE CULTURAL AND HISTORICAL GENESIS.....	112
Dem'ianenko S.D., Poriadchenko L.A. MAINTENANCE-PERSONAL DEVELOPMENT OF CHILDREN OF THE SIXTH YEAR OF LIFE (ON THE MATERIAL ASSIMILATION OF THE DESCRIPTION).....	117
Zharikova S.B., Bohdan N.M., Krasnokutska Yu.V. SPECIFICS OF PERSONALITY'S SELF-GOVERNMENT IN HOSPITALITY SPECIALISTS AT DIFFERENT STAGES OF PROFESSIONAL GENESIS.....	122
Klymenko M.R. BODY IMAGE IN THE PSYCHODYNAMICS OF NARCISTIC SELF-REGULATION.....	127
Kovylyna V.H. SUPPORT OF A FAMILY RAISING A CHILD WITH DEVELOPMENTAL DEVIATIONS.....	133
Komar T.V., Rudenok A.I., Didyk N.M. STUDY OF MOTIVATIVE READINESS OF STUDENTS TO WORK WITH CHILDREN WITH AUTISTIC SPECTRIC DISORDERS.....	138
Melenchuk N.I., Zozulia L.V. PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF SELF-REALIZATION OF PERSONALITY.....	143
Predko V.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF POST-COVID REHABILITATION OF EDUCATIONAL PROCESS PARTICIPANTS: RESTORATION OF HARDINESS.....	149

Prib H.A., Beheza L.Ye., Raievska Ya.M. SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF MILITARY/VETERANS: PROBLEMS OF STUDY.....	159
Tykhonenko Yu.O. THE IMPACT OF THE INTERNET ON THE LIFE ORIENTATION FORMATION IN ADOLESCENTS.....	164
Shevchenko O.M., Vladymyrova V.I. EMPIRICAL STUDY OF MEDICAL STUDENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF TENDENCY TO COMMUNICATION REFLECTION INDICATORS.....	169

SECTION 6 PSYCHOLOGY OF WORK

Kutsyi O.A. PSYCHOLOGICAL COMPONENT OF THE CONCEPT TO «ORGANIZATIONAL CULTURE»: CRITICAL-ANALYTICAL VIEW AND PROPOSALS.....	174
Trofimov A.Yu., Vasylchuk T.O. SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS FORMING THE COMMITMENT OF EMPLOYEES.....	180

SECTION 7 SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Demchuk T.P. MODEL OF SYSTEM DESCRIPTION OF TEACHER'S IMAGE.....	185
Klochko A.O. THE ESSENCE OF PARTNERSHIP INTERACTION IN MANAGEMENT ACTIVITIES OF MANAGERS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS.....	191
Makarova O.P., Chervonyi P.D. FORMATION AND DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE POLICE.....	196
Nikolaiev L.O., Tuntuieva S.V. DEVELOPMENT THE PROFESSIONAL COMPETENCIES OF SPESIALISNS WHO PROVIDING SOCIAL SERVICES FOR LOCAL COMMUNITIES.....	201
Ponomarenko Ya.S. LIES IN THE STRUCTURE OF PSYCHO-PROTECTIVE BEHAVIOR OF POLICE OFFICERS IN THE CONTEXT OF PERSONALITY'S FULFILLMENTITY.....	208
Sytnyk S.I., Karamushka T.V., Krailiuk A.I. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF COPING BEHAVIOR OF UNEMPLOYED PERSONS.....	214
A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	219

СЕКЦІЯ 1

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ТОТАЛІТАРНА ЛЮДИНА В УМОВАХ СУСПІЛЬНОГО РЕДУКЦІОНІЗМУ: СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

TOTALITARIAN MAN IN THE CONDITIONS OF SOCIAL REDUCTIONISM: SOCIOLOGICAL INTERPRETATION

У статті представлено соціологічну інтерпретацію буття тоталітарної людини в умовах суспільного редукаціонізму, характерного для тоталітарного суспільства. Зазначається, що сучасною соціологією переосмислюється зміст таких категорій як «суспільство», «справедливість», «прогрес» тощо; цим покладено початок новим підходам до аналізу політичних режимів, як одного з визначальних чинників дослідження структурної організації суспільного життя та соціальних трансформацій. Підкреслюється, що міждисциплінарні дослідження тоталітаризму є в умовах сучасності актуальними, оскільки застосування тоталітарних методів у процесі керування громадським життям подекуди мають місце в суспільствах і державах XXI століття. Актуалізується питання щодо аналізу проблематики тоталітарного суспільства, який у соціологічних теоріях має переважно епізодичний, ніж систематичний характер, причому дослідження вказаного феномену здійснюється здебільшого в контексті розгляду прогресивних моделей суспільного устрою, зокрема – демократії. В якості кваліфікаційної характеристики тоталітарних суспільств запропоновано застосувати поняття «суспільний редукаціонізм». Акцентовано увагу на альтернативі тоталітарному суспільству – громадянському суспільстві, яке пропонується досліджувати міждисциплінарно – у філософсько-світоглядному, соціально-політичному та у культурно-історичному вимірах. Репресивна колективна відповідальність за результати функціонування тоталітарного суспільства знищила проблему суспільної та особистої моралі, внаслідок чого почалися процеси руйнації відповідальної, мислячої, самостійної особистості та поступового знищення її як соціального феномена. Зроблено висновок про те, що загальним знаменником репресивного впливу тоталітарного суспільства на людину постає перетворення особистості в частинку маси, а також генерування безальтернативного соціального конформізму, підкорення та інтолерантності. Доведено, що становлення і розвиток тоталітарного суспільства є процесом мінімізації можливостей людини самореалізуватися в соціумі, оскільки тотальне одержавлення всіх сфер суспільного життя й домінування єдиної політичної партії робить людину абсолютно залежною від діючої влади.

Ключові слова: соціологія, тоталітаризм, тоталітарне суспільство, політичний

режим, редукаціонізм, «масовидна людина», репресивний вплив, маса, громадянське суспільство, особистість, соціальна екзистенція.

The article presents a sociological interpretation of the existence of a totalitarian man in the conditions of social reductionism, characteristic of a totalitarian society. It is noted that modern sociology rethinks the content of such categories as «society», «justice», «progress», etc.; this marked the beginning of new approaches to the analysis of political regimes, as one of the determining factors in the study of the structural organization of social life and social transformations. It is emphasized that interdisciplinary studies of totalitarianism are relevant in today's world, as the use of totalitarian methods in the management of public life sometimes takes place in societies and countries of the XXI century. The issue of analysis of the problems of totalitarian society, which in sociological theories is mostly episodic rather than systematic, is being raised, and the study of this phenomenon is carried out mostly in the context of progressive models of social order, including democracy. It is proposed to use the concept of «social reductionism» as a qualification characteristic of totalitarian societies. It is emphasized that interdisciplinary studies of totalitarianism are relevant in today's world, as the use of totalitarian methods in the management of public life sometimes takes place in societies and countries of the XXI century. The issue of analysis of the problems of totalitarian society, which in sociological theories is mostly episodic rather than systematic, is being raised, and the study of this phenomenon is carried out mostly in the context of progressive models of social order, including democracy. It is proposed to use the concept of «social reductionism» as a qualification characteristic of totalitarian societies. It is concluded that the common denominator of the repressive influence of totalitarian society on man is the transformation of the individual into a part of the mass, as well as the generation of unalterable social conformism, subjugation and intolerance. It is proved that the formation and development of a totalitarian society is a process of minimizing human opportunities for self-realization in society, as the total nationalization of all spheres of public life and the dominance of a single political party makes a person completely dependent on the current government.

Key words: sociology, totalitarianism, totalitarian society, political regime, reductionism, «mass man», repressive influence, mass, civil society, personality, social existence.

УДК 316.3

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.1>

Шапошникова І.В.

д. соціол. н., професор,
декан факультету психології, історії та соціології
Херсонський державний університет

Костючков С.К.

д. філос. н.,
професор кафедри філософії,
соціології та соціальної роботи
Херсонський державний університет

Вступ. Сучасна соціологія демонструє досить глибокі зміни дослідницького ландшафту, змінюючи зміст і напрями розвідок, концентруючи увагу на, в першу чергу, специфіці соціальних відносин у різних аспектах. У фокусі дослідницької уваги сучасних соціологів авангардні позиції займають питання фундаментальних прав людини, які покликані забезпечувати захист від впливу на індивідуальне й суспільне життя деструктивно діючих соціальних, економічних, політичних чинників. У основі практичної реалізації теоретичних побудов соціології XXI століття має бути, як бачиться, всебічна турбота про суспільство в усіх його формовиявах і захист тих суспільних інтеракцій, у просторі яких людина відчуває себе не елементарною структурною одиницею соціуму, а продуктивним творцем, гармонійно поєднаним із природним і соціальним світом. В умовах розвитку національних держав і, в той же час, невпинного процесу глобалізації, держава та суспільство, як і в минулому, продовжують відстоювати свій статус найбільш знакових пунктів соціологічного аналізу. На відміну від так званої «драматичної соціології», в межах якої дослідження реалізується «тут, зараз і таким чином», у контексті соціологічної інтерпретації політичної рефлексії наукові розвідки дають результати за умов використання ретроспективного підходу. Він реалізується шляхом аналізу документів, літературних джерел, засобів масової інформації тощо, які, через застосування ефективного дослідницького інструментарію, визначаються досить чітким соціологічним навантаженням.

Мета дослідження полягає в соціологічній інтерпретації буття тоталітарної людини (*homo totalitaris*) в умовах тоталітарного суспільства, що визначається як редуковане.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нова парадигма дослідження суспільних інститутів і процесів диктує необхідність виявлення їх розвитку й становлення в трансісторичному аспекті, але і продукування оптимальних напрямків облаштування суспільства в умовах транзитивності й глобалізації світу, розмислів щодо ймовірної стратегії суспільного розвитку з урахуванням стохастичності та евентуальності епохи постмодерну. Як зазначав у своїх попередніх публікаціях один із авторів, зафіксована в сучасних дискурсах «...фінальність людського буття підтверджується також його історичною детермінованістю – постмодернізм не скасовує поділу часу на минуле (потенційне),

сьогодення (актуальне) і майбутнє (перпетуальне) – він змінює ступінь їх переважання. У «домодерному» (традиційному) суспільстві минуле панувало над сьогоденням і майбутнім, суспільний розвиток будувався на дотриманні законів, звичаїв і традицій минулого. Модерне (індустріальне) суспільство вірило в нескінченні можливості розуму, його прогностичні можливості, створювало сміливі футуристичні проекти, ідеалізувало майбутнє відносно сьогодення й минулого. Постмодерне (постіндустріальне) суспільство стверджує домінування теперішнього як над минулим, так і над майбутнім» [7, с. 104].

Слід зазначити, що дослідження суспільства і держави, їхньої взаємодії в різних аспектах, а також форм державного правління і устрою, типів політичних режимів, актуалізуються не тільки в контекстах політичної науки, але й соціології, «понадзавданням» якої є дослідження фундаментальних засад функціонування елементів суспільства та визначення їх соціального статусу, зважаючи на специфічні умови XXI століття. Не випадково у сучасній соціологічній лексикон увійшло поняття «турбулентний соціум», як характеристика сучасного стану суспільства, що характеризується ситуацією динамічного хаосу, поліваріантності та стохастичності розвитку. Складність зазначеного дослідницького завдання пов'язана не тільки з об'єктивними особливостями самого предмета дослідження, закономірно виникають перепони теоретичного й методологічного змісту, пов'язані з тим, що домінуючі в сучасній соціології структурно-функціональні методи, ефективність яких виявляється переважно в процесі аналізу стабільних соціальних систем, але відносно тих систем, що відрізняються нестабільністю, варіабельністю та нестійкістю, їхня результативність виявляється незначною.

Важливо врахувати, що переосмислення сучасною соціологією змісту певних соціально-філософських категорій, таких як, зокрема, «суспільство», «справедливість», «прогрес» тощо, поклато початок новим підходам до аналізу політичного режиму, як одного з визначальних чинників структурної організації суспільного життя та соціальних змін. У сучасній соціології наявними є орієнтири для розуміння модерних процесів розвитку суспільства, стратегій і перспективних трендів його еволюції. В умовах сучасності соціологія дає можливість з'ясувати, які події формують процеси, детермінанти й чинники структуризації, функціонування та розвитку суспільства. Соціологічний аналіз політичних режимів демократії, авто-

кратії, тоталітаризму репрезентує їх базові характеристики у вигляді проєкції певного суспільно-політичного простору та соціального часу на реальні або задані бажаними параметрами моделі соціуму. Дослідницький інтерес до тоталітаризму вбачається цілком закономірним, оскільки в країнах пострадянського простору все ще зберігаються, в різній мірі гостроти й інтенсивності, рудименти вказаного політичного режиму. В цілому, міждисциплінарні дослідження тоталітаризму є актуальними, оскільки застосування тоталітарних методів у процесі керування громадським життям подекуди мають місце і в сучасних суспільствах і державах, навіть за наявності елементів громадянського суспільства і демократичних принципів функціонування політичної системи.

Французький соціолог і політолог Р. Арон у ряді своїх наукових праць, зокрема в класичному творі «Демократія і тоталітаризм», аналізує різні форми правління в сучасних державах і доходить висновку, що найбільша небезпека для будь-якого суспільства криється в тоталітаризмі. Саме Р. Арон визначив сталінський політичний режим як апогей тоталітаризму, як довершену в своїй антигуманності модель суспільного життя, реалізація якої провокує стійкий регрес держави і суспільства. В якості ключових рис сталінського, а дивлячись ширше – радянського, соціалістичного тоталітаризму, французький учений визначає: по-перше – однопартійність та практично священну непохитність і непогрішимість державної ідеології; тільки єдина партія здатна забезпечити монолітність суспільства, в якому індивідуальні та групові (колективні) інтенції набувають обрисів генералізуючої конгеніальності – близькості по духу всіх членів суспільства. В соціологічних контекстах єдина партія в умовах тоталітаризму є тим структурним елементом, завдяки якому фундаменталізується суспільна споруда, і без якої вона приречена бути частково або повністю зруйнованою. По-друге, в тоталітарному суспільстві практично безмежно домінує адміністративна бюрократія та партійна номенклатура, які здійснюють керівництво державою і суспільством на умовах централізованого планування. По-третє, жорстка, а в мотивах соціальної екзистенції – жорстока суспільна ієрархія, слугує потужним каталізатором деструктивних процесів і явищ у суспільстві, які активізують прояви соціальної нерівності та, відповідно – фрустрації, для деескалації яких державна машина беззастережно застосовує потужний репресивний апарат [5].

Австрійсько-британський філософ, політолог і економіст Ф. Хайек у класичному творі «Шлях до рабства», котрий побачив світ 1944 року, пов'язує генезу та подальший розвиток тоталітаризму з антиліберальними та соціалістичними політичними течіями другої половини XIX століття, які рішуче заперечували абсолютну цінність людини, розглядаючи її як певний пункт у процесі поступального руху до реалізації конкретної колективної мети. Дослідник зосереджував увагу на тому, що централізоване економічне планування неминуче призведе до поразки ліберального суспільства як найвищого прогресивного досягнення Європи [6].

Оригінальний погляд на феномен тоталітаризму запропонувала німецько-американська дослідниця Х. Арендт: у своїх творах вона підкреслює, що тоталітаризм з'являється та розвивається на тлі процесу масовизації індустріального суспільства. Так зване масове суспільство базується на безкласовості, браку загальних суспільних інтересів і мотивів, які б мали достатній потенціал для активізації та диверсифікації різних форм громадської діяльності. Невизначеність у соціальному середовищі є джерелом масштабної соціальної апатії та аномії, які, в даному контексті – органічно поєднуються зі стихійним прагненням людей до політичної влади. Певний історичний успіх тоталітарних режимів, на думку дослідниці, можна пояснити цілеспрямованою соціальною ізоляцією міжособистісних інтеракцій. Для Х. Арендт тоталітаризм – це режим, який не обмежується ніякими класичними формами деспотизму й тиранії: він потребує для себе постійної мобілізації підданих і не дозволяє суспільству стабілізуватися на основі певної ієрархічної структури [4].

Аналізуючи державну політику з позицій прагнення влади до створення «масовидного», гомогенного суспільства, об'єднаного єдиною генералізуючою ідеєю, можна достатньо чітко окреслити тенденції до формування в конкретному суспільстві складових елементів політичного режиму тоталітаризму. Втім, аналіз проблематики тоталітарного суспільства в соціологічних теоріях має переважно епізодичний, ніж систематичний характер, причому дослідження вказаного феномену здійснюється здебільшого в контексті розгляду більш прогресивних моделей суспільного устрою, зокрема – демократії. При цьому в якості одиниці аналізу соціальності традиційно для сучасної соціології постає не форма організації суспільства, а соціальних дій та їх суб'єктів. Сприйняття демократичного

режиму як головної (але не єдиної) умови суспільного прогресу, не повинно втрачати своєї нормативної цінності, зважаючи на те, що експоненціальне прискорення процесів соціальної деградації, правового нігілізму та політичної фрустрації може привести до відродження тоталітарних тенденцій у, зокрема, державах демократичного транзиту.

У якості кваліфікаційної характеристики тоталітарних суспільств обґрунтованим вбачається використання поняття «суспільний редукаціонізм». У широкому розумінні редукація – це (від лат. *reductio* – повернення, спрощення, відхід назад) – процес або дія, що спричинює зменшення або спрощення чогось. У основу соціальних дій покладено не «атомарні факти» (за М. Вебером), а цінності, які є суб'єктивними преференціями індивідів і формуються в культурно-історичному контексті їхнього буття. А отже раціональність репрезентується не як цільова, але як ціннісна: вона виявляє себе в якості засобу реалізації уявлень членів соціуму про те, яким має бути зафіксоване в групових інтенціях суспільство. Для сучасної наукової традиції характерно розглядати будь-яку інституцію суспільної реальності як реіфікацію будь-якої ідеї – бажано, щоб вона мала інтегруючий, об'єднувальний характер.

Характеризуючи спрощення або редукацію суспільного життя, німецький соціолог Р. Стіхве наголошує на тому, що сучасна соціологія здійснює описування суспільства формами диференціації, які є наявними в ньому. «Сучасне суспільство, як ми знаємо його вже 250 років, засновано на повній заміні усталеній формі порядку. На заміну ієрархічно структурованим станам приходять комунікативні системи, впорядковані за тематичними проблемами та соціальними функціями. Всі ці комунікаційні системи є світовими системами: держава, економіка, релігія, наука, освіта, право, мистецтво, спорт, засоби масової інформації, система охорони здоров'я, а також система сімейних відносин. Жодне повсякденне життя не відбувається тільки в одній із цих функціональних систем. Замість того, щоб належати до них, людина вибірково приймає в них участь (соціологи називають це включенням), а люди, котрі задіяні в функціональних системах – це індивіди, що індивідуалізуються завдяки різноманітності форм своєї участі. Індивід існує поза цими функціональними системами і пов'язаний із ними тільки у випадкових подіях. Крім самого порядку функціональних систем, індивідуальність – ще один революційний винахід сучасного суспільства» [8].

Ми пов'язуємо суспільний редукаціонізм саме з тоталітарним суспільством, у якому спрощення функціональних систем соціуму за рахунок безальтернативності, диктату й репресій, політичного й правового свавілля, обмеження громадянських свобод, а також дегуманізації соціальних практик, надають йому характерних ознак суспільного регресу. Альтернативою тоталітарному суспільству, апіорно – закритому, слугує громадянське суспільство, яке за визначенням є відкритим. Історія вивела на арену цивілізації два проекти тоталітарних суспільств – комуністичний (інтернаціонал-соціалістичний) і фашистський (націонал-соціалістичний), у яких, попри певні відмінності, безумовно і послідовно заперечується суверенна особистість як фундаментальна запорука соціального порядку. Тоталітарна держава уніфікує соціокультурний простір, охоплюючи всі сфери суспільства та знищуючи за допомогою відповідних репресивних інституцій будь-які прояви плюралізму думок і свободи дій. Вочевидь, відсутність або слабкість громадянського суспільства та, як наслідок, превалювання держави в усіх сферах соціуму, призводить до суспільного редукаціонізму, в умовах якого спрощуються, за рахунок заміни плюралізму репресивним, а відтак – контрпродуктивним «єдинодумством», процеси функціонування всіх складових суспільного життя.

Враховуючи вищевикладене, фактично можна говорити про те, що оптимізація стану людини в соціумі є можливою тільки за умов функціонування і розвитку такого суспільства, в якому суверенна особистість, вільний і відповідальний громадянин є ключовим елементом структури та безумовно важливою умовою існування. Саме таким соціальним утворенням є громадянське суспільство, яке необхідно досліджувати міждисциплінарно – у філософсько-світоглядному, соціально-політичному та у культурно-історичному вимірах. Поступальний рух соціуму в напрямі, визначеному суспільними інтенціями, реалізується індивідом – людиною, яку слід розглядати як індивідуальне уособлення загальної особистості: висловлюючись мовою математики, можна казати, що індивід є функцією розвитку суспільства. На відміну від тоталітарного суспільства – репресивного, антигуманного, безкомпромісного – громадянське суспільство засновується на вільній, освіченій, толерантній, духовній особистості, котра покликана бути носієм інформаційної культури, гуманістичних ідей, спрямованих на піднесення рівня якості життя та досягнення соціальної справедливості.

Громадянське суспільство, підкреслює вітчизняний дослідник Д. Шевчук «... найчастіше визначається як таке суспільство, де втручання влади в життя громадян зведене до мінімуму. Іншими словами, концепція громадянського суспільства приймає в антропологічному аспекті наявність свідомих громадян, що прагнуть реалізувати свої соціальні, економічні, культурні інтереси, а в політичному – зведення функцій держави до того, що в лібертаріанській традиції вдало окреслюється метафорою «нічного сторожа» (тобто забезпечення порядку та безпеки своїх громадян). Таким чином, своєрідним ідеалом громадянського суспільства є людина, яка прагне самореалізації» [3, с. 8].

У тоталітарній державі в якості понадзавдання суспільного життя наявною є певна «метаідея», яка фіксується в суспільній свідомості в якості результату втілення вищої істини. Особиста незгода з такою метаідеєю в тоталітарному суспільстві загрожує індивідові соціальним остракізмом, позбавленням волі або навіть життя. В СРСР, в якості генеральної об'єднуючої ідеї, фігурувала побудова комунізму – міфічного суспільного ладу, який зусиллями ідеологів набув обрисів усезагальної мрії. Редукціонізм тоталітарного суспільства полягає в тому, що в ньому немає (або є в доволі незначній кількості) різноманітних форм громадських об'єднань – спілок, асоціацій, товариств, клубів, які дають можливість реалізувати найрізноманітніші потреби та інтереси громадян, із урахуванням їх індивідуальних схильностей, інтересів, амбіцій. Ірландський письменник Оскар Уайльд стверджував, що існують тільки дві трагедії – перша, коли людські мрії не здійснюються і друга, коли вони збуваються: саме це і є трагедією. Парадоксально, що мрія побудови комунізму так і не була реалізованою, але сам процес руху до здійснення цієї мрії виявився для мільйонів радянських людей справжньою трагедією. Примусова колективна відповідальність за результати функціонування тоталітарного суспільства знищила проблематику суспільної та особистої моралі, внаслідок чого активізувався процес руйнації відповідальної, мислячої, самостійної особистості та почалося поступове, неупинне знищення її як соціального феномена.

Аналіз суспільства або процесів його формування висуває в якості першочергового завдання прискіпливе дослідження ситуації людини в даному суспільстві. Роль людини, в процесі розкриття її сутності, природи та цивілізаційної місії, не можна редукувати до виключно суб'єктивного чин-

ника, що характерно для епохи постмодернізму. Феномен людини, зважаючи на його складність, багатоаспектність і певну невизначеність напрямів подальшого вивчення, активізує процеси дослідження не тільки об'єктивних, але й суб'єктивних чинників суспільного буття. В тоталітарному суспільстві людина існує лише як частка всеохопної соціальної тотальності; для члена тоталітарного суспільства характерним є безсуб'єктне існування, яке не передбачає автономії особистості, волевиявлення та самовизначення. Подібне суспільство генерує ірраціоналізм міжособистих відносин, актуалізує не творчі, життєстверджуючі риси людської природи, а навпаки – маніфестує деструктивні, антигуманні, контр-культурні вияви поведінки індивідів.

Тоталітарна людина (*homo totalitaris*) «вкладається» у широкий діапазон галереї образів, що населяють соціальний простір – від «понадлюдини» до «недолюдини», від партійного чиновника або державного функціонера до «гвинтика»-робітника або безправного селянина. З точки зору соціології будь-яке ієрархізоване суспільство провокує амбівалентний стан кожної особистості: кожна людина одночасно може бути і розпорядником, і підлеглим по відношенню до інших людей, а отже, зникає простір свободи, в кращому випадку – редукується до жорсткого «прокрустового ліжка» конкретної соціальної ролі. В даному контексті можна вести мову про тоталізацію соціальної реальності як такої: підкорення людей суспільному цілому являє собою найбільш яскраву рису тоталітарного суспільства. В такій ситуації *homo totalitaris* перестає бути особистістю, ключовою рисою якої є свобода волі, наявність такого собі «внутрішнього закону», простір для реалізації якого в тоталітарному суспільстві стискається до тимчасового простору фізичної свободи людини. Дискредитація духовності в тоталітарному суспільстві призвела до профанації моралі, що перетворилося на фасцинацію насилля як інструменту соціальної трансформації у напрямі суспільного регресу.

У тоталітарному суспільстві наявною є інверсія в міжлюдських стосунках установок солідарності й взаємодопомоги в бік культивування індивідуалізму й егоїзму, та, як наслідок – ствердження цинічної моралі як викривленої норми соціальних взаємин. А відтак «Методи соціальної атомізації, порушення традиційних зв'язків між громадянами, здійснюваної тоталітарним режимом, безпосередньо пов'язані зі здійсненням контролюючих функцій. Тому надзвичайно важливе значення має ство-

рення тоталітаризмом власних проміжних організацій – груп, які виражатимуть визначені режимом інтереси громадян та об'єднуюватимуть їх. Контрольованість цих груп з боку держави спричиняє залежність індивідів від неї, посилює обмеження їх свободи, оскільки перешкоджає незалежному об'єднанню у групи. Отже, маніпулювання та мобілізація населення є більш досяжними саме за умови залежності від централізованої організації суспільства. При цьому важливим є опосередкування міжособистісних стосунків, їх стандартизація та уніфікація» [2, с. 35].

Слід зауважити, що соціальна диференціація, наявна в тоталітарному суспільстві, всупереч ретельно інтегрованої у суспільну свідомість доктрині «загальної рівності», етіологічно впливає на структуру особистості *homo totalitaris*, абсолютизуючи значущість зовнішнього соціального контролю з боку держави в особі конкретних, зокрема – репресивних інституцій і стимулюючи деструкцію механізмів суб'єктивної самоорганізації, самостійного вибору життєвої стратегії, а також індивідуальну відповідальність за власні рішення та вчинки. Ідеологи тоталітарного суспільства використовують феномен «передачі настрою» в людських спільнотах, у тому числі – неформальних, аморфних, нестійких, таких як юрба або маса. Так звана «масовидна людина» формує роз'єднану тотальним страхом спільноту розгублених, дезадаптованих, фрустрованих, нерідко – маргіналізованих людей, буття яких обмежується простором, де мають місце класові чистки, терор, експропріація, боротьба з усім «іншим», політичні репресії, колективізація тощо.

Феномен маси ґрунтовно дослідив австрійсько-британський учений і письменник Е. Канетті. В творі «Маса і влада» дослідник наголошує, що маса завжди вимагає зростання: процесу зростання природи не покладає меж, але масу можна обмежити за допомогою спеціальних інститутів. Насильницьке обмеження призводить до небезпеки «виверження маси», що й спостерігається в історії людства час від часу. Маса вимагає спрямування, вона завжди в русі за напрямом до чогось; напрям, спільний для кожного елемента маси, підсилює ефект рівності; мета, однакова для всіх, скасовує приватні цілі, визнання яких є згубним для маси. Всередині маси домінує рівність, яка самою масою ніколи не піддається сумніву. Рівність є важливою фундаментально, масовий стан і визначається саме як стан абсолютної рівності. Маса тяжіє до щільності, вона ніколи не може бути надмірно тісною або занадто

щільною, не повинно бути проміжків між людьми, в ідеалі все в суспільстві повинно бути самою масою [1].

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що попри відносну усталеність, уявлення щодо якісного змісту тоталітарного (соціально редукованого, закритого) і демократичного (громадянського, відкритого) суспільств підпадають під дію принципу розвитку, а отже – еволюціонують разом із суспільним буттям та свідомістю. Зазнають кардинального переакцентування складові аксіологічного поля, домінує штучне й здебільшого механічне поєднання традиційних уявлень про справедливість, про добро і зло, про вічне та ефемерне, сакральне й профанне тощо. Різного ґатунку політичні сили виправдовують елементи тоталітарного режиму, бо вони, начебто, є необхідними навіть в умовах розвиненої демократії в умовах, коли цій самій владі народу загрожують небезпеки подальшого розвитку й навіть існування. Тоталітарна, «масовидна» людина позбавлена не тільки свободи, поваги і самоповаги, власної точки зору тощо; держава позбавляє *homo totalitaris* і віри в Бога: тоталітарна влада знищує віру в людських душах, вона сама себе призначає «божественною» владою. Тоталітарна людина стає часткою такого собі «вищого суб'єкта», з яким вона себе асоціює, навіть – прагне духовного злиття. В цьому є апофеоз духовної руйнації тоталітарної людини, протистояти якій можна тільки через вільне громадянське суспільство, правову державу, демократію, слідування ідеалам справедливості, миру, соціальної злагоди.

Висновки. Важливо підкреслити – загальним знаменником репресивного впливу тоталітарного суспільства на людину постає перетворення особистості в частинку маси, генерування безальтернативного соціального конформізму, підкорення та інтолерантності. Становлення і розвиток тоталітарного суспільства є процесом мінімізації можливостей людини самореалізуватися в соціумі, оскільки тотальне одержавлення всіх сфер суспільного життя й домінування єдиної політичної партії робить людину абсолютно залежною від діючої влади. В тоталітарному суспільстві практично немає громадських об'єднань – спілок, асоціацій, тощо, які дають можливість реалізувати потреби та інтереси громадян, із урахуванням їх індивідуальних запитів, схильностей і інтересів. Це дає підстави кваліфікувати тоталітарне суспільство як редуковане. В такій ситуації *homo totalitaris* перестає бути особистістю, ключовою рисою якої є свобода волі, наявність такого

собі «внутрішнього закону», простір для реалізації якого в тоталітарному суспільстві стискається до тимчасового простору фізичної свободи людини. Дискредитація духовності в тоталітарному суспільстві призвела до профанації моралі, що перетворилося на фасцинацію насилля як інструменту соціальної трансформації у напрямі суспільного регресу. Отже, становлення й розвиток тоталітарного суспільства є процесом мінімізації, в критичній інтерпретації – нігіляції, можливостей людини жити вільно й відповідально, з достатнім рівнем автономії від політичної влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Канетти Э. *Масса и власть* / пер.с нем. Л. Г. Ионина. М. : Астрель, 2012. 574 с.
2. Чабанна М. В. Політична культура тоталітарного суспільства. *Наукові записки. Політичні науки*. 2008. Т. 82. С. 34–39.
3. Шевчук Д. Громадянське суспільство в горизонті філософського осмислення. *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи* : колективна монографія; за заг. ред. О. М. Руденко, С. В. Штурхецького. Острог : ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 328 с. С. 8–20.
4. Arendt H. *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, Brace, Jovanovich, 1973. 576 p.
5. Aron R. *Democracy and Totalitarianism*. Littlehampton Book Services Lt, 1968. 288 p.
6. Hayek F. *The Road to Serfdom*. London, N.Y., 2006. URL: https://ctheory.sitehost.iu.edu/img/Hayek_The_Road_to_Serfdom.pdf
7. Kostyuchkov S. K. Different human images and anthropological colissions of post-modernism epoch: biophilosophical interpretation. *Anthropological measurements of philosophical research*. 2018. № 13. P. 100–111. DOI: 10.15802/ampr.v0i13.131967
8. Stichweh R. Simplification of social life. *Interdisciplinarity. The Zif's Blog*. 2020. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=ud5ZHhUAAA-AJ&cstart=200&pagesize=100&citation_for_view=ud5ZHhUAAAAJ:yhXl426oeGMC

СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ШКОЛЯРІВ
В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗSOCIO-COMMUNICATIVE ASPECTS OF SCHOOLCHILDREN'S DEVELOPMENT
IN THE CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING: SOCIOLOGICAL ANALYSIS

У статті розглядається низка актуальних проблем дистанційного навчання старшокласників, здійснено аналіз змісту наукових підходів до вивчення явища дистанційного навчання і окреслене проблемне поле соціологічного моніторингу характеру і якості дистанційного навчання в сучасних освітніх закладах в умовах сьогодення. Встановлено найбільш часто використовувані учасниками освітнього процесу мережеві ресурси для проведення занять під час дистанційного навчання, основні переваги та недоліки дистанційного навчання, ставлення до продовження навчання в дистанційному форматі. Методом емпіричного дослідження виявлено ставлення школярів до дистанційного навчання та характер змін поведінки членів досліджуваної групи в ході дистанційних занять. За результатами опитування «Використання технологій дистанційного навчання в освітньому процесі» аналізуються зміни в характері й інтенсивності комунікацій старшокласників позаурочний час в умовах дистанційного навчання, виявляються основні чинники негативних впливів дистанційної форми навчання. Встановлено зв'язок розвитку комунікативних здібностей учнів засобами дистанційного навчання та вимушених змін у формах спілкування суб'єктів навчального процесу, характеру стосунків учнів з батьками і однокласниками. Обґрунтовується потреба подальшого дослідження проблем дистанційного навчання, зокрема, опрацювання соціально-комунікативних аспектів розвитку школярів в умовах дистанційного навчання засобами соціальної психології та якісних соціологічних досліджень.

Ключові слова: дистанційне навчання, комунікація в освітньому середовищі, соціо-

логічний підхід, соціологічний аналіз, школярі старших класів.

The article considers a number of topical issues of distance learning for high school students, analyzes the content of scientific approaches to the study of distance learning and outlines the problem field of sociological monitoring of the nature and quality of distance learning in modern educational institutions in today's conditions. The most frequently used online resources by participants in the educational process for conducting classes during distance learning, the main advantages and disadvantages of distance learning, the attitude to continuing education in distance learning. The method of empirical research revealed the attitude of students to distance learning and the nature of changes in the behavior of members of the study group during distance learning. According to the results of the survey «The use of distance learning technologies in the educational process» analyzes changes in the nature and intensity of communication of high school students in extracurricular activities in distance learning, identifies the main factors of negative effects of distance learning. The connection between the development of students' communicative abilities by means of distance learning and forced changes in the forms of communication of the subjects of the educational process, the nature of the relationship of students with parents and classmates. The need for further research on the problems of distance learning, in particular, the development of socio-communicative aspects of student development in terms of distance learning by means of social psychology and qualitative sociological research.

Key words: distance learning, communication in the educational environment, sociological approach, sociological analysis, high school students.

УДК 316.33

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.2>

Глебова Н.І.

д. соц. н.,
професорка кафедри соціології
Мелітопольський державний
педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького

Афанасьєва Л.В.

к. філос. н.,
доцентка кафедри соціології
Мелітопольський державний
педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького

Глинська Л.Ф.

к. філос. н.,
доцентка кафедри соціології
Мелітопольський державний
педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького

Вступ. Сьогодення диктує нам певні вимоги щодо впровадження дистанційного навчання, яке в силу багатьох причин стало викликом для всіх учасників освітнього процесу [2]. Чинне для української освіти «Положення про дистанційне навчання» визначає дистанційне навчання як індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-

педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій [6].

Несподіваний для більшості учнів, батьків і педагогів перехід всієї середньої освіти України на дистанційну форму навчання в умовах вимушеного карантину, пов'язаного з пандемією КОВІД-19, висвітлив і низку проблем, які щоденно відчувають всі учасники освітнього процесу, зокрема проблему педагогічну – відсутність очного спілкування вчителя й учня, а отже, і повноцінного індивідуального підходу до школярів в навчанні й вихованні [8]. Хоча більшість з очевидних проблемних ситуацій стосу-

ються, насамперед, недостатньої технічної забезпеченості всіх учасників процесу навчання, або певного рівня навичок, з огляду на низку чинників, існує потреба виявити актуальні запити школярів та наявні можливості поліпшення ситуації засобами соціологічного дослідження.

Стан розробки проблеми. Важлива роль у дослідженнях різнопланових проблем розвитку дистанційної освіти як сукупності сучасних технологій, що забезпечують доставку інформації в інтерактивному режимі за допомогою використання ІКТ [9, с. 27–31; 10] відводиться вивченню соціальних і психологічних аспектів дистанційного навчання в умовах карантину, викликаного пандемією Ковід-19, зокрема засобами таких наук, як соціальна психологія, педагогіка, соціологія [8].

Разом з тим, на нашу думку, досі бракує як системного аналізу отриманих даних, так і якісних та кількісних соціологічних досліджень впливів дистанційного методу на ставлення старшокласників до освіти та змін локального (в рамках школи, класу) характеру, викликаних впровадженням дистанційної освіти. Актуальність даного соціологічного дослідження зумовлена потребою уточнення ролі чинників впливу дистанційного навчання на характеристики освітнього середовища, характеру змін у соціальних аспектах розвитку старшокласників та розробки рекомендацій для учнів, педагогів, батьків, адміністрацій шкіл.

Виклад основного матеріалу. Аналіз результатів онлайн-опитування 120,5 тис. батьків, 44,1 тис. учнів, 43,4 тис. вчителів, 3,9 тис. керівників ЗСО у всіх регіонах України з метою вивчення стану дистанційного навчання в умовах карантину, запровадженого для запобігання поширенню хвороби COVID-19, [1, с. 1], дають змогу стверджувати, що незначній більшості опитаних учнів (54,6 %) подобається навчатися дистанційно. Подібна відповідь була і у більшості батьків (50,3 %).

Проте 45,4 % учнів зазначили, що їм не подобається навчатися дистанційно. Про подібне ставлення їхніх дітей до дистанційного навчання вказали і 48 % опитаних батьків. 72,2 % керівників шкіл вказали, що не всі учні виходять на зв'язок, виконують домашні завдання, беруть участь в онлайн-уроках, і що більшість шкіл (55,53 %) виявилися не готовими до здійснення освітнього процесу в умовах карантину. Більшість (62,35 %) директорів вказали на відсутність необхідної техніки вдома у значної частини вчителів та/або учнів. Разом з тим, 36,9 % батьків зазначили, що їхнім дітям важко засвоїти

нову тему, а 29,9 % вчителів поскаржилися, що неможливо якісно пояснити навчальний матеріал під час дистанційного проведення уроків [1, с. 4–5].

Інше опитування – Освітньої агенція міста Києва, що охоплювало 90 тисяч респондентів – учнів з 4-го до 11-го класу, батьків і вчителів і методом електронного анкетування у два етапи – на початку квітня і в перший тиждень травня 2020 року [4] дозволило вивести, що у столиці дистанційним навчанням було охоплено 78 % школярів, тобто майже кожен п'ятий київський школяр, не був залучений до освітнього процесу методом комунікації з учителем. 25 % батьків таких школярів пояснили це браком технічних засобів або ж Інтернету, третина киян з тих 22 % навіть не намагалася наздоганяти пройдений матеріал самостійно із зошитами й книжками і лише половина київських школярів з опитаних регулярно виконувала домашнє завдання, решта – вже як виходило.

Понад половину школярів (56 %) визнали, що робити «домашку» стало довше і важче, ніж до карантину. Дуже показовими є порівняння освіти в школі та вдома з досвіду батьків, учнів та вчителів, де на користь традиційного навчання на противагу дистанційному висловилося 70 % учнів, 80 % батьків та 90 % учителів. Тобто найважче далася дистанційна освіта саме вчителям і 38 % з них поскаржилися на проблеми технічного характеру та брак зв'язку з учнями (41 %). А також загалом на брак відповідного досвіду (37 %), через що підготовка до онлайн-уроків забирала в них більше часу [4].

Аналіз результатів онлайн-опитування батьків дітей, які навчаються у закладах загальної середньої освіти України «Навчання дітей під час карантину», проведеного службою освітнього омбудсмена (8056 відповідей від респондентів з усіх регіонів України) дозволило виявити орієнтовну модель проблем, з якими учні та їхні батьки зіткнулися під час карантину [7].

Організаційні та навчальні:

- відсутність розкладу та/або його неузгодженість;
- онлайн-трансляції та комунікація через різні платформи;
- невідповідний обсяг завдань і онлайн-уроків (забагато/замало);
- недостатній час для виконання завдань;
- складнощі викладу нових тем;
- складнощі з контролем за виконанням завдань та оцінювання;
- недостатні знання батьків, щоб допомогти дітям.

Психоемоційні:

- відсутність у дітей вміння вчитися самостійно;
- низька мотивація до навчання;
- напруга через боязнь помилки та тиску з боку вчителя;
- надмірне навантаження;
- нестача спілкування із вчителем та ровесниками;
- несприйняття дистанційного навчання як такого.

Технічні:

- відсутність чи застарілість комп'ютерного обладнання та програмного забезпечення в сім'ях та у вчителів;
- недостатній рівень ІКТ-компетенцій у вчителів та батьків;
- погана якість інтернет- та/або мобільного підключення;
- відсутність стандартизованої онлайн-платформи для дистанційного навчання;

Наведені вище висновки у повній мірі підтверджуються зробленим нами оглядом низки матеріалів ЗМІ та експертних оцінок [1; 4; 7; 8].

Опираючись на встановлені засади вивчення проблеми нами було проведене соціологічне дослідження серед школярів 8–9 класів. Виходячи зі встановленого проблемного поля, основна увага нашого дослідження акцентувалась на соціально-комунікативних аспектах проблеми [1; 7].

Учням було запропоновано заповнити онлайн-анкету «Використання технологій дистанційного навчання в освітньому процесі». Опитування складалося з 11 питань. Респондентами стали учні 8–9 класів закладів середньої освіти міста Мелітополь.

На питання «Які ресурси та засоби навчання використовують вчителі вашої школи для проведення занять під час дистанційного навчання?» учасники опитування підтвердили, що вчителями надава-

лася перевага обміну завданнями через E-mail – 51,2 % опитаних, новій платформі «MOODLE» – 44,2 %, заняттям у форматі Zoom-конференцій – 25,6 %, отриманню домашніх завдань та спілкуванню через Viber – 20,9 %. Серед варіантів «Інше» 11,6 % учасників опитування зазначили Діскорд, Gnomio. Не численними були варіанти Skype та Google-classroom, що виражені показниками 4,7 та 2,3 % відповідно. Також результати опитування показали, що для організації освітньої діяльності не використовувалися конференції Google-Meet.

Ставлення учнів до дистанційного навчання оцінювалось за 5-бальною шкалою, де 1 – виражав повне не погодження з даним питанням, а 5 – цілковита згода (табл. 1).

Зазначимо, що під час дистанційної форми навчання втричі збільшилася кількість учнів, що оволоділи матеріалом на високому рівні.

Учнів, що навчалися на достатньому рівні стало менше – 55,8 %, зменшилася кількість здобувачів освіти, що отримували оцінки середнього рівня – 11,7 %, хоча з'явилися такі, що отримали результатами оцінювання початкового рівня.

Зі значущих переваг дистанційного навчання варіант «Доступ до освітніх ресурсів можливий у будь-який зручний час» обрали 79,1 % опитаних. Для 74,4 % респондентів важливою була можливість засвоєння матеріалу у зручному темпі, за необхідності можна переглянути вивчений матеріал. Відсутність прив'язки до місця проведення заняття для 69,8 % учнів 8–9 класів дала можливість займатися вдома, у парку, інших місцях. Не достатньо важливою умовою для 18,6 % учасників опитування була гнучкість освітньої програми. По 4,7 % обрали варіант «Інше (з'являється більше вільного часу) та Переваги відсутні.

Таблиця 1

Характеристика ставлення учнів до дистанційного навчання

Під час дистанційного уроку можна активно спілкуватися у соціальних мережах.	7 %	16,3 %	27,9 %	27,9 %	20,9
Під час онлайн-уроку вчителя можна слухати, не встаючи з ліжка.	18,6	20,9	14,0	27,9	18,6
Онлайн навчання – не перешкода до перегляду улюблених телевізійних передач, ютуб-каналів тощо.	14,0	23,2	16,3	27,9	18,6
Під час онлайн-навчання з'являється більше вільного часу.	30,2	27,9	20,9	14,0	7,0
Під час дистанційного навчання не треба витратити час на дорогу до школи та додому.	62,8	20,9	2,3	11,7	2,3
Онлайн навчання дозволяє гнучко планувати свою завантаженість протягом дня.	23,3	39,4	23,3	9,3	4,7
Дистанційне навчання примушує відповідальніше ставитися до виконання домашніх завдань.	18,6	32,6	20,9	16,3	11,6
Дистанційне навчання – це більше навантаження на вчителя.	18,6	30,2	25,6	18,6	7,0
Онлайн навчання знижує якість знань учнів.	14,0	27,9	18,6	27,9	11,6

Щодо найбільш значущих недоліків дистанційного навчання низьку якість засвоєння навчального матеріалу вказали – 53,5 % респондентів; відсутність особистого контакту з педагогами – 48,8; слабе бажання вчитися поза закладом – 46,5; відсутність чіткого розпорядку та режиму дня – 37,2; залучення батьків до освітнього процесу – 30,2; технічні складнощі з організацією освітнього процесу – 18,6. Разом з тим, 2,3 % учасників зазначили, що через домашню обстановку зникало бажання вчитися.

Важливим чинником впливу на розвиток учнів засобами дистанційного навчання стають вимушені зміни у формах спілкування. Так, лише 48,8 % опитаних регулярно підтримували спілкування з однокласниками у позаурочний час, 44,2 % респондентів – робили це інколи, а 7 % учнів 8–9 класів майже повністю припинили спілкування.

Результати змін у стосунках учнів з батьками подано в рис. 1.

За результатами опитування щодо ставлення здобувачів освіти до можливого навчання у дистанційному форматі в майбутньому, дуже розчарованими відчують себе 11,6 % опитаних, розчарованими – 27,9 %. Для 23,3 % респондентів не важлива форма навчання. Така ж кількість учасників опитування зрадіє та 13,9 % дуже зрадіє такої формі.

Висновки. Аналіз результатів проведеного соціологічного онлайн-опитування «Використання технологій дистанційного

навчання в освітньому процесі» дає змогу зробити наступні висновки:

1. Більшість респондентів задоволені організацією дистанційного навчання у школі, рівень навчальних досягнень учнів під час дистанційної форми навчання змінився – втричі збільшилася кількість учнів, що оволоділи матеріалом на високому рівні, але з'явилися учні з результатами оцінювання початкового рівня.

2. Переважна більшість опитаних учнів відзначили, що перевагою дистанційної форми навчання є доступ до освітніх ресурсів у зручний час; можливість засвоєння матеріалу у зручному темпі, за необхідності можна переглянути вивчений матеріал; відсутність прив'язки до місця проведення заняття.

3. Разом з тим, до негативних аспектів дистанційної форми навчання школярами віднесено низьку якість засвоєння навчального матеріалу, відсутність особистого контакту з педагогами; слабшу мотивацію до навчання поза закладом; відсутність чіткого розпорядку та режиму дня.

4. Оскільки важливим чинником впливу на розвиток учнів засобами дистанційного навчання стають вимушені зміни у формах спілкування суб'єктів навчального процесу, що впливають на характер стосунків учнів з батьками і однокласниками, дистанційне навчання як явище стало викликом для всіх учасників освітнього процесу: вчителів, батьків та особливо учнів, вказані аспекти потребують нагального наукового допра-

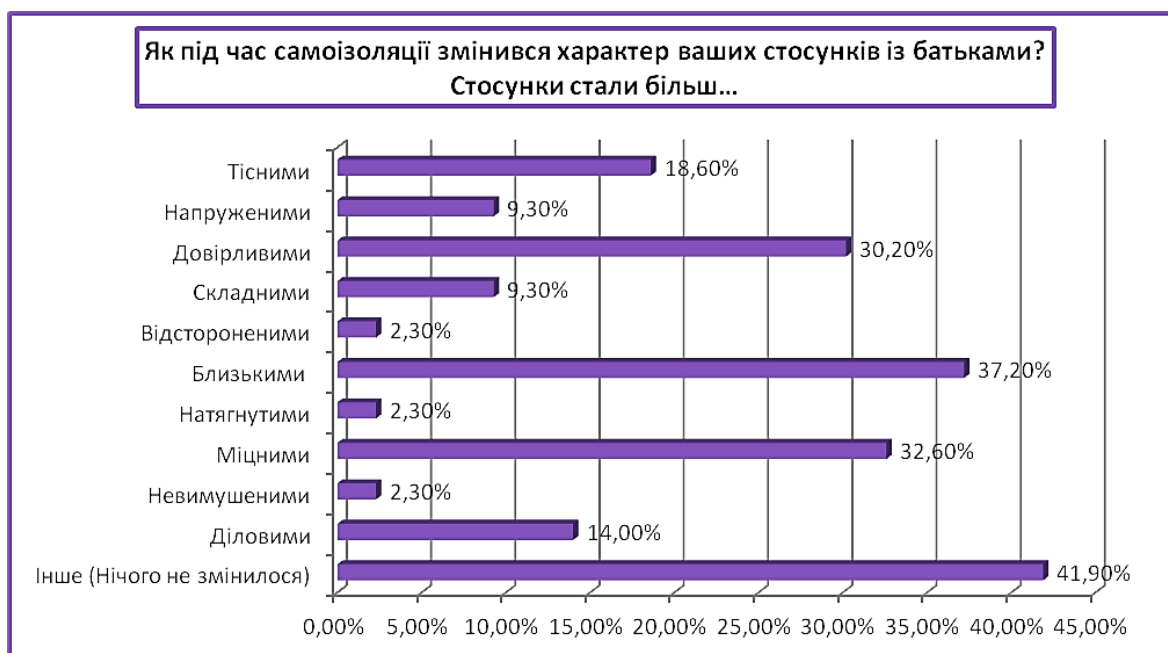

Рис. 1. Характер стосунків з батьками

цювання як засобами соціальної психології так і більш деталізованих якісних соціологічних досліджень соціально-комунікативних аспектів навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аналітична довідка щодо організації дистанційного навчання у закладах загальної середньої освіти в умовах карантину (за результатами онлайн-анкетування учасників освітнього процесу). URL: <https://rakhiv-osvita.gov.ua/2020/06/02/>

2. Дистанційне навчання: психологічні засади : монографія. Смульсон М. Л., Машбиць Ю. І., Жалдак М. І. та ін.; за ред. М. Л. Смульсон. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012.

3. За чи проти? 6 плюсів і мінусів дистанційного навчання, які нам треба обговорити. URL: <https://osvitoria.media/>

4. П'єцух М. Право на освіту: що пішло не так з дистанційним навчанням і як діяти далі. URL: <https://zmina.info>

5. Полат Е. С. Петров А. Є. Дистанційне навчання: яким йому бути? Педагогіка. 2012. № 7. С. 29–34.

6. Положення про дистанційне навчання, затвердженим наказом МОН від 25.04.2013 № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0703-13>

7. Результати опитування батьків «Навчання дітей під час карантину». URL: <https://eo.gov.ua/wp-content/uploads/2020/04/Rezultaty-opytuvannia-22Navchannia-ditey-pid-chas-karantynu22.pdf>

8. Совсун І. Нова освітня реальність: які виклики ставить карантин перед школою, та як дати їм раду. URL: <https://zmina.info/articles/pravo-dytyny-na-osvitu-pidsumky-navchalnogo-roku-z-karantynnymy-osoblyvostyamy/>

9. Шуневич Б. Дистанційна освіта: Теорії автономії і незалежного навчання. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2002. № 6. С. 27–31.

10. Keegan D. Foundations of distance education. London and New York : Routledge. 3rd revised edition, 1996. 224 p.

PECULIARITIES OF GENDER POLICY FORMATION IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРАГНЕНЬ

The article is devoted to the study of gender policy in the context of European integration aspirations. Theoretical aspects of the problem of gender and gender policy are considered. It has been established that the main conceptual categories of gender policy are gender equality and civil society. It is determined that Ukraine has a sufficient political and legal field for establishing constructive interaction of civil society institutions with public authorities in gender policy. An analysis of the current state of interaction between state institutions and civil society in the implementation of gender policy in our country. The development of strategic policy taking into account the gender perspective is analyzed. The substantiation and introduction of the ideology of equality are considered. The basic principles of gender policy are described. It is noted that the gender issue and gender policy, especially in the context of Ukraine's European integration aspirations, is important in the political processes of the state. It is analyzed that gender policy in Ukraine is based on statistical approaches to the development of equality between women and men. They implement a gender perspective in all areas of public policy, improving and evaluating decision-making processes, legislation, strategic policies and programs in all areas, oblasts and at all levels. It is determined that the national gender policy is the activity of public authorities to address the issues of gender equality in society. At the same time, components of national gender policy are policy towards women, ensuring their equal social status with the help of people, ensuring their equal opportunities as a socio-demographic group, as well as gender awareness, party orientation with women and «Gender Studies» as an interdisciplinary field. Emphasis is placed on the fact that the expansion of women's political participation requires state and legal incentives for their participation in party activities. It is determined that the issue of equal opportunities for men and women is becoming increasingly important in society.

Key words: gender, gender policy, communication, state, formation.

Стаття присвячена дослідженню гендерної політики в умовах євроінтеграційних прагнень. Розглянуто теоретичні аспекти

проблеми гендеру та гендерної політики. Встановлено, що головними концептуальними категоріями гендерної політики є гендерна рівність та громадянське суспільство. Визначено, що в Україні сформоване достатнє політичне та правове поле для налагодження конструктивної взаємодії інституцій громадянського суспільства з органами влади у гендерній політиці. Проведено аналіз сучасного стану взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства в реалізації гендерної політики в нашій державі. Проаналізовано розробку стратегічної політики з урахуванням гендерної перспективи. Розглянуто обґрунтування та упровадження ідеології рівності. Охарактеризовано основні принципи гендерної політики. Зазначено, що гендерне питання та гендерна політика, особливо, в умовах євроінтеграційних прагнень України має важливе значення в політичних процесах держави. Проаналізовано, що гендерна політика в Україні базується на статистичних підходах до розвитку рівності між жінками та чоловіками. Вони реалізують гендерну перспективу в усіх сферах державної політики, покращуючи та оцінюючи процеси прийняття рішень, законодавства, стратегічну політику та програми в усіх сферах областях та на всіх рівнях. Виокремлено, що національна гендерна політика – це «діяльність органів державної влади щодо вирішення проблем гендерної рівності в суспільстві. При цьому, складовими національної гендерної політики є політика щодо жінок, забезпечення їх рівного соціального статусу за допомогою людей, забезпечення їх рівних можливостей як соціально-демографічної групи, а також гендерна обізнаність, партійна орієнтація відносин з жінками та «Гендерні дослідження» як міждисциплінарний напрям дослідження. Акцентовано увагу на тому, що розширення політичної участі жінок потребує державно-правових стимулів для їх участі в партійній діяльності. Визначено, що питання рівних можливостей чоловіків і жінок набуває все більшого значення в суспільстві.

Ключові слова: гендер, гендерна політика, комунікація, держава, формування.

UDC 316.346.2:316.614
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.3>

Maksymchuk O.V.

Teacher at the Department
of Social and Legal Disciplines
Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University

Setting of the scientific problem. In the conditions of formation and development of a new independent sovereign democratic Ukrainian state, Ukrainian society faces a number of important problems that require rethinking of many traditional schemes that are irrelevant in modern realities. One of such problems is ensuring equal rights and freedoms of Ukrainian citizens and eliminating all forms of discrimination on all grounds, including sex, which is an important condition for building a new democratic state. Inequality between men and women

is one of the oldest problems of mankind and, unfortunately, it also exists in Ukraine. It has historically been the case that women in public life are limited by certain limits of home, family and family, so any other activity is almost inaccessible to her. Today, the inclusion of women in the field of historical research, the study of gender aspects of the history of the Ukrainian people is experiencing a new rise, but this area has not yet gained proper recognition in the scientific field. Both foreign and domestic scholars deal with the problems of the women's movement and

gender policy, which has become one of the dominant ones in modern society.

The relevance of the topic is that, during the transformational changes in society, a radical change is the transition to a new culture, worldview and ideology, which is based on the recognition of equality between men and women in economic, political, social, personal life. The urgency of the topic is due to the elimination of gender imbalance in political issues, which should become a purposeful policy of the state and the consolidated activities of the women's movement. However, it should be noted that many aspects of the study of women's origins in Ukraine remain unexplored in Ukrainian historical thought and historiography, so there is a need for in-depth analysis in this area. The urgency of the topic causes the existence in Ukrainian society of certain differences proclaimed the principles of gender policy and the real situation in society. The introduction of a gender equality democracy will eliminate this dualism and create a society of sustainable development in Ukraine. Further movement of Ukraine through European integration involves not only deepening the process of reforming public administration and economy, but also social transformation in the direction of real affirmation of the values of cultural diversity, tolerance, respect for the rights and freedoms of minorities.

Analysis of the latest research and publications. The number of publications on gender policy, which is considered at both the macro and micro levels, is constantly growing, covering a wide range of issues. And this is natural, because gender equality is recognized as an important value of the United Nations and state gender policy in Ukraine is focused on major international regulations. Fundamental approaches to the development of gender policy in Ukraine, conceptual principles of gender practice are covered in publications, and the relationship of gender issues with social responsibility and gender asymmetry in the labor market are reflected in scientific articles of researchers. In the context of personnel management, publications that address gender aspects of leadership in management and gender interaction of personnel in modern conditions through the prism of psychology deserve attention. Despite the broad representation of gender issues in research in various fields of knowledge, gender policy research in the formation of enterprise personnel management strategy is left out of consideration.

Defenition of research objectives. Our work is devoted to the study of gender policy in modern society. To achieve this goal, the

following scientific objectives were identified: to analyze the scientific literature and the evolution of the idea of gender policy; consider the main theoretical approaches to the study of gender policy; describe the basic principles of gender policy; to consider gender policy in Ukraine and problems of its formation and implementation; to consider gender policy as one of the conditions for integration into NATO and the EU.

Presentation of the main research material. In the system of world renewal and reform, Ukraine seeks to create a civil society on a modern (humanitarian) basis, which is a prerequisite for a democratic system. Based on this, the urgent need to rebuild Ukraine is to overcome traditional gender stereotypes, create new forms and universal standards for women and men, a new model of gender culture. It is public policy that plays a primary role in modeling living conditions, where equality between men and women is paramount. The introduction of a gender approach in public administration in Ukraine is a means of achieving social justice and is necessary to ensure equal and sustainable human development through the use of the most effective and efficient methods of public intervention. This approach requires the definition of clear state gender strategies and the development of appropriate state gender policies.

Today, the inclusion of women in the field of historical research, the study of gender aspects of the history of the Ukrainian people is experiencing a new rise, but this area has not yet gained proper recognition in the scientific field. Both foreign and domestic scholars deal with the problems of the women's movement and gender policy, which has become one of the dominant ones in modern society. The position of women in society in general and in the political life of the state in particular is discussed in the studies of such foreign scholars as: R. Stolper, G. Rabin, A. Rich and others. Both domestic and foreign scholars, in particular, V. Blyzniuk, T. Vasylevska, S. Garashchenko, N. Hrytsyak, R. Yeruslanova, E. Zuikova, O. Ivanytska, O. Kulachek, dedicated their works to the object of research of gender policy., K. Levchenko, T. Melnyk, M. Piren and others. As a result of the constant dynamics of social relations, gender relations are also changing [3, p. 58].

Gender policy-making has a history. In the 1980s, women from all over the world launched an active international movement for women's rights, which proved to be productive as, for the first time in history, states expressed support for women's rights and recognized it as their «high priority» [3, p. 18]. However, despite promising changes

in international law and practice, women around the world are still facing everyday realities. In addition, they often lack the tools and knowledge needed to use the human rights system to combat abuse. Many women do not know about the women's movement or perceive it as something abstract that does not concern them. Although it should be noted that the active work of various women's associations and organizations over the past decade has made women's rights more defined, now the task of world women is to make them more accessible [2, p. 61]. Gender is a socio-cultural category and collective perception that translates the biological differences of the sexes into the language of social and cultural differentiation. The concept of gender comes from the Greek «genos» – the origin, the material carrier of heredity, the one who gives birth. The term «gender» was introduced into the social sciences by Anne Oakley in the 1970s. Gender has a social and legal aspect. The basis of the legal status of the individual is his actual social status, i.e. the real state of man in society. The law introduces this state into the legislative framework. In social terms, status is a certain system of social opportunities.

The end of the second millennium is marked for Ukraine by the choice of the gender vector of development. In accordance with its commitments, it supports the gender strategies of the UN, the Council of Europe and the world community [2, p. 11]. The Verkhovna Rada of Ukraine, guided by the Universal Declaration of Human Rights, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, ratified by Ukraine international treaties on human rights and freedoms, the final documents of the IV World Conference on Women «Actions for Equality, Development and Peace» 1995) and the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of July 12, 1995 «On Recommendations of the Participants of Parliamentary Hearings on the Implementation of the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women», emphasizing the role of family and women in political historical and cultural development of Ukraine, seeking to improve the demographic situation, ensuring the implementation of the family's functions, as well as creating legal and socio-economic conditions to improve the position of women, increase their role in society, the fullest disclosure of their intellectual, spiritual and creative potential. March 1999 by resolution № 475-XVI adopted the Declaration on the General Principles of the State Policy of Ukraine on the Family and Women. The state undertook to ensure equal rights and opportunities for women and men in accordance with fundamental human rights

and freedoms, to solve other fundamental problems related to the elimination of all forms of discrimination against women [2, p. 12]. However, a single declaration of anti-discrimination is not enough, and the process is hampered by the lack of a law on gender equality: the draft Law on State Ensuring Equal Rights and Opportunities for Men and Women 1999, returned to the Verkhovna Rada for revision and not yet adopted, so there are no legislative guarantees of gender equality and the state mechanism for ensuring it. An important problem in slowing down this process is also the stereotypes that have developed in society that women and power are incompatible.

The creation of state policy to ensure equal rights and opportunities for women and men in most countries was preceded by state policy towards women. Based on the generalization of world experience, science and practice determine the following types of this policy: 1) patriarchal policy of the state, the purpose and content of which is to focus on the main place and role of women in fulfilling the natural function of motherhood in professional activity, recognition of women's dependence on power, property and ideology formed by men; 2) paternalistic policy of the state is a direction of state activity towards women, the content of which is the proclamation and protection of rights and freedoms on an equal footing with men, organized involvement of women in state forms of government, creating a system of benefits and protection of motherhood and childhood. in the system of production, the promotion of the image of women as equals with men; 3) egalitarian state policy is a purposeful activity of the state to create conditions and opportunities for women on a par with men, providing guarantees for their will, self-affirmation and self-realization, expression of personal strength of both sexes [9]. However, gender policy, as a separate area of public policy, has become a common legal phenomenon in all democracies around the world, after the establishment in 1946 of a special UN Commission to monitor the situation of women and promote their rights. And four UN conferences on the situation of women, which took place during the last two decades of the last century, identified the main directions and principles of gender policy, which are reflected in relevant conventions and other international legal acts [10].

It is important to note that UN Security Council Resolution 1325 is a key international legal regulator in the field of international security policy. She emphasizes the special role of women in preventing and resolving

military conflicts around the world and in building peace. The resolution calls on the international community to ensure greater participation of women in public administration at all levels of decision-making, both nationally, regionally and internationally. Particular emphasis is placed on ensuring the equal participation of men and women at all stages and in all aspects of the prevention and resolution of military conflicts.

On October 27, 2018, the Law of Ukraine «On Introducing Amendments to Certain Laws of Ukraine on Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men During Military Service in the Armed Forces of Ukraine and Other Military Formations» was adopted. This ensures equal rights for men and women during military service and strengthens the legal protection of women during military service [9].

Currently, women have the right to serve in the Armed Forces of Ukraine almost simultaneously. All positions on submarines and surface ships, in the management of the crew of surface ships (except for moral, psychological and medical support) are logical support, work on which is associated with toxic substances. It is not uncommon for people to lose the ability to play a special role.

The Ministry of Defense of Ukraine and the UN General Staff of the Armed Forces of Ukraine have planned and implemented a number of measures to implement the National Plan for the Implementation of Security Council Resolutions 1325 «Women, Peace, Security» until 2020. the subject of the curriculum has been significantly expanded, taking into account the gender component. Gender policy strategies for all countries, regardless of political regime and historical perspective, are universal: E₁ equality in employment and education; E₂ service care for children; E₃ birth control, contraceptive methods and abortion; E₄ legal and financial independence; E₅ combating sexual oppression and male violence. Ukraine, as a state, is trying to implement a gender policy in various spheres of society. In particular, gender development in the political sphere implies a significant increase in the requirements for the level of representation of women in legislative and executive bodies, local self-government bodies; promoting women's social activism; formation and optimization of the institutional base; legal protection of women in sensitive areas; conducting gender expertise of legislation; combining the efforts of the state and civil society to introduce and strengthen gender control over the process of social and economic change in the interests of establishing a fair social and economic order

in the country, overcoming the demographic crisis [9].

For example, gender mainstreaming at the strategic level is the responsibility of senior management. During the discussion with representatives of the security and defense sector of Ukraine, issues were discussed, and Ms. Matilda believed that gender equality in the security and defense sector is not the only thing, equal rights and equal opportunities, but also equal requirements and responsibilities. men. and railway troops.

The directive is based on the concept of «gender mainstreaming», which is a strategy to achieve gender equality in the armed forces – members by stepping up the involvement of women and men in the effective performance of functions assigned at all levels, taking into account. interests and experience of both sexes [11].

The assessment of integration prospects is aimed at identifying gender differences in socio-professional development and attitudes towards women and men in terms of the context reflected in their roles and social interactions, in the distribution of work, power and access to resources. In NATO's strategic teams, gender mainstreaming has been the basis for the implementation of UN Security Council Resolution 1325 «Women, Peace, Security», as well as additional gender directives. Gender policy in the economic sphere provides for the establishment of equal opportunities for choosing a profession or specialty, employment; creating conditions for the restoration of professional capacity of women who cared for a child; the right to equal access to financial assistance and loans; equal access to business and property rights; developing special policies for women living in rural areas; development of gender statistics in various fields. Gender efforts in the social sphere are aimed at protecting motherhood, fatherhood and childhood; health care; equality in family relations; development and implementation of anti-poverty programs to accelerate the overcoming of trends in the feminization of poverty. Gender policy in the cultural sphere involves changing social and cultural patterns of behavior of men and women to achieve equality, eradication of prejudices, prejudices and other manifestations based on the idea of inferiority or superiority of one of the sexes or stereotyping roles of men and women; ensuring equal rights for women in the field of education. Note that the content of a particular area of state gender policy is not complete, it is constantly expanding and detailed by decisions and actions of public authorities and local governments at the national and local levels. The implementation

of gender policy is enshrined in Article 3 of the Law of Ukraine «On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men» (2005), which establishes the main directions of state policy to ensure equal rights and opportunities for women and men [11].

Thus, the state policy on ensuring equal rights and opportunities for women and men is aimed at: promoting gender equality; non-discrimination on the grounds of sex; application of positive actions; ensuring equal participation of women and men in making socially important decisions; ensuring equal opportunities for women and men to combine professional and family responsibilities; family support, formation of responsible motherhood and fatherhood; education and promotion of the culture of gender equality among the population of Ukraine, dissemination of educational activities in this area; protection of society from information aimed at discrimination on the grounds of sex. In addition to legislative consolidation, gender policy was implemented through the National Action Plan for the Advancement of Women and Promoting Gender Equality in Society for 2001–2005 and the State Program for Gender Equality in Ukrainian Society until 2010 and a number of other legal acts. As of today, the Draft Concept of the National Program -National Action Plan for the realization of equal rights and opportunities for women and men (gender equality) for the period up to 2016 has been developed» [1, p. 94].

Conclusions. Thus, we can conclude that gender policy plays an important role in the practical implementation of gender principles of society, i. e. the introduction of equal rights and opportunities for men and women in all spheres of public life. The influence of modern world and national politics significantly depends on the involvement in it and the reflection of women's and men's choices in individual, collective and social life, the activity of their attitude to change in the political sphere, and especially in the system of power; their understanding of their place and role in the development and functioning of the entire political system of society, in acquiring the necessary level of political culture. The gender approach is increasingly penetrating the sphere of political governance and governance, becoming a real political force for influencing development, equality and peace.

REFERENCES:

1. Азбука прав працюючих жінок і гендерної рівності. Друге видання. – Женева: Міжнародне бюро праці, 2010. – С. 93–94. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sr-budapest/documents/publication/wcms_168910.pdf
2. Грицяк Н. Формування ґендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики : монографія / Наталя Грицяк. – К. : Вид-во НАДУ, 20017. – 384 с.
3. Ґендерна статистика України: сучасний стан, проблеми, напрями вдосконалення. – К., 2020. – 192 с.
4. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» // Відомості Верховної Ради України. 2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15/print>
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних силах України та інших військових формуваннях» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523viii>
6. Кулачек О. Роль жінки в державному управлінні: старі образи, нові обрії: монографія / Ольга Кулачек. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 304 с.
7. Матеріали IV Міжнародної конференції «Комплексний підхід до інтеграції ґендерних аспектів у діяльність сектору безпеки та оборони України». 3–4 квітня 2019 р. / Center for Civilians in Conflict. – К., 2019.
8. Маценюк Т. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики. – К. : Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. – 44 с. URL: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/files/genderna_pol_tika_s.pdf
9. Мороз Т. Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів / Т. Мороз [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.mil.gov.ua/news/2019/09/17/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshi-las-u-15-raziv/>
10. Теоретико-методологічний аналіз державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krona.org.ua>
11. Хавлін Т. В. Ґендерна політика в рамках Європейського союзу та український вимір / Хавлін Т. В. – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua>
12. BiStrategic Command Directive (BISCD) 040-001 (INTEGRATING UNSCR 1325 AND GENDER PERSPECTIVE INTO THE NATO COMMAND STRUCTURE) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nato.int/issues/women_nato/2017/Bi-SCD_40_1_2Rev.pdf

СПРИЙМАННЯ УКРАЇНЦЯМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АЙДЕНТИКИ, ЇЇ ПРЕДСТАВЛЕННЯ У ДИЗАЙНІ ТОВАРІВ ТА ВПЛИВ НА СПОЖИВЧІ УПОДОБАННЯ

UKRAINIANS' PERCEPTION OF NATIONAL IDENTICS, ITS REPRESENTATION IN GOODS DESIGN AND INFLUENCE ON CONSUMER PREFERENCES

У статті досліджено сприймання українцями візуальної айдентики України та її представлення у рекламуванні товарів, вироблених в Україні. Серед науковців, які у тій чи іншій мірі приділяли увагу дослідженню символів є такі вчені психологи, культурологи, філологи, етнологи, філософи та соціологи як З. Фройд, К. Г. Юнг, К. Леві-Строс, Х.-Г. Гадамер, А. Лосєв, Ю. Лотман, М. Вебер, П. Сорокін, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, Т. Парсонс, А. Шютц, В. Ільїн, Р. Барт, В. Бурлачук, В. Жайворонко, О. Шульга, Г. Почепцов та ін. Усі вони розуміють важливість символу як способу передачі інформації та конструювання соціальної дійсності, проте недостатньо уваги приділяють вивченню його у сфері споживання. Проведено власне емпіричне дослідження та доведено, що візуальна айденстика значно підвищує рівень ефективності реклами, впізнаваності в суспільстві і популярності товару, фірми, країни. Проранжовано українські національні символи за різними категоріями. Провалідовано виявлені символи шляхом аналізу товарів, дизайну та реклами. Наголошено на тому, що український виробник, згідно результатів нашого дослідження, часто зміг закріпитися на внутрішньому ринку, в тому числі і завдяки вдалому використанню українських національних символів. Вказано, що у багатьох випадках вибір символів ряду виробниками співпадає з очікуваннями респондентів. Виявлено ряд прикладів візуальної айдентики, де очікування респондентів не підтримували відповідним використанням товаровиробниками. Проаналізовано символи, які українцями чітко ідентифікуються як національні, однак які цілком або вкрай рідко використовуються виробниками при рекламуванні своєї продукції. Зроблено висновок, що компанії, що виробляють товари в Україні, недостатньо використовують певні елементи української національної айдентики для підвищення ефективності комерційної реклами. А це, в свою чергу, не сприяє формуванню культурної та української національної ідентичності.

Ключові слова: український національний символ, візуальна айденстика, національний

виробник, український споживач, українська національна ідентичність.

The article examines the perception of Ukrainians of the visual identity of Ukraine and its presentation in the advertising of goods produced in Ukraine. Among the scholars who have to some extent paid attention to the study of symbols are such psychologists, culturologists, philologists, ethnologists, philosophers and sociologists as S. Freud, C. G. Jung, K. Levi-Strauss, H.-G. Gadamer, A. Losev, Y. Lotman, M. Weber, P. Sorokin, J. Baudrillard, P. Bourdieu, T. Parsons, A. Schutz, W. Ilyin, R. Barth, V. Burlachuk, W. Lark, O. Shulga, G. Pocheptsov and others. They all understand the importance of the symbol as a way of transmitting information and constructing social reality, but do not pay enough attention to the study of it in the field of consumption. Having conducted our own empirical research, it is proved that visual identity significantly increases the level of advertising effectiveness, public recognition and popularity of the product, company, country. Ukrainian national symbols have been ranked in the different categories. Identified symbols are validated through product analysis, design and advertising. It is emphasized that the Ukrainian manufacturer, according to the results of our study, was often able to gain a foothold in the domestic market, to some extent by the successful use of Ukrainian national symbols. It is stated that in many cases the choice of manufacturers coincides with the expectations of respondents. A number of examples of visual identity have been identified, where the expectations of respondents are not supported by the appropriate use of producers. There were analyzed symbols, which Ukrainians clearly identify as national, but which are very rarely used by manufacturers when advertising their products. It is concluded that companies producing goods in Ukraine do not sufficiently use certain elements of the Ukrainian national identity to increase the effectiveness of commercial advertising. And this, in turn, does not contribute to the formation of cultural and Ukrainian national identity.

Key words: Ukrainian national symbol, visual identity, national producer, Ukrainian consumer, Ukrainian national identity.

УДК 303.4:316.334.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.4>

Щербя О.І.
к. соц. н., доцент

Вступ. Одним із способів передачі інформації є візуалізація, яка вже давно має одне із найважливіших значень. Людина прагне візуалізувати інформацію практично у всіх сферах життєдіяльності. Найбільш динамічно ця тенденція представлена в рекламі, ужитковій графіці та ін. Це зумовлено тим, що в рекламному повідомленні співвідношення між обсягом інформації і розміром повідомлення вкрай непропорційне. Іншими словами, в рамках невеликого

рекламного повідомлення необхідно розмістити досить великий обсяг інформації. З цим непростим завданням допомагає впоратися візуалізація інформації. Окрім того, у візуального образу у порівнянні з вербальним текстом є ще ряд переваг – сприйняття образу відбувається набагато швидше, образ є зрозумілішим, а також образ передає більше емоцій.

Дана праця присвячена дослідженню сприймання українцями візуальної айден-

тики України та її представлення у дизайні товарів, вироблених в Україні. Термін «айдентика» – це похідне слово від англійського «identity» – «ідентифікація», що і є основною функцією бренду.

Методологічною основою нашого дослідження виступає теорія соціальної взаємодії П. Сорокіна, на основі якої елементи айдентики розглядаються як провідники спілкування (символи інтеракції).

Провідники – це символи передачі реакцій між суб'єктами інтеракції (мова, писемність, музика, мистецтво, гроші тощо) [1, с. 35].

Необхідно розрізнати, по-перше, фізичні та символічні провідники. Фізичні провідники – це ті, в яких природні характеристики носія використовуються для того, щоб змінити стан розуму і відкриті дії іншого. Символічні провідники впливають не стільки завдяки своїм фізичним властивостям, скільки завдяки символічним значенням, яке їм приписують [1, с. 42].

Основними провідниками взаємодії виступають:

- Звукові провідники.
- Світлові провідники і провідники кольору.
- Мімічні провідники. Третій клас провідників – мімічні або моторні – це також фізичні або символічні провідники. Суто фізичних дій самих по собі достатньо для того, щоб змінити стан свідомості або відкрити поведінку, якщо до них до того ж ще й приєднано значення, їхній вплив стає ще дієвішим [1, с. 65].

Отже, візуальна айдентика відноситься до третього класу мімічних провідників – символічних провідників, до яких приєднано значення. Для дослідження цього класу провідників вважаємо за необхідне звернутися до такої галузі наукового пізнання як семіотика.

Семіотика – наука, що вивчає будову і функціонування різних знакових (семіотичних) систем. З одного боку, семіотика визнана дослідниками як наукова дисципліна, з іншого ж боку, можна говорити про семіотичний метод дослідження різних галузей життєдіяльності людини.

Основоположником семіотики як загальної теорії знаків структур, вченим, який сформулював її принципи та ввів сам термін «семіотика», вважається Ч. С. Пірс. Цей дослідник розробив класифікацію семіотичних знаків, в якій існують три групи: індекси (знаки, що безпосередньо вказують на об'єкт), ікони, або іконічні знаки (тобто знаки з планом вираження, подібним до феномену зображуваної дійсності), і символи (знаки з планом вираження, що не

співвідносяться з об'єктом, який позначається) [2].

Інший дослідник семіотики, американський філософ Ч. Морріс розрізняє семіотику як сукупність знаків (і науку про них) і процес, в якому дещо діє в якості знака, іншими словами, процес семіозису. Даний дослідник вперше пропонує використовувати поняття метазнаків, тобто знаків, які повідомляють про знаки. Також він говорить про те, що знаки, які вказують на один і той же об'єкт, не завжди одні й ті ж десигнати (понятійні сукупності). Не всі десигнати пов'язані з реальними об'єктами (денотатами). Морріс запропонував розділити вимірювання семіозису на семантику, тобто відношення знаків до їх об'єктів, прагматику – відношення знаків до їх споживачів, або інтерпретаторів, і синтактику – відношення знаків один до одного. Таким чином, в науці встановилася традиція аналізувати семіотичний знак за трьома напрямками: семантичному (досліджує співвідношення знака і зображуваного), прагматичному (досліджує взаємозв'язок «знак – його інтерпретатор») і синтаксичному (досліджує взаємозв'язок знаків між собою, зазвичай в знаковій системі) [2].

Серед науковців, які у тій чи іншій мірі приділяли увагу дослідженню символів є такі психологи, культурологи, філологи, етнологи, філософи та соціологи як З. Фройд, К. Г. Юнг, К. Леві-Строс, Х.-Г. Гадамер, А. Лосев, Ю. Лотман, М. Вебер, П. Сорокін, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, Т. Парсонс, А. Шютц, В. Ільїн, Р. Барт, В. Бурлачук, В. Жайворонок, О. Шульга, Г. Почепцов та ін. Усі вони розуміють важливість символу як способу передачі інформації та конструювання соціальної дійсності, проте недостатньо уваги приділяють вивченню його у сфері споживання.

За твердженням Л. А. Уайта [3, с. 151] усі культури (цивілізації) є символічними у своїй основі. Саме здатність продукувати символи наділяє культуру буттям, саме оперування символами дозволяє культурі відтворювати себе у часі. Без символів неможлива культура, без них людина залишається просто твариною, а не наділеною розумом і відчуттям істотою.

Показовим у цьому плані є приклад аналітики Ж. Бодрійяра [4]. На відміну від поширених інтерпретацій символічного, що розуміють символічне як специфічний різновид знака, новаторський підхід Бодрійяра полягав у спробі надати цьому поняттю соціально-критичного характеру. Для Бодрійяра символ – зовсім не простий лінгвістичний знак, поряд із сигналом, алегорією чи ознакою. Для нього символічне – це певний спо-

сіб зрозуміти сучасне суспільство, визначити його ціннісні характеристики.

Згідно одного з найвідоміших рекламних практиків Д. Огілві [5]: «Кожне оголошення повинне розглядатися як внесок у складний символ, який і є образом марки, як довготерміновий внесок в репутацію марки. Яке це диво, коли рекламодавцю вдається зберегти яскравий, послідовний образ у своїй рекламі протягом багатьох років».

Треба пояснити, чому ж саме символ є таким надзвичайно важливим. Дослідник Г. Почепцов виокремлює три площини пояснення цієї проблеми [6, с. 81].

По-перше, символ полегшено проходить по комунікативних теренах будь-якого типу. Символ є спрощеним образом товару. Щоб уникнути небажаних ефектів, він має бути простішим, ніж об'єкт, який він репрезентує. Найефективнішим є той символ, який не є складним та швидко запам'ятовується. Нпр. в народній казці в результаті багатовікової усної передачі залишились лише ті елементи, які легко передаються іншому.

По-друге, символ повинен приваблювати, а це допомагає сформувати образ товару яскравим і конкретним. Він краще пояснює, якщо апелює до почуттів, швидко сприймається, коли зосереджується на певних рисах і яскраво подає одну або кілька характерних ознак товару. А це особливо важливо для реклами, перед якою стоїть завдання обійти фільтр неувagi, фільтр недовіри, закладений у кожній людині. До людини сьогодні надходить настільки багато інформації, що людський мозок – через обмеженість його вмістимості і пам'яті – не в стані її обробити, тому здійснює багато спрощень і селекції [7]. Споживачі, як правило, з усіх сил захищаються від нових рекламних повідомлень. Тому малоймовірно, що вони якимось по-особливому поставляться до якогось одного.

І по-третє. Символ має більше шансів закріпитися в довготривалій пам'яті. Індивіди не просто ковзають по ньому поглядом, а реагують і запам'ятовують.

Загальний висновок нашого аналізу, – завжди і всюди грає символ. Але цей символ повинен включати вимоги обох сторін: яким його хочуть бачити люди і які об'єктивні можливості існують для цього у нашого об'єкта.

Для виявлення національних символів, які є складовою частиною ефективності реклами, ми вдалися до **методу опитування**. Нами була зроблена спроба створення символно-асоціативного аналога образу України за наступними категоріями: 1) колір, 2) музичний інструмент, 3) вид мис-

тецтва, 4) їжа (страва), 5) казковий / мультиплікаційний герой, 6) тварина, 7) квітка, 8) іграшка, 9) птах, 10) дерево, 11) професія (рід занять), 12) виріб (продукція, товар), 13) позитивна подія (характеристика, явище), 14) негативна подія (характеристика, явище), 15) вид спорту.

Завдання дослідження: 1) шляхом опитування з відкритими запитаннями виявити ранжування символів у сприйнятті українцями за різними категоріями; 2) провалідувати виявлені символи шляхом аналізу товарів, дизайну та реклами.

Методика дослідження. Ми отримали відповіді від 308 респондентів (дві анкети класифіковані як зіпсовані). Це українці, що проживають на території України (були також респонденти, які проживають на тимчасово окупованих територіях). Вік та освіта реципієнтів не попадав під обмеження. Однак, були обмеження стосовно фаху та сфери діяльності, у якій працює потенційний опитуваний: не було респондентів серед соціологів, маркетологів, працівників рекламної галузі та сфери PR. Вибірка квотна, репрезентативна. Дослідження проводилося за допомогою соціальних мереж, комбіновано: з платним просуванням та використовуючи метод «снігової кулі». Часові рамки вересень-жовтень 2021 р.

До уваги учасників дослідження був запропонований опитувальний лист, що містить в собі такі основні запитання:

1. Який колір, на Ваш погляд, мав би бути переважаючим при рекламуванні України у світі?
2. З яким, на Ваш погляд, музичним інструментом могла б асоціюватися Україна у світі?
3. Як Ви вважаєте, яким видом мистецтва Україна могла б найпозитивніше бути представлена у світі?
4. Яка їжа (страва), на Вашу думку, є символом України?
5. Як Ви вважаєте, який казковий або мультиплікаційний герой міг би асоціюватися з Україною у світі?
6. Яка тварина, на Вашу думку, могла б найбільше асоціюватися з Україною у світі?
7. Яка квітка, на Ваш погляд, є символом України?
8. Як Ви вважаєте, яка іграшка найбільше асоціювалася б з Україною у світі?
9. Який птах, на Ваш погляд, міг би символізувати Україну?
10. Яке дерево, на Вашу думку, могло б асоціюватися з Україною у світі?
11. Як Ви вважаєте, яка професія (рід занять) асоціюється з українцями у світі?
12. Який виріб (продукція, товар), на Ваш погляд, асоціюється з Україною у світі?

13. Яка позитивна подія (характеристика, явище), на Вашу думку, асоціюється з Україною у світі?

14. Яка негативна подія (характеристика, явище), на Ваш погляд, асоціюється з Україною у світі?

15. Як Ви вважаєте, який вид спорту асоціюється з Україною у світі?

У паспортничці були запитання щодо статі, віку, освіти, місця проживання та матеріального стану респондента.

Усі основні запитання були подані як відкриті. Річ у тім, що попередні дослідження автора не показали чіткої картини бачення, у які саме рамки можна «вкласти» погляди українців і, відповідно, які варіанти відповіді ми б могли подати. Також було бажання ні в якому випадку не підштовхувати респондентів думати у певному напрямку. Важливими були власні думки опитуваних, не важливо, чи були вони спонтанними чи респондентам доводилося тратити деякий час, щоб визначитися із вибором. Окрім того, оскільки подібного дослідження в Україні до цього часу не проводилося, очікувалось отримати дуже несподівані варіанти відповіді, що і підтвердилось, коли ми отримали результати дослідження.

У першопочатковій версії анкети у кінці кожного запитання було додано запитання «Чому?». Але після пілотного дослідження було прийнято рішення забрати це запитання з кількох причин. По-перше, це питання більше до експертів (етнологів, етнографів, маркетологів, PR-працівників) та дослідників науковців, зокрема соціологів. Респонденти ж часто не задумуються над причинами свого вибору і їм його важко пояснити. По-друге, додаткове запитання змусило б багатьох респондентів відмовитися від заповнення анкети через надмірні витрати часу.

Також свідомо у запитаннях не було розділено на «теперішній» та «бажаний» стан символічної дійсності України. Такі уточнення і деталізація, цілком ймовірно, будуть зроблені у наступних наших, тепер вже експертних дослідженнях.

Анкета була сконструйована таким чином, що респонденти були зобов'язані відповідати на усі запитання (або принаймні заповнити хоч прочерком), бо інакше анкету з відповідями неможливо було відправити. І мусимо відзначити, що прочерків та відповідей «не знаю», «важко відповісти» та «немає такого» було вкрай мало, менше 0,5 % і стосувалися такі відповіді тільки декількох запитань.

Формулювання запитання передбачало один варіант відповіді, але респонденти могли писати їх скільки завгодно. Тому

часто сума варіантів відповідей є більшою за кількість респондентів. Це додаткова можливість, при такій існуючій потребі, написати респонденту усі свої думки. Також питання не обтяжувалися додатковими уточненнями (нпр. «вказіть, будь ласка, лише один варіант», або «лише три найбільш значимі для Вас варіанти»). Це ускладнення заповнювання анкети для респондентів, які і так це роблять на добровільній безоплатній основі.

Оскільки відповіді на відкриті запитання, у переважній більшості, містять надто велику емоційну складову, аналізуючи результати дослідження, у тексті подаються ряд цитат респондентів (зокрема, найбільш маркові відповіді подаються як епіграф до кожного окремого параграфа). Також усі відповіді подаються так, як було вказано в анкеті.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Кольори. *«Якщо враховувати маркетинг та психологію людського ока, напевно ідеально підійдуть відтінки зелено-подібних (не салаточий) або темно-червоних кольорів» (чол., 26–35 р., в/о, Сімферополь, Кримська область (будь ласка так і запишіть), зараз Київ).*

У зв'язку із світовою епідемією Ковід-19 більшість європейських країн закрили доступ для туристів. Оскільки Україна цього не зробила, то ми стали новим ринком для ряду арабських країн. Для них ми є приваблива країна і основною перевагою та характерною особливістю України для арабських держав є вже сформований та постійно рекламований у них образ «зеленої країни». Через надто високі ціни, шопінг у нас для них не актуальний (навіть після повернення податку на додану вартість, ціни для них у нас вищі, ніж у їхніх державах). Не цікавить їх також наша історія та культура. А от сквери, парки, ліси, Карпати, поряд із зеленню водойми є для них особливо привабливими. У них вони бачать мету свого візиту і єдиний спосіб відпочинку.

Цю специфіку сприймання України іншими державами вдало використовують у країні. Державне агентство розвитку туризму (ДАРТ є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику в галузі туризму та курортів України) використовує зелений колір для промоції нашої держави. У його проєкті #Мандруй Україною (проєкт спрямований на популяризацію внутрішнього туризму серед українців) на рекламному постері близько 90 % зображеного – різні відтінки зеленого (див. рис. 1) [8]. Така ж ситуація і з промоційним роликком, на заставці якого 70 % зелені (див. рис. 2) [8].

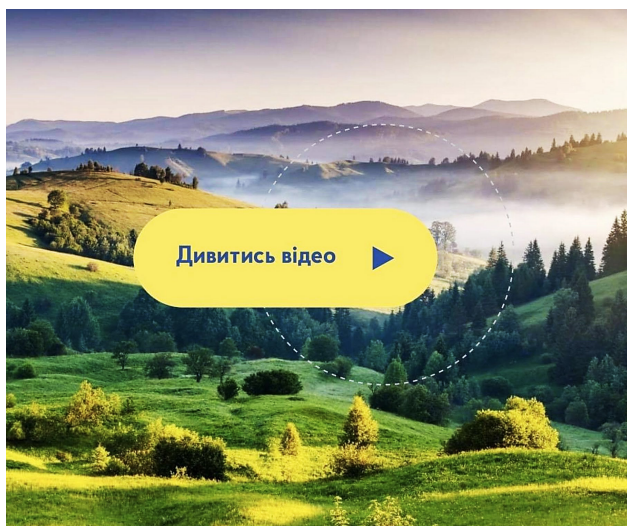

Рис. 1.

Рис. 2.

Підтверджують важливість зеленого кольору в етнокультурному житті українців і дослідження етнологів. Так, дослідник В. Жайворонок у своєму довіднику «Знаки української етнокультури» так трактує етнокультурний підтекст зеленого кольору в народній мові:

«зелений – колір, що в українському народному світосприйманні набув символіки надії (зелена рута, зелений луг, зелена діброва, зелена трава-мурава, зелен сад-виноград, зеленее жито), бо здавна пов'язується з весною і зеленими нивами, що мають дати врожай; водночас символізує молодість («Ой піду я, молоденька, зеленою долиною», «Ой ти, козаче, зелений барвінку!»); надія й молодість пов'язуються з радіщами, веселістю: «Серце моє кам'яне, коли будеш веселе? Тоді будеш веселити, як буде лист зеленіти?»; ту саму символіку має й зелене вино: «Зеленеє вино на потішення» [9, с. 242].

Інший тренд, який пробують застосувати, – це використання синьо-жовтих кольорів у промоції України (див. рис. 3) [10].

Ukraine NOW ua

Рис. 3.

Якщо подивитися трішки в історію, то і у надзвичайно популярній пісні поляків (яка також є і українською мовою) «Hej, sokoły» головний герой постійно «*tesknie za swojā zielonā Ukrainā*» і закликає соколів по дорозі «*omijajcie góru, lasy, doły*», які, очевидно також є усі зеленими.

Отже, не зважаючи на те, що 92 % респондентів серед кольорів, які мали б рекламувати Україну у світі, обрали кольори державного прапора або один із його кольорів (варіанти – синій, жовтий, блакитний, жовто-блакитний, жовтий соф (ймовірно, сапфір), голубий, сонячний, національні, кольори нашого прапору, звичайно, синьо-жовтий, жовтий сонячний, гарячо-жовтий, жовтий-золотий, жовтогарячий, Кольори Державного Прапора), 11 % однак назвали або самостійно, або поряд з іншими, колір зелений (варіанти – 9 % вказали зелений, 1 відповідь – темно-зелений, 1 – синій, жовтий і трошки зеленого-жовтого, 1 – зелений з жовтим). Показовими є відповіді «*жовто-блакитний при зливанні утворює ЗЕЛЕНИЙ*» (чол., 56–65 р., освіта середня спеціальна, Київ, Рівне) та «*зелений поки увесь ліс не спиляли*» (жін., 56–65 р., в/о, Львів).

Серед інших кольорів, вказаних опитуваними, були червоно-чорний (варіант чорно-червоний) – 2 %, оранжевий, чорний, червоний, білий – по 1 %, по одному разу вказувався малиновий та орнамент вишивки.

Отже, як ми бачимо, рекламування України як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринку співпадає із баченням, яку кольорову гаму слід використовувати при створенні рекламного бренду нашої держави.

Щодо використання прапора для рекламування товарів виробників, то це не дозволяється на законодавчому рівні. Згідно Закону України «Про рекламу» (розділ II, стаття 8, пункт 6), у рекламі забороняється використовувати або імітувати зображення Державного Герба України, Державного Прапора України, звучання Державного Гімну України, зображення державних символів інших держав та міжнародних організацій, а також офіційні назви державних органів, органів місцевого самоврядування, крім випадків, передбачених законами України у сфері інтелектуальної власності [11].

2. Музичний інструмент. «Без сумніву, бандура» (чол., 56–65 р., в/о, Харків).

Попри те, що музика та спів займають одне із центральних місць серед різновидів мистецтв (див. параграф 3), якими може похвалитися Україна у світі, музичних інструментів вказано вкрай мало. Можливо, це пов'язаною із чіткою ідентифікацією щодо українськості обраного символу, оскільки більшість вказали по одному варіанті.

Безапеляційним лідером цілком передбачувано є бандура (варіанти відповідей: Бандура Харківська!, Старосвітська бандура). Її вказали 64 % респондентів.

Страх виглядати не сучасно, не модно просто викрикає з кожного рекламного тексту / журналістської публікації / інтерв'ю / псевдоредаторської статті: «Бандура може звучати сучасно». «Бандура нас ще здивує». «Сидить сивий дядько з бандурою і тужить за батьківщиною, тужить ненькою Україною» – такий стереотип ностальгії, кажуть фахівці, був і є щодо бандури, яка в усьому світі є звуковим талісманом українців, які живуть поза межами України». Майже у кожній публікації автори виправдовуються, що повинні вести розмову про такий архаїчний інструмент як бандура.

Однак, відомі бандуристи іншої думки. Ось деякі з них. Ярослав Джусь: «Бандура пасує кожному». «У мене виняткове щастя, що мені вдалося бандуру зробити своїм життям», – каже Юліан Китастих. Дмитро Губ'як: «Бандура може все!».

І, як бачимо, у наших респондентів немає якогось несприйняття даного музичного інструменту, а навпаки українці пишаються ним (опитувані часто у відповідях додавали «без сумніву», «звичайно», декілька знаків окликів, а також усмішок). Потрібно було б дослідити це питання глибше із експертами, як так сталося, що ЗМІ постійно подає інформацію, яка за емоційним забарвленням не відповідає думкам українців.

Другою йде 29. «Кобза, але треба осучаснити» (чол., 46–55 р., в/о, Київ) – 17 %. Ось тут, як ми бачимо, є принаймні одна відповідь-запит на осучаснення цього, мабуть, найдавнішого українського національного музичного інструменту. Цікаво, що переважна більшість респондентів, які обрали кобзу, проживають у Києві, Київській області чи у Центральній Україні. Хоча історично кобза та загалом кобзарі були популярними на всій території Східної України, найбільше пам'ятають та ідентифікують її все-таки в Центральній.

По 12 % отримали Сопілка та Трембіта. Цимбали та скрипка – по 4 %, ліра – 2 %, флейта – 1 %. По одному згадуванні мають дуда, бугай, мандаліна, труба, домбра,

гуслі, щось із традиційних дерев'яних духових інструментів, арфа, саксофон, електробандура; з кобзою, хоча в Україні народом використовувалися всі Європейські інструменти; струнний інструмент, на якому грають на колінах).

Варто зазначити, що виробники не надто активно реагують на таку популярність питомо наших музичних інструментів.

Окрім бандури як музичного інструменту, виробники нам пропонують однойменні фігурний настінний плакат із зображенням по центрі з бандурою, обкручену синьо-жовтою стрічкою, з голубим метеликом, завітчана маками, колосками пшениці, волошками, ромашками, китицями калини та соняхом. Була виготовлена пам'ятна монета з недорогоцінного металу (номіналом 5 гривень, 2003 р.). Також можна придбати декоративну підставку під пляшку (зроблена з буку у формі бандури). Існує набір для алкоголю Бандура 1,5 л і 6 келишків (з кераміки).

Назву «трембіта» також деякою мірою підприємці експлуатують. Існують однойменні магазини (також інтернет магазини) музичних інструментів, готелі, ресторани, бази відпочинку, оздоровчі комплекси, фабрика з виробництва музичних інструментів.

А от щодо інших музичних інструментів, нпр. кобзи чи сопілки, то і взагалі українські товаровиробники не використовують дані образи у назвах / зображенні на своїх товарах.

Покажемо теоретичну обґрунтованість такої популярності бандури у працях науковців. Так, д. мистц. В. Дутчак зазначає, що «бандурне мистецтво було і залишається рівноцінним чинником формування багатогранної української музичної культури, невід'ємними складниками якої є духовні й матеріальні досягнення материкової та діаспорної України. У період ХХ – початку ХХІ ст. на ґрунті тяглості національних ідейно-естетичних позицій і традицій народно-інструментального музикування була сформована сукупна мистецька концепція, що визначила однозначну сутність бандурного мистецтва у світі як репрезентанта саме української музики, інструментарію, виконавських форм» [12, с. 107].

Популярною, але малообґрунтованою існує також думка, що бандура не виникла у нас в Україні, а з професійними музикантами прийшла до нас з Англії, через Італію та Польщу, а вже потім стала у нас народним інструментом.

Цю гіпотезу заперечує відомий музикант, дослідник, етнограф, педагог та бандурист Гнат Хоткевич. Опрацювавши і перевіривши багато достовірних джерел, він дій-

шов висновку, що кобза – це старовинний інструмент, який має аналоги майже у всіх народів (від древніх єгиптян та ассирійців до народностей островів Тихого океану). У своїй праці «Музичні інструменти українського народу» Г. Хоткевич аргументовано стверджує: «Кобза-бандура, це чисто український винахід. Ніде і ні в кого українці цього інструмента не позичали, а створили для себе самі» [13, с. 21].

Окрім того, що бандура – український народний інструмент, на даний час вона вже має усі ознаки академічного музичного інструменту. Як зазначає інший дослідник бандури Турко Н. «утвердження академізму в професійній бандурі спонукало майстрів до ряду реконструкцій інструменту». Власне ці зміни призвели до того, що дозволило бандурі перетворитися, як далі зазначає дослідник, «в довершений інструмент ХХІ століття, який вийшов на один щабель з найбільш досконалими академічними концертними інструментами» [14, с. 209].

3. Вид мистецтва. 143. «Народний поліфонічний спів ми створили» (жін., 56–65 р., є науковий ступінь / вчене звання, Київ).

Беззаперечним лідером серед видів мистецтв ми отримали музику. Її назвали (або як єдину, або серед інших) 53 % опитаних. Респонденти називали даний вид мистецтва по-різному: 22 % – музикою, 13 % – співом, 8 % – піснями, по 2 % – хоровим співом та вокалом, по одному варіанті зазначили як етноспів, хорові капели, народні співи, етномузика, українські пісні, класична музика, народні пісні, вокальне мистецтво, співацтво, опера, Леонтович, Поплавський (останній з негативною конотацією).

Дуже показовою тут є така відповідь респондента: 9. «Непогано виходить презентувати етномузичну складову нашої культури» (чол., 18–25 р., освіта неповна вища, Маріуполь). Відповідь, отримана з такого міста і ще й від чоловіка юного віку, вселяє впевнений оптимізм щодо сьогодення та майбутнього нашої держави.

На друге місце несподівано вийшло декоративно-прикладне мистецтво – 27 %. Серед нього – 17 % отримала вишивка (варіанти – вишивання, вишиванка, художня вишивка, вишивка хрестиком, вишивка), 4 % – писанка (писанкарство), 2 % – прикладне мистецтво, по 1 % – ткацтво та петриківський розпис, по одному згадуванні – розпис, плетіння з лози, народне прикладне мистецтво, витинанка.

Третім за репрезентабельністю видом мистецтва, згідно наших респондентів, в українців виявилось образотворче – 26 %. Серед варіантів – це живопис (8 %), художнє мистецтво (4 %), малювання (4 %), обра-

зотворче мистецтво (3 %), по 1 % – малярство, малюнки Приймаченко, Іван Марчук (одного разу вказаний як Євген). Один варіант відповіді отримали – книжкова ілюстрація, художні картини, малюнок, мальовиси, Малевич, Катерина Білокур, графіка, роботи Антоніни Денисюк.

Даний вид мистецтва, як і попередній, вдало описує така відповідь: «*Образотворчим. Художнім. Євген Марчук, Малевич. Петриківський розпис, хоч я його особисто не перетравлюю. Зважаючи також на мелодійність мови, то вокалом. Які слова не поклади на музику – все буде в рифму, навіть, якщо співає Поплавський*» (чол., 26–35 р., в/о, Київська область).

Доволі багато голосів набрало хореографічне мистецтво – 16 % (танці, танець, танок – 7 %, народний танець – 2 %, бойовий гопак – 2 %, гопак – 2 %, хореографія – 1 %, українські танці, класична хореографія, народна хореографія). Цікавим є зауваження респондента 196. «*Бойовий гопак – це бойове мистецтво*» (чол., 36–45 р., в/о, Вінниця). Це правильне визначення і, оскільки одним із напрямків розвитку бойового гопака є фольклорно-мистецький, ми його включаємо до цього виду мистецтв.

Досить популярним також є гончарство – 8 % (вказали як гончарство – 4 %, кераміка – 2 %, по одному варіанті – глиняний посуд, глинярство, Гавареччина).

Щодо інших видів мистецтв, то це художня література – 5 % (література – 2 %, поезія – 2 %, проза, співуча література), кіно – 3 %, театр (1 %), різьба (1 %), по одному згадуванні – вироби з дерева, фото, мозаїка, фольклор, народні мистецтва, рукоділля, ліжники гуцульські. Звичайно, невітшною є ситуація з вищезгаданими мистецтвами, особливо з літературою та кіно. Маючи беззаперечні світові шедеври, їхня відомість світу є вкрай низькою. І дещо дивною є ситуація з різьбою, – колись дуже важливою нашою сферою діяльності, на сьогодення, можливо, не надто популярною.

Цілком передбачувано, що жодного згадування не було отримано щодо архітектури та скульптури. Тому є пояснення, – серед архітектурних творів мистецтва ми можемо пишати хіба що сакральною дерев'яною архітектурою. А серед скульптури, то похвалитися взагалі майже нічим.

Теоретичним підґрунтям важливості українського музичного мистецтва, особливо народного співу, серед усіх видів мистецтв ми знаходимо у працях визначних українських класиків музикознавців. Це насамперед розділ «Музика» Василя Барвінського у ґрунтовній праці, створеній

видатними українськими вченими й мистецтвознавцями «Історія української культури» за редакцією Івана Крип'якевича (1937 р.) [15]. Тут йдеться і про українську народну музику, церковний спів, світську музику, початки національного напрямку в музиці, сучасну музику Галичини та Наддніпрянщини, роль Миколи Лисенка та відомих музичних виконавців.

Надзвичайно цінними є також наукові дослідження Климента Квітки, Миколи Лисенка, Філарета Колесси та Станіслава Людкевича. Спільним у їхніх працях є наголос на важливості появи кобзарства та лірництва ще у часи Козаччини, що започаткувало становлення українського музикознавства. Їхні дослідницькі праці розкривають нам давні традиції кобзарського музичного мистецтва, а також знайомлять з особливостями народного виконання та визначними українськими співцями.

Як зазначає Жадько В., «грунтовні дослідження фольклористів минулих століть та наших сучасників переконують, що саме з козацької доби музичний народний спів став професійним мистецтвом; почали з'являтися форми передачі народнопісенної традиції в колективному та індивідуальному напрямках» [16, с. 188].

Поліфонічний народний спів, про який згадували респонденти у нашому дослідженні, також є важливою сферою дослідження серед українських музикознавців. Однією з перших наукових праць, написаних і виданих з цієї тематики, є дослідження Мирослава Антоновича, який виступав із доповіддю на Міжнародному конгресі музикологів, який відбувся в Утрехті 1952 р. Під назвою «Багатоголосся в українських народних піснях» його доповідь було надруковано у «Kongress-Bericht» того ж року [17].

У. Граб, ґрунтовно проаналізувавши доповідь М. Антоновича, та на матеріалі епістолярію Антоновича, у своїй публікації [18, с. 46] зазначає, що «це невелике дослідження, у якому на матеріалі народних пісень розглянуто найтипівіші види співзвуч, що виникають при мелодичному розходженні голосів і складають їх гармонічну основу, та деякі види каденцій, які М. Антонович вважав найхарактернішими елементами народного багатоголосся. У цій праці немає ширших узагальнених висновків, основне її завдання М. Антонович сформулював на початку – звернути увагу на проблему багатоголосся в українських народних піснях та назрілу потребу його комплексного дослідження. У примітках він висловив щиру подяку двом українським музикознавцям Василеві Витвицькому та

Павлу Маценку за «обмін думками в листуванні» та надані музичні приклади».

Наприкінці дослідниця У. Граб зауважує, що «праця М. Антоновича «озвучила» у прямому і переносному значенні проблему системного вивчення українського народного багатоголосся, необхідності її теоретичного осмислення і викликала зацікавлення в західному науковому світі до української музичної культури. Важливо, що ця праця, як зрештою, вся наукова діяльність українських музикологів в еміграції, стала можливою лише завдяки взаємній допомозі і тісній співпраці» [18, с. 54]. Наукові спостереження М. Антоновича згодом знайшли своє підтвердження і подальший розвиток у праці Леопольда Яценка «Українське народне багатоголосся» (1962).

Вишивка, яку наші респонденти поставили на друге місце за популярністю, в Україні вивчалася всебічно і повно. Серед найцінніших сучасних досліджень ми можемо виокремити працю «Історія української вишивки» дослідниці Кара-Васильєвої Т. [19]. У монографії якісно висвітлено основні етапи розвитку української вишивки від часів її зародження до сьогодення, розкрито роль і місце цього виду декоративного мистецтва в оформленні одягу, житла, у використанні в храмових інтер'єрах, під час різноманітних свят і народних обрядів.

Оскільки наші респонденти неодноразово згадували також і вишитий рушник, то не можемо оминати фундаментальної праці Орел Л. Українські рушники: історико-культурологічне дослідження [20]. Книга розповідає про історію та технологію виготовлення українського рушника, його місце в культурі і побуті українців. Значна увага приділена сировині та технології виготовлення полотна. Найбільше місця відведено рушникові як хатній прикрасі та його ролі у весільному обряді. Розкрито функцію рушника у хліборобських обрядах, будівництві хати, хрестин тощо. Визначено також типи рушників за історико-етнографічним районуванням України.

Як зазначає Л. Орел у своїй праці: «Одним із життєдайних джерел духовності українців є народна вишивка. Вона відображення певного світогляду, віри у надприродні сили, знань, вмінь, надбань, звичаїв, і традицій наших пращурів, рівня їх культурного розвитку, високої майстерності та любові до прекрасного» [20].

Ще одна вартісна праця, на яку слід звернути увагу, це монографія Булгакової-Ситник Л. «Подільська народна вишивка: етнографічний аспект» [21]. У даній праці вперше досліджено подільську вишивку

у генетичному взаємозв'язку матеріалу і техніки вишивання, топографії вишивки та крою виробів, окремих мотивів і стилістичних особливостей орнаменту. Визначено й охарактеризовано типи подільської вишивки, їх специфічні ознаки та спільні національні риси у контексті традиційної української вишивки.

Широку популярність у світі мають також наші художники, як минулого століття (Т. Приймаченко, К. Білокур), так і сучасності (І. Марчук, А. Криволап, О. Гнилицький, М. Мамсіков, В. Сидоренко, О. Мась, О. Голосій та ін.). Їхня творчість вивчається науковцями, а роботи сучасників продаються на найбільших світових аукціонах.

4. Їжа (страва). «Борщ, на жаль» (чол., 56–65 р., в/о, Київ).

Тотальну домінацію, як і передбачалося, отримав «борщ». Його вказали 77 % опитаних. А винесеною цитатою нам хотілося продемонструвати жаль з приводу того, що таке багатство української кухні на широкій загал зводиться майже виключно до борщу. Та й борщ наш, дуже часто закордоном подається як просто «червоний» або «український». Ці прикметники натякають, що борщів ж в світі є багато, а наш – це просто один з його рецептів. Це гарно ілюструє наступна відповідь:

«Вареники. Полтава, галушки. Я ніде у світі не зустрів такого різноміття вареників. Ковбаси. Кров'янка. І яка ж українська кухня без борщу. Його можна скуштувати виключно в Україні. Та й різновидів його доволі багато саме в Україні. Наприклад, в районі азовського моря борщ варять із кільки в томаті. Ви знали про такий цікавий факт? А зелений борщ? Ото ж бо і воно» (чол., 26–35 р., в/о, Київська область. Одразу за окружною. 4 км і я в городі).

Таку велика увага наших опитуваних до борщу ми ще можемо також пояснити і нещодавнім скандалом із спробою «привласнення» собі даної страви РФ. Преса і українці гучно на це відреагували. А наша перша тенісна ракетка країни, на даний час четверта у світовому рейтингу WTA, Еліна Світоліна напередодні Дня Незалежності виставила своє фото у соціальних мережах із Чиказького українського ресторану із тарілкою борщу і написом: «Vorshch runs in my veins».

Національна українська кухня також стає елементом гастрономічного туризму в Україні.

Так, для розкриття усього багатства українського борщу на всій території України проводять національні фестивалі борщу, міської та вуличної їжі. Найпопулярніші та наймасовіші з них:

1) Всеукраїнський фестиваль борщу (с. Правилівка, Оратівський р-н, Вінницька обл.);

2) Борщ-фест (с. Чубинське, Київська обл.);

3) «Борщ'їв» (м. Борщів, Тернопільська восени обл.);

4) «Варись, варись, борщику!» (с. Городище, Чернігівська обл.);

5) Міжнародний гастрономічний фестиваль-квест «Борщик у глиняному горщику» (с. Опішня, Полтавська обл.).

На другому місці – «вареники» із 36 % згадування.

Популярними в Україні також є гастротури борошняних страв. Серед них найцікавішими для нас є фестивалі вареників:

1) Всеукраїнський фестиваль вареників (гірськолижний курорт «Буковель», м. Яремче, Закарпатська обл.);

2) «Вареник і капуста-фест» (м. Збараж, Тернопільська обл.);

3) Конкурс-фестиваль «Їжте, люди, вареники, і живіть у мирі!» (с. Стодальці, Жмеринський р-н, Вінницька обл.);

4) Фестиваль вареників «Varenyk Fest» (м. Ковентрі, Великобританія, організатор – українська громада Ковентрі).

Серед інших – 17 % голосів отримало «сало».

Пампушки, пампухи та галушки (інколи вказані з прикметником «полтавські») отримали по 3 %, голубці, деруни, хліб та кутя по 2 %, пироги зі сиром, куліш, вареники з вишнями та паляниця – по 1 %. Решта варіантів отримали по одному згадуванні – ковбаси, кров'янка, яворівський пиріг, яворівський пиріг з мачанкою, пісний борщ на крашених буряках, холодець, млинці, морквяна страва, медовуха, пироги з картоплею, сирник, маківник, мед, картопля по уланівськи, пироги з маком, пампушки з часником, пампушки з цибулею, пампухи (солоні і солодкі).

Погляньмо тепер на наукові розвідки вчених, котрі досліджували українську гастрономічну культуру.

Аналізуючи праці культурологів та соціологів культури ми бачимо, що останніми роками постає проблема розмежування різних кодів культури. Останні дослідження свідчать про значне зацікавлення так званім гастрономічним (харчовим, кулінарним) кодом. Українську гастрономічну культуру як соціальний феномен досліджує вчений Ніколенко В. В. Дослідниця Плюта О. П. вивчає українську кухню як феномен побутової культури, досліджує феномени українського гастрономічного коду, гастрономічної культури та національної кухні.

Оскільки кулінарія є однією з найбільш значущих для людини сфер діяльності, а також невід'ємним складником національної культури, то вивчення харчового коду, вирізнення гастрономічної лексики стало також і справжнім лінгвокультурним феноменом. Українці відомі своїми звичаями, традиціями, особливими обрядовими стравами, які широко представлені у фразеології. Феномен етнокодів української культури у фразеології української мови представлено у працях таких дослідників, як Селіванова О. С. та Савченко Л. В. Вчена Шарманова Н. М. вивчає коди культури та їх репрезентацію в усталених словесних комплексах (філологічний аспект).

5. Казковий/мультиплікаційний герой.

92. *«важко сказати казки давно не читаю. такий маленький був спритний хитрий що всіх обдуриє забула імя» (жін., 56–65 р., в/о, Львів).*

Головний наш герой серед думок респондентів виявився Котигорошко із однойменної української народної казки. Його одноособово, або поряд з іншими героями обрали 45 % наших респондентів. Котигорошко – хлопчик, який народився з горошини та виволовив своїх братів та сестру з полону змія, володів надприродною силою і є в українському фольклорі одним з образів переможця над лихом, хворобами та негараздами. В образі Котигорошка втілені такі риси українців, як надприродня сила, стійкість у боротьбі проти ворогів, вірність та кмітливність.

Слід зазначити, що український ринок надзвичайно вдало підхопив цей образ і втілює його у різноманітній продукції. Видано чимало книжечок з казкою, з наліпками, розмальовки, аудіокниги, збірки дитячих пісень. Його образ використовували українські письменники: Іван Котигорошко – герой оповідання Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною», Вишнеслав Котигорошко – головний герой фантастичного роману Василя Кожелянка «Котигорошко» (2000 р.), Галина Римар за мотивами казки написала свій варіант – «Легенда про сучасного Котигорошка». Створена також перша українська народна казка для iPad (інтерактивна дитяча книга Котигорошко, видавництва KievSeaPirates, 2014 р.). Знято 3 мультфільми (один з них багатосерійний): «Котигорошко» (1970 р., Київнаукфільм, випущений із тифлокоментарем), «Чарівний горох» (2008 р., Укранімафільм), та 4 серії «Пригоди Котигорошка та його друзів» (2013 р., Укранімафільм). Анатолій Шиян написав однойменну п'єсу (музична казка є в регулярному репертуарі Дніпровського національного академічного українського

музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка). Встановлені пам'ятники Котигорошко, – у Києві та Білгород-Дністровському Одеської області (у 2012 р. постраждав від вандалів, на сьогодні відновлений).

Окрім втілення образу у художній діяльності, він також перенесений і у торгівлю: однойменні марка печива, фіточай дитячий з чорницею, феєрвейк (салют на 16 пострілів), поштова марка (2004 р.), молотковий подрібнювач, турагенство «Котигорошко – клуб мандрівників», дитячий торт «Булава Котигорошка», солодка кондитерська прикраса для декорування поверхні кондитерських виробів «Котигорошко зі змієм», намальований принтом на футболках, металевий магніт, односпальне ліжко, фітнес-клуб (до речі, у Львові), поліетиленові пакети (фасовочні пакети для харчових продуктів), авторські керамічні статуетки, іграшка (на ній герой разом із футбольним м'ячем), спортивно-розвиваючий дитячий ігровий комплекс для вулиці з гіркою, фірма із прокату карнавальних костюмів, текстильна лялька, цукерки (із нашим героєм на упаковці, проте із дещо зміненою назвою «Котигорішок», оскільки сам цукерок, очевидно, що не з горохом, а з горішками), є навіть однойменний суп із доступним рецептом для приготування. У Дніпрі на День Незалежності проходить щорічна дитяча спортивно-патріотична гра «Котигорошко».

Автор проаналізувала усі існуючі плакати, оголошення, вивіски, упаковки, рекламні постери та обкладинки книжкової продукції, пов'язані із Котигорошком.

Згідно з аналізом, бачимо, що у зображенні самого героя маємо різнобарв'я варіантів. Оскільки у казці мало уваги приділялося зовнішньому вигляду героя, його зображують як завгодно. Спільним для образу є лише яскраво жовте волосся (лише у трьох випадках воно коричневе, у одному червоне, у одному зелене), коротка стрижка та булава у руці (лише у трьох випадках він без неї). Котигорошко переважно яскраво блакитноокий, на решту зображеннях – кароокий. У більшості варіантах наш об'єкт вивчення посміхається, рідко насуплений, у решта випадках – має зосереджений вигляд, що повинно означати сконцентрованість на боротьбі зі змієм (злом).

У чверті зображених на голові є шапка, різна за формою (козацька, пастуша, у формі бриля, турецький ковпак) та кольором (коричнева, чорна, темночервона, зелено-коричнева, коричнево-червона, коричнево-жовта, сіра, жовта, чорно-червона, сіро-червона, зелено-жовта, сіро-коричнева, зелено-червона). Сорочка

у героя переважно вишита, хоча є і однотонна (біла, жовта, сіра, голуба, зелена). Поверх сорочки часто одягнений вишитий кептарик, інші варіанти – синій у зелені квіточки або коричневий плащ, червона або зелена накидка. Підперезаний герой переважно поясом червоного, коричневого, фіолетового, зеленого, жовтого, біло-червоного, синього та блакитного кольорів, декілька разів простим чорним шнурком. Штани у нашого героя переважно козацькі шаровари усіх ймовірних кольорів (червоні, зелені, коричневі, сині, сірі, фіолетові). На двох об'єктах ужиткової графіки наш герой босий, у переважній більшості взутий у чоботи (червоні, вишневі, коричневі, чорні, жовті, зелено-коричневі), одного разу у чорні мешти із надто гострими кінцями, раз у щось схоже на валянки, хоча і червоні.

Щодо спортивної статури, то у більшості випадків Котигорошко – простий маленький хлопчик, у інших – дорослий молодий чоловік могутньої спортивної тілобудови.

Булава має різні форми, величину та колір (сіра, жовта, коричнева, зелена, біла, жовто-коричнева, синьо-коричнева, сіро-жовта, сіро-коричнева), різною є кількість, величина та гострота голок-шипів. У рекламному зображенні туристичної фірми булава зображена як земна куля, але з шипами.

Надзвичайно велика кількість додаткових героїв та елементів, розташованих разом із Котигорошком. Це такі як змії, дракон, триголовий дракон, гриф, стручок зеленого або жовтого горошку, зелений стручок від горошку у формі човна (у ньому сидить наш герой), футбольний м'яч (на іграшці), калина та дуб (два найяскравіше ідентифіковані дерева як українські національні символи, див. параграф 10), неідентифіковані дерева та квіти, тополя, зелена трава, колоски пшениці, біла хатинка під солом'яною стріхою, сонце, блакитне небо, білі хмаринки, корівка (один із основних символів України серед тварин, див. параграф 6), соняхи та мальви (два найяскравіших українських національних символи серед квітів, див. параграф 7), ялинки, тополі, перелаз, перевернені глечики на перелазі, глечик з варениками (герой їх їсть) (вареники – другий за популярністю символ серед страв в Україні, див. параграф 4), дерев'яна хатка під солом'яною стріхою із довгими дерев'яними сходами, збудована на дубі, млини, гори, широка дорога, по якій ступає наш герой, типове українське село, замки на задньому фоні, чорниці (на упаковці чаю), ромашки, тюльпани, темносинє небо із жовтими зорями, місяць, водойма, друзі – Вернигора, Вернидуб і Крутивус.

Однак автором було зафіксовано також надто багато помилок. У трьох зображеннях стрижка у героя наближена до стрижки іншого героя з російської казки «Іванушка-дурачок», – форма конусоподібної соломи. Таких стрижок в українців не було. Також автор знайшла три зображення Котигорошка у типово жіночій вишиванці (пишний узір на плечах). На одному зображенні Котигорошко стоїть посеред яскраво зеленої горбистої місцевості (зелений колір мав би тут означати траву, хоча вона не промальована), на задньому фоні ростуть дерева, однак на передньому плані видніються декілька колосків пшениці разом з тюльпанами. Таке поєднання може зустрітися на присадибній ділянці; на неораній та необробленій землі поодинокі колоски могли вирости хіба що поряд з нпр. маками (і одні, і другі у цьому випадку просто проросли із випадково занесеного насіння), але аж ніяк не тюльпанами, цибулини яких має посадити людська рука. Також на обкладинці однієї книги зображений величезний стручок гороху яскраво жовтого кольору (горошок мав би бути зелений), нижче паралельно усієї довжини гороху зображений якийсь синій неідентифікований предмет із білим вусом горошка на ньому. Скоріш за все, задум полягав у поєднанні кольорів нашого прапора, щоб підкреслити національну ідентифікацію казки, однак реалізація вийшла недоречною.

Отже, не зважаючи на те, що образ нашого героя у візуальній продукції не є єдиним і незмінним, у свідомості українців він чітко ідентифікується як символ мужності, сили та винахідливості. Це підтверджує і наше дослідження, і наявність надзвичайно великої різноманітності продукції, названої ім'ям героя. Наявність у хлопчика булави – найчіткіший маркер, що вказує хто із цієї холодною зброєю зображений.

Слід зауважити, що існує також білоруський та російський варіант даної казки. Сюжет і дійові особи там інші, на інтернет-ресурсах відповідних країн переважно вказується що казка – українська народна. Оскільки, вони не є об'єктом нашого дослідження, розглядати їх у даній праці ми не будемо.

Козаки. 177. *«Котигорошко. Гм, а може, краще наші 3 козаки з відомих мультфільмів. Таки краще вони»* (чол., 46–55 р., в/о, Львів).

Другими за популярністю, власне, і виявилися козаки із мультфільму. Вказували респонденти козаків по-різному – козаки, козаки-футболісти, козаки з мультфільму, козаки з мультсеріалу, три козаки, казак, козачок.

7 березня 2013 р. Google вшанувала українського мультиплікатора Володимира Дахна, намалювавши на логотипі козаків з мультфільмів «Як козаки...». При наведенні курсора з'являвся напис «81 рік з дня народження Володимира Дахна». В. Дахно – режисер та мультиплікатор даного мультсеріалу. Перший мультфільм студії «Київнаукфільм» про пригоди трьох козаків-побратимів (здоровань Грай, коротун Око та силач Тур) з'явився у 1967 р., всього було створено 9 короткометражних мультфільмів про запорізьких козаків. Відносно недавно було знято продовження серіалу «Козаки. Футбол» (2016 р.) та «Козаки. Навколо світу» (2018 р.).

Оскільки образ усіх трьох козаків був ретельно промальований художником-мультиплікатором, відмінностей у їхньому зображенні у рекламній продукції / соціальній рекламі / ужитковій графіці не існує. Усі вони такі, якими їх створив автор. Їх зображують або як таких, котрі стоять поряд у ряді до нас обличчям, або поодиночі, або як відображення якогось стоп-кадру з мультфільму.

З липня 2019 р. відеосервіс Amazon Prime показував серії «Козаки. Футбол» (2016) та «Козаки. Навколо світу» (2018) у країнах Латинської Америки. Ті ж серії із 2018 р. офіційно транслюють у Китаї. Мультфільм також був популярний у Ірані.

Навесні 2017 р. на стіні школи 223 (Київ) був намальований мурал «Козаки. Хокей». Арт-об'єкт був створений напередодні Чемпіонату світу з хокею дивізіону А1, що проходив в Києві з 22 по 28 квітня. Три легендарні козаки на малюнку грають в хокей. Вони зображені з клюшками, на ковзанах і в жовто-блакитній формі української національної збірної з хокею, яку назвали «Крижані легенди». Герої мультфільму стали офіційним талісманом ЧС-2017 з хокею в Україні.

Популярною є продукція виробників із зображенням козаків. За мотивами серіалу зроблена гра-квест «Як козаки Мону Лізу шукали». Можна замовити паркові скульптури із склофібробетону (висота фігур: 130 см, 175 см і 160 см, вага кожного: 200 кг). Самсунг створила додаток «Як козаки...», який дозволяє приміряти на себе образ улюблених героїв. Із малюнками козаків випускають поштову марку (2020), папки В5, зошити, блокноти А5, розмальовки, пластиковий портфель А4, махрові рушники, подвінілхлоридні фігурки козаків у подарункових упакуваннях, фотошпалери, принт на футболках, листівки, 3d панно з дерева, перцевий пластир (реklamний слоган: «Буде гаряче...»), арахіс смажений, вафляна цукрова картинка на торт, медя-

ники, вафляний декор на медяники, гірчичники (реklamний слоган: «Ех, зараз як зігрію...»), Зображені козаки також і на упакуваннях паперових рушників та туалетного паперу (не надто, на наш погляд, доречно).

У 2016 р. були створені комікси «Як козаки енергонезалежність розвивали» – це соціальна реклама як частина комунікаційної кампанії проекту «Програма комунікації реформ в Україні», покликаної привернути увагу широкої громадськості до змін у секторі енергетики. Через комікси персонажі мультфільму розповіли, що вони думають про платіжки на житлово-комунальні послуги та тарифи на газ, електрику та опалення.

У одному із ДЮСШ та у Чернівецькому обласному центрі реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи стіни розмальовані героями-козаками.

Івасик-Телесик. Напрочуд цілісним і однорідним у зображенні виступає образ Івасика Телесика, – третього за популярністю мультиплікаційного / казкового героя. Він набрав 7 % голосів.

На усіх зображеннях Івасик – малесенький хлопчик, блакитноокий блондин. Лише на двох малюнках у нього карі очі та коричневе волосся. Переважно він у вишиванці (на трьох зображеннях також має типовий жіночий узір на плечах) або просто у білій сорочечці. Інколи одягнений у кептарик, деколи має бриль на голові, штани у нього різних кольорів (білі, червоні, сині, темно-рожеві). Він переважно радісно усміхнений, але у 30 % має наляканий вираз обличчя, коли сидить на тополі, летить на гусочці або розмовляє із змією чи Зміючкою-Оленкою.

Дуже багато колоритної природи та господарських елементів, – водойма (річка або озеро), прозора вода, човен, вудочка, весла, рибальська сітка, глечик із харчами та повна миска їжі (схожі на пиріжки або вареники), комиші, лілії, тополя, дуб, плачуча верба, ялинки, берізки, соняхи, мальви, ромашки, неідентифіковані сині, жовті та червоні квіти, перелаз із глечиком на ньому, висока зелена трава, копиці сіна, церква, білі хатинки під солом'яною стріхою, гарбуз, кошик з яйцями, яскраве блакитне небо, веселка, білі хмаринки, клунок з їжею, білі, жовті та оранжеві зорі на темному небі (якщо подія на малюнку відображає ніч).

Багато з Івасиком також і живих істот: ціплятка, корівки, овечки, метелики, стригози, кошик з рибою, пташки, що літають, пташки із рибою у дзьобі, що сидять на човні або на руці Івасика, сонечко (комаха), лебідь, мама, тато, гусочка, змія, Оленка-Зміючка. Інколи на малюнку зображують

бабу Ягу з мітлою і хату на курячих лапках (є варіант казки, де замість змії – баба Яга).

Більшість із вищезазначених елементів та живих істот ми потім побачимо названими як відповідні символи в українців у наступних підрозділах.

Додано ряд фантастичних елементів, нпр. разом з Івасиком усміхаються усі, – сонце, жаби на човні та підстрибуючі з води або на вудочці риби. На одній картинці у сонця пишна руда шевелюра на «голові», також воно має ручки. У гуски пір'я на голові зібране у хвостик червоною стрічкою. Зadowolений життям на березі сидить песик, який чомусь влітку у шалику, а пташки на дереві із бантиками на голові (очевидно, що дівчатка, тут все зрозуміло). Дуб, на одній картинці, обліплений прекрасними жолудями, кожен розміром з кокос.

Якщо перенесемося у приміщення, то тут також бачимо багато чого із типово українського. У домі Івасика, – дерев'яна колиска, велике дерев'яне ліжко, вишиті рушники на вікнах, розмальована піч і стіни, глечик у печі, кіт, килим на підлозі і на стіні, портрет батьків на стіні (очевидно, осучаснений варіант казки), у тата також вишиті рукави сорочки і у ній він лежить у ліжку напівнакритий ковдрою. Мама і Івасик часто босі.

У домі змії об'єктів переважно менше, – піч, у печі вогонь, вікно, фіраночки, лопата, двері, пеньок, на якому стоїть Івасик, глечики пусті та із їжею. Дійові особи – Івасик, змія та Оленка-Зміючка. На одному малюнку цікавим є зображення білого ангелика, який на крильцях підлітає до Івасика і тягнеться до нього ручками, ніби оберігаючи його. На іншій картинці ще одна цікавинка – під стелею нанизані на нитці сушаться гриби і це – мухомори.

Надто колоритними є образи змії та Оленки-Зміючки. Оленка часто прямостояча змія з хвостом (часто гіперболізовано довгим) і задніми та передніми лапами. Одягнена в український стрій, із фартушком та червоними коралями. Має заплетені довгі коси із бантиками на кінцях. На голові часто вінок (нпр. з ромашок), червону стрічку і великі циганські кульчики у вухах.

Змія ж, як вже зазначалося, або, в одному варіанті казки, виглядає як типова Баба Яга (старша особа, коричневий колір шкіри, зігнута в спині, в хустці), або як старша прямостояча змія в національному українському вбранні з фартушком, на голові зав'язана хустка і на обличчі дикий оскал.

Серед помилок у зображенні, то, окрім жіночих сорочок у осіб чоловічої статі, про які неодноразово вже згадувалося, на одному малюнку з веселкою фіолетовий колір зображений з зовнішнього її

боку, а червоний – із внутрішнього, тобто кольори розміщені у протилежному порядку до правильного. Також на одному зображенні Івасик одягнений у червону сорочку у великі білі цяточки, яка зовнішнім виглядом і типом крою нагадує російську рубашу.

Щодо відображення цього казкового героя у творах мистецтва, то український композитор та хоровий диригент Кирило Стеценко написав однойменну дитячу оперу. В українських дитячих театрах на регулярній основі ставиться музична театральна казка. У Львові у Стрийському парку працює однойменний фонтан (відкрили у 1964 р., у 2009–2011 рр. реконструювали і зробили світломузичним).

Виробники відреагували на популярність Івасика випуском настільної гри «Магітний театр. Івасик-Телесик», підставки для ліпнини та пазлів. Однак, ми вважаємо, що експлуатування даного образу українськими товаровиробниками є на достатньо низькому рівні.

Серед інших згаданих образів 3 % отримала Мавка (один раз вказана як «Лісова»), по 2 % – Лис Микита, Козак Мамай та Колобок, по 1 % – Еней та Кожум'яка (одного разу як Микита, іншого разу як Кирило).

Усі інші об'єкти нашого дослідження отримали по одному голосу: Фарбований лис, Кіт у чоботях, Пан Коцький, Коза-дереза, Гарна чарівниця, Дід Панас, Шум (очевидно, після Євробачення-2021 і успіху однойменної пісні нашого гурту, який представляв Україну на конкурсі), Когут, Лиса, Петух, Бджілка, Кіт, який гуляє сам по собі, Козарлюга, Іван Побиван, «Яйце-райце», Іван Сила, Лисичка-сестричка, Жив був пес, Барвінок, Мольфар, Лта білка з жолудем (перше слово не ідентифіковане, можливо Лисиця, хоча такої казки не існує, а є українська народна казка «Дві білочки й Лисиця»), Петрик П'яточкін (вказано як «жарт» у дужках).

Отже, як ми бачимо, два найяскравіші казкові образи надзвичайно великою мірою є відображені у найрізноманітнішій продукції в Україні. Але вже Івасик Телесик представлений набагато менше. Інші ж казкові герої ще чекають своєї популяризації.

Серед науковців ми можемо побачити зацікавленість тематикою казкоаналізу та казкотерапії. Дослідниця Одінцева А. методом казкоаналізу провела дослідження етнічної ідентичності. Автор розкрила специфіку та ознаки феномену етнічної ідентичності за характером описаних в авторській казці відносин між образами самості досліджуваного та образу країни, у якій він мешкає. Задля досягнення мети дослідження, вчена створила спеціальну

інструкцію для написання опитаними казки про зустріч двох героїв – образу самості й України. Аналіз результатів авторського емпіричного дослідження дав можливість виокремити найхарактерніші образи України, а саме калини й рушника, та неповторні оригінальні образи (верба, соняшник, вітер), що перегукується з результатами нашого власного дослідження. Одінцева визначила символіку зазначених образів у фольклорі й народних традиціях; різновиди ставлень опитаних до цих образів, а саме налагодження дружніх стосунків, бажання захистити, допомогти [22].

6. Тварина. 15. *«Хотілося б галицького лева»* (жін., 46–55 р., є науковий ступінь / вчене звання, Львів).

Епіграф-цитата до підрозділу вказує на надзвичайно різноманітну і різнопланову орієнтацію українців щодо обрання якогось одного або хоча б декількох типових символів-тварин, притаманних Україні. І щодо лева, до речі, якого обирали неодноразово, то його називали не лише львів'яни.

А щодо найпопулярніших тварин, то ними абсолютно несподівано та ще й з мінімальною різницею у % між собою, виявилися наступні. Першим – Кінь з 15 % (також як коник, коні, степовий кінь та кінь Пржевальського), на другому місці Свиня із 10 % (7 % як свиня, «свиня і сало» та 3 % як поросля та поросятко). Третьою є Корова – 9 %. І четвертим йде Вовк – 8 % (також як степовий вовк).

6 % є у Лисиці (також як лиса, лис, лисичка), по 5 % у Лева (також як галицький) та у Собаки (також як пес або собака Сірко), 4 % у Лелеки (раз доданий як «білий») та Вола.

Яскравою відповіддю до тварини-символа є ось ця: 92. *«Собака (зовнішній вигляд не дуже. а душа найкраща)»* (жін., 56–65 р., в/о, Львів).

3 % у кози, півня та kota (також як котик або кішка), 2 % у сокола (один раз додано пояснення – бо схожий на тризуб), у тура (один раз як дикий тур), ведмедя (також як бурий), рисі (також як карпатська рись), байбака, 1 % у солов'я, вівці, зубра, вепра, косулі, зайця (також зайчика), дикого кабана, бджоли, оленя та просто у птаха (так було вказано).

По одному разу названо наступних тварин – курка, сагайдак, куниця, змія, бик (тілець), баран, беркут, лось, віслик, їжак, дельфін, білка, тхір, ласка, ховрашок, сайгак, лань, хом'як, яструб, орел та журавель.

Якщо ми проаналізуємо науковий пласт досліджень символічного ряду України, пов'язаного із тваринним світом, то ми побачимо вкрай мало таких праць. Найбільше їх

серед філологічних робіт, зокрема аналізом назв тварин у складі фразеологізмів української мови, а також вивченням національно-культурної семантики у фразеологічних одиницях з тваринними компонентами займалися такі дослідники як Кунін О. В., Виноградов В. В., Авксентьев Л. Г. Важливим і цікавим це є тому, що фразеологічні одиниці, які містять назви тварин, є достатньо великим прошарком лексики, вони часто вживаються та видозмінюються відповідно до кожного регіону країни.

Одні з напоширеніших фразеологізмів виявляються із лексемами вовк, (вовчий), віл, корова, баран (вівця), віслик (ослиця). Однак великий пласт фразеологізмів із назвами тварин, зокрема у ряді академічних словників фразеологізмів української мови, ще потребують детального дослідження.

7. Квітка. 195. *«Букет: волошки, маки, ромашки, дзвоники»* (жін., 46–55 р., є науковий ступінь / вчене звання, Суми).

Винесеною у заголовок параграфу цитатою із анкети респондента ми хотіли підкреслити різноманіття обраних варіантів. Хоча саме ці квіти і не набрали найбільше голосів, ми прагнули наголосити на великому переліку флористики, кожен з елементів якої може стати якщо не постійним і єдиним символом усієї країни, то, скажімо, якоїсь окремої події чи урочистості. Не даремно ж, символом кожного регіону України при святкуванні 30-ї річниці Незалежності стало саме різнобарв'я квітів.

Отже, серед усіх вказаних респондентами квітів, ми бачимо 4 абсолютних лідера із не такою вже й великою різницею поміж собою. Перше місце зайняв Сонях (ще зазначали як соняшник, або, дуже часто, соняшник) із 31 % голосів, другими йдуть Мальви (один раз вказані як *alcea heldreichii*) із 27 %, далі Чорнобривці – із 23 % і Маки (інколи вказані як червоні) із 15 %.

Популярними також є Волошки та Ромашки – по 5 %, Калина (деколи вказано квіт калини або червона калина) – 4 %, Червона рута та Барвінок – по 3 %, Польові квіти – 2 %, Васильки – 1 %. Усі решта квіти були згадані по одному разу – це лілея, карпатський дзвіночок, льон, рябина, конюшина, матіола, жоржина, цвіт вишні, підлісок, братик, едельвейс, кульбаба, дзвоники, цинія і лист каштану (можливо, йшлося таки про цвіт).

Таку велику кількість названих квітів ми можемо пояснити частотою появи їх в українському фольклорі. Чи це пісні, чи живопис, чи казки / легенди / міфи / приказки – усюди більшість із названих об'єктів присутні у великій кількості (сумнів-

ними тут виглядають тільки матіоли, едельвейси та цинії). Також це підтверджує наш аналіз ужиткової графіки із зображеннями казкових / мультипликаційних героїв (див. параграф 5).

Цікавим є також результати досліджень, які пояснюють чому більшість ознак усіх флороконцептів в українській мові позитивна. Це зумовлено прихильним ставленням українців до природи, сформованим завдяки впливу сприятливих кліматичних і географічних умов проживання [23, с. 8].

Велика кількість наукових досліджень, пов'язаних із квітковими символами, підтверджують результати нашого дослідження.

Популярність українського національного символу соняха можна пояснити, перш за все, поширеністю і важливістю даної квітки як сільськогосподарської рослини. Україна є одним із лідерів у світі серед виробників соняшникового насіння і продуктів його переробки. В нашій країні сонях по праву і цілком обґрунтовано є стратегічною культурою: у нас це основна олійна культура, яка дає найбільше олії з одиниці площі порівняно з іншими (соя, ріпак, льон, кукурудза), а сучасні високоолійні гібриди соняшнику здатні накопичувати жиру в ядрі та сім'янці до 68 % та 56 % відповідно [24].

Як зазначає дослідниця соняха Косенко Р. О. популярності соняха «сприяла в тому числі і надзвичайно широка сфера його використання. Окрім олії, використовували макуху, стебла в якості палива, а попіл від їх спалювання замінював селянам мило. До того ж, і олія, і макуха стали предметом експорту. Отже, хоча соняшник має американське походження, а у світі на той час був давно уже добре відомою культурою, – можна стверджувати, що саме у нас ця рослина придбала не тільки свою другу батьківщину, а й славу олійної культур» [25].

Цікавими є розвідки вчених Євсєєвої Г. П. і Ткач О. В. у дослідженні фіто- і зоосимволіки в українському традиційному хатобудуванні. Знаходимо у їхній праці підтвердження важливості одного із виявлених нами символів серед квітів, – маків. Вони зазначають, що «за світоглядними уявленнями українців особливою чудодійною силою наділявся мак. Польовий мак (мак-видюк) – головний о беріг від лиходійства відьом, упирів та бісівської погані. Він, як і будь-який елемент оздоблення, поєднував у собі дві якості: як оберіг і як краса, адже мак вважався символом краси. Маків цвіт прирівнюється до швидкоплинного людського життя та до голови роду – матері. Порівняння маку з матір'ю є особ-

ливо символічним, бо органічно вписується в прадавній культ жінки-матері – охоронниці домашнього вогнища. Цей архаїчний культ досить міцно зберігався серед українців і у XVII–XVIII ст., виявляючись, зокрема, в тому, що саме жінка оздоблювала свою оселю» [26, с. 63].

Цінним для нас є праця вчених Бабакової О. В. та Хомчак О. Г. із побудови словотвірної-когнітивної моделі концепту барвінок на матеріалі сучасної української мови. Респондентам було запропоновано дати асоціативну реакцію на слово-стимул барвінок. За допомогою методу когнітивної інтерпретації отримані мовні одиниці у вигляді набору когнітивних ознак. Отже, слово-стимул барвінок у мовній свідомості респондентів асоціюється з такими, серед інших, для нас найважливішими трьома ознаками [27, с. 25]:

1) **із символом** (вказали 50 респондентів із 400) (вінок (34); символ (9); вінок на голові в дівчини, вишиванка, рушник, символіка, символ любові (по 1)) – тут чітко простежується українська традиція плести вінки із квітів на різні свята, вишивати квіти на сорочках і рушниках;

2) **з Україною** (32) (Україна (209; батьківщина (3), вірші українських поетів, етнос, квітка України, країна, національність, символ України, українець, український вінок, український символ (по 1)); – цей рядок є концентрацією понять «українець», «національність», «національна свідомість» і разом із іншими когнітивними ознаками становить ядро когнітивних ознак концепту барвінок;

3) **з національністю** (5) (український (2), українець, національність, етнос (по 1)).

Проведений аналіз, як зазначають автори дослідження, свідчить, що концепт барвінок є однією з ключових культурних констант українського етносу, відзначається багатою семантичною наповненістю та розгалуженою словотвірною структурою.

8. Іграшка. 42. «Яворівські дерев'яні забавки, гуцульські глиняні свистульки» (жін., 46–55 р., в/о, Львів).

Власне подана цитата характеризує половину із тих символів, які ми б рекомендували підтримувати у популяризації або створенні (чи поновлюванні створення) для збільшення привабливості України у символічному аспекті.

Отже, серед іграшок ми виокремлюємо 4 великі групи забавок: **1) м'які, 2) дерев'яні, 3) глиняні та 4) сучасні.**

1) м'які. До першої категорії ми відносимо безсумнівного лідера серед названих варіантів, – це лялька-мотанка (інколи вказана як просто мотанка). Її назвало 38 % опитаних.

Багато також зазначалося ляльок поза ляльками-мотанками. Вони подавалися як лялька (2%), лялька з тканини, лялька українка, українська лялька, м'яка лялька, лялька в українському вбранні / в національному костюмі / в національному одязі / в національному вбранні, плетена лялька, а також лялька – молода дівчина в національному вбранні. Загалом таких 8% відповідей.

2) дерев'яні. Серед другої групи найбільшу відомість має яворівська забавка. І не лише серед респондентів, які територіально близько проживають до традиційного місця їх виготовлення. Загалом яворівську іграшку (інколи як забавку) назвали 7% опитаних.

Багато респондентів наголошувала на обов'язковості саме дерев'яної яворівської забавки. Нпр. 12. *«Яворівська (обов'язково дерев'яна)»* (жін., 36–45 р., є науковий ступінь / вчене звання, Львів).

135. *«Яворівська іграшка (дерев'яна)»* (жін., 36–45 р., є науковий ступінь / вчене звання, Київ).

177. *«Яворівська дерев'яна. Немає чого соромитися дерев'яних іграшок, вони тепер мають повернутися у моду»* (чол., 46–55 р., в/о, Львів).

До цієї групи дерев'яних забавок ми також додаємо такі варіанти: сопілка – 2%, по 1%: коник-гойдалка, дерев'яний коник та дерев'яна. Одне вказування мають дерев'яний коник, возик дерев'яний та свисток.

3) глиняні. Сюди ми відносимо передусім свищики, яких назвали 8% українців. Саме свищик (свистик, глиняний свищик) – 2%, пташка-свистунець (також як свищик у вигляді пташки, соловейко-свистунчик, свистунці у формі птахів) – 2%, свистулька (свистунець, глиняні свистульки) – 5%, Свищики в українців вважаються оберегом, шумові ефекти якого, за повір'ям, відганяють злих духів.

Обов'язково слід зазначити, що свистунці в українців також часто є і дерев'яні, тому тут даний поділ іграшок між групами досить умовний.

До групи глиняних відносимо ще по одному згадуванні таких: глиняний коник, керамічна та керамічна свинка у вигляді накопичувальниці монеток.

В Україні популярними є майстер-класи з ліплення глиняних свищиків. Є велика колекція українських глиняних іграшок у Меморіальному музеї-садибі гончарської родини Пошивайлів.

4) сучасні. У цій групі ми подаємо українські сучасні винаходи. 2% респондентів назвали Модель літака «Мрія» (літак «Мрія», макет АН-225 Мрія) та по одному

вказуванні Сталкер та Символ Євро-2012. Також можемо сюди додати пазли (був такий варіант), але не як український винахід, а як реакція ринку на популярний товар.

Усі інші версії іграшок ми просто подаємо окремо. З найбільшою ймовірністю ми можемо їх віднести до однієї із вищезазначених груп. Але, оскільки, ми не знаємо із якого матеріалу наші респонденти бажали б їх бачити, ми не можемо автоматично їх кудись додати.

Це такі як кінь (коники, коник кольоровий) – 4%, по 2% – козаки, м'яч, півник, дзига та деркач, 1% у ведмедика. Усі решта вписали по одному разу: шабля, козак на коні, сонечко (невідомо чи комаха чи Сонце, думаємо, що перше), в українському однострої (не додавали цей варіант до ляльок, оскільки невідомо про що йшлося, а в однострій можна одягати і іграшкових тварин), поросся, Івасик-Телесик, плющове щеня, солом'яний бичок, писанка, лелека, крашанка, булава, панда, зайчик, колобок, бджілка, трипільські фігурки, плетанка, Котигорошко.

Цікаво, що ніхто не згадав про іграшки із сирю, які і донині популярні на Гуцульщині (коники, баранці, бички). Також не було варіантів іграшок із трави, листя кукурудзи та лише 1 раз згадано про зроблену з соломи. Не названо Опішнянську іграшку, яка характерна своїми рослинними орнаментами, хвилястими, прямими, ламаними лініями, крапками, кружечками, мазками. Також не ідентифіковувалася Косівська іграшка – це свищики у формі птахів та тварин, які часто мають стилізовану форму. Візерунок у цієї забавки рослинно-геометричний. Для цієї глиняної іграшки характерний розпис зеленим, червоно-брунатним та жовтим кольором по білому, жовтувато-білому тлі та жовтим, білим і зеленим кольорами по червоно-брунатному тлі.

Слід зазначити, що Опішнянська та Косівська іграшки досить непогано представлені на ринку та користуються попитом серед населення, особливо у туристів. Тому, очевидно, українці, хоч і купують їх, та у свідомості не мають чіткої прив'язаності до регіонів їх виготовлення.

Деякі респонденти вважають, що на разі іграшки, яка б репрезентувала Україну у світі, не існує: 43. *Таку іграшку потрібно б ще створити.. для хлопчиків – кіборг-воїн... для дівчаток – дівчинка в національному строї* (чол., 66–75 р., в/о, Косів, Ів. Франківщина). Кіборга-воїна як іграшки, ще й суто української, на разі, ще нема. Але от дівчаток у національному вбранні є достатньо.

Цікавим є варіант 9. *«Якби крашанка була іграшкою...»* (чол., 18–25 р., освіта

неповна вища, Маріуполь). Насправді, може нею стати, проте на разі виробники не відреагували відповідним чином на такий запит.

Дуже обнадійливо, що жодного варіанту ми не отримали із матрьошками, якими переповнені ринки та магазини «українського народного мистецтва» від Ужгорода до Луганська.

Серед українських вчених, які досліджували українські іграшки як символи були Катерина Матейко, яка ще наприкінці 1930-х рр. на сторінках львівських періодичних видань опублікувала статтю «Лялька – символ», Анна Федорович, яка вивчала українську іграшку поч. ХХ ст. [28].

9. Птах. 165. «Лелека! чайка, ластівка! горобці!))» (чол., 36–45 р., освіта неповна вища, м. Бердянськ, Запорізька обл.).

Лелеку (інколи додавали «білу», або вказували як «бусьок» чи «бусол») назвали 45 % опитаних.

Оскільки лелека – символ шанобливості до батьків, а також нового життя, то її ім'ям в Україні названо медичний центр та пологовий будинок. Популярними є також садові фігурки лелек різного розміру (матеріал – полістоун). Існує журнал «Лелеченько».

Українське вино Leleka Wines є популярним серед українців. Гасло бренду: «Вино крилатих історій». У рекламі подається інформація, що вино «отримало назву від українського символу сім'ї та добробуту – лелеки. Образ птаха обрали на хвилі **подорожей** українців Європою та світом. Так само, як лелеки повертаються в рідні краї після зимівлі, так і **мандрівники** щоразу повертаються додому. Leleka Wines створені для того, щоб відсвяткувати це повернення та стати супроводом для історій з **мандрівок**» [29].

Сподіваюся, що виокремлені мною слова – не евфемізми, і вони не заміна словам **заробітчанства, заробітчани, заробітків** (див. детальніше параграф 11).

Щодо лелеки як нашого символу, то ми маємо певну конкуренцію за цей символ із поляками. Вони говорять, що «со drugi bosian biały w Europie i со czwarty na świecie jest Polakiem». І у них дійсно спостерігається велика популяція цих птахів, особливо на Лемківщині, яка зараз знаходиться на території Польщі.

Другою птахою українці несподівано обрали 43. «Сокіл в атаці вниз – силует герба, тризуба» (чол., 66–75 р., в/о, Косів, Ів. Франківщина). За неї віддали 20 % голосів (сюди ми зараховуємо відповідь «сапсан», оскільки він відноситься до роду «сокіл»).

Даний хижак оспіваний в усній українській народній творчості, притчах та у тво-

рах українських класиків. Цю популярність намагаються використати різні сфери. Ним, нпр., названо багато спортивних клубів та товариств (перші – з 19 ст.), мисливсько-спортивних товариств, громадських організацій, оздоровчих таборів, ресторанів. Існує військово-патріотична гра. У 1994–2015 рр. був однойменний підрозділ МВС України. Популярними в продажу є срібні кулони, які нагадують тризуб.

Також, Сокіл-300 – проект українського ударного безпілотного літального апарату, що розробляється Державним Київським конструкторським бюро «Луч». Очікується, що перший дослідний зразок буде створено до кінця 2022 р.

Третім із українських птахів-тотемів виявився соловей (часто названий як соловейко). Його назвали 14 % опитаних.

Багато голосів також набрав орел (або орел-степовик) – 7 %. По 4 % набрали голуб, журавел та беркут: 92. «Беркут (може ще не всіх знищили?)» (жін., 56–65 р., в/о, Львів). Ластівка має 3 %, півник (також як півень) – 2 %, горобець та чайка – по 1 %.

Решта пташок було названо по одному разу: курка, дрохва, папуга, синичка, жайворонко, либідь, сова, удод, крук, горлиця, галка та зяблик).

Дослідники Євсєєва Г. П., Ткач О. В. також підтверджують своїми розвідками що для українців «лелека – священний птах, покровитель сім'ї і рідного дому. Він приносить з Вирію дітей. Жінки, побачивши вперше навесні лелеку, кидають йому вслід хліб або траву, задобрюючи його. В Україні існує кілька синонімів його назви: чорногуз, бусол, бузько. Нині в Україні є прикмета: якщо на хаті звив гніздо лелека, то в хаті поселилося щастя. До господарів цієї хати сусіди ставилися з повагою» [26, с. 63].

Вчений Лановик М. Б. зазначає, що українці «тварин ніколи не називали людськими іменами, виняток становили лише лелеки, яких називали як людей: з ними розмовляли, «радилися», як із членами сім'ї» [30].

10. Дерево. 194. Калина, верба. (Без верби та калини нема України (чол., 56–65 р., освіта середня спеціальна, Київ, Рівне).

Насправді, ні. Не калину та вербу українці бачать найбільшим символом України серед дерев, як це видавалося по замовчуванні перед дослідженням. А саме 177. «Дуб, старий і потужний. Можна ще і калину квітучу або всіяну плодами, але дуб мені подобається більше» (чол., 46–55 р., освіта вища, Львів). Це могутнє дерево обрали 37 % українців.

Популярність дуба деякою мірою виробниками використовується. У Запоріжжі

існує Центральний парк культури і відпочинку «Дубовий гай». З такою ж назвою існує пиво, набір для вишивання та житловий мікрорайон біля Львова. На Івано-Франківщині є дегустаційний зал «Дубовий кут».

А от другою йде «Калина. Її останнім часом дуже рідко зустрінеш. Але все моє дитинство пов'язано із нею. Хоча це більше куц» (чол., 26–35 р., в/о, Київська область). Її обрали 34 %.

Вербу назвали 19 %. Багато голосів ще отримала вишня – 7 %, тополя, смерека, каштан – по 4 %, яблуня, явір (138. *Волю явір!* (чол., 36–45 р., о/в, Львів), липа та сосна – по 2 %, по 1 % – горіх, береза та бук. Одне згадування мали – осика, біла акація, ялина, бузина, йолка, ясен.

Надзвичайно широке поле наукових досліджень, пов'язаних із символами рослинної тематики, підтверджують результати нашого дослідження. Дослідник Корнєв А. вивчав рослинну символіку у весільній обрядовості українського селянства. Він виявив, що найбільш поширені у весільній обрядодії рослини: ялина та сосна (їх плоди – шишки), вишня, зернові культури (жито, овес), калина, різноманітні квіти (барвінок, м'ята, рожа, мак). У символічному плані вони мають наступні функції: показати здоров'я, красу, молодість наречених і врешті решт їх фізичну готовність до шлюбу; допомогти виконати магичні дії направлені на закликання родючості і багатства [31, с. 121].

Тотемність верби для українців також знаходимо у дослідженнях вчених. Вчений Дмитренко М. вказує, що з вербою пов'язані такі українські народні повір'я: «Вербові гілочки вивішували на воротах, вважаючи, що вони мають магичну силу відганяти злих духів. Верби висаджували й висаджують на подвір'ї, біля криниці, край городу чи дороги, ставу. Із сивої давнини прийшов звичай, коли людині зле, йти до верби на подвір'ї. У багатьох селах України садили в землю гілочку освяченої верби, вірячи в те, що така верба є особливо цілющою [32, с. 23].

11. Професія (рід занять). 150. «До жалю, вже не Комп'ютерщики, а робочі на чужих заводах, полуничні збірники та прибиральниці» (жін., 56–65 р., є науковий ступінь / вчене звання, Ізмаїл).

Фраза респондента, винесена у підзаголовок параграфа яскраво ілюструє нам, що це одне із тих запитань, які, як і передбачалося, викличуть цілу бурю емоцій. І, як це не неприємно констатувати, переважно з негативною конотацією. Наведімо декілька характерних відповідей:

15. «Колись гречкосій, тепер – вояка-розбишака» (жін., 46–5 р., є науковий ступінь / вчене звання, Львів).

23. «На жаль, будівельник» (жін., 36–45 р., в/о, Львів).

89. «Колись – хлібороб, зараз – різноробоче заробітчанство» (жін., 36–45 р., є науковий ступінь / вчене звання, Черкаси).

147. «Наразі догляд за старими» (чол., 56–65 р., в/о, Київ).

І, як епогей нашого заробітчанського рабства, відповідь:

159. «Кріпаки в пана на ниві» (чол., 56–65 р., в/о, м. Старокостянтинів. Хмельницька обл.).

Є і доволі нейтральні відповіді, такі нпр. як:

«Сантехніки та різноробчі, які працюють на заробітках у Польщі. Збирачі полуниці. Насправді важко відповісти на це питання. Є великий світовий досвід конструкторів з України, зокрема в аерокосмічній галузі. Корольов, Сікорський» (чол., 26–35 р., в/о, Київська область).

9. «Хліборобство, і це непогано» (чол., 18–25, освіта неповна вища, Маріуполь).

27. «Історично ширше – хлібороби» (не знаю чи є така професія, але ті що займались вирощуванням зернових культур), а зараз, мабуть, айтішники) (жін., 36–45 р., в/о, Львів).

А є й такі, де респонденти вказують, як, на їхню думку, повинно бути (бажаний стан символічного образу українських спеціалістів у світі):

48. «Будівельні, а мають бути ІТ» (жін., 36–45 р., є науковий ступінь / вчене звання, Суми).

69. «Асоціюється – обслуга. Але це не так – ми дуже творча і креативна нація» (жін., 56–65 р., освіта середня спеціальна, Вінницька обл. Мурованокуріловецький район, с. Немерче).

88. «Водій або прибиральниця. Але це неправильно» (жін., 36–45 р., в/о, Краматорськ).

177. «Боюся, що з нелегальними робітниками, але нам треба просувати образ українця як провідного світового програміста (і це правда)» (чол., 46–55 р., в/о, Львів).

З тих спеціальностей, які «правильні» і які «мають бути», і «є правдою» то дійсно найбільше набрали саме ІТ-спеціалісти – 16 % (респондентами називалися як професії у сфері ІТ, програмісти, ІТ, Айті, програмування, айтішники, ІТ-сфера, ІТ-технології, ІТ-фахівці). У загальному переліку сфер діяльності вони йдуть другими.

А от сферу, у якій ми себе можемо найбільше і найкраще представити, на сьогодні є сільське господарство. Воно набрало

38 % голосів. До нього ми відносимо такі відповіді як: хлібороб (також як хлібопашець) – 13 %, землероб – 10 %, аграрій (або професії аграрної галузі, працівники аграрного бізнесу) – 3 %, фермер – 3 %, саме с/г (або сільхозвиробник) – 2 %, по одному варіанті – садівник, землекоп, гречкосій, орач, пасічник, комбайнер, чумаки (вони, очевидно, що в історичному контексті), чабан, жєнці, мірошник, селянин (це не рід занять, але хід думок респондента зрозумілий, тому зараховуємо його сюди), бджолар, рілля (мабуть, це такі орач).

Третіми чітко виокремлюються будівельники (або будівник, а одного разу з незрозумілих причин додано прикметник «вишиті») – 8 %.

Заробітчєн назвали 6 %. Це такі як власне заробітчєнство (різноробоче заробітчєнство, заробітчєне, заробітчєнин) – 4 %, збирачі полуниці (полуничні збірники) – 1 %, гастарбайтер (або остарбайтер) – 1 %.

Гончєрство (або гончєр) та військєва справа (або воїн, військєвий) набрали по 5 %.

3 % отримав робітник (або домашня робітниця), спорт (варіанти: спортсмени, по одному згадуванні – футболіст, боксер, силачі) та вчитель. 2 % у лікаря, доглядачки (доглядальниці) та прибиральниці. По 1 % мають – музикант, коваль, різноробочі, шахтар, некваліфікований (або низькокваліфікований) робітник, співак, інженер, літакобудування.

По одному варіанті отримали найнесподіваніші професії. Це писанкарство, сантехніки, конструктори з України, зокрема в аерокосмічній галузі, тєсля, кулінарія, столяр, революціонер, науковець, чорнороб, дипломат, дальнєбійник водій, вчені, крадій бюджету, обслєуга, ткач, водій, маляр, промислові роботи в єміграції, викладач, помічники з хозяйства, ремісничі професії, батрак, кріпаки в пана на ниві (два останні можна було б зарахувати до с/г, але через наголєс у респондентів саме на «рабстві», залишаємо їх саме тут у загальному переліку), екскурсовод, «універсальні працівники», «чиновник», нєлєгальні робітники, винахідники, машинобудівники, біохіміки, письменник.

12. Виріб (продукція, товар). 177. «Олія і мед, але треба реклямувати наш програмний (інтелектуальний!) продукт. Ага, ще літак Мрія у нас є, гідно нас представляє» (чол., 46–55 р., в/о, Львів).

Найпопулярнішим виробом респонденти вважають витвори із вишивкою – це 21 %. Саму вишиванку (або вишивану чи вишиту сорочку) назвали 17 % опитаних, вишиті рушники – 3 % і по одному вказуванні – одяг з вишивкою та сукня-вишиванка.

Якщо ми поглянемо на вітрини українських магазинів із сувенірною продукцією або заглянемо на будь-який сайт із українськими виробами, то ми неодмінно побачимо якнайповніше представлення різноманітної цінєвої категорії та й, зрештою, і якості вишиванок. Попри те, що вишивка є елементом національного вбрання багатьох народів світу, мусимо визнати, що ми вдало себе зарекомендували у даній сфері на твердих перших позиціях у світі. Для іноземців вже стає звичкою купувати у нас як традиційну вишиванку, так і якийсь виріб, часто сучасний, із елементами вишивки.

Надзвичайно приємно, що на другому місці виявилися такі високотехнологічні витвори як Літаки ДП «АНТОНОВ» із 14 %: 9. «Йой, багато, наприклад, літаки» (чол., 18–25 р., освіта неповна вища, Маріуполь). Перше місце серед них із найбільшою гордістю та захопленням (респондентами було додано багато емоційних знаків оклику і усмішок та слів «тепер Мрія», «вже Мрія») називають Літак АН-225 «МРІЯ» – 8 %. Літаки Антонова назвали 5 %. По одному вказуванні АН-22 «Антей» та Літак «Руслан».

До речі, у продажу існує величезна кількість моделей (маленьких подарункових літаків) літаків Антонова, зокрема «Мрії», проте майже усі вони виготовлені у Росії (лише один в Україні), на більшості з них не має нашєго прапора, є напис ССРСР, та зазначається, що це просто радянський літак. Також про «Мрію» були зняті фільми ВВС та Діскавері. І там теж немає згадки про Україну, а коли показують літак – намагаються, щоб у кадр не попав наш прапор і напис – назва літака (декілька разів, все-таки, прапор у кадр попадає).

І аж на третьєму місці із 13 % ми отримали мед (також як мід або продукти бджільництва). Одразу за ним – соняшникова олія (або олія сонєчна) із 12 %. Сало назвали 9 %. Щодо останнього, то опитувани зазначали: 48. «Сало, має бути мед» (жін., 36–45 р., є науковий ступінь / вченє звання, Суми). Та 27. «Не знаю, але не хотілось, щоб це було сало» (жін., 36–45 р., в/о, Львів).

Пшєниця отримала 8 %, зерно (та зернові культури) – 7 %, хліб та гончєрні вироби (сюди ж – глиняний посуд, керамічний посуд, кераміка, глєчик, миска) – по 6 %, сільськєгосподарськє продукція (разом з фермерськєю) та кондитєрськє вироби (це цукерки, кондитєрка, солодощі, шоколад та цукерки «Світєч») – по 4 %, горілка – 3 %. По 2 % отримали варіанти: ракєти, соняшник, «щєсь з дерева» (також як деревообрєбна промисловість і деревина) і метал (також як

сталь). По 1 % набрали харчова продукція, цукор, писанки та програмне забезпечення.

Решта варіантів вказували по одному разу: пиво, кукурудза, паляниця, кавун, квас, технології, тризуб, кошик для трускавки, віночок, плуг, одяг з льону, шинка, випічка, вареники, молоко, с/г обладнання, гречка, охоронна сигналізація Ajax, Monobank, танк Оплот, вироби handmade, натуральна тканина, намисто, чоботи, шаравари, танк Т 75 (оскільки такого танку не існує, то припускаємо, що мова йде про 20 футовий криогенний танк контейнер Т75), кава, давач радіації Припять. Щодо останнього, то очевидно, мова йде про радіометр РКС-20.03 «Припять». Був розроблений українцями і випускався ще за радянських часів і продовжує випускатися і надалі в Україні. Він є одним із найпопулярніших побутових радіометрів, починаючи із 1990-х рр. і до сьогодні включно. До речі, поряд з іншими заводами, випускався також і у Львові (на ПО «Полярон» та ООО НПП «Галич-М»).

Те, що люди вірять у нашого виробника, ілюструє така відповідь: 189. «*Натуральна тканина та багато інших високої якості! Наше все найгарніше!*» (жін., 46–55 р., в/о, Харків).

13. Позитивна подія (характеристика, явище). 22. «*Надія людства*» (чол., 36–45 р., в/о, Львів).

Серед усіх названих позитивних подій абсолютну домінацію мають політичні події, особливо наші революції. Респондентами неодноразово вказувалося на те, що боротьба триває, вона постійна і що ми ще повинні продовжувати боротися за нашу територію та цілісність держави.

До групи революційних подій, які набрали в сумі 34 % голосів опитаних, входять три підгрупи:

1) Майдан (майдани, події на Майдані, революція) із 14 % голосів респондентів;

2) Революція Гідності (також як Майдан 2013–14, Євромайдан, Майдан 2014, революція гідності) – також із 14 %;

3) Оранжева революція (також як Помаранчева революція) із 6 %.

Революційні події нашими респондентами описувалися нпр. так:

29. «*революції малою кров'ю*» (чол., 46–55 р., в/о, Київ).

150. «*Наші революції, але вони не позитивні. Ому в світі ми не потрібні. І нашим кермачам також*» (жін., 56–65 р., є науковий ступінь / вчене звання, Ізмаїл).

179. «*Події – Помаранчева революція, Євробачення, Євро-2012, Революція Гідності; характеристика, явище – багата і різноманітна культурна спадщина*» (жін., 36–45 р., в/о, Львів).

184. «*Це буде – Перемога над московщиною*» (чол., 46–55 р., в/о, Львів).

Усі три групи ми не об'єднуємо, оскільки (див. детальніше параграф 14) серед негативних подій респондентами жодного разу не було зазначено Оранжевої (Помаранчевої) революції, а загальна назва Майдан, Революція та Революція Гідності згадувалися неодноразово.

А спортивні події та досягнення набрали аж 17 %. Серед них найбільше 6 % набрало проведення в Україні Євро-2012. 5 % – спорт (спортивні постаті, спортивні змагання, події спортивного характеру, перемоги у спорті, спортивні здобутки наших співвітчизників)). Перемоги та виступ наших параолімпійців – 2 %. По 1 % отримали футбол, брати Клички та Андрій Шевченко, одне вказування – Динамо (Київ).

Про спорт, поряд з революціями, наші респонденти згадували так: 177. «*Кілька антиузурпаторських, антиросійських революцій. Чемпіонат Європи з футболу 2012. Брати Клички, Динамо (Київ) і Андрій Шевченко*» (чол., 46–55 р., в/о, Львів).

З такою ж кількістю голосів, як Майдан і наша остання революція, несподівано займає група пісенних досягнень – 14 %. Сюди відносимо Євробачення (також як перемога у Євробаченні, перемога Руслани та Джамали) – 11 %. Наши співаки (або співаки) отримали 1 % і по одному вказуванні – перемоги в пісенних конкурсах, пісня, спів.

9 % набрала Незалежність (також як Проголошення Незалежності України, Акт проголошення Незалежності України, День Незалежності, вихід з срср, Відновлення Незалежності). Також є варіант: 30 років Незалежності.

«Мрія» (або перевезення вантажів літаком «Мрія») має 3 %. Одне згадування мають відповіді: розробка літака АН та авіація.

По 2 % отримали гостинність як риса українського народу, безвіз (також як Шенген), Конституція Пилипа Орлика (також як Перша Конституція) та Різдво (або Різдвяні свята). До останньої групи можемо додати по одному разу вказані Покрова, свята та Хрещення Русі. По 1 % отримали варіанти: свобода, асоціація з ЄС та День Вишиванки.

Усі інші варіанти згадувались по одному разу. Найбільше у них згадувалася наша прекрасна природа та позитивні риси характеру українців. Найяскравіші з них такі: 30. «*В Україні чудовий клімат для життя*» (жін., 56–65 р., в/о, Львів).

40. «*Красива, туристична країна*» (чол., 36–45 р., в/о, Львів).

61. «*Чарівна природа*» (чол., 46–55 р., в/о, Київська обл., Вишгородський р-н, с. Жукин).

84. «Вживати після воєн, Чорнобиль і голодоморів» (жін., 36–45 р., в/о, Львів).

87. «Квітучий сад» (жін., 56–65 р., є науковий ступінь / вчене звання, Вінниця).

189. «Чиста природа, самі найгарніші люди» (жін., 46–55 р., в/о, Харків).

194. «Захист України від окупантів сплотив людей» (чол., 46–55 р., освіта середня спеціальна, Київ, Рівне).

Серед інших по одному разу вказали: земля, сонячні простори – степи, розгром Хазарського каганату, надія людства, творчість Шевченка, щирість, трудолюбивість, підписання Конституції, краса, вишиванка, книжкова толока, непро...на війна, ІТ-розробники, чесні останні вибори Президента, Шевченко (невідомо який саме), будівництво саркофагу над Чорнобильською ЧАЕС, Карпати, нетерпимість до гноблення, етнофестиваль, бажання волі, Щедрик – всесвітня колядка, День козацтва.

14. Негативна подія (характеристика, явище). 195. «Що це частина Росії» (жін., 46–55 р., є науковий ступінь / вчене звання, Суми).

42 % українців вважають, що у світі найбільшою негативною подією в Україні вважають Чорнобиль (також як Чорнобильська аварія на ЧАЕС, катастрофа на Чорнобильській АЕС, 1986 р., досі Чорнобиль...).

Другою найбільшою бідною, з якою асоціюють Україну у світі, найбільше характеризують відповіді: 8. «Війна, яку намагаються нав'язати як громадську і завдяки пропаганді таку неправду вдається нав'язувати світові» (чол., 26–35 р., в/о, Київська обл.).

166. «війна та загибель громадян; за останні 8 років досі не можемо вийти по багатьом показникам кінця 2013 року, нажаль» (чол., 36–45 р., освіта неповна вища, м. Бердянськ, Запорізька обл.).

Так, другою найнегативнішою подією респонденти назвали війну на Донбасі (також як війна з московією, війна, війна на Сході України з Росією, конфлікт на Сході України, українсько-російська війна, війна з РФ, окупація Донбасу, російська агресія, війна 2014 р., агресія Росії, напад РФ на Україну) – 26 %.

Як бачимо, є одна відповідь «конфлікт на Сході України». Не хотілося б, щоб повноцінну війну настільки спрощували у називанні-визначеннях.

Корупцію (або корупцію у владі) назвали 13 % українців. Сюди ми можемо також додати хабарництво та кримінальну олігархію (або шахраї олігархи), які набрали по 1 %.

Анексію Криму (або окупація Криму, здача Криму, втрата Криму) вказали 6 %

опитаних, Голодомор (або Голодомор 32–33 рр.) – 4 %.

Революція (або Майдан, події на Майдані, провалена революція) набрала 3 %, Революція Гідності (або Євромайдан, Майдан 2014) – 2 %. До останнього можемо додати відповідь: розстріл людей на Майдані. Також по 2 % набрали АТО (АТО/ООС) та Янукович. До останнього можемо додати відповідь: події, що передували Майдану.

По 1 % – друга світова війна (або війна 1945 р.), бідність та наше заробітчанство.

По одному згадуванні маємо такі відповіді: «Вибори» 2014, аморфність, змирення і рабство з москвою, хитрість, то ся зроби, меншовартість, зрада, заздрість, підлість, еміграція молодих до 30 років людей, які мають вищу освіту, перша світова війна, біль людей, сепаратизм, депортація, репресії, торгівля зброєю, конфлікти, Росія або срср, узурпація влади, не виконання Конституції, загибель громадян та зросійщення.

Цитату, винесену у підзаголовок параграфу, підтверджує й така відповідь: 62. «Плутають Україну з Росією» (жін., 56–65 р., в/о, Одеса).

15. Спорт. 43. «Бокс, але він на жаль повністю зрусіфікований, як і весь спорт в Україні» (чол., 66–75 р., в/о, Косів, Ів. Франківщина).

Так, очевидно, що саме бокс (інколи зазначали, що це заслуга виключно двох братів Кличків) українці вважають як такий вид спорту, що найбільше репрезентує Україну. Його назвали 51 % опитаних. Другим із 26 % є футбол (інколи зазначали із прізвиськом Шевченко). Третім – плавання – 8 %.

Очевидно, що наші спортсмени (а особливо, футболісти) є своєрідною візитівкою країни. Андрій Шевченко – національний символ футболу не лише в Україні, а й в Італії (також, частково, в Англії). Сергій Ребров – найкращий тренер ОАЕ за серпень 2021 р. із усіма чотирма перемогами у внутрішньому чемпіонаті. Юрій Вернидуб щойно зробив неймовірний прорив у молдавській футбольній лізі, вивівши свій клуб (вперше для Молдови) у Лігу Чемпіонів та вже вигравши у ньому перший матч (до речі, у нашого «Шахтаря»). Українські спортсмени часто рекламують різноманітні товари або навіть стають обличчям якоїсь торгівельної марки.

Останнім часом у нас надто мало досягнень у легкій атлетичі, однак її назвали 7 % українців. Цікаво, що суто наш національний вид спорту (так як і бойове мистецтво) бойовий гопак отримав аж 5 % голосів (сюди ми відносимо варіанти: козацький гопак та козацький двобій). Показовою тут

є відповідь: 15. *Не знаю, хотілося б – бойовий гопак (жін., 46–55 р., є науковий студію / вчене звання, Львів).*

Гімнастику бачать нашою візитівкою у світі 4 % опитаних, а шахи – 3 %, що абсолютно не тішить, зважаючи на те, наскільки сильна у нас шахова школа (в тому числі і у Львові), і наскільки багато у нас гройсмейстерів (останнім часом особливо жінок).

2 % отримали стрибки з жердиною, які у нас зараз в абсолютному занепаді, і боротьба (також і греко-римська), яка навпаки останніми роками в Україні на неймовірному підйомі: 47. *Боротьба після Токіо 2020 (жін., 36–45 р., є науковий студію / вчене звання, Київ).*

По 1 % мають художня гімнастика, стрибки, біг, силові види спорту, біатлон та фехтування. Одне згадування мають гребля, фігурне катання, стронгмени, стрибки вгору, важка атлетика, метання ядра та теніс.

Висновки. Безумовно, візуальна айдендика значно підвищує рівень ефективності реклами, впізнаваності в суспільстві і популярності товару, фірми, країни. Провівши наше дослідження, ми можемо зробити такі висновки.

1. Особливо різке дослідження показує зміну, якщо підходити з точки зору рекламано-інформаційного аналізу. В Україні протягом останніх десятиліть у час трансформаційних змін поряд із виробничою сферою почала формуватися власна індустрія рекламано-інформаційних послуг, базована на українському національному символічному ряді. А ще відносно недавно, у 2000-х роках, як ми показували у наших попередніх дослідженнях [33], вищезгадана сфера послуг заповнювалася пристосованими до умов перехідного періоду рекламано-інформаційними продуктами зарубіжного походження. Ці рекламано-інформаційні продукти, часто базовані на т. зв. «загальносвітових» та «загальноєвропейських» цінностях, протиставляючи український патріотизм загальноєвропейському, підмінюючи українську ідентичність ідентичністю світовою та використовуючи символічний ряд без врахування української національної специфіки, інформували та переконували українських споживачів у тому, що задовільнити свої потреби вони можуть лише купуючи товари та послуги зарубіжного виробництва. У ті часи усі рекламоносії постійно переконували потенційних споживачів у тому, що, при споживанні товарів та послуг зарубіжних виробників, українці долучаються до європейських стандартів якості.

Зараз ми продовжуємо залишатися під тиском насаджуваних зовнішніх цінностей

і всезагального добра. Але, здається, щось змінилося. Українці зрозуміли, що економічні махінації та злочини, здійснені європейськими виробниками, нічим не кращі сфальшованих підробок (усі ми пам'ятаємо «дизельгейт»). А українські символи залишилися. Український виробник, як бачимо у нашому даному дослідженні, часто зміг закріпитися на внутрішньому ринку, в тому числі і завдяки вдалому використанню українських національних символів.

Ми все ще не можемо оцінити сильні та слабкі сторони держави та відобразити їх у власному баченні України. Можливо, цей процес розуміння забирає багато років. Візьмемо, наприклад, систему «Дія», яка є унікальним прикладом інтеграції України у європейську систему. Ми не маємо європейських паспортів чи європейського громадянства, але ми маємо систему, яка діє у всій Європі і визнається на будь-якому рівні, і була вона не профінансована ЄС чи іншими грантодавцями, а створена Україною. Тобто, тиск уже не діє і, можливо, уже настав час самим показувати приклад, демонструвати наші символи і робити їх загальноєвропейськими.

2. У багатьох випадках вибір виробників співпадає з очікуваннями респондентів. Згідно результатів дослідження, це, перш за все, казковий / мультиплікаційний герой Котигорошко та Козаки (із однойменного мультфільму). Третій за популярністю, Івасик-Телесик, ще має великий потенціал для залучення його у рекламано-інформаційний простір. Також надзвичайно популярні є символи серед українських страв (їжі), такі як борщ, вареники та сало. Інші ж українські символи кухні (голубці, деруни, пиріг, хліб) використовуються як вітчизняний рекламний продукт вкрай рідко. При рекламуванні України ми показали вдалі спроби використання кольорів, названих серед бажаних у використанні українцями, такі як зелений та кольори національного прапора. Серед видів мистецтва ми бачимо надзвичайно вдале популяризування етноспіву та української музики загалом у світі, а також шаленими темпами набирання обертів популярності українського декоративно-прикладного мистецтва (особливо вишивки, витинанок, гончарства). А от третій за популярністю вид мистецтва в Україні – образотворче – потребує суттєво більшої уваги зі сторони рекламного інформаційного продукту. Серед позитивних та негативних подій (рис, характеристик), з якими асоціюється Україна у світі, ми бачимо надзвичайно популярний асоціативний ряд із згаданими подіями та Україною (особливо революційні події, які респонденти відно-

сять як до позитивних, так і до негативних подій). Також бачимо недостатню боротьбу із наслідками негативних символів (Чорнобиль та війна на Донбасі) та все ж таки наявність певних політичних спроб боротьби із корупцією (прийняття антиолігархічного Закону). Якісно, хоча і надалі з великим потенціалом, експлуатуються символи дерева (дуб, калина та верба) та спорту (бокс, футбол та плавання). Серед птахів надзвичайно популярним черед виробників є перший символ – лелека, як і серед квітів – сонях. Серед спеціальностей в Україні постійно вказується на конкурентноздатність у світовому масштабі ІТ-спеціалістів (друга за популярністю вітчизняна професія-символ на думку українців). Також серед українських виробів якісно представлена у світі вишивка.

3. Однак, є випадки, де очікування респондентів не підтримувані відповідним використанням товаровиробниками. Це такі потенційно потужні символи виробників, як мальви, чорнобривці та маки, які є наступними після соняха за популярністю квітами серед українців. Також вкрай рідко використовуються виробниками при рекламуванні своєї продукції наступні за популярністю після лелеки птахи в Україні, а саме сокіл та соловей. Занадто мало рекламуються такі українські товари, гідні витримувати конкуренцію у світі, як літаки та мед, які є наступні за популярністю, згідно думок респондентів, після вишивки. Незаслужено мала увага приділена створенню символічного ряду, пов'язаного з Україною, серед усіх, виокремлених нами груп іграшок (м'які, дерев'яні, глиняні, сучасні). Абсолютно відсутній позитивно створений образ першої та третьої за популярністю української професії-символа, а саме сільськогосподарського працівника та будівельника. Також майже не використовується вітчизняними виробниками символи-тварини. Згідно нашого дослідження це, насамперед, кінь, свиня, корова та вовк. Щодо музичних інструментів, то незважаючи на те, що українці вважають бандуру абсолютним талісманом своїх співвітчизників у світі, їхня думка зовсім не співпадає із думкою, нав'язаною ЗМІ, які вважають її архаїчним інструментом. Товаровиробники ж надзвичайно мало експлуатують даний образ через свою продукцію. Також існує запит наших респондентів на осучаснення та популяризацію кобзи, як одного з найдавніших українських національних музичних інструментів.

Отже, компанії, що виробляють товари в Україні, недостатньо використовують вищевказані елементи української національної ідентичності для підвищення ефек-

тивності комерційної реклами. А це, в свою чергу, не сприяє формуванню культурної та української національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; пер. с англ. М. : Политиздат, 1992. 543 с.
2. Башков Д. А., Семиотика Ч. С., Пирса и Ч. Морриса. *PARADIGMA: журнал сравнительной философии*. 2004. No3. URL: <http://paradigma.narod.ru/03/bashkov.html> (дата звернення: 20.09.2021).
3. Уайт Л. А. Символ: фундаментальный элемент культуры. *Человек и общество*. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. К. : ИС НАНУ, 1999. С. 148–155.
4. Бодриар Ж. Симулякри і симуляція / Пер. з фр. В. Ховхун. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
5. Ogilvi D. The Image and the Brand: A New Approach to Creative Operations, Speech before the Central Region. American Association of Advertising Agencies. 1995. October 14.
6. Почепцов Г. Г. Символы в политической рекламе. К. : Принт Сервис, 1997. 332 с.
7. Wróbel A. Czy można wierzyć zmysłom? W: R. Ohme, M. Jarymowicz, J. Rejkowski (red.), *Automatyzmy w procesie przetwarzania informacji*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, 2001.
8. Проект ДАРУту #Мандруй Україною / www.tourism.gov.ua
9. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.
10. Ukraine NOW. Новий брендинг України. URL: <https://banda.agency/ukrainenow>
11. Закон України «Про рекламу». Документ 270/96-ВР, чинний, Редакція від 01.08.2021, підстава – 1591-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text>
12. Дутчак В. Творча і наукова діяльність Андрія Горняткевича (Канада) в контексті розвитку бандурного мистецтва України та діаспори. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музичне мистецтво Випуск 2, 2018. С. 106–125.
13. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Харків, 2002.
14. Турко Н. Є. Базові фазиси вдосконалення конструкції бандури як академічного концертного інструмента. *Актуальні проблеми народно-інструментального виконавства в Україні: історія і сучасність* : зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, Ін-т мистецтв; редактор-упорядник Л. І. Горіна. Рівне : Волин. обереги, 2017. 264 с. С. 202–210.
15. Історія української культури / І. Крип'якевич, В. Радзикович, М. Голубець [та ін.]; під заг. ред. І. Крип'якевича. Львів : Вид. Івана Тиктора, 1937. 718 с.
16. Жадько В. О. Музичний народний спів як основа українського фольклорного мистецтва. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2013, вип. XXXVII. С. 188–191.

17. Die Mehrstimmigkeit in den ukrainischen Volksliedern. *Kongress-Bericht Internationale Gesellschaft fur Musikwissenschaft*. Utrecht, 1952. S. 55–64. Перекладено: М. Антонович. Багатоголосся українських народних пісень // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Том 232. Праці музикознавчої комісії. Львів, 1996. С. 197–207.
18. Граб У. Історія однієї публікації Мирослава Антоновича. *Вісник Львівського університету. Серія мист-во*. 2013. Вип. 13. С. 46–56.
19. Кара-Васильєва Т. Історія української вишивки. Київ : Мистецтво, 2008. 461 с.
20. Орел Л. Українські рушники : історико-культурологічне дослідження. Львів : Кальварія, 2003. 232 с.
21. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка : етнографічний аспект. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2005. 325 с.
22. Одінцева А. Метод казкоаналізу в дослідженні етнічної ідентичності. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2 (2), 2015. С. 135–143.
23. Рогальська І. І. Флористичні концепти української мовно-художньої картини світу (на матеріалі поетичного мовлення ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова», 2008. 18 с.
24. Спеціальна селекція і насінництво польових культур : навчальний посібник / НААН, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва; за ред. В. В. Кириченка. Х., 2010. 462 с.
25. Косенко Р. О. Соняшник. Історія виникнення та введення в культуру. *Історія науки і біографістика*. 2015, № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2015_4_11
26. Євсєєва Г. П., Ткач О. В. Фіто- і зоосимволіка в українському традиційному хатобудуванні. *Строительство, материаловедение, машиностроение*. Вып. 87, 2016. С. 61–68.
27. Бабакова О. В., Хомчак О. Г. Словотвірно-когнітивна модель концепту «барвінок» в українській мовній картині світу. *Вісник Запорізького національного університету*. № 1, 2012. С. 23–29.
28. Федорович А. Українська іграшка як засіб відображення народних знань про дитину на початку ХХ ст. *Людознавчі студії : зб. наук. праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія «Педагогіка»*. № 6/38, 2018. С. 328–339.
29. Перший політ Leleka Wines: чим цікавий новий бренд українського вина. URL: <https://posteat.ua/wines/pershij-polit-leleka-wines-chim-cikavij-novij-brend-ukrainskogo-vina/>
30. Лановик М. Б. Усна народна творчість : підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. К. : Знання-Прес, 2005. 591 с.
31. Корнев А. Рослинна символіка у весільній обрядовості українського селянства. *Вісник ХДАДМ*, № 1, 2010. С. 119–121.
32. Дмитренко М. Народні повір'я. К., 1994.
33. Щерба О. І. Реклама: соціологічні виміри впливу на поведінку споживача : монографія. Львів : Видавничий центр УАД, 2009. 249 с.

СЕКЦІЯ 3 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЯ

FORMATION OF CONCEPTS OF PERSONALITY IN PSYCHOLOGY COURSES OF THE UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR

СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТЬ ПРО ОСОБИСТІТЬ У КУРСАХ ПСИХОЛОГІЇ В УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА

The article presents the results of a historical and psychological study on the clarification of existing ideas about personality at the University of St. Volodymyr. The results obtained indicate that the active use of the concept of «personality», the disclosure of its structure, conditions of formation, features of formation and factors of development falls on the last quarter of the XIX century. An analysis of the ideas of the teachers of the psychology course at the University of St. Volodymyr on understanding personality made it possible to synthesize in the following way. Firstly, personality inherents clear beliefs, strong views and deep understanding of things and events, development of abstract thinking, high development of the moral, mental, esthetic, intellectual sphere, consciousness and self-consciousness. Secondly, the formation of the personality is dependent on factors of heredity, potential, climatic conditions, society, culture, historical period, free will, the ability to comprehensive training, improvement, self-develop and self-education, the peculiarities of the work of the nervous system and the brain. Thirdly, the study of the personality becomes possible by the products of activity, the conditions that it experiences, the process of life creation. Fourthly, personality is integral and indivisible, always peculiar, singular and unique, has a certain constancy and relative invariability and has intangible activity. Fifthly, characteristic features of personality indicate: responsibility, independence, the ability to influence others, the presence and compliance with the own biases, beliefs, activity and defense of the own thoughts, willpower. Sixthly, personality has a unique combination of individual properties manifested in temperament and character. Seventhly, the personality structure includes interests, inclinations, aspiration, the peculiarity of emotional manifestations and experiences of various kinds of feelings. Eighthly, the key idea for the formation, formation and development of a personality is the ability to live in harmony and unity of physical and spiritual and the symmetrical development of mental manifestations.

Key words: *personality, personality structure, personality formation, personality formation, personality development.*

У статті представлені результати проведеного історико-психологічного дослідження присвяченого з'ясуванню наявних

ідей про особистість в Університеті Святого Володимира. Отримані данні засвідчують, що активне вживання поняття «особистість», розкриття її структури, умов формування, особливостей становлення та чинників розвитку припадає на останню чверть XIX століття. Аналіз ідей викладачів курсу психології в Університеті Святого Володимира стосовно розуміння особистості дозволив здійснити синтезування наступним чином. По-перше, особистості притаманні чіткі переконання, стійкі погляди та глибоке розуміння речей і подій, розвиненість абстрактного мислення, високий розвиток моральної, етичної, естетичної, інтелектуальної сфери, свідомості і самосвідомості. По-друге, творення особистості є узалежненим від факторів спадковості, задатків, кліматичних умов, соціуму, культури, історичного періоду, свободної волі, здатністю до всебічного навчання, вдосконалення, саморозвитку та самовиховання, особливостей роботи нервової системи і головного мозку. По-третє, вивчення особистості стає можливим за продуктами діяльності, станами, що нею переживаються, процесом життєтворення. По-четверте, особистість є цільною і неподільною, є завжди своєрідною, одиначною й неповторною, відрізняється певною постійністю і відносною незмінністю та володіє нематеріальною активністю. По-п'яте, характерними ознаками особистості зазначені: відповідальність, самостійність, здатність впливати на інших, наявність і дотримання власних упереджень, переконань, активність і відстоювання своїх думок, сила волі. По-шосте, для особистості притаманне унікальне поєднання індивідуальних властивостей, що проявляються в темпераменті і характері. По-сьоме, до структури особистості відносяться інтереси, схильності, спрямованість, особливість емоційних проявів і переживань різного роду почуттів. По-восьме, ключовою ідеєю щодо формування, становлення та розвитку особистості зазначено вміння жити у гармонії та єдності тілесного і духовного та симетричний розвиток психічних проявів.

Ключові слова: *особистість, структура особистості, формування особистості, становлення особистості, розвиток особистості.*

UDC 159.922:101.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.5>

Melnyk O.A.

Doctor of Psychological Sciences,
Senior Researcher,
Associate Professor at the Department
of General Psychology,
Faculty of Psychology
Taras Shevchenko National University
of Kyiv

Relevance of the study problem. The discipline in psychological departments, faculties in domestic universities began to be taught as a separate discipline only a few decades ago. Issues of personality psychology

were briefly considered in the first year as part of the discipline of General Psychology and in the second year as part of the discipline of Social Psychology, in particular, at the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

And only in the 1990s, the Psychology of Personality discipline began to be taught as a separate discipline.

The course mainly considers Western, American personality theories and domestic classical theories, in particular, S. L. Rubinstein, B. H. Ananiev and O. M. Leontiev. Unfortunately, the personality theories of Ukrainian scientists, both in the past and today, are almost not represented in the curriculum of the Psychology of Personality discipline study guides, etc. In our opinion, this situation should be corrected, because the peculiarities of the formation, formation and development of scientific ideas about the personality in Ukrainian psychological science, the peculiarities of understanding psychological courses have its own history.

Statement of basic materials of the study.

The concept of personality in psychological science begins to be actively used in the late XIX – early XX centuries. In the last quarter of the XIX century, Professor S. S. Hohotskyi (1813–1889) taught psychology at the Kyiv University of St. Volodymyr. Being a *personality*, the professor notes, means thinking not objectively, attaching to the given, but going beyond the limits of what is seen, given directly. In the Psychology Program of S. S. Hohotskyi, the personality is a person, firstly, having clear beliefs, secondly, stable views, and, thirdly, he is characterized by a deep understanding of things and events [2]. The personality has the following structure: the soul of man, the divine spirit and the spirit of creativity. Personality, the professor notes, is characterized by intelligent thinking, self-deepening, experience with rich content and intelligent faith. The inherent reasonable belief of the personality is recognized as an internal need, that is, the recognition of something real on the basis of feelings and conclusions, granted from birth. The key idea of the formation, formation and development of the personality of S. S. Hohotskyi is the idea of harmony, because being a personality means the ability to live in harmony and unity of physical and spiritual. The main characteristic of the personality is the presence of a high development of the moral, ethical, aesthetic, intellectual sphere, consciousness and self-consciousness.

S. S. Hohotskyi raises issue of personality's achievement of harmony and happiness. According to the professor, to be happy, to live in harmony with himself and the surrounding world, and from that to develop and improve, reaching an ever-increasing, top level, will contribute to the following, namely: confidence in the full opportunity to fulfill his purpose in society, to do his beloved business, to be

satisfied with his position, silence and peace of spirit with living faith in Divine government. S. S. Hohotskyi warns about the destructive nature of unilateralism, arguing that the unilateral, and from that ugly development of the personality makes harmony impossible in it and deprives it of feeling happy. Harmony, the professor notes, is a constant, internal need of the human spirit.

The understanding of the personality of O. M. Hiliarov (1856–1938) is based on the principle of substantive. The spiritual and physical side of the personality is the core of the personality. According to the professor, the external in personality (physical) and internal (spiritual) cannot completely and unconditionally coincide, but cannot exist without each other. Internal is laid from birth. The formation of personality is possible only in society, because the pursuit of public life, social structure, O. M. Hiliarov is convinced, is embedded in the very essence of man.

To understand the life of the personality, it is necessary to take into account the following moments: consideration of the personality in a public environment and the peculiarities of the process of the own life. The formation of personality is influenced by previous generations, numerous ancestors. O. M. Hiliarov notes that the present of the personality is a link of a limitless long chain stretching from the limitless distant, and is conditioned by all this past [1].

O. M. Hiliarov points out the importance and significance of activity in development, arguing that the organism is an amateur creature, acts for itself, due to the desire to act from the very beginning, when exposed to the environment. Development for a professor means the transition from «dull» homogeneity to a clear expressive heterogeneity that occurs according to a certain law, and the development of the personality itself comes from less complex to more complex [4].

O. M. Hiliarov attaches great importance to potential, arguing that life is determined primarily by it. The greatness of personality can be recognized by its potential, which it is able to realize. In addition to the idea of heredity, the professor also defends the idea of influencing the environment to the formation and development of the personality: changing the environment changes the body and vice versa.

According to O. M. Hiliarov, the personality experiencing many states (sensations, thoughts, feelings, desires, etc.) remains intact. What is the personality – these are its states, and vice versa. All the conditions that personality experiences are determined by its personality: this personality can only

experience its inherent states. But on the other hand, the professor states that if a person has exactly this, and not another personality, this is because she has exactly these, and not other states. There is a causal and expedient relationship between the whole and the states of the personality. All states are «Self» states; therefore, «Self» is a necessary condition for the existence of states; the variety of states determines the causal relationship of «Self», however, and «Self» is due to states; it is their connection, unity, and connection, unity are impossible without unifying. On the other hand, O. M. Hiliarov notes, when a person feels, thinks, acts, he shows that potential that are embedded in his personality. The spiritual activity of man is understood by the professor as self-realization, self-affirmation of the human personality, the human «Self» as expedient connection [1].

According to the professor, the harmoniously developed personality is characterized by the following features, namely: ease, freedom, breadth, completeness, integrity, dignity, reliability, consistency, satisfaction. To achieve harmony, O. M. Hiliarov is convinced, a person needs to organize life from the outside and inside, promote the prosperity of each. At the same time, the lack of harmony makes it impossible for a person to improve himself, and from that threatens his development.

Characteristic features of personality for O. M. Hiliarov are the following: responsibility, independence, the ability to influence others, the presence and observance of the own biases, beliefs, activity and defense of the own thoughts, and the more primitive a person is, the more he obeys others.

Therefore, according to O. M. Hiliarov, the personality can be determined, firstly, in accordance with the body, where the personality is a whole consisting of various states connected in such a way that both states are determined by the whole and the whole is determined by states; secondly, the personality realizes itself as a separate being, closed, independently opposing others; thirdly, personality can, like a higher organism, be considered as a union or community, fourthly, the characteristic of personality can be given by its manifestations and fifthly, being a personality means always being in the direction of self-improvement.

In his works, H. I. Chelpanov (1862–936) noted that on the one hand, personality is inherent in variability, and on the other, the unifying basis of personality is its spiritual substance, which remains unchanged.

The soul as «a spiritual substance, the only indivisible, intangible and non-destructive», combining «spiritual states into

something whole», helps to preserve the unity of personality. Therefore, according to H. I. Chelpanov, personality is a single, holistic formation, characterized by a certain constancy and relative immutability and possessing intangible activity [6].

The professor understands by personality not only her thoughts, feelings of the present moment, but also the personality taken as a whole, that is, its inclinations, tendencies to feel and act in a certain way, and its character is considered the reason for this or that action. The person himself is aware, states H. I. Chelpanov, that when he performs this or that action, it comes from the fact that he is of this or that nature.

The professor attached the importance of free will for the formation of personality. Complete free will is inherent only in a person who acts with full awareness of his personality; action under the power of feelings, affections cannot be considered free, because when it is carried out, it is impossible to fully realize it. Only that person is recognized as free, states H. I. Chelpanov, who subordinates his lower motives to the highest, does not obey his passions, but acts with full awareness of his personality. It is such a person who is responsible for his actions [6].

The professor's focus is on the formation and development of ideas about man's own self. This idea in its formation and development, according to the professor, goes through two stages: stage I – the idea of the physical «Self»; stage II – an idea of the spiritual «Self». H. I. Chelpanov connects the emergence of ideas about the spiritual «Self» in a person with the moment when he has reproductions of feelings or ideas that clearly show that a person has something different from things. That is, the physical personality is the physical «Self» (physical, external characteristics), and the spiritual personality is the internal «Self» (features, kindness, strong will, rationality, resoluteness; consists of ideas, feelings, strong-willed decisions [4].

According to H. I. Chelpanov, «Self» of a person is not a well-known collection of ideas, desires, feelings, strong-willed manifestations, etc. Spiritual «Self» is not the sum of changing ideas. If the «Self» of a person did not represent anything more than a simple sum of mental states, in this case it would not be possible to explain many phenomena.

For H. I. Chelpanov, the provision on the recognition of the unity and identity of «Self» of a person or the identity of his personality is important. No doubt, the professor notes that a person's idea of his own «Self» at different age periods is different. However, all

these «Selves» of a person are different, the professor claims, but a person at the age of 45 recognizes the «Self» he mentioned when he was 5 years old for his «Self». Over the years, «Self» has been very changing, but over the few years, changes are insignificant, and therefore one «Self», which is done after a while, changes to another «Self» only partially, partially retains its identity, it partially differs, partially is similar. H. I. Chelpanov recognizes the continuity of the development of «Self». Development takes place gradually, and it is this circumstance that is the reason, in his opinion, that a person considers the «Self» itself to be identical, despite the changes that it undergoes.

H. I. Chelpanov insists on a close connection between the concepts of «Self» and the concepts of «consciousness» and «self-consciousness». Everything that a person experiences, as a mental is an object of consciousness, which fills him with content; instead, involuntary movements are made without the participation of consciousness, unconscious. Due to consciousness, the person is capable of self-observation, which is important for adjusting mental manifestations. In a strong-willed act, a person always has the realization that his personality is the cause of this action.

The main point in the mental life of the personality H. I. Chelpanov noted the will. The scientist recognizes it as the initial element of all mental life, an active beginning, outside of which personality and its development are not conceived. Will is a creative activity that affects the formation of self-consciousness, the structure of which is the physical and spiritual «Self», and hence is the main characteristic of the personality, the scientist notes. The peculiarities of strong-willed manifestations of a person, the professor believes, indicate his character.

According to H. I. Chelpanov's views a person can become the personality only in society, because such important feelings for formation of the personality as sympathy, empathy, moral, religious, esthetic and intellectual senses find the creation and development only in it.

I. O. Sikorskyi (1842–1919) recognizes personality as something peculiar and special. First of all, the professor notes, the personality is a person with a unique combination of individual features manifested in temperament and character; the personality of a person is manifested in the peculiarities of the relationship between flair, mind and will.

According to the peculiarities of the manifestations of the mental sphere of the personality, I. O. Sikorskyi believes that

personalities can be divided into three types, namely:

Type I. Sensual, kind, empathic, living person (feelings prevail).

Type II. Thoughtful, profound, intelligent (man of mind).

Type III. An active, energetic, a man of decision (a person of will) [5].

According to I. O. Sikorskyi, personality formation depends on the hereditary factor and cultural phenomena recorded in a sign-symbolic form. Morality, as a cultural phenomenon, was considered by him as something that does not belong to the individual at first and is necessary for doubling through the assimilation of social experience recorded in signs. The professor believes that morality is not just a system of principles that guide the individual; it is a new source of motivation behind personal activity.

Attaching importance to the innate qualities of personality, I. O. Sikorskyi also notes the importance of the influence of the environment and social environment. This made it possible to consider personality as a combination of innate and acquired properties. At the same time, innate properties are considered by the professor as some given that requires their implementation. The characteristics of the realization or manifestation of these properties are set by the social conditions in which the personality develops. The social environment, said I. O. Sikorskyi, can contribute to or interfere with the development of innate personality potential, but society cannot teach something from above what is already contained in potential. The fatalism of this position is completely compensated by the fact that the innate potential, the professor is convinced, is so great that it will be a mistake to talk about the impossibility of learning something.

According to I. O. Sikorskyi, the features of the mental sphere of the personality are recognized as the result of its individual development, contribute to the formation of it not only physically, but as a conscious being, as the personality. This process is holistic and is expressed in biological, mental and social forms. Achieving harmony in the development of mental, said I. O. Sikorskyi, is a task for personal growth. The professor is sure that one can speak of the personality only if it is developed morally, intellectually, ethically and aesthetically; has versatile and thorough knowledge, her actions are of public importance and bring positive changes, and professional activities are aimed at the benefit of the state and people, it has the ability to self-educate. Being the personality means a continuous process of upbringing, which

in adulthood goes into higher education and must continue for a lifetime.

The ideal of mental development achieved by correctly directed actions of learning, according to I. O. Sikorskyi, is the proportional development of abilities: it characterizes the personality as integrity. The existence of disproportionate development is reduced to the unilateralism or underdevelopment of one of the abilities. It is the harmonious development of all mental manifestations that gives the character of the personality balance. I. O. Sikorskyi recognized the leading position on the mental development of the personality the symmetrical development of mental abilities. In particular, the best mental qualities taken together are the basis of a sense of honor and moral dignity. Achieving harmony in the development of mental, the professor is convinced, is a task for the personal growth of a person. Being the personality means developing the will, not losing sensuality, showing emotions, striving for the highest, morally improving, developing intelligence and a sense of the beautiful.

V. V. Zenkovskyi (1881–1962) is the founder of domestic personology. The professor's understanding of personality comes from a deep sense of human value, and the structure of personality consists of three spheres – spirit, soul and body. The main foundations of the personality are formed in early childhood – the first year of life and up to 7 years, and full formation takes place at 7–14 years. In personal education, the professor is convinced, aesthetic feelings play an extraordinary role, but bowing the soul to the truth, and not to beauty. V. V. Zenkovskyi devoted a special place in personal education to cosmos, nature, its divine, sophic beginning, mysterious, soul-exciting beauty of nature, transforming the soul, graciously saturating it with a sweet sense of God [3].

For a professor, personality is always peculiar, singular and unique. One of the conceptual provisions in the personological theory of V. V. Zenkovskyi is the idea regarding the peculiarities of development: the development of people occurs in different ways, and personality does not take the same form in everyone, but any person must find his way, his ideal form. However, the professor recognizes that empirical consideration of the diversity of individuals, the diversity of ways and outcomes of development does not solve the question of what is the personality from a psychological point of view. According to V. V. Zenkovskyi, the personality is integral and indivisible, and the internal connection between different processes clearly indicates that individual mental processes do not exist,

do not develop separately and independently of others [4].

V. V. Zenkovskyi insists that it is the hidden, irrational side of the personality, and not the empirical side that is directly given, that is the background that illuminates all life, all personality activity and is recognized as an extremely influential and significant beginning in mental life.

The personality of a person, the professor notes, cannot be completely studied, for personality is always deeper than its empirical expression, its life is a continuous movement forward, a continuous search for a more complete and adequate expression. Studying personality, V. V. Zenkovskyi notes, first of all, it is necessary to find an answer to the question: where exactly is the basis, that dynamic center, the determinative force of which determines this movement forward? What is the essence of the uniqueness of the individual and the complexity of its study and the originality, uniqueness, of all that distinguishes this personality and makes it indispensable, single? [3]. From the professor's point of view, the answer to all these questions can be found only if you recognize that personality is a complex of empirical and non-empirical, given and hidden, expressed and developing. This, according to V. V. Zenkovskyi, makes you build a metaphysical concept of personality, makes you recognize that in the depths of a person's psyche lies a metaphysical side that determines and guides the empirical development of the psyche.

V. V. Zenkovskyi insists that a person is never only given, completed, because an endless prospect of comprehensive development is always revealed to him. Man is both deeper and richer than his empirical personality, because from the depths of human consciousness new manifestations, new guidance, are emerged and all this is contained within the limits of this individuality, are reflected in its manifestations.

The metaphysical concept of personality, the discovery of the metaphysical side in personality determines a new view of the whole world, which V. V. Zenkovskyi characterized as personalism, because it is based on a significant difference between personality and thing. The personality of V. V. Zenkovskyi must necessarily be highly developed in the moral sphere, have the established attitude to the own personality and to other people and culture. The professor believed that personality is the result of a person's mental development, and the process of personality formation itself connected with the formation of self-consciousness and distinguished two levels of

self-consciousness: Level I. The appearance of personal awareness in ontogenesis is the children`s separation of their own body; Level II. A mature person`s awareness of himself as the personality.

V. V. Zenkovskyi refers to the structure of personality interests, inclinations, aspiration, a feature of emotional manifestations and experiences of various kinds of feelings. The professor emphasized that personality should be understood as the relationship and established mental life; the personality of a person does not develop «from itself», and in its higher and creative forces is associated with the world of super-individual, over-empirical values and is revealed in its actions. The condition for comprehensive development is internal harmony. According to V. V. Zenkovskyi, the personality is created, finds itself in living and effective communication with people, with the world of values, with God.

Conclusions from the study. Thus, the formation, formation and development of the personality is possible only in human society. The development of self-consciousness takes place only through communication with others, it is necessary to include not only the getting acquaintance with others and themselves, going in parallel, but also the assessment of others and self-assessment, self-attitude, which is also formed in society and constantly

changing. The characteristics of personality recognize the integrity and uniqueness, originality and individuality, the ability for self-development, spirituality, activity and openness to all new things, the ability for self-awareness, which makes it indispensable and single, the ability for self-education and higher improvement, responsibility, the development of the emotional-will sphere. Personality development has no limit, depends on perseverance and irrepressible desire to strive for the top.

REFERENCES:

1. Гиляров А. Н. Лекции по психологии. Рукопись. 1917. 82 с.
2. Гогоцкий С. С. Программа психологии. Киев, 1880–1881. С. 1–235.
3. Зеньковский В. В. Принцип индивидуальности в педагогике и психологии. *Вопросы философии и психологии*. Кн. 5. 1911. С. 815–855.
4. Мельник О. А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції: монографія. Київ : Альфа Реклама, 2020. 656 с.
5. Сикорский И. А. Душа ребенка: с кратким описанием души животных и души взрослого человека; с 20-ю рисунками; [3-е изд., доп.]. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1911. 192 с.
6. Челпанов Г. И. Учебник психологии (для гимназий и самообразования). Москва : Тип. В. В. Думнов, 1915. 224 с.

СНОВИДІННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: САНОЦЕНТРИЧНИЙ ПІДХІД

DREAMING AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON: THE SANOCENTRIC APPROACH

Сновидіння вважаються одним із самих загадкових психічних явищ. Дослідженням сновидінь людство займається протягом багатьох століть, однак на сьогодні ще остаточно не встановлені ані функції сновидінь, ані їхній діагностичний потенціал. Метою даної статті є огляд сучасної наукової літератури, присвяченої феномену сновидінь, та встановлення діагностичного потенціалу сновидінь в рамках саноцентричного підходу. Сон є фізіологічно необхідним для життя особистості. Процес сну поділяють на дві фази: фаза повільного сну та фаза швидкого або парадоксального сну. Більшість сновидінь особистість бачить саме під час фази парадоксального сну. Сновидіння виконують багато функцій. Зокрема, сновидіння важливі для консолідації пам'яті, переробки емоцій та вражень, отриманих протягом дня та творчого мислення. Значний внесок у розвиток концепції сновидінь зробив З. Фрейд. Згідно його поглядів, сон є способом вираження та здійснення неусвідомлюваних бажань, які заборонені Супер-Его. Однак психічні механізми захисту продовжують захищати психіку уві сні, тому заборонені бажання проявляються у сновидіннях в символічному вигляді та вимагають інтерпретації. Після З. Фрейда концепції сновидінь розвивали К. Г. Юнг, А. Минделл, Е. Гартман та інші дослідники. Сновидіння відіграють значну роль для підтримання психічного та фізичного здоров'я особистості. Разом з тим, сновидіння можна використовувати для ранньої діагностики психічних та фізичних захворювань. Зокрема, оскільки сновидіння презентують несвідомі процеси, вони можуть надавати інформацію щодо фізичного стану організму, згідно саноцентричного підходу. Існують два підходи для використання сновидінь в діагностиці. Згідно першого символічного підходу, елементи снів можуть розглядатися як символи, тлумачення яких може здійснюватися за допомогою сонників. Згідно другого типологічного підходу, для того, щоб виявити діагностично-інформативні образи сновидінь проводять порівняння сновидінь здорових особистостей та індивідів з верифікованими захворюваннями. Нажаль, обидва підходи є недостатньо розвинутими та вимагають подальшої дослідницької роботи.

Ключові слова: сновидіння, феномен сну, концепції сновидінь, діагностика, саноцентричний підхід.

Dreams are considered as one of the most mysterious mental phenomena. People have been studying dreams for many centuries, but neither the functions of dreams nor their diagnostic potential have been definitively established to date. The purpose of this article is to review the modern scientific literature on the phenomenon of dreams and to establish the diagnostic potential of dreams within the sanocentric approach. Sleep is physiologically necessary for the life of an individual. The process of sleep is divided into two phases: the rapid eye movement (REM) sleep and non-REM sleep. Most dreams a person sees during the phase of REM sleep. Dreams perform many functions. In particular, dreams are important for consolidating memory, processing emotions and impressions received during the day, and creative thinking. Freud made a significant contribution to the development of the concept of dreams. In his view, sleep is a way of expressing and fulfilling unconscious desires that are forbidden by the Super-Ego. However, mental defense mechanisms continue to protect the psyche in dreams, so forbidden desires are manifested in a symbolic form and require the interpretation. After Freud, the concept of dreams was developed by C. G. Jung, A. Mindell, E. Hartmann and other researchers. Dreams play a significant role in maintaining person's mental and physical health. However, dreams can be used for the early diagnostics of mental and physical illnesses. In particular, because dreams present unconscious processes, they can provide the information about the physical condition of the body, according to the sanocentric approach. There are two approaches to the use of dreams in diagnostics. According to the first symbolic approach, the elements of dreams can be considered as symbols, the interpretation of which can be done with the help of dream books. According to the second typological approach, in order to identify diagnostic and informative images of dreams, the comparison of dreams of healthy individuals and individuals with verified diseases can be made. Unfortunately, both approaches are underdeveloped and require further research.

Key words: dreams, sleep phenomenon, dream concepts, diagnostics, sanocentric approach.

УДК 159.963:159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.6>

Перевязко Л.П.

к. психол. н.,
доцент кафедри диференціальної
і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

Постановка проблеми. Сновидіння є одним із самих загадкових проявів психіки особистості. Сни – це не що інше, як суб'єктивне сприйняття образів, що виникають у свідомості людини, що спить. Однак сновидіння із давніх часів цікавили людство та протягом історії цивілізації виникали різноманітні підходи для пояснення феномену сновидіння та інтерпретації снів [8]. Сновидіння із покон віків цікавили людство.

Однак, незважаючи на багатовікову історію дослідження психологічного феномену снів, наукові дані щодо використання сновидінь у оцінці психічного та фізичного здоров'я особистості є лімітованими. Дослідження психологічного феномену сновидіння вимагає встановлення його функцій, механізму формування, підходів до інтерпретації та взаємозв'язку із здоров'ям особистості в рамках саноцентричного підходу. Отже,

метою даної статі є огляд сучасної наукової літератури присвяченої психологічному феномену сновидінь. До науково-дослідницьких завдань статі відносно визначені історичних та сучасних поглядів на феномен сновидінь та встановлення діагностичного потенціалу цього феномену в рамках саноцентричного підходу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сновидіння – це мимовільний потік полімодальних образів у стані сну, який зазвичай переживається сновидцем як справжня реальність. Сновидіння можуть бути визначені як регулярні суб'єктивно переживаємі під час сну переважно зорові образи, які відрізняються відносно зв'язним сюжетом, залученістю емоційної сфери та носять образний та чуттєвий характер [25]. Отже, ключові характеристики сновидінь – це їхня суб'єктивна переживаємість у процесі сну, образність та сюжетність.

Сон – це фізіологічний процес, завдяки якому мозок здатний переробляти інформацію, що накопичилася за день. Сон має вирішальне значення для різних когнітивних функцій, включаючи консолідацію та трансформацію пам'яті, обробку та послаблення інтенсивності емоційних спогадів, а також творче мислення [24]. Розрізняють дві фази сну, які виконують різні когнітивні функції. Фаза швидкого руху очей – це фаза, під час якої переважно особистість бачить сновидіння. Під час цієї фази психіка особистості консолідує емоційні спогади та зменшує їх інтенсивність [20; 21]. Ця фаза сприяє творчому та асоціативному мисленню [14]. Інша фаза сну, відома як сон без швидких рухів очей, має вирішальне значення для зміцнення епізодичних спогадів [12]. Обидві фази сну, які функціонують послідовно протягом ночі, необхідні для повноцінної роботи когнітивної системи [13]. Так, сон має вирішальне значення для таких когнітивних функцій як консолідація пам'яті, переробка вражень та емоцій отриманих протягом дня та творчого та асоціативного мислення.

Також процес сну відіграє значну роль у підтриманні психічного та фізичного здоров'я особистості. Так, нестача сну асоціюється із підвищеним ризиком для психічних захворювань, таких як депресія та тривожність. Сон також важливий для адекватного функціонування імунітету, серцево-судинної системи та метаболізму. Нестача сну підвищує ризик інфекційних захворювань, інфаркту та інсульту та цукрового діабету [19]. Таким чином, процес здорового сну є необхідним для функціонування здорової особистості.

Сновидіння також виконують важливі функції. Так сновидіння є способом від-

новлення психічного гомеостазу та засобом захисту стану сну від вторгнення психічних та соматичних подразників. До того ж, сновидіння є джерелом емоцій, яких особистість позбавлена під час сну через відключення сенсорних систем від сприйняття зовнішніх подразників. Ще складніша функція пов'язана з процесами інтеграції та впорядкування отриманої за день інформації. Велика роль сновидіння у різних видах мистецтва, оскільки спроби наших предків відобразити образи своїх сновидінь були передумовою розвитку художнього ремесла. Багато митців черпали ідеї своїх найкращих творів саме із сновидінь. Безпосереднім стимулом до творчого пориву є абстрактність сновидінь та їх здатність до перетворення думок у ситуацію [10]. У психоаналітичному підході, сновидіння забезпечує фантазійне вираження неусвідомлюваного конфлікту та шукає фантазійне вирішення, а саме виконання бажання. Воно забезпечує також внутрішньопсихічну комунікацію між несвідомим та свідомістю [10]. Таким чином, сновидіння є важливими для здорового функціонування психіки та інтеграції нової інформації.

В античні часи сновидіння розглядалися з погляду двох практик. Перша – це теорія інкубації, тобто відтворення сновидінь, а друга – онейрокритика, тобто їхнє тлумачення. Теорія інкубації робить істотно більший акцент на підготовці до процесу сновидіння, ніж на його тлумаченні. Цю традицію практикували жителі стародавнього Єгипту, Греції та Близького Сходу. Інкубація сновидінь найбільш поширена серед греків. Щоб позбутися недугів, вони молилися богам з проханням надіслати їм зцілюючий сон. Згідно з традицією онейрокритики, більша увага приділялася здатності до наукового тлумачення сновидінь. Одним із перших вчених-онейрокритиків був філософ Артемідор Далдіанський. На його думку, сновидіння – це «створення різних образів, що знаменують майбутні блага чи біди». Артемідор вважав, що сон це спілкування людини зі своєю душею, яка здатна повідомити сновидцю майбутні події [2]. Міркування про феномен сновидінь зустрічаються і в роботах Арістотеля. Філософ розглядав сновидіння лише як природний феномен, повністю відкидаючи його божествену природу [1]. Він вважав, що образи сновидінь виникають у результаті роботи нашої сенсорної системи, коли на неї безпосередньо впливають чинники середовища.

Науковою моделлю сновидінь можна вважати психоаналітичну модель, розроблену З. Фрейдом. Ця модель була і зали-

шається досить впливовою в дослідженнях сну. Психоаналітична модель була отримана з поглибленого вивчення індивідуальних сновидінь [10]. Для З. Фрейда сон є дуже значущим психічним продуктом, який є результатом певних психічних процесів. Значення сну не є очевидним, але його можна розкрити за допомогою асоціацій з явними елементами сну. Прихований зміст сновидінь включає суперечливі інстинктивні (тобто сексуальні чи агресивні) бажання, і сон є спробою виконання цих бажань. У той же час сон містить процеси мислення, що виникли за попередній день. Ці процеси є точкою контакту між несвідомими бажаннями та поточними проблемами. Приховані думки сновидця перетворюються на явний сон за допомогою процесів символізації. Символізація також підтримує потребу маскування або цензури суперечливих бажань, щоб вони не викликали надмірного занепокоєння і не порушували сон [10]. Отже, сон – це спосіб вираження та розвитку несвідомої фантазії; те, що Фрейд називав компромісом між бажанням та заборонаю Супер-Его. Сон набуває форми фантазії, задовольняючи суперечливі потреби здійснення бажання та захисту психіки. У сновидіннях немає ні поганого ні доброго. З них можна виділити приховані бажання особистості. Однак сновидіння, як правило, не носять безпосередній характер, а це означає, що образи, що виникають уві сні, – це залишки денних вражень і переживань, які є закодованими бажаннями, що мають підсвідомий характер [5]. Таким чином, для психоаналітичної позиції характерне прагнення показати, що сновидіння потребує дешифрування та символічної інтерпретації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сновидіння – це вид заміщення, де відбувається переорієнтація, тобто перенесення недоступної дії з реального світу у світ сну. Завдання сновидіння – показати складні почуття в картинках і дати особистості можливість пережити їх, здійснюючи заміщення реальних ситуацій. Однак почуття не можуть бути прямо зображені. Візуально можна уявити тільки дію, що відображає почуття. Неможливо зобразити страх, але можливо таке вираження страху, як утеча. Важко показати почуття любові, але демонстрація зближення і ласки досяжна. Сни дають змогу вивести назовні пристрасті, у сні може розгорнутися вивільнення, очищення, розрядка до межі згущених емоцій, які виходять із-під контролю. Бажане заміщається символами сновидіння та полегшує тягар психічного перевантаження [4]. Так, психоаналітична

теорія сновидінь підкреслює важливу роль снів у переробці «заборонених» думок, бажань та почуттів.

Далі, сновидіння посіли почесне місце в дослідженнях таких аналітиків як А. Адлер, Е. Фромм, Е. Берн, К. Роджерс, А. Маслоу, Ф. Перлз, які слідом за З. Фрейдом прагнули розкрити психологічний феномен сновидіння. Надзвичайний внесок у розуміння феномену сновидінь вніс К. Г. Юнг [9]. Вчений вважав, що сновидіння мають більший зміст, ніж виконання заборонених бажань. На думку К. Г. Юнга, сні мають можливість допомогти встановити зв'язок між свідомістю і підсвідомістю [8]. У його концепції сновидіння грають роль природного регулятора відносин несвідомої і свідомої частин психіки і є посланням одного з аспектів несвідомого до свідомості, точніше – до Его-комплексу. Таке послання має компенсувати розбіжність між свідомою установкою людини і її несвідомими устремліннями. На думку К. Г. Юнга, сновидіння виражають неусвідомлювані процеси особистісного та архетипічного рівня, містять сенс, що може бути зрозумілим, відображають компенсаційні відносини між несвідомим та свідомістю та вказують напрямку психічної індивідуалізації людини [11]. Отже, К. Г. Юнг та інші послідовники З. Фрейда розширили розуміння значення феномену сновидінь.

Серед сучасних концепцій розуміння феномену сновидінь слід також виділити погляди Арнольда Мінделла. Вчений вважає, що сновидіння створює реальність і дає можливість особистості розглянути певні феномени до того, як вона їх усвідомить. Основною проблемою, на думку А. Мінделла, є ігнорування особистістю сновидної основи реальності, що означає відгороджуватися від найглибших невиражених переживань, які впливають на події у повсякденному житті індивіда [7]. Отже, на думку вченого, сновидіння є передумовою усвідомлення певних психічних процесів та вимагають уваги особистості.

На відміну від психоаналітичних теорій, феноменологічний підхід передбачає інший спосіб розуміння сновидінь. Згідно цього підходу, сновидець – це єдиний, хто може зрозуміти свій сон. Феноменологічний підхід до розуміння сновидіння не вимагає «перекладу» і дозволяє залишатися в точці невизначеності до тих пір, поки не трапиться розуміння феномену сну сновидцем.

Нові теорії сновидіння підкреслюють їхні адаптивні функції. Однією з таких моделей є модель, розроблена Едуардом фон Гартманом. Згідно з його точки зору, мета сновидіння полягає в тому, щоб надати сновидцю можливість впоратися з домінуючим

емоційним занепокоєнням [17]. Сновидіння робить це, використовуючи автоасоціативний режим, у якому зв'язки встановлюються ширше та м'якше, ніж у спрямованій думці наяву, надаючи сновидцю можливість контекстуалізувати домінуючу емоцію у формі пояснювальної метафори. Це дозволяє сновидцю заспокоїтися і збільшує його здатність до майбутніх адаптацій до подібних емоцій.

З фізіологічної точки зору сновидіння більш характерні для так званої фази швидкого (парадоксального) сну, або фази сну зі швидкими рухами очей. Парадоксальною цю фазу сну називають через те, що в цей період вегетативні параметри стану людини досягають рівня неспання. У той же час цей стан істотно відрізняється від неспання тим, що з усіх активуючих систем мозку в парадоксальному сні задіяні лише деякі, а дуже важливі моноамінергічні нейрони стовбура мозку є неактивними. Парадоксальний сон запускається з центру кори, розташованого в області варолевського мосту та довгастого мозку [23]. Зазвичай, говорячи про сновидіння, мають на увазі галюцинаторну продукцію кори саме в парадоксальній фазі сну, хоча сновидіння мають місце в інші періоди сну.

У ході розвитку нейробіології сну, а саме фази швидкого руху очей були докладені зусилля, щоб використати ці знання як основу для нейробіологічного підходу до сновидіння. Аллан Хобсон й Роберт Маккарлі внесли значний внесок у розуміння нейрохімічних взаємодій у стовбурі мозку, які беруть участь у генерації швидкого сну. Вони розробили теорію активаційного синтезу [18]. Ця теорія намагається пояснити сновидіння шляхом опису нейрофізіології фази швидкого руху очей та припущення про тотожність між фізіологічними та психологічними подіями. Автори розглядають стовбур мозку як зону активації, тобто зону, що оказує стимуляцію переднього мозку, наприклад, окорухової, вестибулярної та моторної систем. Функцією переднього мозку є синтез інформації, яка була згенерована. Передній мозок створює частково узгоджені образи сновидіння із сигналів з високим рівнем шуму, що посилюються йому стовбуром мозку [18]. Формальні якості сновидінь безпосередньо впливають з властивостей стимуляції переднього мозку і, по суті, не мають сенсу, хоча деяке значення може бути набути в зусиллях переднього мозку зрозуміти сенс його фізіологічно обумовленої стимуляції. Модель активації-синтезу мала великий вплив у сфері дослідження сну та розладів сну, ставши в багатьох колах провідним поглядом на сновидіння. У той же час, вона

викликала критику з моменту її заснування і дотепер. Деякі з нинішніх позицій групи А. Хобсона зі співавт., що припускають погляд на сновидіння як на обробку інформації, керовану емоціями і консолідацію пам'яті, здаються ближчими до теорій, що надають сновидінням значного значення, ніж їхні попередні погляди.

З теорією Е. Гартмана досить тісно пов'язані ідеї, запропоновані Р. Картрайтом зі співавт. Згідно з якими, функції сновидіння включають вирішення проблем і регуляцію емоцій. Адаптивна функція також має місце в нових психоаналітичних поглядах [15]. Так, сновидіння пов'язані з навчанням за рахунок консолідації процедурної пам'яті та емоційного навчання [15]. Також сновидіння використовуються для ідентифікації нових коркових асоціацій у світлі емоцій [22]. Так, новітні дослідження фокусуються на адаптивних функціях сновидінь, що доповнює класичну психоаналітичну теорію.

Як вже зазначалося вище, сон та сновидіння безпосередньо пов'язані з психічним та фізичним здоров'ям особистості. З різних джерел надходить дедалі більше інформації про погіршення фізичного самопочуття, зростання захворюваності та загалом про зниження стану здоров'я населення. На передній план у вирішенні проблеми профілактики негативних розладів виходить санцентричний підхід до здоров'я особистості. В рамках цього підходу основна увага приділяється здоров'ю особистості, а зусилля зосереджені не на лікуванні хвороби, а на збереженні здоров'я індивіда. Для цього надзвичайно важливим є підтримання здорового способу життя та рання діагностика порушень. Однак виявлення цілого ряду захворювань на ранній стадії їх розвитку не завжди можливе, навіть за допомогою сучасних методів та засобів діагностики. Неоціненну допомогу медицині тут може надати використання додаткових джерел інформації про стан здоров'я, зокрема сновидінь. Перший та найпоширеніший підхід у використанні снів як джерела інформації про здоров'я особистості можна умовно позначити як «символічний». Він належить до психоаналітичного напрямку вивчення сновидінь. Символічний підхід пропонує доступний спосіб дізнатися про значення того чи іншого сновидіння, через готове значення окремих образів сну (персонажів, предметів тощо), які розглядаються як символи. Наприклад, словник образів, запропонований А. Менегетті, містить «універсальну» символіку, яка, на думку автора, допомагає дізнатися про значення того чи іншого сновидіння і, тим самим, передбачити хворобу [6]. Так, символічний підхід використовує стандартні

інтерпретації образів сновидінь як маркери захворювань. Однак, уявлення про те, що значення символів можна використовувати при інтерпретації будь-якого сновидіння є досить умовним і може бути застосоване не у всіх ситуаціях. При цьому ігнорується індивідуальність сновидця, його життєвий досвід, що визначає неповторюваність сновидінь та наявність у них змістовних елементів, які, крім універсального значення, можуть також мати унікальний індивідуальний сенс.

Наступний підхід – це типологічний підхід. Він належить до експериментального напрямку вивчення сновидінь. Даний підхід пропонує опис типових тем у сновидіннях, а також особливостей сюжету при різних захворюваннях та/або при впливі різних подразників на організм людини. Результат такого підходу є складання переліків образів та символів сновидінь, характерних при тому чи іншому захворюванні та/або впливу на організм різних подразників. Зміни у змісті сновидінь, що детерміновані хворобою, можна диференціювати на загальні та індивідуальні. Загальні зміни спостерігаються, як правило, у всіх пацієнтів, а індивідуальні залежать від індивідуальних особливостей конкретного індивіда та специфіки самого захворювання. Серед загальних змін, які спостерігаються у всіх випадках погіршення здоров'я можна виділити збільшення частоти появи сновидінь протягом однієї ночі, поява неприємних думок та слів у снах та неприємний і навіть кошмарний характер сновидінь. Ці ознаки з'являються задовго до появи симптомів самого захворювання. Однак, головним недоліком цього підходу є його суб'єктивність і неточність у записах та спогадах респондентів [3]. Так, інформацію про стан здоров'я зі сновидінь можна отримати, використовуючи два основних підходи: (символічний – стандартна інтерпретація образів) та типологічний (складання переліку образів, характерних для певних захворювань або для порушення стану здоров'я в цілому).

Далі, сприйняття сновидіння самим сновидцем також надає інформацію про його психічне здоров'я. Зокрема, сприйняття сновидіння відрізняється у здорових та психічно хворих індивідів. Так, у особистості в гострому психозі часто відсутня межа між галюцинацією, сновидінням та реальністю. У таких випадках пацієнт не здатний провести різницю між психічною подією сновидіння та реальними подіями у зовнішньому світі [16]. Далі, пацієнти з пограничними розладами відрізняються від психотиків, нездатних взагалі провести кордон між сновидінням, галюцинацією і реальністю; вони

знають, що бачили сон, розповідають про свої сновидіння, але, незважаючи на це, сні для них психічно еквівалентні конкретним подіям і мають подібні ж наслідки. У менш гострих випадках у пацієнтів сні іноді або зазвичай не виконують функції сновидіння, як її описав З. Фрейд. Сні цих пацієнтів реалізують не функцію розробки та символізації латентних думок сновидця, але функцію позбавлення психічного вмісту. Тобто такі сні функціонують не як символічна комунікація, але як викидання певного вмісту психіки.

Висновки. Емоційно-психологічний стан особистості, безумовно, впливає на її сновидіння так само як і залежить від них. Залежно від різноманітних негативних або позитивних переживань індивідам сняться різні за змістом сні. Існує кілька важливих підходів до пояснення феномену сновидінь. Зокрема, З. Фрейд запропонував психоаналітичну теорію, згідно якої сновидіння є способом виконання заборонених бажань. Цю ідею розвинув К. Г. Юнг, який стверджував, що сні – це спосіб комунікації несвідомого зі свідомістю особистості. У сучасній психологічній науці, психоаналітичні теорії доповнюються нейробіологічними та фізіологічними концепціями сновидінь, які розкривають фізіологічні основи та функції снів. Взаємозв'язок змісту сновидінь і фізичного та психічного стану особистості належить до міждисциплінарних проблем. У рамках символічного підходу судять про здоров'я за класичними сонниками, які спираються на уявлення про універсальність символіки сновидінь. Типологічний підхід досліджує взаємозв'язок сновидінь та захворювань. Розвиток такого підходу дозволив би стандартизувати процедуру аналізу сновидінь.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. О душе. М. : Мир книги, 2009. 400 с.
2. Артемидор. Онейрокритика. СПб.: Кристалл, 1999. 448 с.
3. Касаткин В. Н. Теория сновидений. Л.: Медицина, 1983. 247 с.
4. Коцан І. Я., та ін. Психологія здоров'я людини. Луцьк : РВВ «Вежа», 2011. 316 с.
5. Малкольм Н. Состояние сна / В. П. Руднев // Новая модель сновидения. М. : Академический Проект, 2014. 216 с.
6. Менегетти А. Образ и бессознательное : учеб. пособие по интерпретации образов и сновидений. М. : Онтопсихология, 2004. 464 с.
7. Минделл А. Сновидение в бодрствовании. Методы 24-часового осознаваемого сновидения в психотерапии. М. : Ганга, 2018. 284 с.
8. Мулявка А. І. Психофізіологічні основи сновидінь та можливості їх використання. *Психофізіологічні основи сновидінь та можливості їх використання.* 2019. С. 263–265.

9. Немов Р. С. Психологія. М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 688 с.
10. Фройд З. Тлумачення снів. К. : Фоліо, 2019. 608 с.
11. Юнг К. Г. Аналітична психологія. М. : АСТ, 2020. 368 с.
12. Born J., Wilhelm I. System consolidation of memory during sleep. *Psychological Research*. 2012. Т. 76. № 2. С. 192–203.
13. Cairney S. A. et al. Complementary roles of slow-wave sleep and rapid eye movement sleep in emotional memory consolidation. *Cerebral Cortex*. 2015. Т. 25. № 6. С. 1565–1575.
14. Carr M., Nielsen T. Daydreams and nap dreams: content comparisons. *Consciousness and Cognition*. 2015. Т. 36. С. 196–205.
15. Cartwright R. et al. Role of REM sleep and dream affect in overnight mood regulation: A study of normal volunteers. *Psychiatry Research*. 1998. Т. 81. № 1. С. 1–8.
16. Dobri M. L. et al. Psychosis: Between dreams and perceptual reality. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2021. Т. 11. № 3. С. 146–152.
17. Hartmann E. Outline for a theory on the nature and functions of dreaming. *Dreaming*. 1996. Т. 6. С. 147–170.
18. Hobson J.A, McCarley R. W. The brain as a dream state generator: An activation-synthesis hypothesis of the dream process. *The American Journal of Psychiatry*. 1977. Т. 134. С. 1335–1348.
19. Magnavita N., Garbarino S. Sleep, health and wellness at work: A scoping review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2017. Т. 14. № 11. С. 1347–1361.
20. Rosales-Lagarde A. et al. Enhanced emotional reactivity after selective REM sleep deprivation in humans: An fMRI study. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*. 2012. Т. 6. С. 25–31.
21. Sopp M. R. et al. Remembering specific features of emotional events across time: The role of REM sleep and prefrontal theta oscillations. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*. 2017. Т. 17. № 6. С. 1186–1209.
22. Stickgold R. et al. Sleep, learning, and dreams: Off-line memory reprocessing. *Science*. 2001. Т. 294. № 5544. С. 1052–1057.
23. Sutton J. Dreaming. Routledge, 2019.
24. Vandekerckhove M., Cluydts R. The emotional brain and sleep: An intimate relationship. *Sleep Medicine Reviews*. 2010. Т. 14. № 4. С. 219–226.
25. Windt J. M. Reporting dream experience: Why (not) to be skeptical about dream reports. *Frontiers in Human Neuroscience*. 2013. Т. 7. С. 708–723.

ФАХОВА ПІДГОТОВКА ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА ЯК СКЛАДОВА ЙОГО ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ

PROFESSIONAL TRAINING OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST AS A COMPONENT OF HIS PROFESSIONAL DEVELOPMENT

Стаття присвячена актуальній проблемі фахової підготовки практичного психолога та враховує основні наукові здобутки психодинамічної парадигми, володіння методологічними аспектами якої ефективно впливає на удосконалення системи та прийомів у контексті навчання вище окреслених спеціалістів. У статті розкрито методологічні основи розвитку умінь практичного психолога в процесі його фахової підготовки. Звернено увагу на необхідність врахування динамічної природи становлення особистості, що має бути відправною точкою у розумінні та пізнанні специфіки професійного становлення. Представлений матеріал підкреслює важливість врахування у фаховій підготовці психолога можливостей прояву індивідуальних бар'єрів особистісної психокорекції та соціально-перцептивних викривлень. Останні виникають у процесі самопізнання у психокорекції практики, а робота над ними обумовлює розширення горизонту перспектив опанування прикладними аспектами професійної діяльності. У статті охарактеризовані основні етапи набуття професіоналізму психологом. Окремий акцент здійснений на доцільності групового процесу АСПП, що дозволяє удосконалити достатньо специфічні уміння та навички практичного психолога. Мова йде про розвиток здатності до: критичного розуміння та сприйняття зворотного зв'язку від інших учасників психокорекційної групи; адаптація до умов невизначеності і спонтанності; розвитку творчої поведінки, позбавленої шаблонності чи стереотипності; прийняття себе та інших без оцінних суджень. У представленій роботі чітко виокремлені результати проходження груп АСПП, що сприяють розвитку рефлексивного інтелекту. Окреслені універсальні закони психіки суб'єкта, які необхідно врахувати у професійній підготовці та важливість розуміння майбутнім фахівцем функційних особливостей свідомої та несвідомої сфер психіки у їх взаємозв'язках і суперечливій єдності. Представлено більш конкретні рекомендації практичним психологам в процесі їх фахової підготовки.

Ключові слова: практичний психолог, фахова підготовка, активне соціально-психологічне пізнання, бар'єри особистісної психокорекції, етапи набуття професіоналізму психологом.

The article is devoted to the topical problem of professional training of a practical psychologist and takes into account the main scientific achievements of the psychodynamic paradigm, the possession of methodological aspects of which effectively influences the improvement of the system and techniques in the context of training. The methodological bases of development of skills of the practical psychologist in the course of his professional preparation are opened in the article. Attention is drawn to the need to take into account the dynamic nature of personality development, which should be the starting point in understanding and understanding the specifics of professional development. The presented material emphasizes the importance of taking into account in the professional training of psychologists the possibilities of individual barriers to personal psychocorrection and socio-perceptual distortions. The latter arise in the process of self-knowledge in psychocorrection practice, and work on them leads to expanding the horizons of prospects for mastering the applied aspects of professional activity. The article describes the main stages of professionalism by a psychologist. Particular emphasis is placed on the feasibility of the group process of ASPP, which allows to improve the rather specific skills and abilities of a practical psychologist. It is about developing the ability to: critically understand and perceive feedback from other members of the psychocorrectional group; adaptation to conditions of uncertainty and spontaneity; development of creative behavior, devoid of stereotypes or stereotypes; acceptance of oneself and others without evaluative judgments. In the presented work the results of passing of groups of ASPP promoting development of reflexive intelligence are accurately allocated. The universal laws of the subject's psyche are outlined, which must be taken into account in professional training and the importance of understanding the future specialist of the functional features of the conscious and unconscious spheres of the psyche in their relationships and contradictory unity. More specific recommendations to practical psychologists in the process of their professional training are presented.

Key words: practical psychologist, professional preparation and active social and psychological knowledge, personal barriers correction, professional psychologist stages of acquisition.

УДК 159.964
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.7>

Драгола Л.В.

к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології,
глибинної корекції та реабілітації
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Сіденко Ю.О.

к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології,
глибинної корекції та реабілітації
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Проблема фахової підготовки практичного психолога як складової його професійного розвитку потребує дослідження динаміки професійного становлення особистості. Аналіз

робіт, присвячених професійному становленню особистості, засвідчив окремі розбіжності в концепціях даного напрямку. В науковій літературі спостерігається виокремлення різних етапів професійного

розвитку, як і відмінності у визначенні його змісту.

Мета статті – дослідити методологічні основи розвитку умінь практичного психолога в процесі його фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу. Дослідження динаміки професійного становлення особистості передбачає установлення основних фаз (етапів, стадій), виявлення їх послідовності, закономірностей переходу однієї фази в іншу і вивчення загальних умов, що забезпечують професійний розвиток особистості майбутнього фахівця галузі практичної психології. Дослідники, зосереджуючись на окремих аспектах становлення професіонала, акцентують увагу або на проблемі динаміки професійного розвитку (процесуальний підхід), або ж на аналізі особистісних властивостей професіонала (структурний підхід). Професійно важливі якості виділяються в залежності від їх значущості, універсальності для багатьох видів (або окремого виду) професійної діяльності.

Професіоналізм практичних психологів визначається не лише рівнем здобутих теоретичних знань, а й ступенем їхньої особистісної відкоректованості, яка слугує передумовою розвитку інструментально-методичного рівня практичної роботи майбутнього практичного психолога. Важливим аспектом підготовки фахівця в галузі практичної психології є розвиток його особистісних характеристик, що забезпечується в процесі глибинно-психологічної корекції, яка введена в програму психологічних факультетів та санкціонована галузевим стандартом знань. Вказані програми нами доповнені розділом, що презентує сутність метафоризації (опосередкованості, контекстності) глибинного пізнання цілісної психіки.

Як зауважують сучасні українські дослідники Г. О. Балл, О. Ф. Бондаренко [1–3], Л. Ф. Бурлачук [4], С. Д. Максименко [6], В. Г. Панок [7; 8], В. А. Семиченко [9; 10], В. О. Татенко [11], Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева [12–14], Т. С. Яценко [15–18] та ін., необхідні значні зміни в системі освіти, які спрямовані на підготовку практичних психологів із метою формування необхідних особистісних та професійних якостей фахівця. У розв'язанні даної проблеми важливим та специфічним моментом є розробка методів і прийомів безпосередньої роботи психолога з людиною. Останнє передбачає розвиток здібностей самокорекції практичних психологів: усвідомлення та подолання внутрішніх конфліктів і бар'єрів; вироблення вмінь застосовувати набуті знання в практичній роботі.

В особистісній корекції майбутнього практичного психолога передбачаються зміни на загальному структурно-функційному рівні, що викликані соціально-перцептивними викривленнями, які обумовлені системою психологічних захистів. Бар'єри психокорекції пов'язані як із процесом самопізнання у психокорекційній групі, так і з особистісними труднощами практичного психолога. Можна припустити, що труднощі психокорекції практичного психолога спричинені об'єктивними розбіжностями в теоретичній (академічній) і практичній підготовці, а також невизначеністю кінцевої мети психокорекції для кожного конкретного суб'єкта, що й створює перешкоду на шляху самореалізації.

Психолог-початківець набуває досвіду власної психокорекційної практики, що обумовлює його самоаналіз поведінки, та здатність реконструювати деструктивні тенденції поведінки в контексті професійних вимог професії. Можна визначити такі етапи набуття професіоналізму психологом, зокрема:

– *1 етап* – проходження особистісної психокорекції з метою нівелювання внутрішньої суперечності;

– *2 етап* – «привласнення» (асимілювання) учасником інструментарію групових психокорекційних занять та аналіз того, якою мірою його особистісні проблеми заважають взаємодії з іншими людьми, що порушує оптимальність професійної діяльності;

– *3 етап* – супервізія як спосіб професійного вдосконалення, за якої взаємодія психолога з протагоністом відбувається в умовах її спостереження з боку більш кваліфікованого фахівця. Груповий процес АСПП відкриває перспективи апробації професійних можливостей майбутніми психологами, без деструктивних наслідків для респондента.

Існують бар'єри особистісної психокорекції та бар'єри опанування психологом-початківцем професії: бар'єри самопрезентації в групі і складність управління груповим процесом для початківця. Іншими словами, можна виділити труднощі, що переживає учасник психокорекційної групи та її вудчий, складність місії якого полягає в тому, що йому необхідно поєднувати ці дві ролі – бути учасником і керівником.

У груповому процесі можуть бути наступні бар'єри: пов'язані з переживанням почуття власної меншовартості, що спричиняє невпевненість у собі, пасивність; труднощі самого психокорекційного процесу, що породжується умовними цінностями (упереджене ставлення до інших

людей, недовіра, закритість); неусвідомлювана конкуренція з керівником групи; небажання підкріпити успіх керівника групи та методи психокорекційної роботи із-за інших професійних позицій.

У груповій роботі існують бар'єри особистісної корекції майбутнього практичного психолога, зокрема: не підкріплення в групі хибних очікувань його ідеалізованого «Я»; бажання уникнути негативної зворотної інформації, що «зашумляє» прийняття зворотного зв'язку; внутрішня тривога і неспокій через ситуацію невизначеності форм поведінки та вимог її спонтанності; відсутність алгоритмів поведінки і чітко окресленої мети; відсутність навичок ймовірного прогнозування, як і здатності прийняття себе та інших людей такими, які вони є. Вищевказані бар'єри можуть знижувати мотивацію особистісної корекції, як і можливість психологічної корекції.

Для опанування структурно-інструментарними аспектами АСПП важливо майбутньому практичному психологу безпосередньо пройти курс глибинної психокорекції з метою нівелювання внутрішніх, стабілізованих суперечностей, що деструктують поведінку. На відміну від класичної психології, з її орієнтацією на стандартні знання, які теж потрібні, як складова оптимальної професійної підготовки практичного психолога – проходження ж курсу психокорекції за методом АСПП сприяє розвитку рефлексивних знань, здібностей сензитивності, здатності до емпатії, та вирогідного прогнозування (розвиток інтуїції). Володіння психодинамічною методологією (в єдності теорії і відповідних їй методів) дозволяє психологу діяти професійно з орієнтацією на інтереси респондента, що потребує вбудови у внутрішню логіку, яка виявляється в його спонтанній невимушеній активності. Важливим етапом є узагальнююча інтерпретація поведінкового матеріалу респондента, що охоплює всю його сукупність із орієнтацією на виявлення логічної впорядкованості. Як показують дослідження, ця логічна впорядкованість презентована на двох рівнях: свідомого і несвідомого. Ці дві логіки (логіка свідомого та «інша логіка» – логіка несвідомого) є асиметричними і задані вони різними цінностями, відповідно: просоціальними та глибинними (інфантильними) [5].

Результатом АСПП є отримання рефлексивних знань, що базуються на споглядальному матеріалі, який потребує його аналізу, що сприяє розвитку рефлексивного інтелекту. Розвиток рефлексивного інтелекту дозволяє адекватно сприймати діагностико-корекційну ситуацію і процес взаємодії

з оточуючими людьми. У ведучого групи АСПП є здатність задавати продуктивну динаміку діалогної взаємодії з респондентом у відповідності із законами позитивної дезінтеграції і вторинної інтеграції на більш високому рівні психічного розвитку суб'єкта.

З огляду на природу цілісної психіки, яка існує в єдності сфер свідомого і несвідомого, як і в їх автономії, – глибинне пізнання слідує принципу додатковості, що виражається в контекстності і опосередкованості засобів пізнання. Останньому й сприяє метафоричність глибинного пізнання, яке забезпечує переносність значення матеріалізованих репрезентантів (малюнок, ліпка, іграшки і т. п.), та розкриття внутрішніх смислів невимушеної спонтанної активності суб'єкта, яка суперечить його свідомим намірам. Це ґрунтується, як стверджує Т. С. Яценко, на здатності психіки до перекодування внутрішніх, латентних смислів в матеріалізовані форми індивідуалізованої репрезентації психічного із збереженням інформаційних еквівалентів. Саме інваріантність, ітеративність поведінкового матеріалу вказує на глибинні чинники, що задають спонтанну активність. Метод АСПП, з огляду на природу глибинного пізнання, яке враховує цілісність психічного, ґрунтується на опосередкованих прийомах, зокрема: психоаналіз комплексу тематичних малюнків і матеріалізованій самопрезентації, в основі яких лежить метафоризація усього процесу глибинного пізнання. Представимо більш конкретні рекомендації практичним психологам, виходячи з результатів даного дослідження.

Результати даного дослідження дозволяють визначити рекомендації практичним психологам щодо характерних особливостей забезпечення метафоричності системи глибинного пізнання психічного, з метою його оптимізації.

Перш за все, це виражається в тому, що зміст дослідження поглиблює розуміння особливостей використання засобів метафоризації процесу глибинного пізнання психічного у діагностико-корекційному процесі АСПП підготовки майбутнього практичного психолога.

Для ефективності роботи практичного психолога важливо враховувати специфіку процесу глибинної корекції, яка спирається на знання законів свідомого і несвідомого, та розуміння взаємозв'язків між вказаними двома сферами психіки.

Практичному психологу важливо володіти не лише психодинамічною теорією, а й навичками практичної роботи, що передбачає наявність розвинутої інтуїції, емоційної сензитивності, прогностичності

рефлексивного мислення і соціально-перцептивного інтелекту та ін.

З огляду на сказане, вкрай важливим для практичного психолога є проходження психокорекції з метою глибокого пізнання сутності власних особистісних проблем, тобто внутрішніх суперечностей, що зумовлюють деструкції (регресію) поведінки. В процесі психокорекції відбувається розширення можливостей самопізнання, самоусвідомлення глибоких детермінант, що породжують дезадаптивні аспекти психіки. Здійснення самоаналізу відбувається як у актуальній ситуації групової взаємодії, так і ретроспективно у після груповий період. Розвивається здатність «бути в ситуації і бути над нею», як і вміння «перетворити себе на об'єкт дослідження»; набуває розвитку емпатія та професійна інтуїція, а також мотивація глибокого розуміння власного внутрішнього світу та інших людей; особистісні якості, важливі для ефективного здійснення професійної діяльності, такі як: тактовність, толерантність, гуманність, терпимість, наполегливість, сміливість, послідовність, здатність до самостійного прийняття рішень. Засадничими є розвиток умінь, зокрема: прийняття іншої людини такою якою вона є, щирість у взаєминах, відкритість для нового досвіду, відсутність у сіплкуванні критики, безоцінності суджень, нівелювання викривлень соціально-перцептивної реальності.

Володіння методологічними основами психодинамічної парадигми відкриває перспективи знання взаємозв'язків групової динаміки (в напрямку інтеграції) та особистісних змін учасників навчання, що виражаються в позитивній дезінтеграції і вторинній інтеграції психіки на більш високому рівні розвитку. Підтримання оптимальної динаміки цих двох процесів можливе лише за умов забезпечення інструментально-групових аспектів.

Психодинамічна теорія не лише розкриває функційні особливості несвідомого, а й основи архетипної візуалізації латентних рівнів психіки при активній задіяності механізмів символізації неусвідомлюваного змісту. Важливо також розуміння феноменів витіснення і фіксації травмівного досвіду, сліди якого задані значущістю і силою емоційного переживання, що впливає на формування системи психологічних захистів. Метафоризація глибокого пізнання передбачає розуміння професіоналом-психологом наступного: злиття метафори з архетипом і механізмами символізації, які сприяють передачі у матеріалізованих формах прихованих змістів. При цьому важливим є розуміння метафорично-образних

презентантів як необхідних провідників, посередників між глибокими параметрами психіки суб'єкта і свідомими.

У процесі АСПП важливим є розвиток в учасників групового процесу здатності до спонтанної творчості, інтуїції, сенситивності, вміння адекватно відчувати людину, розуміння ситуації взаємодії «тут і зараз». Необхідною передумовою є тренування професійної пам'яті; діагностичної уважності до конкретних виявів активності учасників групи; здатності до децентрації уваги; утримання в полі зору як групових, так і індивідуально-особистісних аспектів АСПП. Особливо важливим моментом в АСПП є розвиток навичок спостереження, з наступним аналізом смислової сутності і неповторності феномену психічного, уміння встановлювати логічно-асоціативні зв'язки між окремими символами психомалюнків і вербальним матеріалом, які в процесі інтерпретації набувають рівнозначності.

Професіонал повинен володіти основами процесуальної діагностики, що сприяє «оживленню» образно-метафоричного матеріалу, який потребує діалогічної взаємодії психолога з респондентом, в процесі якої поведінково об'єктивується внутрішній порядок усистематизування психічного.

Підсумовуючи, зазначимо, що використання метафоричності у системі глибокого пізнання психічного майбутнім практичним психологом є важливою складовою його професійної підготовки і передбачає його власну особистісну відкорегованість, як і володіння методологією психодинамічної теорії, що спирається на розуміння функційних особливостей свідомої та несвідомої сфер психіки у їх взаємозв'язках і суперечливій єдності, володіння інструментально-методичними вміннями плинної роботи із респондентом з актуалізацією спонтанної його активності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко А. Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика. *Московский психотерапевтический журнал*. 1993. № 1. С. 63–76.
2. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості: навч. посібник. Харків : Фоліо, 1996. 238 с. (Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»).
3. Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности. К. : КГПИИЯ, 1991. 189 с.
4. Бурлачук Л. Ф. Психотерапия : учебник для вузов. 3-е издание. СПб. : Питер, 2009. 496 с.
5. Драгола Л. В. Метафоричність у системі глибокого пізнання психічного майбутнім практичним психологом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 / «Вікова та педагогічна психологія». Харків, 2013. 18 с.

6. Максименко С. Д. Генезис существования личности. К. : Издательство ООО КММ, 2006. 240 с.
7. Панок В. Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 4. С. 5–7; № 5. С. 4–6.
8. Панок В. Г., Уманець Л. І. Особистість практикуючого психолога. Психотерапевтична ситуація. Основи практичної психології : підручник. К. : Либідь, 1999. 428 с.
9. Семиченко В. А. Элементы системного подхода в профессиональной подготовке будущих психологов. *Актуальные проблемы психологической службы: теория и практика*. Одесса, 1992. С. 97–99.
10. Семиченко В. А. Теоретичні та методичні основи професійного самовиховання студентів вузу : навч.-метод. посібник. Хмельницький : ХДПІ, 2001. 255 с.
11. Татенко В. А. Психология в субъективном измерении. К. : Издательский центр «Просвита», 1996. 403 с.
12. Чепелева Н. В. Внутрішні смислові конфлікти як фактор становлення професійної компетентності майбутніх практичних психологів. *Зб. доповідей наук.-практ. конф. «Конфлікти в педагогічних системах»*. Вінниця, 1997. С. 320–322.
13. Чепелева Н. В. Личностная подготовка психолога в условиях вуза. *Психолого-педагогические основы личностно-ориентированного образования* : сб. научн. трудов. Ялта : Артек, ГИА, 2001. С. 34–41.
14. Чепелева Н. В. Формування професійної культури майбутніх практичних психологів. *Методи підготовки фахівців до професійного спілкування*. Черкаси, 1997. Кн. 1. С. 34–42.
15. Яценко Т. С. Активное социально-психологическое обучение: теория, процесс, практика : учеб. пособие. Хмельницкий : НАПВУ; М. : СИП РИА, 2002. 792 с.
16. Яценко Т. С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. К. : Освіта, 1993. 208 с.
17. Яценко Т. С. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика : навч. посіб.. К. : Вища школа, 2008. 342 с.
18. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. К. : Вища школа, 2004. 679 с.

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ КОРЕКЦІЇ НЕГАТИВНОГО ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

ART THERAPY AS THE WAY TO CORRECT PRESCHOOL CHILDREN'S PSYCHO-EMOTIONAL STATE

Як показує наукова література арт-терапія або «лікування мистецтвом» – досить новий, проте популярний засіб психотерапії. Особливо актуальною арт-терапія є для дітей. Мистецтво – це чудова можливість для малюка «відкритися», поділитися своїми емоціями та страхами. Адже іноді так важко висловити словами всі ті емоції, що вирують у душі.

Мета дослідження полягала у вивченні та корекції негативного психоемоційного стану у дітей дошкільного віку (на прикладі арт-терапії).

Методи. У роботі використана система методів і процедур отримання даних, яка включає: теоретичний аналіз літератури з обраної проблеми, методи спостереження, бесіди, тестування.

Вибірку склали 40 дітей віком 5–6 років.

Психологічний клімат сім'ї є основою розвитку дитини в багатьох сферах життя, бо ніхто не має на дитину такого впливу, як її сім'я. Розлади в самій сім'ї, такі як конфлікти між подружжям, пасивні стосунки між дитиною та батьками, низький соціальний статус сім'ї та інше, створюють негативну картину сприйняття реальності дошкільника.

Узагальнюючи емпіричну частину нашого дослідження встановлено, що діти, які виховуються у нестійкому, змінному або стійкому негативному психологічному кліматі сім'ї та отримують від батьків негативне ставлення, часто мають погане самопочуття, низьку або завищену активність та часту зміну настрою.

За допомогою кореляційного аналізу за коефіцієнтом К. Пірсона було виявлено, що у досліджуваних демонструється найбільш значущий коефіцієнт кореляції у таких прямих взаємозв'язках як: позитивні емоції та психологічний клімат, настрої та позитивні емоції. Також нами було зафіксовано зворотній взаємозв'язок у таких показниках як: самопочуття та негативні емоції, психологічний клімат та негативні емоції, а також настрої та негативні емоції.

Ключові слова: психоемоційний стан, психологічний клімат сім'ї, діти, дошкільний вік, корекційна робота, арт-терапія.

As the scientific literature shows, art therapy or «art treatment» is a fairly new but popular way of psychotherapy. Art therapy is especially relevant for children. Art is a great opportunity for a child to «open up» and to share their emotions or fears. Because sometimes it's so difficult to explain by words all the emotions that are raging in soul.

The object is based on study and correct the negative psycho-emotional state in preschool children (art therapy as the example).

Methods. A system of methods and procedures for obtaining data is used in work, which includes: theoretical analysis of the literature on the selected problem, methods of observation, interviews, testing.

The sample included 40 children aged 5–6 years.

The psychological climate of the family is the basis of the child's development in many spheres of life, because nobody has such an impact on the child as his family. Disorders in the family, such as conflicts between marrieds, passive relations between the child and parents, low social status of the family, etc., create a negative preschooler's perception of the reality.

By summarizing the empirical part of our study, it was found that children who are raising in an unstable, changeable or stable negative psychological climate of the family and receive a negative attitude from their parents, often feel bad, low or high activity and frequent mood changes. By using Pearson's correlation analysis, it was found that the subjects show the most significant correlation coefficient in such direct relationships as: positive emotions and psychological climate, mood and positive emotions. We also noticed feedback in indicators such as: well-being and negative emotions, psychological climate and negative emotions, as well as mood and negative emotions.

Key words: psychoemotional state, psychological climate of the family, children, preschool education, correctional work, art therapy.

УДК 159.922;615.851.82
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.8>

Мельничук І.В.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психіатрії,
медичної та спеціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Асєєва Ю.О.

к. психол. н.,
старший викладач кафедри психіатрії,
медичної та спеціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Степанова А.С.

здобувач освітнього ступеня магістра
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Вступ. Проблема негативного психоемоційного стану у дітей дошкільного віку є актуальною, як у теоретичному, так і практичному аспектах. Взагалі, психологічний клімат сім'ї є основою розвитку дитини в багатьох сферах життя, бо ніхто не має на дитину такого впливу, як її сім'я. Розлади в самій сім'ї, такі як конфлікти між подружжям, пасивні стосунки між дитиною та батьками, низький соціальний статус сім'ї, створюють негативну картину сприйняття реальності дошкільника [1; 6].

Поняття психологічного клімату сім'ї вивчали такі вчені, як: А. С. Макаренко, Е. Фромм, Т. М. Трапезнікова, А. М. Євсєєва,

Р. С. Бернс, С. Х. Кауфман, Н. І. Воронцова, О. Г. Прохорова та інші [6–10].

Треба зазначити, що негативний психоемоційний стан є досить актуальним поняттям в нашій дослідницькій роботі. Працюючи з дітьми дошкільного віку та їх сім'ями ми побачили прямий та нерозривний зв'язок між психоемоційним станом дітей та батьків. Саме це питання й наштовхнуло нас на вивчення та дослідження теми нашої роботи [5].

Поняття психоемоційного стану вивчали такі вчені, як: В. С. Мухіна, А. В. Петровський, А. В. Брушлинський, В. П. Зінченко, В. І. Логінова, П. Г. Саморукова, Н. Д. Трофаїла та інші [2; 3].

Як показує наукова література арт-терапія або «лікування мистецтвом» – досить новий, проте популярний засіб психотерапії. Особливо актуальною арт-терапія є для дітей. Мистецтво – це чудова можливість для малюка «відкритися», поділитися своїми емоціями та страхами. Адже іноді так важко висловити словами всі ті емоції, що вирують у душі [4].

Слід зазначити, що спочатку арт-терапія виникла в контексті теоретичних ідей З. Фрейда і К. Р. Юнга. Надалі вона набувала більш широкої концептуальної бази, включаючи гуманістичні моделі розвитку особистості К. Роджерса і А. Маслоу. Вперше термін «арт-терапія» був використаний Андріаном Хілом у 1938 р. при описі своєї роботи та незабаром отримав широке поширення.

Результати дослідження. Психоемоційний стан – це психічна діяльність людини, яка може спровокувати неврівноваженість, проте після отримання необхідної інформації або ресурсів набуває статичного характеру [9].

У класифікаціях психоемоційних станів поєднуються характеристики психічних процесів і властивостей особистості. Аналіз психоемоційного стану дає змогу прогнозувати поведінку особистості, її розвиток та самозростання [1].

Психологічний клімат сім'ї – це стійкий емоційний настрій, результат особливостей і якості взаємостосунків членів сім'ї. Він може змінюватись і залежати від членів сім'ї. Ми припускаємо, що формування психологічного клімату сім'ї буде залежати від стилів сімейних відносин, а саме авторитарного, ліберального та демократичного. Також було розглянуто загальні варіанти вирішення сімейних конфліктів та кілька типів неправильного виховання дітей в сім'ї [7].

Дошкільний період дитинства є сензитивним для розвитку у дитини основних колективістських якостей, а також людського ставлення до оточуючих людей. У разі несформованості даних якостей в дошкільному віці, вся особистість дитини може стати неповноцінною, що згодом буде вкрай складно заповнити.

Психологічна корекція є тактовним втручанням у процеси психічного і особистісного розвитку людини з метою виправлення відхилень у цих процесах і часто справляє вплив не лише на особистість, а й на її оточення, організацію її життєдіяльності [8].

Серед видів арт-терапії виділяють наступні: бібліотерапія, маскотерапія, казкотерапія, орігамі, глинотерапія, лялькотерапія, танцювальна терапія, драматерапія,

мандалотерапія, музикотерапія, кольоротерапія, відеотерапія, пісочна терапія та інші. Усі види арт-терапії є ефективними у роботі з негативними психоемоційними станами, тому ми вважаємо доречним використати деякі з них в практичній роботі [4].

Проаналізувавши теоретичну літературу можна виокремити декілька методик, які найбільш надійно дозволять визначити і проаналізувати всі аспекти даної проблеми, а саме психологічний клімат як фактор формування психоемоційного стану у дітей дошкільного віку.

Узагальнюючи наукову літературу (М. Кисельова, О. Копитіна, О. Свістowska, І. Болдирева, Н. Каранда, М. Поваляєва, Г. Чебанян) можна відмітити, що існує безліч методик з використанням арт-терапії як засобу корекції негативного психоемоційного стану.

Враховуючи мету та завдання нашого дослідження, а також вікові особливості, нами були відібрані наступні методики: Опитувальник САН (самопочуття, активність, настрій) [8], Шкала спілкування батьків з дитиною [10] та Опитувальник «Психологічний клімат сім'ї» [3]. Вибірку дослідження склали 40 дітей, віком 5–6 років.

В результаті проведеного експерименту за Опитувальником САН (самопочуття, активність, настрій), були визначені індивідуальні та загальні оцінки станів самопочуття, активності та настрою.

Таблиця 1
Оцінка самопочуття, активності та настрою у дітей дошкільного віку

Параметр оцінки	Рівень		
	високий	середній	низький
Суб'єктивна оцінка самопочуття	70 %	17,5 %	12,5 %
Суб'єктивна оцінка активності	45 %	30 %	25 %
Суб'єктивна оцінка настрою	45 %	32,5 %	22,5 %

Встановлено, що за оцінкою «самопочуття» 70 % опитуваних мали гарний стан самопочуття, котрий виражався сповненням сили, активністю, працездатністю, 17,5 % дітей мали нейтральне самопочуття та у 12,5 % досліджуваних зафіксували погане самопочуття, яке проявлялося почуттям слабкості, розбитістю, знесиленням, млявістю, втомленістю; за оцінкою «активність» 45 % дошкільників проявляли гарну активність, котра виражалася у активності, рухливості, діяльності, захопленості, бажанні працювати, легкості думок, 30 % дітей мали

нейтральну активність, а в 25 % опитуваних спостерігалась погана активність, тобто пасивність, малорухливість, повільність, бездіяльність, сумовитість, розсіяність; за оцінкою «настрій» 45 % опитуваних дітей мали гарний настрій, вони були веселими, у доброму настрої, щасливі, життєрадісні, захоплені, сповнені сподівань, в 32,5 % досліджуваних було зафіксовано нейтральний настрій та 22,5 % дошкільнят показали поганий настрій, який проявлявся сумом, похмурістю, песимістичністю, розчаруванням, незадоволенням.

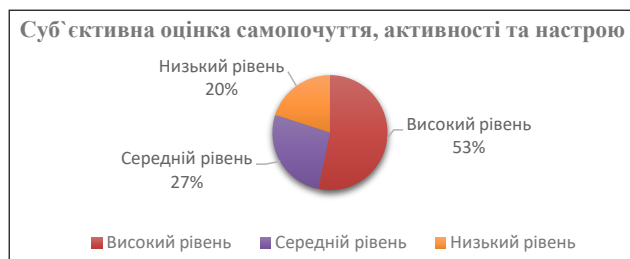

Рис. 1. Середній показник до оцінки самопочуття, активності та настрою у дітей дошкільного віку

Також були підраховані середні показники для вибірки дітей дошкільного віку. За шкалою «самопочуття» показник 5,1 отримали опитувані, які мали гарний стан, який проявляється сповненням силами, активністю, працездатністю. За шкалою «активність» показник 4,6 отримали діти, в яких спостерігався гарний стан, який виражається у активності, рухливості, діяльності, захопленості, бажанні працювати, легкості думок. За шкалою «настрій» показник 4,4 отримали дошкільнята, в яких було зафіксовано нейтральний стан який означає, що діти були спокійними та врівноваженими на момент дослідження. Ми припускаємо, що це пов'язано з позитивним кліматом сім'ї, а саме сприятливим, повним злагоди. Характерні ознаки сприятливого сімейного мікроклімату – згуртованість членів сім'ї, доброзичливість, почуття захищеності, терпимість, взаємна повага, взаємодопомога, чуйність, співчуття, прагнення допомагати один одному, співпереживання, відповідальність за сім'ю та кожного її члена.

При аналізі результатів отриманих за Шкалою спілкування батьків з дитиною, було встановлено, що 82,5 % батьків проявляють позитивне ставлення до своєї дитини, даруючи їй в більшості випадків позитивні емоції. А саме: хвалять, захочують, симпатизують, співпереживають та проявляють ще дуже багато позитивного ставлення до свого малюка, тим самим роблячи його дійсно щасливою людиною. Разом з тим, у 17,5 % досліджуваних, які більшою мірою

застосовують такі методи виховання, через які дитина отримує негативних емоцій більше, ніж позитивних доказують той факт 20 % дітей, які мали поганий прояв самопочуття, активності та настрою, котрий спостерігався почуттям слабкості, розбитістю, знесиленням, млявістю, втомленістю, пасивністю, малорухливістю, повільністю, бездіяльністю, сумовитістю, розсіяністю, сумом, похмурістю, песимістичністю, розчаруванням, незадоволенням.

В середньому значенні оцінок методів виховання опитуваних було зафіксовано, що 75 % батьків своїми вчинками, словами та діями дарують своїй дитині позитивні емоції, а 41,6 % опитуваних тими самими діями наділяють дитину негативними емоціями.

Тому було вирішено провести третє дослідження для кращого розуміння проблеми психологічного клімату сім'ї.

За результатами проведеного експерименту за опитувальником «Психологічний клімат сім'ї», була визначена індивідуальна та загальна характеристика психологічного клімату сім'ї.

Таблиця 2

Оцінка психологічного клімату сім'ї

Параметр оцінки	Рівень			
	стійкий позитивний	невизначений	нестійкий, змінний	стійкий негативний
Суб'єктивна оцінка психологічного клімату сім'ї	55 %	27,5 %	12,5 %	5 %

За результатами отриманих даних, встановлено оцінку психологічного клімату сім'ї, через яку було зафіксовано 55 % досліджуваних зі стійким позитивним психологічним кліматом сім'ї, який характеризувався співучастю, співпереживанням, колективними формами діяльності – прибирання приміщення, підготовка недільного столу, відпочинку, обговорення майбутньої покупки. Разом з тим, 27,5 % опитуваних отримали невизначений психологічний клімат який характеризувався збереженням деякої психологічної дистанції і взаємного пристосування, дипломатичного обходження гострих проблем. У ньому зазначаються деякі «обурливі» фактори, хоча в цілому переважає позитивний настрій. У 12,5 % досліджуваних спостерігається нестійкий, змінний психологічний клімат сім'ї. Такі показники дають люди, які відчувають деяку напругу в сімейному житті. Та 5 % опитуваних сімей показали стійкий негативний показник психологічного клімату сім'ї, ми припускаємо, що це пов'язане з частими конфліктами

і невротичними сім'ями. Важка атмосфера складається в спільнотах, в яких панують стани смутку, пригніченості, депресії, тривожності. У таких сім'ях зазвичай немає співучасті і співпереживання. Члени діють порізно, кожен живе своїм життям і сам бореться з її негараздами.

Отже, за результатами даного експерименту було зафіксовано, що більшість (55 %) опитуваних сімей мають стійкий позитивний психологічний клімат. Вони характеризуються радісними і дружніми родинними типами «спільно діюча команда». Тут домінує співучасть, співпереживання, колективні форми діяльності – прибирання приміщення, підготовка недільного столу, відпочинок, обговорення майбутньої покупки. Але якщо ми з'єднаємо нестійкий, змінний та стійкий негативний психологічний клімат сім'ї, а це показники які дають люди котрі відчувають деяку напругу в сімейному житті, конфліктні і невротичні сім'ї, важка атмосфера в спільнотах, в яких панують стани смутку, пригніченості, депресії, тривожності, сім'ї, де зазвичай немає співучасті і співпереживання, члени діють порізно, кожен живе своїм життям і сам бореться з її негараздами, ми отримуємо 17,5 % досліджуваних, що доказують наші здогадки у двох попередніх дослідженнях.

Для досягнення мети дослідження було проведено кореляційний аналіз за коефіцієнтом К. Пірсона.

Проаналізувавши данні, ми можемо констатувати, що не значні прямі зв'язки виявлено між позитивними емоціями та психологічним кліматом (0,416) та настроєм і позитивними емоціями (0,412).

Незначну негативну кореляцію виявлено між самопочуттям та негативними емоціями (-0,106), психологічний клімат та негативні емоції (-0,397), а також настрої та негативні емоції (-0,140). Такі незвичайні взаємозв'язки можуть вказувати на те, що досліджувані дошкільники, хоча у своїй меншості, проте отримали відбиток негативного сімейного виховання у власній родині. Наслідки такого виховання в сім'ї впливає на психоемоційний стан дитини, який проявляється поганим самопочуттям,

відчуттям слабкості, розбитістю, знесиленням, млявістю, втомленістю та пригніченим настроєм, сумом, похмурістю, песимістичністю, розчаруванням та незадоволенням дошкільників.

Висновки. У ході емпіричного дослідження було узагальнено методики, які використовуються при корекції психологічного клімату сім'ї як фактора формування негативного психоемоційного стану у дітей дошкільного віку. Згідно з цим, були використані наступні методики: Опитувальник САН (самопочуття, активність, настрої), Шкала спілкування батьків з дитиною та Опитувальник «Психологічний клімат сім'ї».

Виявлено, що за методикою Опитувальник САН (самопочуття, активність, настрої), за оцінкою «самопочуття» 70 % опитуваних мали гарний стан самопочуття, котрий виражався сповненням сили, активністю, працездатністю, 17,5 % дітей мали нейтральне самопочуття та у 12,5 % досліджуваних зафіксували погане самопочуття, яке проявлялося почуттям слабкості, розбитістю, знесиленням, млявістю, втомленістю; за оцінкою «активність» 45 % дошкільників проявляли гарну активність, котра виражалася у активності, рухливості, діяльності, захопленості, бажанні працювати, легкості думок, 30 % дітей мали нейтральну активність, а в 25 % опитуваних спостерігалась погана активність, тобто пасивність, малорухливість, повільність, бездіяльність, сумовитість, розсіяність; за оцінкою «настрої» 45 % опитуваних дітей мали гарний настрої, вони були веселими, у доброму настрої, щасливі, життєрадісні, захоплені, сповнені сподівань, в 32,5 % досліджуваних було зафіксовано нейтральний настрої та 22,5 % дошкільнят показали поганий настрої, який проявлявся сумом, похмурістю, песимістичністю, розчаруванням, незадоволенням.

За методикою Шкала спілкування батьків з дитиною проілюстровано вибірку із 40 батьків дітей дошкільного віку серед яких встановлено, що 82,5 % батьків проявляють позитивне ставлення до своєї дитини, даруючи їй в більшості випадків позитивні емоції, 17,5 % досліджуваних більшою

Таблиця 3

Матриця кореляційного аналізу отриманих даних

n=40	С	А	Н	Поз. емоції	Нег. емоції	Пс. клімат
С	1	0,378	0,375	0,322	-0,106	0,293
А	0,378	1	0,370	0,202	0,059	0,203
Н	0,375	0,370	1	0,412	-0,140	0,318
Поз. емоц.	0,322	0,202	0,412	1	0,024	0,416
Нег. емоц.	-0,106	0,059	-0,140	0,024	1	-0,397
Пс. клімат	0,293	0,203	0,318	0,416	-0,397	1

мірою застосовують такі методи виховання, через які дитина отримує негативних емоцій більше, ніж позитивних. В середньому значені оцінок методів виховання опитуваних було зафіксовано, що 75 % батьків своїми вчинками, словами та діями дарують своїй дитині позитивні емоції, а 41,6 % опитуваних тими самими діями наділяють дитину негативними емоціями.

Встановлено оцінку психологічного клімату сім'ї за методикою «Психологічний клімат сім'ї», через яку було зафіксовано 55 % досліджуваних зі стійким позитивним психологічним кліматом сім'ї, який характеризувався співучастю, співпереживанням, колективними формами діяльності – прибирання приміщення, підготовка недільного столу, відпочинок, обговорення майбутньої покупки. Разом з тим, 27,5 % опитуваних отримали невизначений психологічний клімат який характеризувався збереженням деякої психологічної дистанції і взаємного пристосовування, дипломатичного обходження гострих проблем. У ньому зазначаються деякі «обурливі» фактори, хоча в цілому переважає позитивний настрій. У 12,5 % досліджуваних спостерігається нестійкий, змінний психологічний клімат сім'ї. Такі показники дають люди, які відчувають деяку напругу в сімейному житті. Та 5 % опитуваних сімей показали стійкий негативний показник психологічного клімату сім'ї, ми припускаємо, що це пов'язане з частими конфліктами і невротичними сім'ями. Важка атмосфера складається в спільнотах, в яких панують стани смутку, пригніченості, депресії, тривожності. У таких сім'ях зазвичай немає співучасті і співпереживання. Члени діють порізно, кожен живе своїм життям і сам бореться з її негараздами.

За результатами кореляційного аналізу за коефіцієнтом К. Пірсона було виявлено, що у досліджуваних демонструється найбільш значущий коефіцієнт кореляції у таких прямих взаємозв'язках як: позитивні емоції та психологічний клімат, настрій та позитивні емоції. Також нами було зафіксовано зворотній взаємозв'язок у таких показниках як: самопочуття та негативні емоції, психологічний клімат та негативні емоції, а також настрій та негативні емоції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балабанова Л. М. Категория нормы в психологии студенческого возраста. Харьков, 2005. 240 с.
2. Вітенко І. С., Вітенко Т. І. Основи психології. Видання друге, перероблене і доповнене. Нова Книга, 2008. 256 с.
3. Инфоурок Бланк «Психологический климат в семье». URL: <https://infourok.ru/blank-psihologicheskij-klimat-v-seme-3003736.html>
4. Кудріна А. В. Методи Арт-терапії в практиці психологічного консультування // психологічний журнал Міжнародного університету природи, суспільства і людини «Дубна». 2009. № 3.
5. Максименко С. Д. Загальна психологія. Підручник. 2-ге вид., переробл. і доп. Вінниця : Нова Книга, 2004. 704 с.
6. Москалець В. П. Загальна психологія : підручник. К. : Ліра, 2020. 564 с.
7. Партико Т. Б. Загальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 416 с.
8. Сергійчук О. М., Багно Ю. М., Плужник О. В. Основи корекційної педагогіки : навчально-методичний посібник. Переяслав : Видавництво, 2020. 224 с.
9. Трофімов Ю. Л. Психологія. Підручник. К. : Либідь, 2008. 560 с.
10. Шкала общения родителя с ребенком А. И. Баркан. URL: <https://nsportal.ru/detskiy-sad/materialy-dlya-roditeley/2019/06/24/shkala-obshcheniya-roditeleya-s-rebenkom-a-i-barkan>

ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ УЧНІВ 8–10 КЛАСІВ З РІЗНИМ СТАВЛЕННЯМ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

EMOTIONAL AND VOLITIONAL PECULIARITIES OF STUDENTS OF THE 8–10 GRADES WITH DIFFERENT ATTITUDE TO DISTANCE LEARNING

У статті проаналізовано результати емпіричного дослідження особливостей емоційного інтелекту та вольових якостей учнів 8–10 класів, які мають різне ставлення до дистанційного навчання. У дослідженні взяли участь 106 учнів віком від 13 до 16 років. З'ясовано, що ставлення до он-лайн уроків є суперечливим; це стосується організації навчального процесу, розподілу часу, стосунків з однокласниками і вчителями, емоційного стану школярів.

Показано, що задоволеність дистанційним навчанням, незалежно від ставлення до нього, тісно пов'язана з задоволеністю школою і стосунками з оточуючими. В учнів з більш позитивним ставленням до дистанційного навчання емоційний інтелект (насамперед, усвідомлення та керування своїми та чужими емоціями) і вольові якості (насамперед, відповідальність) розвинені краще, ніж в інших однолітків. Відмінності емоційно-вольових особливостей між учнями з різним ставленням до дистанційного навчання полягає у такому: зростання емоційного інтелекту в тих, хто до дистанційної освіти має більш позитивне ставлення, імовірно в активних, упевнених у собі, терплячих та розсудливих школярів і в тих, хто вміє опанувати себе; хто має менш позитивне ставлення – у відповідальних і самостійних у прийнятті рішень школярів. Легше розуміти емоції можуть ті ініціативні учні з більш прихильним ставленням до он-лайн уроків, які вміють знаходити нестандартні рішення; з менш прихильним – ті, хто краще усвідомлює смисл і цілі життя.

Якщо учні з більш прихильним ставленням до дистанційної освіти залучені до шкільного самоврядування і гурткової роботи, в них під час он-лайн навчання зберігаються кращі стосунки з оточуючими, проте вони є менш самостійними; участь у позашкільній активності учнів з менш прихильним ставленням до он-лайн уроків пов'язана з їхньою ініціативністю і цілеспрямованістю.

Доведено, що емоційно-вольова сфера школярів з більш позитивним ставленням до дистанційного навчання є краще інтегрована і зв'язки між індикаторами емоційної та вольової сфери є значно сильнішими, ніж в учнів з менш позитивним ставленням.

Ключові слова: емоційний інтелект, вольові якості, учні, дистанційне навчання.

The article analyzes the results of an empirical study of the peculiarities of emotional intelligence and volitional qualities of students in grades 8–10, who have different attitudes to distance learning. The study involved 106 students aged 13 to 16 years. The attitude to online lessons was found to be contradictory; this concerns the organization of the educational process, distribution of time, relationships with classmates and teachers, the emotional state of students.

It is shown that satisfaction with distance learning, irrespective of the attitude to it, is closely related to satisfaction with school and relationships with others. Emotional intelligence (primarily awareness and control of one's own emotions and emotions of others) and volitional qualities (primarily responsibility) are better developed in students with a more positive attitude to distance learning than in other peers. The differences in emotional and volitional characteristics among students with different attitudes to distance learning are as follows: growth of emotional intelligence in those who have a more positive attitude to distance education, most likely in active, confident, patient and sensible students and those who can control one's emotions; those who have a less positive attitude – responsible and independent in decision-making students. Emotions can be more easily understood by those initiative students who have a more positive attitude to online lessons who are able to find non-standard solutions; less positive attitude is observed in those who are better aware of the meaning and purpose of life.

If students with a more favourable attitude to distance education are involved in school self-government and school interest clubs, they maintain better relationships with others during online learning, but they are less independent; participation in extracurricular activities of students with a less favourable attitude to online lessons is associated with their initiative and determination.

It is proved that the emotional and volitional sphere of students with a more positive attitude to distance learning is better integrated and the links between indicators of emotional and volitional sphere are much stronger than those of students with a less positive attitude.

Key words: emotional intelligence, volitional qualities, students, distance learning.

УДК 373.5.013.3.013.77.018.43:159.94
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.9>

Партико Т.Б.

к. псих. н.,
професор кафедри психології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Федевич А.О.

психолог-консультант
Інклюзивно-ресурсний центр
Личаківського району м. Львова

Постановка проблеми. В умовах всесвітньої пандемії та воєнного стану на території України дистанційна форма навчання, роботи, заходів тощо відіграє значну роль у житті кожного з нас. Здобувачів освіти переводять на он-лайн заняття, під час яких діти і молодь позбавлені можливості «живого» спілкування з однолітками, а відтак і звичного шкільного середовища, яке забезпечує соціально-психологічну адаптацію.

Доцільність використання дистанційної форми навчання залежить від ряду факторів: об'єктивних (рівень засвоєння знань, умінь та навичок, сформованість відповідних компетенцій тощо) і суб'єктивних (психічний стан людини, особистісні особливості тощо). Останні потребують аналізу психологічного контексту різних аспектів он-лайн навчання та спілкування здобувачів освіти. Вочевидь, ефективність такої освіти значною мірою залежить від

ставлення до дистанційного навчання. Це, у свою чергу, може зумовлюватись як емоційними особливостями учнів, так і їхньою готовністю долати труднощі при засвоєнні знань і формуванні відповідних компетенцій. Вітчизняних досліджень, присвячених емоційно-вольовим особливостям учнів 8–10 класів, які по різному ставляться до дистанційного навчання, на сьогоднішній день недостатньо, отож ця проблема потребує детальнішого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання можливості застосовувати дистанційне навчання в освітньому процесі постало задовго до виникнення пандемії чи воєнного конфлікту. У публікаціях Богачкова Ю., Ухань П., Новікова Ю. [1], Дерби Т. [5] та Киян І. [6] детально проаналізовані педагогічні аспекти цієї проблеми, а саме можливості розвитку дистанційного навчання та керування його якістю, роль викладачів у цьому процесі, система оцінювання, його потенційні можливості. Із запровадженням карантинних заходів у зв'язку з поширенням у світі хвороби COVID-19 ця проблема набула нового контексту. З позицій фізичного здоров'я і фізичного виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх шкіл України особливості дистанційного навчання з урахуванням віку, статі та місця проживання висвітлені у публікації Гозак С., Єлізарової О., Парац А., Дюби Н. та Станкевич Т. [4]. Питання академічної адаптованості-дезадаптованості студентської молоді до он-лайн занять під час другої хвилі COVID-19 у листопаді 2020 року вивчалось Галецькою І., Климанською Л., Кліманською М. та Перун М. [2; 9]. Виявлено, що 33 % здобувачів освіти дуже добре адаптувались до дистанційного навчання і, відповідно, мають високий рівень задоволеності такою формою, 31 % – неадаптовані та незадоволені і 36 % – фрустровані (високий рівень академічної дезадаптованості поєднується з високим рівнем активності самопідготовки до занять) і мають вище за середній рівень задоволеності дистанційним навчанням. У подальшому дослідниці зосередили увагу на цінності самовдосконалення як чинника ефективної адаптації в умовах дистанційного навчання студентів [3].

Різні психолого-педагогічні аспекти дистанційної форми освіти проаналізовані також у публікаціях зарубіжних вчених Adnan M., Anwar K. [7], Kobylarek A. [10], Lee K., Fanguy M., Lu X. S. & Bligh B. [11] та ін. Нашу увагу привернуло дослідження Cho M. H. & Shen D., проведене ще у 2013 році, яке було присвячене ролі саморегуляції у процесі он-лайн навчання [8].

З результатів цього дослідження випливає, що вольові особливості здобувачів освіти можуть суттєво вплинути на їхнє ставлення до дистанційних занять. На основі аналізу літературних джерел ми припустили, що емоційно-вольові особливості школярів відрізнятимуться при різному ставленні до дистанційного навчання.

Метою статті є з'ясувати, які емоційні та вольові особливості учнів 8–10 класів сприяють більш позитивному, а які пов'язані з менш позитивним ставленням до дистанційного навчання. Відтак врахування, а при необхідності корекція відповідних емоційно-вольових рис може посприяти прийняттю он-лайн освіти, яка на найближчі роки залишиться актуальною для нашого освітнього середовища. **Завданнями** дослідження є: по-перше, з'ясувати судження і переживання учнів стосовно дистанційної форми навчання; по-друге, порівняти емоційний інтелект і вольові якості учнів з різним ставленням до дистанційного навчання; по-третє, з'ясувати роль емоційно-вольової сфери учнів у їхньому ставленні до дистанційної освіти.

Методи дослідження та характеристики групи респондентів. Для дослідження емоційних особливостей учнів була обрана методика емоційного інтелекту Люсіна Д., вольових особливостей – методики вольових якостей особистості Чумакова М. і вольової організації особистості Хохлова А. Ставлення до традиційного навчання у школі вивчалось за допомогою анкети Лусканової Н. Для виявлення ставлення до дистанційного навчання створена авторська анкета (Федевич А.), яка розроблена на основі опитувальника Лусканової Н. і містить 14 закритих питань і два відкритих.

Групу респондентів склали 106 учнів 8–10 класів однієї із середніх шкіл м. Львова, з них 51 особа (48,11 %) чоловічої статі та 55 осіб (51,89 %) – жіночої. Віковий діапазон від 13 до 16 років (середній вік – 14,5 років). Для теми нашого дослідження є актуальною інформацію про шкільну та позашкільну активність учнів. Так, 22,64 % респондентів беруть участь у шкільному самоврядуванні, а 39 % – відвідують після школи додаткові заняття, гуртки або секції (найчастіше це спортивні секції, гурток медіа-освіти та додаткові заняття з англійської мови). 18,87 % учнів вважають, що їхні стосунки з однокласниками дуже добрі, 49,06 % – добрі, 25,47 % – середні, 5,66 % – нижче середнього і менше 1 % вважають стосунки з однокласниками поганими. Щодо ставлення вчителів до учнів, то 5,66 % школярів оцінюють його як дуже

добре, 48,11 % – добре, 39,62 % – середнє, 6,60 % – нижче середнього і жоден з учнів не вважає, що ставлення вчителів до учнів дуже погане.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізуємо відповіді старшокласників на відкрите питання «Що найбільше подобається під час дистанційного навчання». Відповіді учнів поділились на чотири категорії. Перша стосується *навчального процесу*. Найчастіше учні вказують на те, що у такому форматі вчитися легше, бо під час відповіді чи самостійної (контрольної) можна підглянути в зошит і у такий спосіб покращити оцінку, деякі уроки взагалі не відбуваються, при бажанні можна виключити камеру та звук і займатися своїми справами (наприклад, поспати чи поїсти). Друга категорія відповідей торкається *розподілу часу*, пов'язаного з навчанням: можна прокидатися пізніше, уроки є коротші, а перерви – довші, з'являється більше вільного часу, зокрема і на виконання домашніх завдань. Третя категорія відповідей стосується *комфорту*, а саме учні зазначають, що під час дистанційного навчання комфортніше виконувати завдання, не потрібно переїматися через зовнішній вигляд, не потрібно нікуди йти, є тиша, спокій, ніхто не відволікає. Нарешті, четверта категорія відповідей окреслює *комунікації* школярів. Зазначається, що при он-лайн навчанні відсутні конфлікти з однокласниками і вчителями (обзивання, засудження тощо).

Відповіді на питання «Що найбільше не подобається під час дистанційного навчання» можна поділити на шість категорій. Подібно до попереднього, перша стосується *навчального процесу*. Учні зазначають, що дистанційна форма погіршує навчальний процес, бо матеріал важче сприймати і засвоювати, а іноді взагалі важко налаштуватися на навчання. Часто до занять підключаються сторонні люди («не з класу»), включають музику та відволікають. Друга категорія пов'язана з *розподілом часу*, проте у даному випадку йдеться про те, що треба засвоювати більшу кількість інформації і виконувати більше письмових та домашніх завдань. Тому он-лайн навчання забирає більше часу, ніж оф-лайн. Третя категорія відповідей незадоволених дистанційним навчанням стосується *проблем з вчителями*: вони є надто вимогливі і суворі, надто поспішають, часто запізняються або зовсім не приходять («а потім ставлять Н»). Також учні з різних причин не завжди готові включити камеру, як це вимагають вчителі. Четверта категорія відповідей окреслює *технічні неполадки*, а саме проблеми з підключенням та інтернетом,

несправність технічного обладнання, інколи не чути вчителів. П'ята категорія – це *емоційні проблеми*: відсутні приємні емоції, нудно, нецікаво. Шоста категорія охоплює *комунікації* учнів, а саме відсутність спілкування з друзями.

Отже, можемо констатувати достатньо суперечливі судження і переживання учнів стосовно дистанційної форми навчання. Одні вказують, що так вчитися легше і зручніше, зазначаючи при цьому мотиви, які не свідчать про їхню академічну добросовісність; інші вказують на труднощі у сприйманні он-лайн інформації, які можуть бути пов'язані як з технічними проблемами, так і з невмінням вчителів організувати цей процес чи негативним емоційним станом. Стосовно розподілу часу також зустрічаються прямо протилежні судження: в одних така форма більше вивільняє часу, в інших, навпаки, часу стає менше. Подібне можна стверджувати і стосовно комунікацій учнів: одним бракує спілкування з однокласниками, інші задоволені, що зменшується імовірність конфліктів.

На основі цих відповідей ми переконались у справедливості висунутого раніше припущення, і це дало можливість його уточнити: ставлення до дистанційного навчання може бути пов'язаним з особливостями емоційно-вольової сфери учнів. Для перевірки нашого припущення загальна група досліджуваних була поділена на дві підгрупи залежно від ставлення школярів до дистанційного навчання. Для цього використано кластерний аналіз за методом k-середніх по досліджуваних. Кластеризації передували факторний аналіз закритих питань анкети А. Федевич. Було виділено чотири фактори: «Задоволеність дистанційним навчанням» (21,43 % дисперсії), «Прагнення уникнути дистанційне навчання» (13,75 % дисперсії), «Стосунки з оточуючими під час дистанційного навчання» (11,35 % дисперсії) та «Мотивація дистанційного навчання» (11,15 % дисперсії) (Wilks' Lambda: 0,30535 approx. $F(3,102)=77,347$ $p<0,000$). До першого кластеру потрапила 51 особа, що становить 48,11 % від загальної кількості респондентів, до другого – 55 осіб (51,89 % від загальної кількості респондентів). Коректність класифікації для обох кластерів становить 100 %.

Для присвоєння кластерам назв використано результати t-тесту Стьюдента. Учні, які потрапили до першого кластеру, є більш задоволені дистанційним навчанням ($t=9,259$ при $p=0,000$), у них простежуються кращі стосунки з оточуючими у процесі дистанційного навчання ($t=6,276$ при $p=0,000$), а також у них виявлено вищу мотивацію до

навчання під час он-лайн уроків ($t=7,847$ при $p=0,000$). Проте між ними не виявлено відмінностей у прагненні уникнути дистанційне навчання, тобто вони не відрізняються за бажанням чи небажанням відвідувати заняття чи виконувати певні завдання у процесі дистанційної освіти. Це дає підставу присвоїти першому кластеру назву «Учні з більш позитивним ставленням до дистанційного навчання», а другому – «Учні з менш позитивним ставленням до дистанційного навчання».

Аналіз ролі окремих складових емоційного інтелекту при більш чи менш позитивному ставленні до он-лайн навчання показав, що першочергове значення має розуміння своїх та чужих емоцій ($t=2,308$ при $p=0,022$) та управління ними ($t=2,151$ при $p=0,033$). Суттєві відмінності є також за показником інтраособистісного емоційного інтелекту ($t=2,204$ при $p=0,029$) і його загальним рівнем ($t=2,495$ при $p=0,014$). Отримані результати свідчать про те, що ті учні 8–10 класів, які більш прихильно ставляться до дистанційної форми освіти у порівнянні з іншими однокласниками, здатні краще розуміти переживання інших людей і легше розпізнають та ідентифікують свої власні емоції. Це робить їх більш емпатійними і готовими до розуміння причин власних почуттів. Так само їм легше вдається, з одного боку, знизити силу небажаних емоцій в інших, з другого – підтримати власний позитивний емоційний тон і контролювати негативний. Незважаючи на те, що середні показники емоційного інтелекту в обох виділених групах коливаються в межах середніх значень, в учнів з більш позитивним ставленням до дистанційного навчання вони є вищими. Вочевидь, це може свідчити про їхню більшу емоційну зрілість. Можна також стверджувати, що вони мають краще сформовані вольові якості особистості ($t=2,060$ при $p=0,041$). Особливо це стосується відповідальності, яка в прихильників он-лайн уроків є значно вищою, ніж в інших однокласників ($t=2,556$ при $p=0,012$).

Для з'ясування ролі емоційно-вольової сфери учнів у їхньому ставленні до дистанційного навчання використаний факторний аналіз за методом Варимакс обертання головних компонент. Факторна модель емпіричних даних для групи з більш позитивним ставленням пояснює 60,52 % емпіричних даних, для групи з менш позитивним – 60,59 %. Для обох груп виокремлено по п'ять факторів. Проаналізуємо найбільш суттєві для мети нашого дослідження.

Для учнів з більш позитивним ставленням до он-лайн уроків інформативними вия-

вились другий і третій фактори. Другий фактор «*Роль ініціативності у розумінні чужих емоцій*» включив ініціативність (0,607) і такі показники емоційного інтелекту, як розуміння чужих емоцій (0,870), розуміння емоцій (0,783), міжособовий емоційний інтелект (0,845) і загальний рівень емоційного інтелекту (0,559). Третій фактор «*Роль рішучості, витримки та самовладання у розумінні своїх емоцій та управлінні ними*» об'єднав такі вольові якості, як рішучість (0,558), витримка (0,539), самовладання (0,690) і такі індикатори емоційного інтелекту, як розуміння своїх емоцій (0,634), управління своїми емоціями (0,858), управління емоціями (0,898), контроль експресії (0,839), інтраособистісний емоційний інтелект (0,929) та загальний рівень емоційного інтелекту (0,773).

Тісний зв'язок емоційних та вольових рис для цієї групи досліджуваних підтверджує кореляційний аналіз. У подальшому будуть вказані ті кореляції (при $p<0,05$), які виявлені лише для даної групи і не характерні для протилежної. Загальний рівень емоційного інтелекту школярів, які більш прихильні до он-лайн уроків, зростає при умові більшої ініціативності ($r=0,301$), рішучості ($r=0,385$), витримки ($r=0,378$), енергійності ($r=0,430$), уважності ($r=0,477$), цілеспрямованості ($r=0,282$), самовладання ($r=0,688$) і кращої організації діяльності ($r=0,445$). Якщо звернутись до окремих індикаторів емоційного інтелекту, то можемо зазначити, що учні, які краще розуміють свої та чужі емоції, є ініціативніші ($r=0,454$), енергійніші ($r=0,393$), уважніші ($r=0,291$), рішучіші ($r=0,324$), краще організують свою діяльність ($r=0,552$) і в них вищий рівень самовладання ($r=0,595$). Що успішніше вони управляють своїми та чужими емоціями, то яскравіше виявляються такі вольові якості, як рішучість ($r=0,499$), витримка ($r=0,501$), наполегливість ($r=0,425$), енергійність ($r=0,355$), уважність ($r=0,535$), цілеспрямованість ($r=0,384$), самовладання ($r=0,595$), а також спостерігається краща ціннісно-сміслова організація особистості ($r=0,331$).

Для глибшого розуміння психологічних особливостей учнів розглянемо зв'язок між їхніми емоційно-вольовими характеристиками, описаними вище чотирма параметрами ставленням до дистанційного навчання та загальним ставленням до традиційного навчання у школі. Для учнів з більш позитивним ставленням до дистанційного навчання про такі зв'язки свідчать четвертий та п'ятий фактори, а також кореляційний аналіз. Четвертий фактор «*Міжособові стосунки у шкільному середовищі*

більших симпатиків дистанційного навчання» засвідчив взаємопов'язаність задоволеності школою (0,515), позитивної оцінки взаємостосунків між учнями в класі (0,749), ставлення учнів до вчителів (0,806) і ставлення вчителів до учнів (0,603). Більш задоволені школою є учні з вищим емоційним інтелектом ($r=0,335$), зокрема вони можуть краще управляти емоціями ($r=0,370$), особливо своїми ($r=0,332$), і контролювати свою експресію ($r=0,378$). Також в них є краще сформовані такі вольові якості, як витримка ($r=0,285$), енергійність ($r=0,327$), уважність ($r=0,44$), рішучість ($r=0,361$), наполегливість ($r=0,378$), самовладання ($r=0,317$). Під час дистанційного навчання в них спостерігаються кращі стосунки з оточуючими ($r=0,293$).

П'ятий фактор «*Міжособова взаємодія під час позашкільної діяльності*» об'єднав шкали, які свідчать про стосунки з оточуючими під час дистанційного навчання (0,522), участь у шкільному самоврядуванні (0,521), відвідування гуртків (0,587) та самостійність ($-0,673$). Характерною особливістю стосунків з оточуючими для цієї групи, на відміну від інших однолітків, є те, що вони покращуються, якщо учні вміють управляти своїми ($r=0,305$) та чужими емоціями ($r=0,408$). Щодо вольових якостей, то покращенню стосунків сприятиме більша ініціативність ($r=0,349$), наполегливість ($r=0,400$), самостійність ($r=0,314$), а також краща ціннісно-смилова організація особистості ($r=0,394$) і діяльності ($r=0,428$).

Як зазначалось вище, учнів, які прихильніше ставляться до дистанційної освіти, характеризує вищий емоційний інтелект, який, як відомо, свідчить не лише про емоційну, але й особистісну зрілість. Подальше зростання емоційного інтелекту більш ймовірно у діяльних, далекоглядних, упевнених у собі, терплячих, розсудливих учнів і тих, хто вміє опанувати себе. Якщо говорити про здатність розуміти емоції, насамперед чужі, то це більше під силу ініціативним школярам, які можуть знаходити нестандартні рішення. Саме таке поєднання емоційно-вольових якостей дає їм змогу легше справитись з викликами дистанційного навчання і, ймовірно, сприяє більш позитивному ставленню до нього. Якщо звернути увагу на розуміння своїх емоцій і здатність керувати ними, то це легше вдається тим учням з даної групи, які приймають обдумані рішення і вольовими зусиллями гальмують думки та почуття, які заважають досягненню цілей.

Варто зазначити, що старшокласники цієї групи оцінили свою задоволеність школою вище за середній рівень ($M=3,73$ при

максимальній оцінці 5) і приблизно так само оцінили свої стосунки з однокласниками ($M=3,80$), своє ставлення до вчителів ($M=3,43$) і ставлення вчителів до них ($M=3,61$). Такі відповіді переважно дають емоційно більш зрілі учні, які здатні опанувати свої емоції і керувати експресією емоцій та почуттів завдяки сформованим вольовим якостям, насамперед, енергійності, ініціативності, зібраності, терплячості, розсудливості, упевненості, рішучості та наполегливості.

Учні, які залучені до різних форм позаурочної активності, як-от шкільного самоврядування і гурткової роботи, під час он-лайн занять зберігають кращі стосунки з оточуючими, проте вони є менш самостійними, що, можливо, є наслідком конформності, яка характерна для цього вікового періоду.

Для учнів з менш позитивним ставленням не виявлено фактору, який би об'єднав показники емоційного інтелекту і вольові якості особистості. У третій фактор «*Емоційний інтелект учнів з менш позитивним ставленням до дистанційного навчання*» увійшли усі шкали методики емоційного інтелекту з факторними навантаженнями від 0,571 до 0,901. Про зв'язок між емоційною та вольовою сферою можемо судити на основі кореляційного аналізу, де зазначимо лише ті зв'язки, які відрізняють дану групу від попередньої. Цю групу респондентів характеризує зростання емоційного інтелекту в більш відповідальних ($r=0,291$), самостійних ($r=0,431$) учнів і в тих, які мають кращу організацію ціннісно-смилової сфери особистості ($r=0,541$). Насамперед, це стосується школярів, які добре розуміють свої та чужі емоції (r в межах від 0,321 до 0,403). Ті, хто легше управляє своїми та чужими емоціями, є ініціативніші ($r=0,299$), самостійніші ($r=0,358$) та мають краще організовану діяльність ($r=0,265$).

Інформативними виявились також другий, четвертий і п'ятий фактори. Другий фактор «*Міжособові стосунки у шкільному середовищі менших симпатиків дистанційного навчання*» включив задоволеність школою (0,611), ставлення учнів до вчителів (0,815) і ставлення вчителів до учнів (0,833). Четвертий фактор «*Ставлення до навчання та оточення*» об'єднав такі шкали: ставлення до навчання в школі (0,793), задоволеність дистанційним навчанням ($-0,588$), стосунки між учнями в класі (0,508), стосунки з оточенням під час дистанційного навчання (0,621). У даному випадку ці стосунки є кращими в більш енергійних ($r=0,288$) і тих, хто має краще самовладання ($r=0,283$).

На увагу заслуговує п'ятий фактор «Прояв вольових якостей учнів під час позашкільної діяльності», який засвідчив тісний зв'язок між участю учнів у шкільному самоврядуванні (0,593), відвідуванням гуртків поза школою (0,587) і такими вольовими якостями, як ініціативність (0,654) і цілеспрямованість (0,533).

Учні з менш прихильним ставленням до дистанційного навчання мають нижчий емоційний інтелект порівняно з іншими однолітками, хоча середньогрупові показники в обох групах коливаються у межах норми ($M_1=5,54$; $M_2=4,72$). Зростанню емоційного інтелекту, а отож і вищій емоційній зрілості респондентів даної групи сприятимуть дещо інші вольові якості, а саме відповідальність і самостійність у прийнятті рішень. Більша емоційна зрілість сприятиме формуванню адекватних вікові смислів і цілей життя. Насамперед, це пов'язано з кращим розумінням емоцій, своїх і оточуючих людей. Щодо керування емоціями, як своїми, так і чужими, у даному випадку першочергове значення матиме уміння учнів знаходити нетипові шляхи долання проблемних ситуацій, долати цей шлях без сторонньої допомоги і критично ставитись до подій.

Задоволеність школою учні даної групи оцінили вище за середній рівень ($M=3,62$) і суттєвих відмінностей з попередньою групою не виявлено. Подібно до інших однолітків, ставлення до школи є кращим в тих, хто вище оцінює ставлення учнів до вчителів ($M=3,45$) і ставлення вчителів до учнів ($M=3,45$). Відмінності полягають у тому, що у даному випадку взаємостосунки між учнями в класі не пов'язані з взаємостосунками між учнями та вчителями. При позитивному ставленні до шкільного навчання учні цієї групи, як відомо, демонструють певне незадоволення дистанційним навчанням, однак стосунки з однолітками в класі, зокрема, з однокласниками і оточенням під час дистанційних уроків, на їхню думку, є добрими. Кращим стосункам може посприяти активність, енергійність, більша витримка і холоднокровність. Учні, які беруть активну участь у шкільному самоврядуванні і різноманітних гуртках, у даному випадку вирізняються більшою ініціативністю і цілеспрямованістю.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати дослідження показали, що школярі 8–10 класів мають достатньо суперечливі судження і переживання стосовно он-лайн уроків. Виокремлено групи учнів з більш і менш позитивним ставленням до дистанційного навчання.

Більша задоволеність дистанційним навчанням тісно пов'язана з задоволеністю шко-

лою і стосунками з оточуючими. Емоційний інтелект, особливо усвідомлення та керування емоціями, своїми та чужими, а також вольові якості, в них розвинені краще. Крім того, емоційна та вольова сфери є добре інтегровані. Ймовірно, це і дає їм змогу прийняти виклики дистанційної освіти.

Емоційно-вольова сфера учнів з менш позитивним ставленням до он-лайн освіти є менш інтегрована і зв'язки між індикаторами емоційної та вольової сфери є значно слабшими, ніж в однолітків, які більш прихильно ставляться до цієї форми навчання. Менша задоволеність дистанційним навчанням не стоїть на заваді позитивному ставленню до шкільного навчання і добрим міжособовим стосункам, у тому числі і під час он-лайн уроків. Проте нижчий емоційний інтелект, слабше розвинені вольові якості і, особливо, менша інтеграція емоційно-вольової сфери, можливо, не дають їм змогу прийняти дистанційне навчання.

Перспектива подальших досліджень пов'язана із з'ясуванням соціально-психологічних чинників різного ставлення до дистанційної освіти в учнів різного віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богачков Ю. М., Ухань П. С., Новіков Ю. Л. Дистанційне навчання школярів – можливості і проблеми. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2011. № 2. С. 29–33.
2. Галецька І., Климанська Л., Климанська М., Перун М. Дистанційність як MODUS VIVENDI : життя студентів у світлі моніторів в умовах карантину пандемії COVID -19. *Психологічний часопис*. 2021. Том 7. № 5. С. 60–74.
3. Галецька І., Климанська Л., Климанська М., Перун М. Цінність самовдосконалення як чинник ефективної адаптації в умовах дистанційного навчання в період карантину пандемії COVID-19. *Європейські цінності в українській освіті : виклики та перспективи : Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 28–29 травня 2021 року) / за ред. О. Тупахіної*. – Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 41–44.
4. Гозак С. В., Єлізарова О. Т., Парац А. М., Дюба Н. М., Станкевич Т. В. Особливості дистанційного навчання школярів 1–11 класів під час пандемії COVID-19. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки*. 2020. № 3. С. 14–22.
5. Дерба Т. О. Дистанційне навчання школярів. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2009. № 5. С. 13.
6. Киян І. В. Оцінка якості педагогічних технологій в системі дистанційного навчання. *Успіхи сучасного природознавства*. 2012. № 2. С. 76–84.
7. Adnan M., Anwar K. Online learning amid the COVID-19 pandemic: students' perspectives. *Online Submission. Journal of Pedagogical Sociology and Psychology* 2020. 2 (1). P. 45–51.

8. Cho M. H., Shen D. Self-regulation in online learning. *Distance education*. 2013. 34 (3). P. 290–301.

9. Klimanska M., Klymanska L., Haletska I. The lens, frames and patterns of Ukrainians : how perception of threat and risk determines behaviour in the Covid-19 situation. *Journal of Education, Culture and Society*. 2020. 11 (2). P. 444–460.

10. Kobylarek A. Post-pandemic challenges for learning communities. *Journal of Education, Culture and Society*. 2021. 12 (1). P. 5–11.

11. Lee K., Fanguy M., Lu X. S., Bligh B. Student learning during COVID-19 : It was not as bad as we feared. *Distance Education*. 2021. 42 (1). P. 164–172.

СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ЯК ПОКАЗНИК ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМФОРТНОСТІ

STUDENTS' ATTITUDE TOWARDS DISTANCE LEARNING AS AN INDICATOR OF ITS PSYCHOLOGICAL COMFORT

У статті презентовано результати теоретико-експериментального дослідження ставлення студентів до дистанційного навчання в контексті забезпечення його психологічної комфортності. Проаналізовано сучасні підходи до розуміння феномену ставлення особистості як інтегрального системного утворення, яке спрямовує і визначає діяльність та поведінку. Теоретичний аналіз проблеми дозволив виокремити психологічні особливості та умови забезпечення ефективності дистанційного навчання. Закцентовано увагу на тому, що однією з вимог до організації дистанційного навчання є забезпечення психологічної комфортності освітнього середовища.

Метою дослідження було з'ясування особливостей ставлення студентів до дистанційного навчання як показника забезпечення його психологічної комфортності та умови підвищення ефективності дистанційного навчання.

В ході емпіричного дослідження використовувалися методи опитування, спостереження, контент-аналізу для аналізу висловлювань респондентів. На основі теоретичного аналізу психологічних особливостей дистанційного навчання було виділено одиниці аналізу (якісні та кількісні). Встановлено, що змістові особливості ставлення, виявляються з різними показниками частотності згадувань окремих категорій (тем) аналізу. Виявлено амбівалентне ставлення студентів до дистанційного навчання. Результати експериментального дослідження підтвердили, що найвищу частоту прояву за всією вибіркою мають такі підкатегорії: Інтернет-зв'язок, живе спілкування та взаємодія, побутовий комфорт, тілесний комфорт, психологічна безпека та організація та характеристики часу, які водночас є віддзеркаленням умов, що визначають успішну учинєву діяльність студентів при використанні технологій дистанційного навчання та його психологічну комфортність.

Результати нашого дослідження доводять, що змістові характеристики ставлення студентів до дистанційного навчання можуть враховуватися при проектуванні освітнього віртуального середовища у закладі вищої освіти.

Ключові слова: дистанційне навчання, учинєва діяльність, ставлення, психо-

логічна комфортність навчання, контент-аналіз.

The paper presents the results of theoretical and experimental study of students' attitude towards distance learning in the context of ensuring its psychological comfort. Modern approaches to understanding the phenomenon of personality attitude as an integral systemic formation that directs and determines activities and behavior have been analyzed. Theoretical analysis of the problem allowed to identify the psychological features and conditions for ensuring the effectiveness of distance learning. Emphasis has been placed on the fact that one of the requirements for the organization of distance learning is to ensure the psychological comfort of the educational environment and the components of the concept of psychological comfort have been considered.

The aim of the study was to clarify the characteristics of students' attitudes to distance learning as an indicator of its psychological comfort and the conditions for improving the effectiveness of distance learning.

In the process of the empirical study, methods of survey, observation, content analysis were used to analyze the statements of respondents. Basing on the theoretical analysis of the psychological features of distance learning, units of analysis (qualitative and quantitative) have been identified. It is established that the semantic features of the attitude as an emotional and volitional attitude are manifested in the different frequency of reflection of certain categories (topics) of the analysis. The ambivalent attitude of students to distance learning has been revealed. The results of the experimental study have confirmed that the following subcategories have the highest frequency of the whole sample: Internet, live communication and interaction, home comfort, physical comfort, psychological security and organization and characteristics of time; these subcategories also reflect the conditions that determine successful students' activity in the use of distance learning and its psychological comfort.

The results of our study prove that the semantic characteristics of students' attitudes to distance learning can be taken into account when designing an educational virtual environment in a higher education institution.

Key words: distance learning, learning activity, attitude, psychological comfort of learning, content analysis.

УДК 159.923.2:378
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.10>

Савицька О.В.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології освіти
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

Постановка проблеми. Професійно-особистісний розвиток майбутнього фахівця у закладі вищої освіти відбувається шляхом включенню його у взаємодію в системах «викладач-студент», «студент-студент», «студент-фахівець» тощо. Оволодіння знаннями, операційно-дієвою, професійно-технологічною складовими, формування компонентів профе-

сійної свідомості та професійно важливих якостей особистості передбачає цілеспрямоване проектування освітньо-професійного середовища закладу вищої освіти. Одним з його елементів є віртуальне навчальне середовище, яке сьогодні стало невід'ємною складовою освіти.

Попри низку досліджень, які здійсненні в українській та зарубіжній психологічній

науці, проблеми реалізації розвивального та навчального впливу в умовах дистанційного навчання, визначення психологічних вимог до його організації та вивчення ставлення студента до дистанційного навчання залишаються актуальним і недостатньо розробленими.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній психологічній науці феномен ставлення найчастіше розглядається як інтегральне системне утворення, яке визначає діяльність та поведінку [5]. Завжди, випереджаючи активність, ставлення створює основу перетворення дійсності суб'єктом і може бути презентоване різними типами, що виокремлюються відповідно до структури ставлення (когнітивна, емоційна, поведінкова складова) [6]. Ставлення як цілісна система зв'язків особистості з дійсністю водночас спрямовує поведінку, втілюючи весь індивідуальний досвід взаємодії з об'єктивною дійсністю [6], з одного боку, а з іншого – виконує низку функцій, з-поміж яких регулююча [6] та цілетворча [1], які є визначальними з огляду на забезпечення ефективності та успішності діяльності.

Найчастіше про успішність діяльності говорять тоді, коли забезпечено досягнення мети, а про ефективність діяльності – коли мета зреалізована з найменшими затратами ресурсів. І коли ця діяльність навчання, то воно буде ефективним та успішним, коли ми досягнемо загальної мети «навчити людину аналізувати, робити висновки, усвідомлювати сутності і зв'язки між ними, встановлювати відношення між поняттями, генерувати нове знання, проводити пошук інформації, а також сформулювати в ній самостійність дії і мислення, готовність до прийняття рішень, відкритість до сприйняття нового» [2, с. 147]. Можливість реалізації мети навчання визначається з-поміж іншого через «організацію діалогової взаємодії між суб'єктом навчальної діяльності і суб'єктом учинневої діяльності» [2, с. 147].

Щоразу при проектуванні навчання (технології/форми навчання) виникає питання про можливість забезпечення його ефективності, тобто з'ясування того, чи буде зреалізована за нових умов мета навчання та в який спосіб. Пошук відповіді завжди лежить у площині психологічного аналізу взаємодії навчання і учіння, взаємодії суб'єктів цих діяльностей. Саме при такому аналізі ефективності дистанційного навчання, яке передбачає наявність людинно-машинного інтерфейсу [2, с. 148], і з'являється поняття психологічної комфортності навчального (освітнього) середовища. Воно тлумачиться як «умова фізичної зруч-

ності для учня процесу учіння, так і умову задоволення його базових психологічних потреб; ... як внутрішній (по відношенню до структури особистості індивіда) чинник ефективності діяльності ..., який в ситуації навчання стосується насамперед організації діалогової взаємодії» [2, с. 148].

Постановка завдання. Метою є з'ясування особливостей ставлення студентів до дистанційного навчання як показника забезпечення його психологічної комфортності та умови підвищення ефективності дистанційного навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічні особливості дистанційного навчання, вимоги до проектування віртуального освітнього простору, необхідність забезпечення психологічної комфортності дистанційного навчання як умови його ефективності визначили особливості організації та проведення емпіричного дослідження.

Вибірка утворювалася випадковим способом і складалася зі 276 студентів 1–2 курсів денної форми навчання, які навчаються за різними спеціальностями галузей знань Освіта/Педагогіка та Соціальні та поведінкові науки. Опитування проводилося онлайн на останніх заняттях з вивчення психологічних навчальних дисциплін за допомогою інструментів для опитування у Metimeter – онлайн-сервісу для створення та проведення миттєвих опитувань в аудиторії під час занять. Перевагами такого опитування є швидкість організації та проведення, фіксація всіх відповідей та повна анонімність опитуваних. Студентам пропонувалося дати відповідь на два відкритих запитань, які передбачали оцінку переваг чи недоліків та труднощів дистанційного навчання, та ґрунтувалися на застосуванні рефлексивних механізмів. За бажанням студенти могли давати по дві і більше відповідей на пропоновані запитання. При цьому параметри опитування налаштовувалися так, щоб можна було відстежити скільки відповідей на одне запитання давав кожен студент.

Завдяки проведеному аналізу відповідей 276 респондентів були отримані дані, що дозволяють виявити ставлення студентів до дистанційного навчання як елемента групи ставлень до різних видів діяльності. При аналізі та інтерпретації результатів опитування ми виходили з того, що по-перше, «ефективність навчальної діяльності залежить від ставлення до неї, яке є одним із найважливіших суб'єктивних чинників активності індивіда» [3, с. 340]; по-друге, ставлення до дистанційного навчання (як однієї з форм/технології/методу навчання) є елементом цілісної системи

ставлень особистості, що в свою чергу розглядається як «особливий вид внутрішньої активності особистості... який базується на інтеріорізованому досвіді існування в соціальному оточенні та виявляється у таких функціональних структурах, як потреби, інтереси, ..., соціальні установки тощо» [4, с. 23], а сама «система ставлень розглядається як різновид моделі структури і змісту індивідуального досвіду людини» [8, с. 522]; по-третє, при дистанційному навчанні суб'єктом учіннєвої діяльності є студент, і, відповідно до специфіки цієї діяльності, він «водночас, є також її об'єктом, оскільки результатом учіннєвої діяльності є не перетворення того або іншого зовнішнього матеріалу, а зміни в самому суб'єкті діяльності, оволодінні ним певними способами дій» [2, с. 86], як відомо, становлення суб'єкта повноцінної учіннєвої діяльності означає формування усіх компонентів цієї діяльності, і, перш за все, постановки мети, релевантної діяльності мотивації, прийняття учіннєвої задачі тощо; по-четверте, здатність до ефективної учіннєвої діяльності при використанні дистанційних технологій навчання зумовлюється рівнем розвитку готовності до дистанційного навчання, яка визначається як «готовність до здійснення цілком конкретної діяльності, ... як взаємна відповідність діяльності та її суб'єкта» [2, с. 82–83], формування готовності до дистанційного навчання відбувається як в процесі освоєння учіннєвої діяльності, так і при залученні до дистанційного навчання.

В ході опитування на обидва запитання було отримало в загальній сукупності 697 оцінних суджень. Частина респондентів (13 %) формулювала 2–3 оцінних суджень на кожне запитання, а не одне. Аналіз результатів опитування проводився за допомогою контент-аналізу. При його здійсненні виявлено такі тенденції ставлення студентів до дистанційного навчання: підтвердилося, що ставлення має трикомпонентну структуру (когнітивна, емоційна та поведінкова складова); оцінні судження, які утворюють когнітивну складову ставлення, визначають особливості та спрямовують діяльність особистості [6]; ставлення як вираження структур індивідуального досвіду, як готовність (установка) [5] віддзеркалюють двох-трьохрічний внутрішній досвід власне учіннєвої діяльності із застосування технологій дистанційного навчання та дозволяють особистості використати його при побудові (проектуюванні) власну діяльність та поведінку за нових умов діяльності (зокрема, і при включенні у змінений віртуальний освітній простір);

студенти обох курсів всіх спеціальностей виявили однакові тенденції у відповідях на запитання опитування.

Використання методу контент-аналізу передбачало створення кодувальної інструкції, реєстрацію оцінних суджень студентів в кожній категорії за індикаторами категорій, визначення частоти згадувань категорій та підкатегорій. Виділення категорій та підкатегорій здійснювалося виходячи з особливостей та характеристик дистанційного навчання, а також специфіки зміни, яких зазнає життєдіяльність студента за умови долучення до технологій дистанційного навчання.

В процесі аналізу суджень нами було виділено знак інформації (позитивне, негативне та нейтральне ставлення) і такі категорії та підкатегорії аналізу (категорії позначені буквами, а підкатегорії – цифрами): А – Технічні характеристики: 1. Інтернет-зв'язок. 2. Електропостачання та електромережі. 3. Гаджети та їх комплектуючі. Б – Соціально-психологічні характеристики: 1. Спілкування та взаємодія з однокурсниками. 2. Спілкування та взаємодія з викладачами. 3. Спілкування та взаємодія з членами сім'ї та родини. 4. Живе спілкування. В – Діяльнісно-творчі характеристики: 1. Види діяльності. 2. Учіннєва діяльність як специфічна діяльність. 3. Творчість та саморозвиток. 4. Енергетичні характеристики діяльності. Г – Безпекові характеристики: 1. Збереження здоров'я. 2. Психологічна безпека. Д – Гедоністичні характеристики: 1. Тілесний комфорт. 2. Побутовий комфорт. Е – Проксемічні характеристики: 1. Організація та особливості простору діяльності. 2. Організація та характеристики часу.

Для кожної категорії та підкатегорії були визначені індикатори категорій як якісні одиниці контент-аналізу. Ними стали слова та словосполучення, які є якісними ознаками кожної з підкатегорій.

За кількісні одиниці контент-аналізу нами обрано одиниці рахунку, які дозволили визначити частоту згадування кожної категорії (за кількістю згадувань у кожній відповіді). При цьому нами визначалися як абсолютні значення для кожної категорії, так і відносні (шляхом визначення співвідношення кількості згадувань певної категорії до загальної кількості відповідей за різними категоріями та підкатегоріями).

Інтерпретація вибудовувалася за кількісним виразом: чим вищі показники, тим більш усвідомлюваним та інтенсивним є ставлення до дистанційного навчання (див. табл. 1).

Таблиця 1
Кількісні показники категорій ставлення студентів до дистанційного навчання

Категорії та підкатегорії	Частотні показники згадування (позитивне ставлення)		Частотні показники згадування (негативне ставлення)		Разом
	абс.	%	абс.	%	
A	2	0,3	126	18,1	128
A1	–	–	75	10,8	75
A2	–	–	14	2	14
A3	2	0,3	37	5,3	39
B	16	2,3	74	10,6	90
B1	–	–	9	1,3	9
B2	–	–	2	0,3	2
B3	14	2	–	–	14
B4	2	0,3	63	9	65
V	51	7,3	46	6,6	97
V1	28	4	–	–	28
V2	14	2	23	3,3	37
V3	7	1	5	0,7	12
V4	2	0,3	18	2,6	20
Г	84	12,1	30	4,3	114
Г1	16	2,3	30	4,3	46
Г2	68	9,8	–	–	68
Д	148	21,2	7	1	155
Д1	82	11,7	2	0,3	84
Д2	66	9,5	5	0,7	71
Е	97	13,9	16	2,3	113
Е1	5	0,7	–	–	5
Е2	92	13,2	16	2,3	108
Разом	398	57,1	299	42,9	697

Отримані результати емпіричного вивчення ставлення студентів до дистанційного навчання виявили наступне (див. табл. 1):

1. Репертуар оцінних суджень студентів у відповідях на запитання про переваги, перепони та труднощі дистанційного навчання за кожною з категорій у кількісному вимірі коливається в інтервалі від 90 до 155 суджень, з середнім значенням 116 суджень. Аналіз частотних показників згадувань різних підкатегорій та категорій у оцінних судженнях респондентів, що виражають позитивне ставлення і негативне ставлення до дистанційного навчання, виявив, що оцінних суджень, які містять позитивне ставлення дещо більше (на 14,2 %), ніж суджень з емоційно негативною інформацією, а нейтральні судження відсутні, що свідчить про визначеність ставлення за всією вибіркою та кількісну відносну однорідність вербальних репрезентацій за виділеними категоріями аналізу. Варто відзначити, що відповіді респондентів виявили амбівалентне ставлення до дистанційного навчання, тобто

яскраво вираженого позитивного чи негативного ставлення нами не зафіксовано.

Цікавим з точки зору аналізу процесів адаптації до навчання у закладі вищої освіти, оволодіння навчально-професійною діяльністю, а також становлення особистості фахівця є попарне співставлення частотних показників згадувань різних підкатегорій. Так, виявляючи загалом негативне ставлення до зменшення питомої ваги живого спілкування та взаємодії з ровесниками та викладачами, респонденти позитивно ставляться до дистанційного навчання оскільки воно гарантує особисту психологічну безпеку, знижуючи інтенсивність соціальних контактів з великими групами. Тривожним ми вважаємо високі частотні показники позитивного ставлення за підкатегоріями гедоністичних характеристик і, одночасно, недостатньо високі частотні показники за підкатегоріями категорії діяльнісно-творчі характеристики, оскільки спрямованість на задоволення базових потреб в тілесному комфорті (сон, їжа, відпочинок тощо) поєднуються зі зниженням інтересу до здійснення будь-якої діяльності, а не лише учінневої. Це може бути свідченням недостатньої сформованості мотивації учіння та професійного розвитку, браком професійної спрямованості та суттєвими хибами у розвитку повноцінної учінневої діяльності.

2. У системі оцінних суджень рееспондентів когнітивний та поведінковий компонент ставлення представлений найповніше. Студенти обох курсів всіх спеціальностей найменше схильні висловлюватися про власні емоції та психічні стани, які спричиняє дистанційне навчання. Варто відзначити, що тривалість навчання студентів першого та другого курсів з використанням технологій дистанційного навчання значно триваліша, аніж навчання студентів в аудиторії закладу вищої освіти; ступінь оволодіння необхідними учінневими діями та прийомами не у кожному випадку повний; дещо сповільненим при дистанційному навчанні є знайомство зі специфікою навчання у закладі вищої освіти. Все це найбільше впливає на формування саме емоційного компоненту ставлення студентів до дистанційного навчання, тому оцінні судження про емоційні стани та явища стосовно всіх виділених категорій та підкатегорій аналізу, як і категорії, які б фіксували частоту таких суджень відсутні. Хоча сама емоційна забарвленість ставлення (позитивна чи негативна) чітко простежувався у оцінних судженнях респондентів більшості категорій, що дало змогу

диференціювати судження на позитивні та негативні за виділеними індикаторами.

3. Частотні показники згадувань категорій та підкатегорій позитивного і негативного ставлення різняться. Так, за категоріями А (технічні характеристики) та Б (соціально-психологічні характеристики) зафіксовано загалом лише негативне ставлення до дистанційного навчання, окрім підкатегорії Б3 (спілкування та взаємодія з членами сім'ї та родини). Припускаємо, що можливість навчатися, перебуваючи водночас вдома, в колі сім'ї робить дистанційне навчання більш привабливим. Водночас за категоріями Г (безпекові характеристики), Д (гедоністичні характеристики) та Е (проксемічні характеристики) суттєво вищою є частота позитивних оцінних суджень. Аналіз оцінних суджень за вказаними критеріями засвідчує парадоксальність ситуації: позитивне ставлення до дистанційного навчання зумовлене в цьому випадку можливістю менше часу приділяти саме учінню. Це знову наштовхує на думку про нерелевантність мотивації навчання та вади в розвитку професійної спрямованості. І, нарешті, за категорією В (діяльнісно-творчі характеристики) частота позитивних та негативних оцінних суджень є приблизно однаковою.

Аналіз частотних показників згадувань за всією вибіркою за окремими підкатегоріями виявив, що ставлення до дистанційного навчання визначається ступенем здатності організувати та здійснювати ефективну діяльність (в нашому випадку – учіннєву діяльність), можливістю реалізувати окрім учіннєвої діяльності інші види діяльності, спрямовані як на саморозвиток, так і на відпочинок. Найвищі частотні показники згадувань мають підкатегорії: Інтернет-зв'язок, живе спілкування та взаємодія, побутовий комфорт, тілесний комфорт, психологічна безпека та організація та характеристики часу.

Встановленні нами особливості ставлення студентів до дистанційного навчання дозволяють сформулювати умови проектування віртуального освітнього середовища. Адже, як відомо, за дистанційного навчання комунікація є електронною. І саме вона «у системі «людина-комп'ютер-людина», надає можливість реалізувати інтерактивну суб'єкт-суб'єктну педагогічну взаємодію» [7, с. 272]. Проектування та реалізація такої взаємодії повинна враховувати: а) мотивацію взаємодії кожної зі її сторін; б) предметну спрямованість на вирішення конкретної проблеми; в) змістовне наповнення комунікативного простору; г) добір програмних інструментів для

організації комфортної взаємодії та зворотнього зв'язку.

В умовах дистанційного навчання міжособистісна взаємодія та спілкування відбуваються у штучно створеному комунікативному просторі. При цьому можливі кілька варіантів її організації: синхронна та асинхронна взаємодія; поєднання інформаційних, комп'ютерних і телекомунікаційних технологій тощо. Вибір моделі дистанційного навчання на основі комп'ютерних мережевих технологій може здійснювати з врахуванням таких чинників: а) потреба студентів у живому спілкуванні; б) мотивація та ставлення до навчання; в) сформовані навички самоорганізації та тайм-менеджменту; г) рівень інформаційної компетентності; д) змістові характеристики навчальної дисципліни. Відповідно можливі такі моделі дистанційного навчання: 1) позбавлена безпосереднього спілкування у системі «викладач-студент»; 2) з обов'язковою безпосередньою взаємодією в системах «викладач-комп'ютер-студент», «студент-комп'ютер-студент». Як засвідчує наш досвід використання обох моделей дистанційного навчання, при використанні другої моделі інтеграція студента у освітньо-професійний простір закладу вищої освіти відбувається більш ефективно, ставлення до дистанційного навчання переважає позитивне, і зберігається релевантна навчально-професійній діяльності мотивація.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, змістові характеристики ставлення студентів до дистанційного навчання можуть враховуватися при проектуванні освітнього віртуального середовища у закладі вищої освіти. Вони є показником психологічної комфортності дистанційного навчання і слугують основною для вибору моделі організації дистанційного навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончарова Г. О., Ларіонов С. О. Система ставлень особистості: теоретичні аспекти дослідження. *Право і безпека*. № 1 (64). 2017. С. 130–133. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1946>
2. Дистанційне навчання: психологічні засади : монографія / [М. Л. Смульсон, Ю. І. Машбиць, М. І. Жалдак та ін.; за ред. М. Л. Смульсон. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 240 с.
3. Жданюк Л. О. Теоретичні аспекти ставлення до навчання у студентів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Психологія*. № 55. 2017. С. 36–42. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/144774708.pdf>
4. Карамушка Л. М., Ходакевич О. Г. Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей : монографія. Київ : КНЕУ, 2017. 200 с.

5. Кузнецов М. А., Макаренко П. В., Ларионов С. О. Эмпирические методы изучения системы отношений личности. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Психологія*, (51), 2015. С. 128–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2015_51_14

6. Мясищев В. Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии. *Личность и неврозы*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1960. С. 209–230.

7. Пінчук О. П. Особливості педагогічної взаємодії у середовищі дистанційного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Дистанційна освіта в Україні. Інформаційне освітнє середовище у системі дистанційного навчання в навчальних закладах: інноваційні і психологічні аспекти* : Міжнародна наук.-метод. конф., 2–4 листопада 2011 р. Харків : «Міськдрук», 2011. С. 271–276.

8. Яворська-Ветрова І. В. Теорія ставлень особистості в сучасних психологічних розвідках. *Грааль науки*. № 4, 2021 С. 521–524. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.07.05.2021.096>

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ВАГІТНИХ ТА ФОРМУВАННЯ МАТЕРИНСЬКОЇ ДОМІНАНТИ PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF PREGNANT WOMEN AND FORMATION OF MATERNAL DOMINANCE

Актуальність поставленої проблеми обумовлена, по-перше, вразливістю вагітних жінок до виникнення тривожних станів внаслідок дії внутрішніх (біологічних, психологічних) та зовнішніх (сімейних, соціальних, екологічних) чинників; по-друге – негативними наслідками збільшення тривожності на здоров'я жінки та плоду. У публікації висвітлено результати пілотажного дослідження, що виявляє рівень тривожності вагітних жінок та його кореляції з психологічним компонентом материнської домінанти. Проведене опитування 27 заміжніх жінок віком 24–35 років, терміном вагітності від 21 до 32 тижнів. Для діагностики використовувалась Шкала маніфестної тривоги Дж. Тейлора та Тест ставлень вагітної І. В. Добрякова. Отримані результати не підтверджують припущення про підвищений рівень особистісної тривожності вагітних жінок (середнє у вибірці складає 15,69±6,88). Психоемоційне напруження найчастіше проявляється у схильності «сприймати все серйозно» та нервованні через очікування, що відзначили більше 70 % вагітних, а також у швидкій втомлюваності, нападах неспокою, що позбавляють жінку сну. У вибірці виявлено 37 % жінок з провідним оптимальним типом ПКГД, які ставляться до своєї вагітності оптимістично-конструктивно та відповідально, розглядають виношування дитини як органічну частину життєвого сценарію. Найбільш поширеним відхиленням є ейфоричний варіант переживання вагітності, при якому жінки схильні сприймати своє материнство «в рожевому світлі» (в жодному з випадків він не є провідним, майже у половині опитаних спостерігається на рівні 33–50 % від загальної кількості відповідей). Відхилення в бік ейфоричного типу ПКГД найбільше проявляються у: переоцінці позитивного ставлення чоловіка до себе вагітної, претензійному очікуванні уваги від навколишніх людей, надмірній переконаності у власній материнській компетентності, усвідомленні вагітності як найбільшого щастя, безтурботній впевненості у грудному годуванні, приписуванні собі телепатичного зв'язку з дитиною, очікуванні пологів «як свята». Разом з тим, поширені окремі прояви тривожного типу ПКГД, зокрема 41 % жінок вказали на постійну стурбованість станом здоров'я дитини. Між показниками виявлено єдиний значимий зв'язок – вираженість гіпогестогнозичного типу ПКГД від'ємно та сильно корелює з показником тривожності ($p=0,008$). Жінки, схильні до ігнорування або неусвідомленого неприйняття своєї вагітності, мають знижений рівень маніфестної тривоги. Отримані результати корисні для розуміння якісних характеристик формування ПКГД та відповідних психоемоційних станів у другому триместрі вагітності.

Ключові слова: психологічна аспекти вагітності, тривожність, психологічний компонент гестаційної домінанти,

оптимальний стиль переживання вагітності, ейфоричний стиль переживання вагітності.

The relevance of the present problem is conditioned, first, by the vulnerability of pregnant women to the development of anxiety states as a result of internal (biological, psychological) and external (family, social, environmental) factors; second, by the adverse effects of increased anxiety on the health of women and the fetus. The publication reflects the results of a pilot study identifying the level of anxiety in pregnant women and their correlation with the psychological component of maternal dominance. Twenty-seven married women, aged 24–35 years, with gestational ages ranging from 21 to 32 weeks, were interviewed. The J. Taylor Manifest Anxiety Scale and the I. V. Dobriakov' Pregnancy Relationship Test were used for diagnosis. The results obtained do not support the assumption of an elevated level of personal anxiety in pregnant women (mean in the sample 15.69±6.88). Psycho-emotional tension most often manifested as a tendency to «take everything seriously» and nervousness about expectations, noted by over 70 % of pregnant women, as well as rapid fatigability, bouts of anxiety that deprived women of sleep. The sample identified 37 % of women with a leading optimal PCGD type, who treat their pregnancy in an optimistically constructive and responsible manner and consider carrying a child to be an organic part of their life scenario. The most common deviation is the euphoric version of the pregnancy experience, in which women tend to perceive their motherhood «in a rosy light» (it is by no means the leading one; in almost half of the respondents it is observed at the level of 33–50 % of the total number of answers). Deviations towards the euphoric type of PCHD are most manifested in: overestimation of the positive attitude of men towards pregnant women, pretentious expectation of attention from people around them, excessive belief in one's own maternal competence, realization of pregnancy as the greatest happiness, carefree confidence in breastfeeding, prescription with the baby, expectation of delivery «as a holiday». At the same time, some manifestations of the anxiety type of PCGD were common, including 41 % of women who noted constant concern about the state of the baby's health. The only significant connection between the indices was found – the severity of the hypogestognoic type of PCGD negatively and strongly correlated with the anxiety index ($p=0.008$). Women who tend to ignore or unconsciously dislike their pregnancy have a lower level of manifest anxiety. The findings are useful for understanding the qualitative characteristics of PCHD and the corresponding psychoemotional states in the second trimester of pregnancy.

Key words: psychological aspects of pregnancy, anxiety, psychological component of gestational dominant, optimal pregnancy experience style, euphoric pregnancy experience style.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.11>

Баришнікова В.В.
аспірантка третього курсу лабораторії консультування психології та психотерапії
Інститут психології Г. С. Костюка
Національної Академії педагогічних наук України

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Вагітність завжди була й буде найвідповідальнішим етапом життєвого шляху жінки, що реалізує одну з головних біологічних функцій та соціальних цінностей – материнство. В сучасних умовах нуклеарної родини, коли більшість молодих жінок не мають власного досвіду співіснування з вагітними родичками, догляду за молодшими братами й сестрами, перша вагітність може бути не тільки радісною та природною подією, але також і стресом, що супроводжується невизначеністю, розгубленістю, тривогою. В окремих випадках вона руйнує звичний спосіб життя та складений життєвий сценарій жінки. Це актуалізує проблему психологічної адаптації до вагітності. Тому психологічний супровід та психотерапевтична корекція вагітних – невід’ємна частина сучасного теоретичного та практичного акушерства. Важливою частиною цієї роботи є вчасна діагностика стресових та тривожних розладів, а також способів психічної саморегуляції, що дозволяє визначити відповідну тактику ведення кожної вагітної.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. В період вагітності відбувається психічна реорганізація, внаслідок якої формується материнська ідентичність, переглядається життєвий сценарій, активізується система турботи про дитину, закладається основа майбутніх материнських компетенцій. В західній психології ці процеси вивчаються в рамках теорії реципрокної прив’язаності [4; 1] та концепції *материнських ментальних уявлень* [8; 3]. Останні включають в себе уявлення про ненароджену дитину, саму жінку, її материнське «Я», зв’язок з дитиною. Чіткість, диференційованість, багатство та емоційний фон материнських ментальних репрезентацій динамічно змінюються впродовж вагітності; вони залежать від внутрішніх уявлень жінки про себе та інших, від сімейних обставин, стосунків з партнером, а також перебігу вагітності. Оскільки інформація про реальну дитину під час вагітності відсутня, на формування материнських уявлень впливають усвідомлені й неусвідомлені проєкції жінки, її фантазії, атрибуції, сновидіння [5].

У вітчизняній психології для характеристики цих процесів використовується запропоноване І. А. Аршавським в 1960-тих роках поняття «материнської домінанти», що включає в себе домінанти вагітності (гестаційна домінанта), пологів та вигодовування, які послідовно змінюють одна одну, забезпечуючи спрямованість фізіологіч-

них та нервово-психічних процесів в жіночому організмі на виношування майбутньої дитини. Найчастіше в літературі розглядається *психологічний компонент гестаційної домінанти* (далі ПКГД) – сукупність механізмів психічної саморегуляції, які активуються у жінки при виникненні вагітності, спрямовані на збереження гестації, створення умов для виживання та розвитку яйцеклітини, зародку, плоду. Сьогодні накопичено велику кількість емпіричних даних, які підтверджують зв’язки відхилень від оптимального типу ПКГД із випадковістю вагітності, наявністю у жінки соматичних захворювань та акушерко-гінекологічних патологій, ускладненнями пологів та станом здоров’я новонародженої дитини [12].

Не викликає сумнівів, що дідична система взаємодії «мати-дитина» фактично формується ще до моменту народження – вона закладається в ранньому дитинстві і оформлюється на етапі вагітності, в подальшому суттєво впливаючи як на розвиток дитини, так і на поведінку й переживання матері [6; 2]. Емоційні аспекти вагітності закладають основу для розвитку зв’язків між матір’ю та майбутньою дитиною. На психологічну адаптацію жінки до материнства, у свою чергу, впливає велика кількість біологічних, гормональних, сімейних та екологічних чинників [7].

Природні фізіологічні та соматичні зміни, котрі виникають в жінок у зв’язку з вагітністю, часто сприяють розвитку нервово-психічних розладів. Поширеними, але часто нерозпізнаними станами є тривожність і прихована за нею депресія, обумовлені численними страхами: страху перед пологами, страху за здоров’я дитини та її майбутнє, страху власних змін внаслідок вагітності, тощо. Постійне зростання рівня тривоги впливає на соматичний стан вагітної, може призвести до негативних наслідків для здоров’я жінки, в тому числі до переривання вагітності. Виникнення тривожних розладів під дією особистісно значимих факторів спричиняє функціональні порушення в організмі жінки, що, у свою чергу, призводить до порушення фізіологічного та психічного розвитку плода [17]. Це надзвичайно важлива проблема, яка потребує додаткового дослідження.

Мета – проаналізувати дані пілотажного дослідження, що виявляє рівень тривожності вагітних жінок та його кореляції з психологічним компонентом материнської домінанти.

Вибірку склали 27 заміжніх жінок віком 24–35 років, терміном вагітності від 21 до 32 тижнів (другий триместр). Всі респондентки були слухачками підготовчих кур-

сів КНП «Перинатальний центр м. Києва». Опитування відбувалося у вересні-грудні 2021 року.

Для діагностики психоемоційного стану використовувалась *Шкала маніфестної тривоги Джанет Тейлор* (Taylor Manifest Anxiety Scale; J. A. Taylor, 1953), адаптована Т. А. Немчиним в 1966 р. та В. Г. Норакидзе в 1975 [15]. TMAS призначена для вимірювання виразних, явних проявів тривоги як стану, а також хронічних тривожних реакцій. Методика створена шляхом відбору з ММРІ пунктів, які відповідають клінічному уявленню про тривожність як генералізоване хронічне переживання психічного або соматичного напруження, що проявляється через втому, дратівливість, нетерплячість, почуття внутрішньої скутості, схильність відчувати напади сильного страху та занепокоєння навіть з незначних приводів. Опитувальник містить 50 тверджень стосовно поведінки та переживань (напр., «Я впевнена в собі», «У мене бувають періоди такого занепокоєння, що я не можу всидіти на місці», «Мені дуже важко зосередитись на чомусь»), які жінки оцінювали відносно себе, використовуючи відповіді «так, згодна» або «ні, незгодна». Кожний збіг з ключем оцінюється в один бал (відповідь «не знаю» оцінювали в 0,5 бали); сумарна оцінка прямо відображає рівень особистісної тривожності. За даними розробників оригінальної версії TMAS, діапазон отриманих оцінок у великій вибірці американських студентів складав від 1 до 46 балів із середнім 14,56; при цьому форма розподілу оцінок мала невелику позитивну асиметрію, тобто була зміщена в зону високих значень. Двадцятий процентиль припадав на значення 7, п'ятдесятій процентиль – на 13, вісімдесятій – приблизно на 21 [9]. Методика широко використовується у вітчизняних клініко-психологічних дослідженнях. Відомо, що стан тривоги пов'язаний із зміною когнітивної оцінки себе та навколишнього світу, отже при високих показниках слід обережно ставитись до інтерпретації даних самооцінювання [10, с. 339].

Для діагностики ПКГД використовувався **Тест ставлень вагітної І. В. Добрякова**. Це скринінговий інструмент, що дозволяє визначити ставлення жінки до своєї вагітності, її поведінкові стереотипи, відносини в сім'ї та загальну ситуацію, у якій виношується дитина [11]. Методика широко використовується перинатальними психологами та лікарями як в закладах охорони здоров'я, так в науково-дослідницькій роботі. Опитування рекомендується проводити в другому та третьому триместрі вагітності [12, с. 99]. Україномовний переклад здійснено авто-

ром статті. Методика містить 9 тверджень, об'єднані в три блоки: а) ставлення жінки до себе вагітної: усвідомлення факту вагітності, зміни способу життя та думки про майбутні пологи; б) формування системи «мати-дитина»: ставлення до себе як до матері, до своєї дитини та до грудного годування; в) ставлення в системі стосунків з навколишніми: ставлення до вагітної жінки її чоловіка, близьких та сторонніх людей. Щодо кожного пункту пропонується обрати один з п'яти варіантів відповіді, що відповідають типам ПКГД: оптимальний (О), гіпогестогнозичний (О), ейфоричний (Е), тривожний (Т), депресивний (Д). Таким чином 9 балів розподіляються в певних пропорціях за вищеназваними шкалами, окреслюючи індивідуальний профіль ПКГД вагітної. Якщо в результаті опитування один з варіантів отримує 6 та більше балів, він вважається визначальним. Відхилення від оптимального типу демонструє ставлення вагітних, які є проблемними та потребують корекції.

При проведенні дослідження з'ясувалось, що стосовно деяких питань жінкам важко обрати один варіант відповіді, який найбільше відповідає їх переживанням та ставленням. Ми дозволяли вказувати більше, ніж один варіант відповіді, адже такі випадки уточнюють та конкретизують відомості про можливі відхилення від оптимального психологічного перебігу вагітності. Щоб «вирівняти» підсумкові оцінки в єдину вимірну шкалу, ми не використовували сирі бали, а розраховували відсоткову долю від максимально можливої оцінки. Таким чином, оцінка типу ПКГД дорівнювала відношенню кількості виборів певного варіанту відповіді до загальної кількості відповідей, даних респонденткою (в інтервалі від 0 до 100 %).

Аналіз та обговорення отриманих результатів. За даними проведеної діагностики були розраховані середні тенденції та міри розкиду даних – табл. 1.

Використовуючи за критерій наявність 6 виборів з дев'яти (або 66,67 %) на користь певного типу ПКГД, у вибірці було виявлено десятеро жінок з провідним оптимальним типом. Це складає всього 37,03 % від загальної кількості опитаних і є досить тривожним результатом. Лише третина опитаних жінок ставляться то своєї вагітності оптимістично-конструктивно: вони радіють вагітності, ставляться до неї відповідально, слідкують за здоров'ям і продовжують вести активний спосіб життя, при цьому зберігають гармонійні стосунки з навколишніми, не поводяться претензійно й адекватно реагують на проблеми, що виникають. Виношування дитини для таких жінок є органічною

частиною життєвого сценарію (Добряков, 2010) [12, с. 84].

Як видно з табл. 1, найбільш поширеним відхиленням від оптимального або адекватного стилю переживання вагітності є ейфоричний варіант ПКГД, при якому переважає підвищений фон настрою. В жодному з випадків він не є провідним в індивідуальному профілі ставлень вагітної, але у 12 опитаних спостерігається на рівні 33–50 % від загальної кількості відповідей. Ці жінки схильні сприймати своє материнство «в рожевому світлі». Небезпека такого ставлення (на відміну від нормального гарного настрою) в тому, що ейфорія не сприяє адекватній та об'єктивній оцінці реальності. Вона робить жінок нечутливими, безтурботливими й неготовими до можливих проблем; може супроводжуватись істеричними проявами, рентними установками, різкою зміною способу життя, нехтуванням рекомендаціями лікарів або надмірними вимогами уваги, особливо ставлення стосовно себе, коли вагітність стає засобом маніпулювання навколишніми. Надмірне фантазування щодо привабливості материнства та очікування лише позитивних емоцій пов'язані з труднощами післяродового періоду, адже повсякденна турбота про малюка виявляється неочікувано гнітючою [12].

Виходячи з нашого досвіду роботи з вагітними, такі жінки, якщо і потребують психологічної корекції, то незначної. Вагітні з оптимально-ейфоричним типом материнської домінанти із задоволенням відвідують курси підготовки до пологів, гуртки для вагітних, виконують поставлені завдання, ведуть щоденники.

Розглядаючи окремі змістовні блоки ставлень вагітних, *відхилення в бік ейфоричного типу ПКГД* найчастіше спостерігаються за наступними параметрами: переоцінка позитивного ставлення чоло-

віка до себе вагітної (55,55 % опитаних), очікування уваги від навколишніх людей (51,85 %), надмірна переконаність у власній материнській компетентності (51,85 %), усвідомлення факту вагітності як найбільшого щастя (37,04 %), безтурботна впевненість у грудному годуванні (22,22 %), приписування собі телепатичного зв'язку з дитиною (18,52 %), очікування пологів «як свята» (14,81 %) – див. табл. 2.

Разом з тим, поширені окремі прояви *тривожного* стилю формування материнської домінанти: 40,74 % жінок вказали на постійну стурбованість станом здоров'я дитини, 25,94 % турбуються про проблеми з грудним вигодовуванням.

Прояви *депресивного* типу ПГГД вкрай рідкісні (всього два випадки, причому в кожному з них жінка вказала більше 9 відповідей). Зважаючи на це, кожен такий вибір з них є важливим діагностичним маркером небезпеки – несприятливої ситуації виношування дитини. Вагітні із вираженим гіпогестогностичним та депресивним ПКГД, у випадку виникнення ускладнень, не здатні самостійно розібратись у доступній інформації, ще більше заплутуються, впадають у паніку та депресію. Гірше того, такі жінки не звертаються до спеціалістів, щоб прояснити своє становище й не допустити погіршення. Вони мало довіряють людям, ведуть усамітнений стиль життя, відчуваючи при цьому провину за свої дії. В інших людях вони схильні бачити кривдників та винуватців. Саме ця категорія вагітних жінок найбільше потребує вчасного виявлення та корекції.

Отримані результати актуалізують увагу до *проявів маніфестної тривоги*, характерних для другого триместру вагітності. Оцінки вище 15 балів за шкалою Дж. Тейлор виявлені у 14 осіб, тобто половини вибірки; серед них шестеро осіб (22,22 % вибірки) мають оцінки 21 бал та вище. Ці параметри

Таблиця 1

Описові статистики у вибірці 27 вагітних жінок (другий триместр)

	Тривожність за шкалою Дж. Тейлор	Тест ставлень вагітної (психологічний компонент гестаційної домінанти)				
			Г	Е	Т	Д
		О				
Середнє	15,69	59,83	3,91	25,74	9,86	0,65
Медіана	15	55,56	0	22,22	10	0
Стандартна похибка	1,32	3,19	1,12	3,04	1,79	0,46
Стандартне відхилення	6,88	16,59	5,82	15,80	9,33	2,38
Ексцес	-0,09	0,10	2,04	-1,12	1,30	11,78
Асиметричність	0,47	0,38	1,45	-0,06	1,13	3,55
Мінімум	3,5	30,77	0	0	0	0
Максимум	31	100	22,22	50	33,33	10

Примітка. Стандартна помилка асиметрії складає 0,448, ексцесу – 0,872.

Таблиця 2

Зміст ставлень вагітної та поширеність варіантів ПКГД (кількість виборів; % від вибірки)

Зміст ставлень вагітної	Оптимальний тип ПКГД	Гіпогестогно-зичний тип	Ейфоричний тип	Тривожний тип	Депресивний тип
AI. Ставлення до вагітності	В основному мені приємно усвідомлювати, що я вагітна	Я не відчуваю особливих емоцій, пов'язаних з тим, що я вагітна	Ніщо не доставляє мені такого щастя, як усвідомлення того, що я вагітна	Відколи я дізналася, що вагітна, я знаходжуся в нервовій напрузі	Я дуже засмучена тим, що вагітна
N; % вибірки	18; 66,67 %	0	10; 37,04 %	0	1; 3,70 %
AII. Ставлення до способу життя під час вагітності	Вагітність не змусила мене істотно змінити спосіб життя, але де в чому я стала себе обмежувати	Вагітність я не вважаю приводом для того, щоб міняти спосіб життя	Вагітність так змінила спосіб мого життя, що воно стало прекрасним	Вагітність змусила мене повністю змінити спосіб життя	Вагітність змусила мене відмовитися від багатьох планів...
N; % вибірки	20; 74,07 %	3; 11,11 %	3; 11,11 %	2; 7,41 %	0
AIII. Ставлення до майбутніх пологів	Я думаю, що під час пологів все зможу зробити правильно, і не відчуваю особливого страху	Я намагаюся взагалі не думати ні про вагітність, ні про майбутні пологи	Я думаю про пологи як про майбутнє свято	Я постійно думаю про пологи, дуже їх боюся	Коли я думаю про майбутні пологи, ... майже не сумніваюся в їх поганому результаті
N; % вибірки	23; 85,18 %	1; 3,70 %	4; 14,81 %	3; 11,11 %	0
BI. Ставлення до себе як до матері	Я вважаю, що якщо постараюся, то зможу стати хорошою матір'ю	Я не замислююся про майбутнє материнство	Я упевнена, що стану прекрасною матір'ю	Я сумніваюся в тому, що зможу справлятися з обов'язками матері	Я вважаю, що не зможу стати хорошою матір'ю
N; % вибірки	14; 51,85 %	0	14; 51,85 %	1; 3,70 %	0
BII. Ставлення до своєї дитини	Я часто із задоволенням уявляю собі дитину, яку виношую, розмовляю з нею	Я не думаю про те, якою буде дитина, котру виношую	Я розумію дитину, яку виношую, захоплююся нею ... вона знає і розуміє все, про що я думаю	Я постійно турбуюся про стан здоров'я дитини, яку виношую, намагаюся її відчути	Я часто думаю про те, що дитина, яку виношую, буде якою-небудь неповноцінною, і дуже боюся
N; % вибірки	14; 51,85 %	0	5; 18,52 %	11; 40,74 %	1; 3,70 %
BIII. Ставлення до вигодовування дитини грудьми	Я думаю, що годуватиму дитину грудьми	Я не думаю про те, як годуватиму дитину грудьми	Я у захваті, коли уявляю собі, як годуватиму дитину грудьми	Я турбуюся про те, що у мене будуть проблеми з годуванням грудьми	Я майже упевнена, що не зможу годувати свою дитину груддю
N; % вибірки	19; 70,37 %	0	6; 22,22 %	7; 25,93 %	0
VI. Ставлення до мене вагітної чоловіка	Через вагітність батько дитини став уважніше і тепліше відноситися до мене	Моя вагітність ніяк не змінила відношення до мене батька моєї дитини	Вважаю, що вагітність зробила мене прекраснішою в очах батька моєї дитини	Боюся, вагітність може погіршити відношення до мене батька дитини	Через вагітність я стала негарною, і батько дитини охолодів до мене
N; % вибірки	15; 55,55 %	4; 14,81 %	15; 55,55 %	0	0
VII. Ставлення до мене вагітної родичів і близьких	Більшість близьких розділяють мою радість з приводу вагітності, і мені добре з ними	Мене мало цікавить відношення до моєї вагітності навіть близьких мені людей	Не усі близькі раді тому, що я вагітна, не усі розуміють, що я тепер потребую особливого відношення	Деякі близькі відносяться до моєї вагітності неоднозначно, і це мене бентежить	Більшість близьких не схвалюють те, що я вагітна, мої стосунки з ними погіршали
N; % вибірки	25; 92,59 %	1; 3,70 %	2; 7,41 %	0	0
VIII. Ставлення до мене вагітної сторонніх людей	Я не відчуваю особливої незручності, коли навколишні помічають, що я вагітна	Мені наплювати, помічають оточуючі чи ні, що я вагітна	Мені приємно, коли оточуючі помічають, що я вагітна	Мені трохи ніяково, коли оточуючі помічають, що я вагітна	Мені завжди дуже соромно, коли оточуючі помічають, що я вагітна
N; % вибірки	13; 48,15 %	2; 7,41 %	14; 51,85 %	2; 7,41 %	0

Примітка: в деяких випадках жінки обирали більше, ніж одну відповідь.

розподілу відповідають характеристикам вибірки стандартизації методики, тобто не дають можливість підтвердити припущення про підвищений рівень особистісної тривожності вагітних жінок.

Для з'ясування якісної специфіки проявів тривожності у вибірці був проведений аналіз відповідей на кожний з 50-ти пунктів методики TMAS. На рис. 1 відзначені прояви тривожних реакцій, властиві більше, ніж 30 % опитаних.

Найбільш поширений прояв тривожності стосується схильності «сприймати все серйозно» та нервування через очікування, що відзначили 77,8 % вагітних жінок. Надзвичайно поширена швидка втомлюваність, а також напади тривоги, що позбавляють жінку спокою та сну. Через трансформації світосприйняття актуалізуються страхи та тривоги, жінка стає більш емоційно вразливою. Виходячи з отриманих відповідей, можна охарактеризувати психоемоційний стан вагітних у другому триместрі як стан швидкої та неконтрольованої збудливості, що проявляється на вегетативному рівні та призводить до швидкої втоми. Це відповідає психологічному портрету вагітних, описаним в науковій літературі та підтвердженим в попередніх дослідженнях [7; 12; 17] та ін.

Слід відзначити, що зібрані нами емпіричні дані лише частково підтверджуються результатами інших вітчизняних дослідни-

ків. Так, в працях Ю. П. Кореневої (2018, 2019) оприлюднені дані дослідження 44 жінок у віці 19–40 з термінами вагітності 20–39 тижнів. За Тестом ставлення вагітних у 45,5 % опитаних було діагностовано переважно оптимальний тип гестаційної домінанти, що наближено до описаних нами результатів. Разом з тим, авторка виявила у 25 % вагітних тривожний тип ПКГД, у 9,1 % – гіпогестогнозичний, у 6,8 % – ейфорійний, у 4,5 % – депресивний [14]. У нашій вибірці в жодному випадку ці варіанти переживання вагітності не отримали вираженої переваги (6 відповідей з 9 можливих), ми можемо говорити тільки про змішані типи з проблемними проявами. За Шкалою тривожності Дж. Тейлор дослідниця констатувала переважання високого і вище середнього рівня тривожності (52,7 % і 34,2 % відповідно) [13, с. 85] – це набагато більший показник, ніж в нашій вибірці (та загалом статистика в неклінічних популяціях). Поясненням отриманих розбіжностей можуть бути різні діагностичні критерії визначення провідного типу ПКГД, більш ранній термін вагітності або невраховані соціально-демографічні характеристики вибірки. В дослідженні О. В. Петрунько та К. А. Верлан показано, що для вагітних жінок у другому триместрі депресія нехарактерна, проте високий рівень особистісної та ситуативної тривожності спостерігається у 64 % вагітних. Відомо, що рівень тривожності та

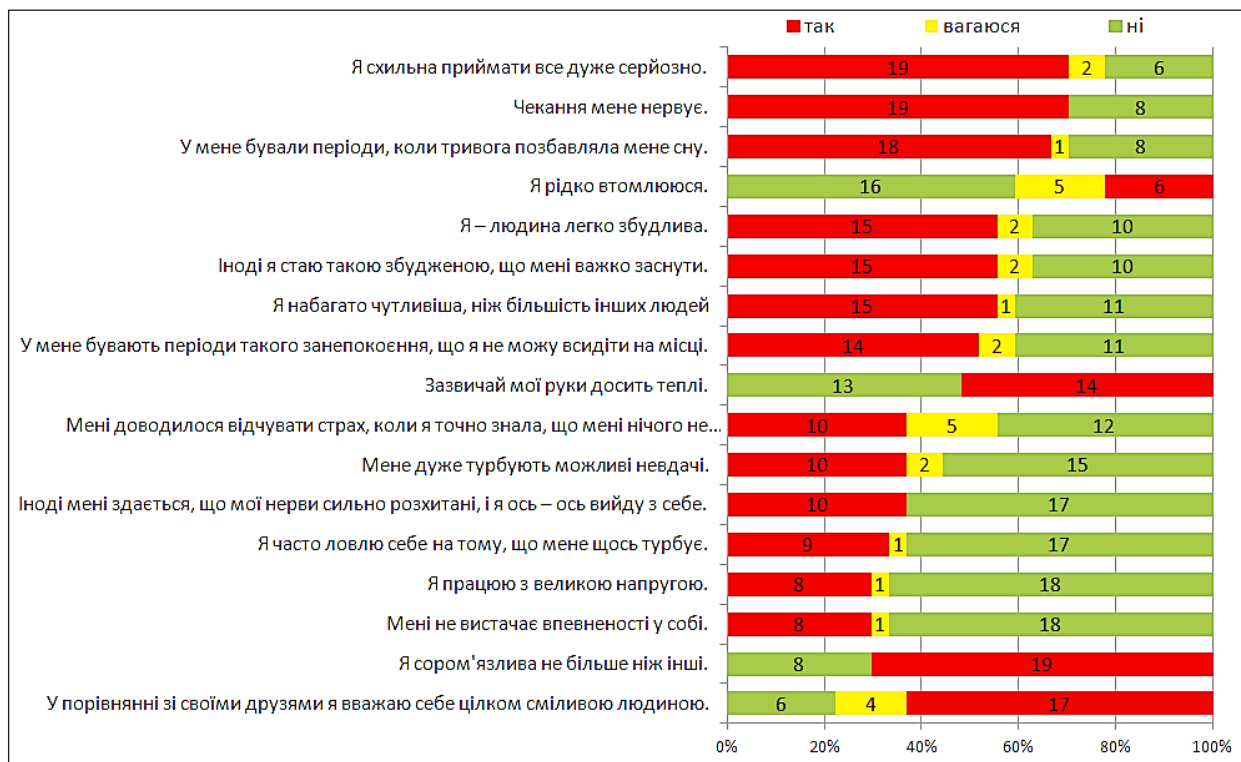

Рис. 1. Розподіл відповідей на питання шкали тривожності Дж. Тейлор

депресії підвищується у третьому триместрі вагітності [16]. Це частково підтверджує та пояснює отримані нами результати.

Розглянемо кореляції між показниками тривожності та параметрами ПКГД (табл. 3). Оскільки вибірка була малою, а розподіл даних не відповідав критеріям нормальності і містив «викиди», для розрахунку кореляцій використовувався непараметричний критерій т-Кендалла. Розрахунки проводились в програмі SPSS.

Від’ємні внутрішні кореляції шкал Тесту ставлень вагітної пояснюються технічними аспектами – методика влаштована так, що бали, отримані за одною субшкалою ніби «відтягують» бали від інших субшкал. Отже чим більше жінка обирає відповіді на користь оптимального переживання вагітності, тим менше у неї виражені ейфоричні, тривожні та депресивні прояви. Вираженість ейфоричного типу ПКГД негативно корелює з проявами гіпогестогнозичного типу (при $p=0,041$) – цей зв’язок цілком логічний та не потребує пояснень. Більш неочікувана пряма кореляція між ейфоричним та депресивним стилями переживання вагітності ($p=0,026$). Зважаючи на малу чисельність відповідей за шкалою «Депресивний тип ПКГД» цей результат потребує додаткового уточнення та перевірки. Між показниками Тесту ставлень вагітної та Шкалою тривожності виявлено єдиний значимий кореляційний зв’язок – вираженість гіпогестогнозичного типу ПКГД від’ємно та сильно корелює з показником тривожності ($p=0,008$). Отже, жінки, схильні до ігнорування або неусвідомленого неприйняття

своєї вагітності, мають знижений рівень маніфестної тривоги. Цей зв’язок, скоріше за все, розкриває компенсаторні захисні механізми психіки, що активізуються в цей період. Так, Д. Пайнс вважає, що у формуванні даного стану важливу роль відіграє витіснення небажаних травмивних переживань [6]. Припускаючи наявність нелінійних зв’язків між змінними, ми розділили вибірку на групи за якісними характеристиками ПКГД. Використали кластерний аналіз методом k-середніх – табл. 4.

Таким чином було виявлено чотири кластери, що відображають природну типологію проявів ПКГД у вибірці: 1) перший кластер об’єднав сім осіб (25,92 % вибірки) з невиразно-оптимальним переживанням вагітності, що поєднується з різноманітними проявами інших типів ставлення: гіпогестогнозичного, ейфоричного та тривожного; 2) другий кластер об’єднав 11 осіб (40,74 % вибірки) з комбінованим оптимально-ейфоричним стилем переживання вагітності; зважаючи, що цей кластер є найбільшим, можна вважати таке поєднання нормальною ознакою; 3) третій кластер об’єднав 6 осіб (22,22 % вибірки), у яких найбільш виразно переважає оптимальний тип ПКГД; 4) четвертий кластер представлений трьома особами (11,11 % вибірки) з характерним поєднанням ейфоричних та тривожних переживань на фоні недостатньо-вираженого оптимального ставлення.

Відмінності середніх показників у виявлених кластерах були перевірені за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA. Групи значимо відрізня-

Таблиця 3

Коефіцієнти рангової кореляції Кендалла між параметрами тривожності та вираженістю типів ПКГД

Діагностичні змінні	Результати кореляційного аналізу	Психологічний компонент гестаційної домінанти					Шкала тривожності
			О	Г	Е	Т	
Оптимальний тип (О)	Коеф. кореляції	1,00	0,129	-0,628	-0,341	-0,347	-0,113
	Знач. (2-стор.)		0,407	0,000	0,021	0,036	0,424
Гіпогестогнозичний тип (Г)	Коеф. кореляції	0,129	1,00	-0,320	-0,004	-0,193	-0,406
	Знач. (2-стор.)	0,407		0,041	0,980	0,285	0,008
Ейфоричний тип (Е)	Коеф. кореляції	-0,628	-0,320*	1,00	-0,061	0,371	0,068
	Знач. (2-стор.)	0,000	,041		0,683	0,026	0,629
Тривожний тип (Т)	Коеф. кореляції	-0,341	-0,004	-0,061	1,00	-0,016	-0,009
	Знач. (2-стор.)	0,021	0,980	0,683		0,925	0,949
Депресивний тип (Д)	Коеф. кореляції	-0,347	-0,193	0,371	-0,016	1,00	-0,030
	Знач. (2-стор.)	0,036	0,285	0,026	0,925		0,853
Рівень тривожності за Дж. Тейлор	Коеф. кореляції	-0,113	-0,406	0,068	-0,009	-0,030	1,00
	Знач. (2-стор.)	0,424	0,008	0,629	0,949	0,853	

Примітка: сірою заливкою виділені значимі коефіцієнти, що свідчать про достовірний зв’язок між змінними.

Результати кластерного аналізу за результатами Тесту ставлень вагітної (метод k-середніх)

Типи ПКГД	Початковий/кінцевий центр кластеру				Значимість різниці (ANOVA)
	1	2	3	4	
О	56,00/64,57	56,00/47,73	100,0/83,00	44,00/48,00	0,000
Г	22,00/9,71	0,00/1,55	0,00/3,17	0,00/0,00	0,007
Е	0,00/14,14	44,00/41,27	0,00/12,00	22,00/22,00	0,000
Т	22,00/11,29	0,00/7,28	0,00/1,83	33,00/29,33	0,000
Д	0,00/0,00	0,00/1,64	0,00/0,00	0,00/0,00	0,413

ються за показниками тесту ставлень вагітної (крім депресивного типу ПКГД) – див. табл. 4. Також виявлені достовірні відмінності між кластерами у рівні особистісної тривожності за шкалою Дж. Тейлор: $F=4,96$ при $p=0,008$. Найвищий середній показник виявлений у кластері 4, він дорівнює $27,33 \pm 5,51$ бали. Перший, другий та третій кластери більш-менш схожі за рівнем вираженості тривожних реакцій: $12,78 \pm 3,51$, $15,23 \pm 7,26$ та $14,08 \pm 4,13$ відповідно. Отже, збільшення рівня маніфестної тривожності в другому триместрі може бути пов'язане з формуванням специфічного неоптимального стилю переживання вагітності, що поєднує ейфоричні та тривожні прояви.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отримані результати не підтверджують поширену в літературі думку про підвищений рівень особистісної тривожності вагітних жінок. Психоемоційне напруження найчастіше проявляється парціально: в актуалізації страхів та схильності «сприймати все серйозно», у нервованні через очікування, у швидкій втомі, нападах тривоги, що позбавляють жінку спокою та сну. Через це жінка стає більш емоційно вразливою, що актуалізує відповідні механізми психологічного захисту та саморегуляції. Лише третина опитаних ставляться то своєї вагітності оптимістично-конструктивно та відповідально, розглядаючи виношування дитини як органічну частину життєвого сценарію. Найбільш поширеним відхиленням є ейфоричний варіант переживання вагітності, при якому жінки усвідомлюють її як найбільше щастя та схильні сприймати своє материнство «в рожевому світлі» (у половини опитаних спостерігається на рівні 33–50 % від загальної кількості відповідей). Прояви тривожного сприйняття вагітності полягають переважно у стурбованості станом здоров'я дитини. Жінки, схильні до ігнорування або неусвідомленого неприйняття своєї вагітності, мають знижений рівень маніфестної тривоги. Це розкриває компенсаторні захисні механізми психіки, що активізуються в цей період. Хоча отримані результати є розвідувальними і потребують подальшого уточ-

нення, вони корисні для розуміння якісних характеристик формування ПКГД та відповідних психоемоційних станів на другому семестрі вагітності.

В якості найбільш доступного та дієвого способу знизити прояви тривожності у вагітних та оптимізувати становлення материнської доміанти ми бачимо ревіталізаційний медіально-рефлексійний тренінг, спрямований на генерування позитивних настанов, зосередженість свідомості жінки на ще не народженій дитині, прийняття нею власної вагітності як бажаної та корисної генеративної події. Інноваційною частиною такої роботи є використання аудіо-записів в комплекті з окулярами віртуальної реальності, що допомагає збільшити ефективність процесів аутотренінгу та релаксації. Ці технології мають позитивний ефект у зниженні невротизації вагітних, усуненні тривожно-песимістичних настроїв, формуванні навичок емоційної саморегуляції та психологічної готовності до пологів. Теоретичне й практичне обґрунтування цих технологій складає перспективу наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ainsworth M. D. Infant-mother attachment. *American Psychologist*. 1979. Vol. 34 (10). P. 932–937.
2. Ammaniti M., & Trentini C. How New Knowledge About Parenting Reveals the Neurobiological Implications of Intersubjectivity: A Conceptual Synthesis of Recent Research. *The International Journal of Relational Perspectives*. 2009. Vol. 19. P. 537–555. <https://doi.org/10.1080/10481880903231951>
3. Ammaniti M., Tambelli R., and Odorisio F. Exploring Maternal Representations During Pregnancy in Normal and At-Risk Samples: The Use of the Interview of Maternal Representations During Pregnancy. *Infant Mental Health Journal*. 2013. Vol. 34 (1). P. 1–10. <https://doi.org/10.1002/imhj.21357>
4. Bowlby J. Attachment and Loss [trilogy]. Volume I. Attachment. London : Hogarth Press; New York : Basic Books, 1969. 428 p.
5. Lara-Carrasco J., Simard V., Saint-Onge K., Lamoureux-Tremblay V. & Nielsen T. Maternal representations in the dreams of pregnant women: a prospective comparative study. *Frontiers in Psychology*. 2013. Vol. 4. Article 551. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00551>

6. Pines D. A. *Woman's Unconscious Use of Her Body*. New Haven : Yale University Press, 1994. 254 p.
7. Slade A., Cohen L. J., Sadler L. S., & Miller M. The psychology and psychopathology of pregnancy: Reorganization and transformation. In C. H. Zeanah (Ed.), *Handbook of infant mental health*, 2009 (p. 22–39). The Guilford Press.
8. Stern D. N. Maternal representations: A clinical and subjective phenomenological view. *Infant Mental Health Journal*. 1991. Vol. 12 (3). P. 174–186.
9. Taylor J. A. A Personality Scale of Manifest Anxiety. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1953. Vol. 48 (2). P. 285–290.
10. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. 3-е изд. СПб. : Питер, 2007. 688 с.
11. Васильченко О. М. Діагностика та корекція репродуктивної поведінки особистості. Київ – Нікополь : СПД Фельдман О. О., 2012. 96 с.
12. Добряков И. В. Перинатальная психология. СПб. : Питер, 2010. 234 с. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_163/N_110.pdf
13. Коренєва Ю. П. Тривожність і фрустрація як чинники невротизації вагітних жінок різного віку : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2019. <https://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/Korenyeva.pdf>
14. Коренєва Ю. П. Психологічне ставлення до материнства й ускладнені психостани вагітної жінки: теоретико-емпіричний аналіз проблеми. *Психологічні перспективи*. 2018. № 32. С. 149–161. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppst_2018_32_15
15. Норакидзе В. Г. Методы исследования характера личности. Тбилиси : Мецниереба, 1975. 244 с.
16. Петрунько О. В., Верлан К. А. Емоційні стани жінок під час вагітності як чинник впливу на здоров'я майбутньої дитини. *Науковий вісник Миколаївського національного ун-ту імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 1. С. 134–137. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2017_1_25
17. Сюсюка В. Г. Функціональні аспекти психоемоційних порушень у жінок в період гестації, що зумовлені тривожністю. *Вісник наукових досліджень*. 2017. № 1. С. 95–98. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vndt_2017_1_22

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

CONCEPTUAL PREREQUISITES FOR THE OCCURRENCE OF PROFESSIONAL SPEECH COMPETENCE

Низка концептуальних передумов визначила виникнення та багатоаспектність дослідження сутності феномену «професійно-мовленнєвої компетентності». Передумовами виникнення будь яких навичок у індивіда є певні фізіологічні та психічні фактори. Фізіологічні фактори – це збереження та цілісність всіх структур мозку, відповідна працездатність центральної нервової системи, що передає імпульси від мозку до м'язів та координує роботу периферичного мовного апарату: дихального, голосового та артикуляційного. З позиції психології, професійно-мовленнєва компетентність є міжпредметною дефініцією. В статті висвітлено ряд поглядів на визначену дефініцію. Філософія розглядає мову з позиції чотирьох напрямів: феноменології, аналітизму, герменевтики та постмодернізму. Аналіз мови як психологічного явища, що відображує психологію промовця, почався лише у XIX–XX ст. Представники соціальної психології вбачали сутність мови у соціальній природі психології людини. Переоцінка психологічного розуміння сутності мови починається наприкінці XIX ст. З'являється напрямок вивчення мови – психолінгвістика. Головним предметом якої є мовна діяльність, а кінцевою метою – опис психофізіологічних механізмів походження мови. Виокремлено три основні напрямки: соціально-психологічний, індивідуально-психологічний та психолінгвістичний. Запровадження використання компетентнісного підходу в усіх напрямках діяльності спричинило появу нових видів компетентностей, яких повинен мати індивід упродовж свого життя. Однією з таких відокремлених компетентностей є професійно-мовленнєва, яка була визначена науковцями з позиції необхідності використання мовлення при виконанні професійних обов'язків. Різноманітність поглядів на вищезначений феномен та довготерміновість досліджень споріднених дефініцій свідчить про ґрунтовність глибоких досліджень цієї компетентності.

Ключові слова: мова, мовленнєвість, компетентність, мовна компетентність, професійно-мовленнєва компетентність.

A number of conceptual preconditions determined the origin and multifaceted study of the essence of the phenomenon of «professional speech competence». Prerequisites for the emergence of any skills in the individual are certain physiological and mental factors. Physiological factors are the preservation and integrity of all brain structures, the proper functioning of the central nervous system, which transmits impulses from the brain to the muscles and coordinates the work of the peripheral speech apparatus: respiratory, vocal and articulatory. From the standpoint of psychology, professional speech competence is an interdisciplinary definition. The article highlights a number of views on a certain definition. Philosophy considers language from the standpoint of four areas: phenomenology, analytics, hermeneutics and postmodernism. Analysis of language as a psychological phenomenon that reflects the psychology of the speaker began only in the XIX-XX centuries. Representatives of social psychology saw the essence of language in the social nature of human psychology. Reassessment of the psychological understanding of the essence of language begins in the late nineteenth century. The direction of language learning is psycholinguistics. The main subject of which is language activity, and the ultimate goal – a description of psychophysiological mechanisms of language origin. We distinguish three main areas: socio-psychological, individual psychological and psycholinguistic. The introduction of the use of the competence approach in all areas of activity has led to the emergence of new types of competencies that an individual should have throughout his life. One of these separate competencies is professional speech, which has been identified by scholars from the standpoint of the need to use speech in the performance of professional duties. The diversity of views on the above phenomenon and the longevity of research on related definitions indicates the soundness of in-depth research on this competence.

Key words: language, eloquence, competence, language competence, professional speech competence.

УДК 159.9:81.23
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.12>

Власенко О.О.
докторант зі спеціальності 053
«Психологія»
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Мовленнєва діяльність є особливим видом діяльності. По-перше, це самостійна діяльність, а по-друге, вона є необхідною приналежністю будь-якої іншої діяльності, що здійснюється разом з іншими людьми. Велика кількість професій реалізується через мовленнєву діяльність. Відповідність мовленнєвих навичок професійним повноваженням відображає поняття «мовленнєва компетентність». Актуальність дослідження дефініції «професійно-мовленнєва компетентність» зростає за рахунок впровадження категорії «компетентність» в усіх напрямках діяльності особистості впро-

довж усього його життя. Серед дослідників, які вивчали «професійно-мовленнєву компетентність» можна назвати таких, як Л. Барановська, Л. Березовська, Є. Бондаренко, А. Варданян, І. Зімня, Т. Іванчикова, Н. Колодій, А. Маркова Л. Рубцова, Н. Скибун та інших.

Першоджерелом будь якого аналізу феномену є визначення концептуальних передумов виникнення цієї категорії. Необхідно зазначити, що передумовами виникнення будь яких навичок у індивіда є розуміння його як складної живої системи, що складається з фізіологічного та психічного рівнів.

Вимогами до фізіологічного рівня індивіда є збереження та цілісність всіх структур мозку, відповідна працездатність центральної нервової системи, що передає імпульси від мозку до м'язів та координує роботу периферичного мовного апарату: дихального, голосового та артикуляційного. Це відбувається тому, що формування звуків складається з наступних взаємозалежних процесів. По-перше, видихання спричиняє коливання голосових складок, які забезпечують голос у мовленні. По-друге, різноманіття мовленнєвих звуків відбувається завдяки відділу артикуляції. По-третє, все це координується центральною нервовою системою, за рахунок скорочення м'язів. Якість мовлення індивіду залежить від синхронності роботи багатьох зон кори правої та лівої півкуль мозку. Також велике значення для мовлення мають слухова, зорова та моторна системи [8].

З позиції психології, професійно-мовленнєва компетентність є міжпредметною дефініцією. Це обумовлено тим, що володіння усною та письмовою мовами є вимогою як професійних сфер так і особистого життя індивіду. Різні науки висвітлюють різноманітні підходи до характеристик вище означеної компетентності. (рис. 1)

Першочерговою, у цих дослідженнях, є філософія, тому що вона, за рахунок накопичення фактів та спостережень, стала основою для методології пізнання в будь-яких науках. Мова, як система пізнання, стала предметом вивчення філософії ще

у Стародавній Греції, однак лише у XX столітті психологічні дослідження спрямовують свою увагу на аналіз поведінки людини.

З позиції філософії мова розглядається в межах чотирьох філософських напрямів: феноменології, аналітизму, герменевтики та постмодернізму.

Феноменологи перше місце ставлять аналіз роботи свідомості. Мова виявляється знаковим виразом роботи свідомості. Важливо, щоб висловлювання були повноцінними знаками вироблених свідомістю зразків.

Мерло-Понті, один з представників екзистенційної феноменології вважав: «З феноменологічного погляду, тобто для суб'єкта, який говорить мовою як засобом комунікації з живою спільнотою, мова виявляє свою єдність: вона більше не результат хаотичного минулого незалежних лінгвістичних фактів, але система, всі елементи якої конкурують в унікальному зусиллі висловити щось звернене до сьогодення чи майбутнього і, отже, керованого логікою актуальності» За його підходом, мовлення це частина спілкування у світі, який оживив мову, і яка у свою чергу виявила його присутність. Мова не створює світ, вона є наслідком світу, що сприймається, саме вона перетворює та відображає його в знаки [7, с. 180].

Аналітики вважали, що все багатство свідомості та практики людини міститься у мові. Філософія – це не що інше, як філософія мови. Л. Вітгенштейн вважав, що «мова – це форма життя». Він не підтри-

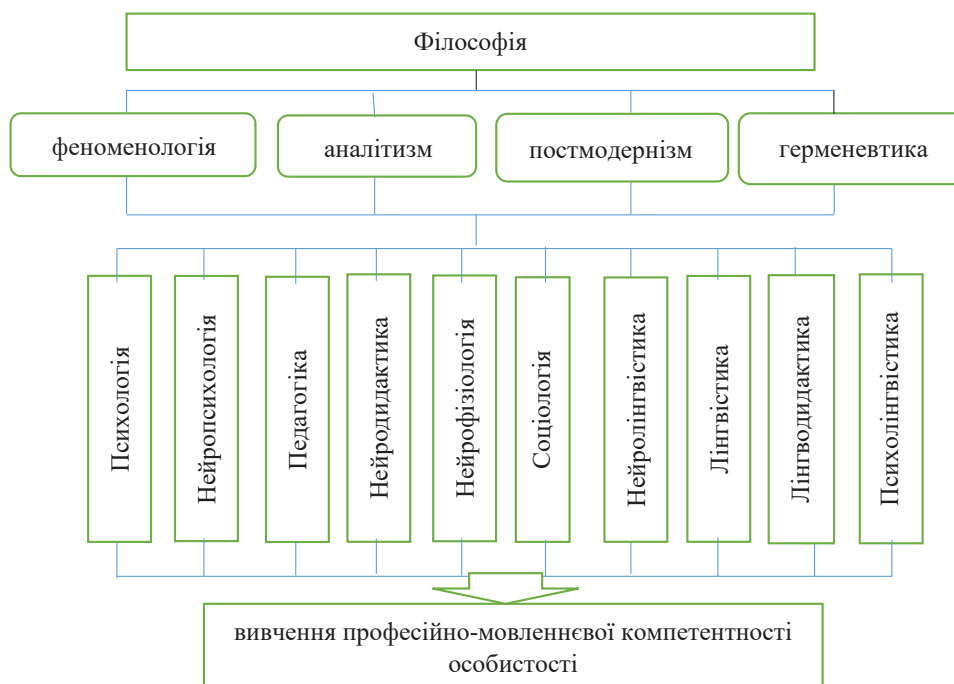

Рис. 1. Гносеологія вивчення професійно-мовленнєвої компетентності

мував мовленнєву революцію, щодо заміни природної мови на ідеальну. За його підходом, мова – це гра, яка йде відповідно до певних, різноманітних і великою мірою довільних правил. Правила «мовної гри» походять з того, що необхідно чітко розмежовувати мову та «дійсність», оскільки остання, всупереч поглядам логічного атомізму, не відображається у структурі мови. Таким чином, під «мовними іграми» Л. Вітгенштейн розумів систему комунікації, що містить у собі мову та дію.

Герменевтики, як і філософи античності, співставляли сутність предметів та мову. Підхід герменевтики до мови постає у тому, щоб зрозуміти сам текст. Це завдання вирішується за допомогою думок інтерпретатора, який відновлює текст. Однак, на відміну від античних філософів, які вважали, що мова є виразом сутності, герменевтики підходили до розуміння мови як до буття сутності. Для них важлива тріада: сутність світу – мова – переживання. За нею, навколишній світ існує для людини лише настільки, наскільки вона зафіксована у мові. З позиції Хайдеггера, межі мови обмежують межі світу. Мова є умовою існування світу і цим набуває статусу трансцендентального початку. Важливо підкреслити, що для Хайдеггера мова не співпадає з мовою-уявленням, тобто мова – це не стільки саме говоріння, скільки те, про що говорить зараз говорить, «це не ми говоримо мовою, а мова говорить нами». У його розумінні «людина виявляє себе як суще через мову». В цьому полягає унікальність людини: тільки вона здатна визначити те, яку назву має кожна річ, тим самим вона наділяє це буттям, точніше, через мову наділяє все буттям [11].

Постмодерністи підтримували підхід аналітиків та ставили у центр філософських роздумів про мову – текст. Однак, аналітики розглядали текст із наукового погляду, а постмодерністи аналізували його з позиції естетики переживань. За їх думкою, мова – це універсальне середовище для прояву чуттєвості людини. Сучасна постмодерністська філософія розглядає мову як складову тексту та інтертекстуальності, частину наративної мовної референції.

Подальший розвиток цього напрямку було зроблено Ф. де Соссюр, який відокремив мову, мовлення та мовленнєву діяльність. Мова – це код, який постає як «соціальний продукт мовленнєвої здібності, сукупність необхідних умов, засвоєних громадським колективом для реалізації цієї здібності окремими особами». Мовлення – це сформульоване на цьому коді повідомлення. Мовленнєва діяльність може виражатися у безліччі форм і співвідноситься

з такими областями, як фізика, фізіологія, психіка та ін.) [10].

Аналіз мови як психологічного явища, що відображає психологію промовця, сформувався лише у XIX–XX ст. Було виокремлено наступні напрямки лінгвістичного психологізму: соціально-психологічний, індивідуально-психологічний та психолінгвістичний. При цьому, перші два напрями аналізують мову з позиції історичного тлумачення її вивчення, а третє відображає внутрішню самодостатність особливості мови, що обумовлена працею мозку.

Напрямок соціальної психології відобразив сутність мови з позиції соціальної природи психології людини. Метою досліджень є вивчення та аналіз живої мови у її реальному функціонуванні, процесів мовленнєвої діяльності без врахування її фізіологічних та психофізіологічних аспектів. Категорія «мова» ґрунтується на підході визначення її як феномену психологічного стану та духовної діяльності людини чи народу. Підґрунтям для формування цього підходу стали праці В. Гумбольдта, які визначили поняття «мовна свідомість народу». На його думку, природний розподіл людства на народи, обумовлене мовою і є розподілом за вищим принципом, який створює основні та необхідні – «охарактеризовані мовою» – умови людського буття, що піднімають людину до вирішення завдань свого історико-культурного призначення. Він стверджував, що мову необхідно «вважати продуктом сили народного духу і в той же час намагатися пізнати дух народу за допомогою будови самих мов: оскільки кожна специфічна сила розвивається за допомогою мови і лише з опорою на неї, вона не може мати іншої конституції, крім як мовної» [9].

Отак, фундатором цього напрямку став Х. Штайнталь, який у своїх дослідженнях перейшов від явищ індивідуальної психології до етнопсихології, яка висвітлює «закони духовного життя» націй, політичних, соціальних та релігійних громад. Він обґрунтував визначення людини як істоти, що говорить та створює мову одночасно зі своєю душою і з душою слухає. Х. Штайнталь вважав, що мову потрібно вивчати через промову. За його підходом, мова це сукупність усвідомлених внутрішніх, психічних і духовних рухів, станів і відносин, що формуються за допомогою звуків, що артикулюються. Він обґрунтовував пріоритет мови як діяльного початку. За його думкою, мовознавство це найкраще підґрунтя для аналізу психології народів.

Психологічне розуміння сутності мови переоцінюється наприкінці XIX ст. Новітнє покоління мовознавців відкидають соціаль-

но-психологічну природу мови та починають її розглядати як прояв індивідуально-психологічної діяльності особистості. Цей підхід отримав визначення младограматизму. Його розвивали такі вчені як К. Бругман, А. Лескіна, Г. Остгофа, Г. Пауля, Б. Дельбрюка, Ф. Фортунатова, І. А. Бодуена де Куртеньє та інші. За їх підходом, мова існує лише у свідомості кожного мовленнєвого індивіда, отже всі мовленнєві зміни відбуваються у звичайній мовленнєвій діяльності.

Для уникнення використання філософії при аналізі мови, як явища, що постійно змінюється, було запропоновано використання історичного підходу для її вивчення. Підґрунтям цього підходу є аналіз мови шляхом видобування відомостей про її історичне становлення.

На основі цих підходів відбулася поява сучасного напрямку вивчення мови та мовлення – психолінгвістики. Головним предметом якої стала мовна діяльність, а кінцевою метою – опис психофізіологічних механізмів походження мови.

Чітко розмежував психологію та лінгвістику О. Леонтьєва, який вважав, що «між психологією та лінгвістикою утворилося свого роду історичне розмежування предмета дослідження: психологія вивчає процеси говоріння, мовлення і лише остільки займається мовою, оскільки його онтологія якось проявляється у цих процесах; лінгвістика вивчає мову як систему, або трактує її у матеріальному аспекті (система мовних навичок), або в ідеальному, але не цікавлячись реалізацією цієї системи» [5, с. 11].

Потрійність мови визначав О. Леонтьєв, який аналізував мову з позиції «мова як предмет, мова як процес та мова як здатність», при цьому «всі перелічені категорії розглядаються як частини єдиного об'єкта – мовленнєвої діяльності, в якому вони тільки мають реальне буття», це відбувається тому, що «лінгвістика моделює у мовленнєвої діяльності як глобальному об'єкті одну її сторону, психологія – іншу» [5, с. 23, 27].

Використовуючи ці дослідження та підтримуючи думку Ф. де Соссюра Н. Хомський визначав лінгвістику як «галузь психології мислення». Поява його робіт, де основний аспект досліджень був спрямований на синтаксис і прагматичні аспекти мови та вперше було застосовано поняття компетенції щодо мови започаткувало «еру мовної та мовленнєвої компетенції» у психолінгвістиці.

Останнім часом компетентнісний підхід почав використовуватися в усіх напрямках діяльності людини. Було започатковано появу нових видів компетентностей, яких повинен мати індивід упродовж свого життя. Однією з таких віокремлених компе-

тентностей є професійно-мовленнєва. Ця дефініція була виділена з погляду необхідності професійних вмінь використання мовлення при виконанні професійних обов'язків. Мовленнєва діяльність є особливою категорією, тому, що з одного боку вона є самостійним видом діяльності, а з іншого, є передумовою будь-якої іншої діяльності, що відбувається спільно з іншими людьми. Крім того, професійно-мовленнєва компетентність може бути віднесена до багатьох груп компетентностей фахівця.

Так А. Маркова у структурі професійної компетентності віокремлює чотири блоки [6]:

- а) професійні (об'єктивно необхідні) та психологічні знання;
- б) професійні (об'єктивно необхідні) вміння;
- в) професійно-психологічні позиції, установки, що потребує від нього професія;
- г) особистісні особливості, що забезпечують оволодіння професійними знаннями та вміннями.

Отже, мовленнєва компетентність є складовою частиною усіх чотирьох блоків. При цьому, необхідно зазначити, що набуття професійних навичок, відбувається за рахунок використання мовленнєвої компетентності особистості.

А. Маркова поділяє професійну компетентність на чотири основні види [6]:

- спеціальну;
- соціальну;
- особистісну;
- індивідуальну.

Якщо проаналізувати ці види професійної компетентності, з позиції застосування мовленнєвої компетентності, то можна зробити висновок, що всі ці види професійної компетентності неможливі без використання мовленнєвої.

Віокремлення професійно-мовленнєвої компетенції, як основи професійного становлення індивіду, серед інших компетенцій сталося зовсім недавно. Визначення цієї дефініції відбувалося з різних боків.

З позиції педагогіки Л. Барановська стверджувала, що «формування професійно-мовленнєвої компетентності – це складова формування особистості», при цьому «професійно-мовна особистість є інтегрованим новоутворенням, в якому поєднується психологічний, педагогічний, лінгвістичний зміст». Вона зазначає, що «нова модель фахівця – високоінтелектуального, всебічно освіченого, з багатим духовним світом, зі ставленням до особистості іншої людини як до найбільшої цінності – передбачає формування мовної компетентності».[1, с. 131–133]

З позиції психології А. Варданян визначила, що професійно-мовленнєва компе-

тентність – це «професійно значуща якість фахівця, яка характеризується комплексом знань, умінь і навичок, що забезпечують можливість сприймати, розуміти і породжувати повідомлення, що містять інформацію, що відноситься до об'єкту його професії, зберігати таку інформацію в пам'яті і обробляти її в ході розумових процесів» [3, с. 32].

З позиції лінгвістики Н. Колодій вважає зміст професійно-мовленнєвої компетентності як «знання про точність, влучність, адекватність, правильне використання мовних засобів, знання про особливості використання мовних засобів залежно від типу, стилю мовлення, знання особливостей використання зображувально-виражальних засобів мови». З її позиції, для формування професійно-мовленнєвої компетентності необхідно засвоїти наступні вміння [4, с. 55]:

- «сприяти засвоєнню категорій та одиниць мови, функцій, осягнення закономірностей та норм її функціонування, наукових знань про особливості та специфіку конструювання професійного мовлення майбутнього фахівця;

- під час освітнього процесу навчити студентів розв'язувати складні професійно-комунікативні мовленнєві задачі, вільно орієнтуватися в нестандартних ситуаціях;

- формувати особистісні та професійні якості шляхом активного та цілеспрямованого впливу на мотиваційну сферу їх освітньої діяльності, виховувати моральну готовність випускників до роботи в соціальній сфері;

- розвивати їх пізнавальні, наукові та особистісні інтереси в галузі професії, яку вони обрали, сприяти самоосвіті та самовдосконаленню».

Як філолог, Л. Березовська вважає професійне мовленнєве – «засвоєння норм літературної мови, фахової термінології, оволодіння комунікативно-мовленнєвими вміннями та навичками спілкування; міжособистісну, комунікативно-мовленнєву взаємодію, спрямовану на досягнення поставленої мети спілкування, використання мовних та позамовних засобів виразності (паузи, тембр, темп, мовлення, сила, швидкість, гучність та ін.) учасників ділової комунікації». Формування професійно-мовленнєвої компетентності фахівців «залежить від організації освітнього процесу у закладах вищої освіти, вибору методів, форм та технологій навчання, спрямованих на розвиток комунікації, становлення професійного мовлення, позитивної мотивації до навчання [2, с. 16].

Висновки з проведеного дослідження. Концептуальними передумовами виникнення дефініції «професійно-мовленнєвої компетенції» є дослідження філософії, психології, нейропсихології, педагогіки,

нейродидактики, нейрофізіології, соціології, нейролінгвістики, лінгвістики, лінгводидактики, психолінгвістики. Першоджерелом цих досліджень, є філософія, тому що вона, за рахунок накопичення фактів та спостережень, є основою для методології пізнання в будь яких науках.

Останнім часом компетентнісний підхід почав використовуватися в усіх напрямках діяльності людей, що стало підґрунтям появи нових видів компетентностей, яких повинен мати індивід упродовж свого життя. Таким чином була виокремлена професійно-мовленнєва компетентність, як необхідність професійних вмінь використання мовлення при виконанні професійних обов'язків.

Грунтуючись на різноманітності поглядів на вищеозначений феномен та довготерміновості досліджень споріднених дефініцій вважаємо за актуальне подальше глибинне дослідження цієї компетентності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барановська Л., Саражинська І. Формування професійно-мовної особистості майбутнього фахівця правоохоронної сфери. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. Тернопіль, 2008. № 5. С. 131–136.
2. Березовська Л. Формування професійно-спрямованого мовлення у структурі фахової підготовки майбутніх соціальних працівників / Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки, № 4 (67), 2019. С. 15–20.
3. Варданян А. О. Професійно-мовленнєва компетентність як фактор підготовки студентів медичних вузів. Актуальні питання лінгвістики, професійної лінгводидактики, психології і педагогіки вищої школи : зб. статей I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Полтава, 11–12 травня 2016 р.). Полтава, 2016. С. 31–34.
4. Колодій Н. В. Сутність професійної мовленнєвої компетентності бакалаврів соціальної роботи. Освітні обрії. 2018. Т. 47. № 2. С. 53–56.
5. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, 1969. 214 с.
6. Маркова А. К. Психология профессионализма. Москва, 1996. 312 с.
7. Мерло-Понті М. Про феноменологію мови. Логос. 1994. № 6. С. 180–186.
8. Психология здоровья / Г. С. Никифоров, В. А. Ананьев, И. Н. Гуревич и др.; Под ред. Г. С. Никифорова. СПб, 2000. 504 с.
9. Самин Д. К. Лингвистическая теория Гумбольдта // 100 великих научных открытий. Москва, 2006. 480 с.
10. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Пер. с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича; Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. Москва, 1977. 696 с.
11. Хайдеггер, М. Статьи и работы разных лет / Пер., сост. и вступ. ст. А. В. Михайлова. Москва, 1993. 342 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОНСТРУЮВАННЯ ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CONSTRUCTION OF LIFE PLANS OF PERSONALITY IN ADOLESCENCE

У статті представлено результати емпіричного дослідження психологічних чинників конструювання життєвих планів особистості в юнацькому віці. За результатами вивчення психологічних особливостей життєвих планів студентів встановлено переважання середніх рівнів осмисленості та спрямованості власного життя, цілеспрямованої орієнтації на майбутнє, інтересу до власного життя та його емоційної насиченості, задоволеності самореалізацією та продуктивністю й осмисленістю прожитого життя, що також породжує смисли життя у майбутньому, сформованих у студентів уявлень про себе як про особистість, яка може вибудувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його смисл, впевненості у тому, що вони спроможні керувати власним життям, приймати та реалізовувати життєво важливі рішення. Виявлено достатні рівні здатності студентів до сприйняття та ясності стосовно різноманітних ситуацій, які виникають у їхньому житті; здатності рішуче і відповідально включатися в життя та керувати ним та внутрішньої відкритості, що дає можливість жити у відповідності із запитами і пропозиціями зовнішнього світу. Виявлено, що у досліджуваних студентів найбільш задоволеними є потреби у безпеці, у самовираженні та соціальні (міжособистісні) потреби. А найменш задоволеними потребами: потреба у визнанні та матеріальні потреби. У переважній більшості студентів виявлено середній рівень загальної рефлексії. Найбільш розвинутою у них є рефлексія теперішньої діяльності, а найменш розвинутою – рефлексія майбутньої діяльності.

У досліджуваних студентів переважає репродуктивна стратегія професійної взаємодії та саморозвитку та середній рівень загальної задоволеності життям. Виявлено визначальні фактори конструювання життєвих планів студентів: особистісно-діяльнісний, емоційний та соціальний.

Ключові слова: особистість, життєві плани, юнацький вік, особистісно-діяльнісний, емоційний та соціальний чинники конструювання життєвих планів особистості.

In the article are presented the results of an empirical study of psychological factors in the construction of life plans of the individual in adolescence. According to the results of studying the psychological features of students' life plans, the predominance of average levels of meaningfulness and orientation of one's life, purposeful orientation to the future, interest in one's own life and its emotional saturation, satisfaction with self-realization and productivity and meaningfulness of life lived. Students have ideas about themselves as a person who can build their own lives in accordance with their goals and ideas about its meaning, confidence that they are able to manage their own lives, make and implement vital decisions. Sufficient levels of students' ability to perceive and be clear about the various situations that arise in their lives have been identified; the ability to resolutely and responsibly engage in life and manage it and internal openness, which allows you to live in accordance with the demands and proposals of the outside world.

It was found that the surveyed students are most satisfied with the needs for security, self-expression and social (interpersonal) needs. And the least satisfied needs: the need for recognition and material needs.

The vast majority of students have an average level of general reflection. The most developed of them is the reflection of current activities, and the least developed – the reflection of future activities. The students under study are dominated by the reproductive strategy of professional interaction and self-development and the average level of overall life satisfaction. Determining factors of constructing students' life plans are revealed: personal-activity, emotional and social.

Key words: personality, life plans, adolescence, personal activity, emotional and social factors of construction of life plans of personality.

УДК 159.98:316.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.13>

Волинець Н.В.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри психології,
педагогіки та соціально-
економічних дисциплін
Національна академія Державної
прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького

Життя людини в ХХІ ст. характеризується невизначеністю та неоднозначністю: з одного боку, оскільки соціальні та політичні умови дійсності значно розширили можливості людей, а з іншого боку, ситуація нестабільності суспільства в цілому стала постійною та визначальною у житті кожної людини. Тому гострота соціально-економічних проблем, зниження якості життя супроводжуються емоційним дискомфортом людей. В останні роки широко обговорюється проблема створення власного проекту життя сучасної людини, що виражається у її спроможності грамотно розпоряджатися часом життя, вибудувувати життєву перспективу, визначати в майбутньому

пріоритети, ставити цілі та наповнювати життя особистісним сенсом.

Вироблення та реалізація життєвої перспективи є різноплановим процесом цілепокладання, розробки шляхів досягнення цілей, а також рефлексію сенсу досягнення цих цілей, досягнень, успіху та життя в цілому. Необхідно зазначити, що життєві перспективи особистості, їх чітке усвідомлення, надійність, їх перспективність визначаються віковими, сімейними і професійним самовизначенням в житті, що залежать від неї самої, від її соціальної та психологічної активності й зрілості. Вивчення цієї проблеми дає можливість поглянути на те, як індивід сприймає й уявляє власне май-

бутне; як це майбутнє пов'язане з минулим і сьогоднішнім; яке місце майбутнє займає в його суб'єктивній картині життєвого шляху; як перспектива впливає на його поведінку.

Свідомий відрефлексований вибір та організація особистістю власного життя в різних сферах, в тому числі і професійній, у психології особистості розглядаються також у зв'язку з вивченням потреби особистісної самореалізації (Л. Сохань, В. Шинкарук, Н. Шульга) та прагненням самостійно організувати зміст та форму власного буття (Б. Ананьєв, Л. Виготський, Л. Коган та ін.).

Планування майбутньої життєдіяльності широко сучасними науковцями обговорюється в рамках теорії життєвого шляху особистості. Науковці зазначають, що життєве планування є невід'ємною характеристикою життєдіяльності кожної людини, і може бути єдиною формою прояву її особистісної активності. А стратегічний план життя особистості стає механізмом перетворення життєвих цілей, мрій, ідей та надій у форму соціальної реальності. Завдяки життєвим планам особистість здійснює регуляцію власної життєдіяльності, а безпосередньо за допомогою життєвих планів особистість організує морально-етичний соціальний порядок життя, визначає власну соціальну поведінку. А, отже, життєві плани впливають на стосунки з іншими людьми, відображають соціально-психологічні потреби, зокрема потребу у самоствердженні та самореалізації, а також допомагають особистості орієнтуватися в різних сферах власної життєдіяльності.

Серед соціально-психологічних особливостей особистості як суб'єкта життєвого планування, в яких трансформується її життєвий досвід, а потім використовується в процесі досягнення окреслених цілей, особливу увагу привертають такі, як мотивація досягнення, особливості самосвідомості, рівень суб'єктивного контролю, ціннісні та сенсожиттєві орієнтації (В. Іванніков, Ю. Козелецький, В. Столін, А. Кронік). Проблемі конструювання життєвих планів опосередковано та безпосередньо присвячено наукові нароби українських та зарубіжних дослідників: особливості розвитку особистості як суб'єкта здійснення її життя висвітлені у працях К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, С. Рубінштейна, В. Татенка). Суб'єктність особистості у виборі нею власного життєвого шляху і його перспектив досліджувалися Є. Головахою, Г. Костюком, О. Кронік, С. Максименком, В. Татенком, життєтворчість особистості у контексті її життєвого шляху вивчали В. Панок, Л. Сохань, Т. Титаренко та інші.

Життєві плани особистості, які спочатку окреслюються і стосуються її майбутнього, згодом можуть перетворюватися в реалії сьогоднішнього, що опираються на досвід минулого. Важливою умовою усвідомленого процесу конструювання особистістю своїх життєвих планів у контексті життєвої перспективи є її система цінностей [1].

Термін «життєвий план» в психологічну науку введений А. Адлером, який визначав фундаментальну ціль кожної особистості як досягнення влади, переваги над іншими людьми з метою компенсації власної повноцінності. А. Адлер визначав життєвий план як повний комплекс захисних реакцій та раціоналізацій, які використовує людина для досягнення мети [2]. В психологічній літературі життєвий план особистості визначається як:

- віддзеркалення минулого, сьогоднішнього і майбутнього у життєдіяльності в життєдіяльності особистості (С. Рубінштейн) [3];

- як система рішень, психологічних установок особистості, що відображає її потреби, рівень духовного розвитку і моральної зрілості і спрямована на зміну самого суб'єкта, на зміну та збереження його матеріального і громадського становища при певних, в тому числі, передбачуваних обставинах (П. Кирилова, Л. Сохань) [4];

- перегляд час від часу різних за віддаленістю зон життєвої перспективи та вирішення завдань стосовно мінімізації зусиль та максимізації результатів задоволення власних потреб (Ф. Василюк) [5];

- безперервний процес цілепокладання, висування нових етапних цілей та засобів їх реалізації як безперервний процес дій на майбутнє, що мстить момент невизначеності та мрії (В. Серенкова) [5];

- прагнення особистості побудувати власне життя певним чином через визначення й досягнення тієї чи іншої мети, в якій її думки та побажання стосовно нинішньої та майбутньої діяльності визначаються об'єктивними умовами життя та її суб'єктивними потребами, інтересами та ціннісними орієнтаціями (С. Плаксі) [2];

- безперервний процес формування нової мети і засобів її реалізації (І. Гаркуша, В. Кайко) [2];

Отже, життєві плани – це визначена цільовою настановою (цілепокладанням) людини проекція її особистісних потенцій на соціальний (соціально-політичний, соціально-культурний та побутовий) простір з метою визначення власного вірогідного місця, ролі та способу задоволення власних потреб у цьому просторі. В життєвих планах мета та прагнення людини поєднуються з оцінками нею власних

ресурсів як засобу досягнення мети. Життєвий план виникає в процесі узагальнення цілей, які ставить перед собою особистість, в результаті конкретизації власних цілей і мотивів (І. Кон) [7].

Процес конструювання особистістю власних життєвих планів є складником її життєтворчості, як духовно-практичної діяльності, що виявляється в проектуванні, плануванні, програмуванні й творчому здійсненні нею власного життя. Життєві плани особистості є системою її рішень, що зумовлені особистими потребами, рівнем духовності й психологічними настановами [8]. Найвищої цінності набуває життєвий план, який стає найважливішим способом самовиховання особистості через розвиток дисциплінованості, сили волі, самоконтролю, сміливості, самовизначення та визначення завдань, які вона ставить перед собою обов'язково повинна виконати [9]. Конструювання життєвих планів починається з планування особистих життєвих цінностей людини. Визначившись з власними цінностями особистість визначає власні життєві цілі з окресленням бажаного кінцевого результату. Важливим елементом конструювання життєвих планів є планування особистого розвитку з метою оволодіння необхідними для реалізації життєвого плану різних знань, вмінь та навичок і корисних звичок. Важливими детермінантами процесу конструювання і виконання особистістю власних життєвих планів є її прагнення максимально самоактуалізуватися і реалізувати свій життєвий потенціал.

Емпіричне дослідження психологічних чинників конструювання життєвих планів особистості в юнацькому віці проводилося на базі Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна» з використанням тесту смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва, методики «Шкала Екзистенції» А. Ленгле та К. Орглер, методики діагностики рівня задоволеності основних потреб Т. Кулакової, А. Штрикова, методики діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова і В. Пономарьової, опитувальника «Стратегія професійної взаємодії та саморозвитку студентів» (авт. О. Гріньова), тесту індекс життєвого задоволення в адаптації Н. Паніної. У дослідженні прийняли участь 39 студентів другого-четвертого курсів денної та заочної форми навчання спеціальності «Психологія», віком 19–23 роки.

За результатами тестування за методикою смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва у переважній більшості досліджуваних студентів виявлено середній рівень смисложиттєвих орієнтацій (у 22 (56,41 %) осіб), що свідчить про середні рівні осмис-

леності та спрямованості власного життя, достатньо цілеспрямовану орієнтацію на майбутнє (у 23 (58,98 %) осіб), інтересу до власного життя та його емоційну насиченість (у 22 (56,41 %) осіб), середнім рівнем задоволеності самореалізацією та продуктивністю й осмисленістю прожитого життя, що також породжує смисли життя у майбутньому (у 19 (48,72 %) осіб), достатньо сформованих уявлень про себе як про особистість, яка може вибудовувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його смисл (у 25 (64,11 %) осіб), достатньої впевненості студентів у тому, що вони спроможні керувати власним життям, приймати та реалізовувати життєво важливі рішення (у 18 (46,15 %) осіб).

Високий рівень смисложиттєвих орієнтацій виявлено у 10 (25,64 %) осіб, що свідчить про високі рівні осмисленості та спрямованості власного життя, цілеспрямовану орієнтацію на майбутнє (у 13 (33,33 %) осіб), інтересу до власного життя та його емоційну насиченість (у 12 (30,77 %) осіб), задоволеності самореалізацією та продуктивністю й осмисленістю прожитого життя, що також породжує смисли життя у майбутньому (у 8 (20,51 %) осіб), сформованих уявлень про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб вибудовувати власне життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його смисл (у 6 (15,38 %) осіб), впевненості прикордонників в тому, що вони спроможні керувати власним життям, вільно приймати та реалізовувати життєво важливі рішення (у 7 (17,95 %) осіб).

Низький рівень смисложиттєвих орієнтацій виявлено у 7 (17,95 %) осіб, що свідчить про низькі рівні осмисленості та спрямованості власного життя, орієнтацію на життя переважно сьогоденням (у 3 (7,69 %) осіб), незадоволеності власним життям в теперішньому та низьку його емоційну насиченість (у 5 (12,82 %) осіб), незадоволеність прожитим життям (у 12 (30,77 %) осіб), зневіру у власних силах стосовно контролю подій власного життя (у 8 (20,51 %) осіб), фаталізм, переконаність в тому, що життя не підвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна, і безглуздо що-небудь загадувати на майбутнє (у 14 (35,90 %) осіб).

За результатами тестування за шкалою екзистенції А. Ленгле і К. Орглер виявлено у студентів ЗВО середніх рівнів: самодистанціювання (у 16 (41,03 %) осіб), що свідчить про достатній рівень здатності до сприйняття та ясності стосовно різноманітних ситуацій, які виникають у їхньому житті; самодистанціювання (у 17 (43,59 %)

осіб), що свідчить про достатній рівень розвитку їхнього емоційного внутрішнього світу і внутрішньої здатності відчувати ціннісні бази і орієнтуватися на них; свободи (у 22 (56,41 %) осіб, що свідчить про достатній рівень здатності знаходити реальні можливості дії, створювати з них ієрархію відповідно до їхньої цінності і таким чином приходити до персонально обґрунтованого рішення; відповідальності (у 19 (48,72 %) осіб), що свідчить про достатній рівень розвитку у них відповідальності та включеності у власне життя; персональної здійсненності життя (у 18 (46,15 %) осіб), що свідчить про достатній рівень відкритості світу та по відношенню до самих себе; ситуативної екзистенційної здійсненності життя (у 18 (46,15 %) осіб), що свідчить про достатній рівень здатності рішуче і відповідально включатися в життя та керувати ним та загальної здійсненності життя (у 20 (51,28 %) осіб), що свідчить про достатній рівень внутрішньої відкритості, що дає можливість жити у відповідності із запитами і пропозиціями зовнішнього світу.

За результатами проведеного опитування досліджуваних за методикою діагностики рівня задоволеності основних потреб Т. Кулакової, А. Штрикова було виявлено наступні особливості задоволення базових потреб студентів загалом. У групі досліджуваних переважають: матеріальні потреби – у 32 (82,05 %) осіб, соціальні (міжособистісні) потреби – у 24 (61,54 %) осіб та потреба у безпеці – у 23 (58,97 %) осіб. Це свідчить про те, що досліджувані студенти мають підвищене бажання мати високу заробітну плату або матеріальні доходи, прагнуть забезпечити собі матеріальний комфорт та набути цінних речей; мають бажання мати теплі стосунки з оточуючими людьми, мати хороших співрозмовників, бути зрозумілими іншими; мають бажання забезпечити собі майбутнє, зміцнити своє соціальне положення, прагнуть уникати неприємностей.

Не зважаючи на вище зазначене, за ступенем задоволеності потреб найбільш задоволеними є: потреба у безпеці: високий рівень виявлено у 7 (17,95 %) осіб, середній – у 26 (66,67 %) осіб, низький – у 6 (15,38 %) осіб; потреба у самовираженні: високий рівень виявлено у 6 (15,39 %) осіб, середній – у 20 (51,28 %) особи, низький – у 13 (33,33 %) осіб; соціальні (міжособистісні) потреби: високий рівень виявлено у 3 (7,69 %) осіб, середній – у 21 (53,85 %) особи, низький – у 15 (38,46 %) осіб.

Найменш задоволеними потребами студенти вважають: потреба у визнанні: високий рівень виявлено у 2 (5,13 %) осіб,

середній – у 19 (48,72 %) осіб, низький – у 18 (46,15 %) осіб; матеріальні потреби: високий рівень виявлено у 5 (12,82 %) осіб, середній – у 20 (51,28 %) осіб, низький – у 17 (43,59 %) осіб.

За результатами тестування за методикою діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова і В. Пономарьової виявлено переважання у студентів: середнього (у 21 (53,85 %) осіб) рівня ретроспективної рефлексії, що свідчить про достатню їхню спроможність до аналізу передумов, мотивів і причин виникнення певної події, змісту поведінки, а також її результативних параметрів – продуктивності, ефективності, якості, задоволеності, допущених помилок, рішень тощо, що відбулися в минулому; середнього рівня рефлексії теперішньої діяльності (ситуативної) (у 24 (61,54 %) осіб), що свідчить про достатній рівень розвитку у них безпосереднього самоконтролю поведінки в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналізу того, що відбувається, здатності до співвідношення власних дій із ситуацією і їх координації відповідно до умов, що змінюються і власним станом, що проявляється такими поведінковими проявами і характеристиками як обмірковування власної поточної діяльності, аналіз подій, що відбуваються, розгортання процесів прийняття рішення; середнього (у 18 (46,15 %) осіб) та низького (у 16 (41,03 %) осіб) рівнів рефлексії майбутньої діяльності, що свідчить про відповідні рівні схильності студентів до аналізу майбутньої діяльності та поведінки, планування та прогнозування можливих наслідків, вибудовування перспектив власного життя; середнього рівня рефлексії спілкування та взаємодії з іншими людьми (у 19 (48,72 %) осіб), що свідчить про схильність студентів до розуміння партнера по спілкуванню, до дзеркального відображення співрозмовників, спроможності до відтворення внутрішнього світу партнера по спілкуванню, розуміння того, як вони сприймаються партнером по спілкуванню; середнього рівня загальної рефлексії (у 19 (48,72 %) осіб), що свідчить про достатню розвинену у студентів схильність до самоорганізації та саморегуляції, що дозволяє їм узгоджувати цінності відповідно до особливостей їхньої доступності, внутрішні та зовнішні умови, можливості та обмеження життєдіяльності в різних її сферах і проявах, здатності до позитивних або нейтральних наслідків переживань-проживань протиріч між детермінацією та самодетермінацією існування та розвитку, необхідністю і можливістю, цінністю і доступністю, соціалізацією та індивідуалізацією.

За результатами проведеного опитування студентів за опитувальником «Стратегія професійної взаємодії та саморозвитку студентів» О. Гріньової було виявлено: активної-перетворювальної стратегії професійної взаємодії та саморозвитку – у 7 (17,95 %) осіб, що виявляється у тому, що ці студенти беруть на себе відповідальність за здійснення професійного саморозвитку та систематично докладають зусилля для реалізації цієї діяльності; використовують як пасивні, так і активні засоби саморозвитку; називають не менше 4–5 специфічних для їх фаху професійно важливих якостей та зазначають, що докладають спеціальні зусилля для їх активізації; надають перевагу навчанню в соціальній групі, аналізують професійний досвід інших студентів та сприяють їх професійному зростанню; при визначенні спецкурсів для інших студентів з їх спеціальності здійснюють рефлексію та обирають ті дисципліни, які сприяють формуванню практичних професійних вмінь і навичок за обраною спеціальністю, а не загальнонаукові дисципліни або найбільш цікаві для себе; репродуктивну стратегію професійної взаємодії та саморозвитку – у 21 (53,85 %) осіб, що виявляється у тому, що ці студенти зазначають, що напруження їх професійного саморозвитку мають визначати викладачі професійних навчальних закладів, надають перевагу пасивним методам саморозвитку, докладають мало зусиль для активізації своїх професійних здібностей, з власної ініціативи мало цікавляться професійним досвідом інших студентів та не пропонують допомогу іншим людям в їх професійному саморозвитку; найбільш важливими для професійного зростання фахівців з обраної спеціальності, на їх думку, є загальнонаукові дисципліни; пасивну стратегію професійного саморозвитку та міжособистісної взаємодії – у 11 (28,20 %) осіб, що виявляється у тому, що ці студенти мало зацікавлені у саморозвитку. Вони покладають на інших людей відповідальність за організацію власного професійного зростання; серед засобів саморозвитку використовують виключно пасивні (читання літератури), називають 2–3 професійні здібності, які мало відображають специфіку обраної ними професії та не докладають спеціальних зусиль для розвитку власних професійних здібностей, мало зацікавлені у професійній взаємодії з іншими студентами; корисними для вивчення іншими студентами спецкурсами вважають ті, які цікаві саме їм.

Аналіз результатів дослідження загальної задоволеності життям особистості за тестом індекс життєвого задоволення

(ІЖЗ) в адаптації Н. Паніної показав, що 9 (23,08 %) студентів мають високий індекс загальної задоволеності життям, 18 (46,15 %) студентів – середній, 12 (30,77 %) студентів – низький. Студенти з високим індексом мають загальної задоволеності життям низький рівень емоційної напруженості, високу емоційну стійкість, низький рівень тривожності, переживають психологічний комфорт, високий рівень задоволеності поточною життєвою ситуацією та своєю роллю у ній. В досліджуваній групі переважають студенти з середнім індексом задоволеності життям, що свідчить про те, що вони мають середні рівні емоційної напруженості, емоційну стійкість, задоволеності поточною життєвою ситуацією та своєю роллю у ній, а також середній рівень тривожності, часто переживають дискомфорт.

Загальна задоволеність життям студентів проявляється через інтерес до життя як протилежність апатії; рішучість, цілеспрямованість, послідовність у досягненні життєвих цілей; узгодженість між поставленими та реально досягнутими цілями; позитивну оцінку власних якостей та вчинків; загальний настрій фону.

В досліджуваній групі виявлено наступні показники загальної задоволеності життям: за показником інтерес до життя: високий рівень виявлено у 12 (30,77 %) осіб, середній – у 17 (43,59 %) осіб, низький – у 10 (25,64 %) осіб, що свідчить про відповідні рівні ентузіазму, захопленого ставлення до звичайного повсякденного життя; за показником послідовності в досягненні цілей: високий рівень виявлено у 13 (33,33 %) осіб, середній – у 16 (41,03 %) осіб, низький – у 10 (25,64 %) осіб, що свідчить про відповідні рівні рішучості, стійкості, спрямованості на досягнення цілей. Особи з низьким рівнем за цією шкалою пасивно коряться життєвим невдачам, покійно приймають усе, що приносить життя; за показником узгодженості між поставленими та досягнутими цілями: високий рівень виявлено у 11 (28,20 %) осіб, середній – у 19 (48,72 %) осіб, низький – у 9 (23,08 %) осіб, що свідчить про відповідні рівні переконаності студентів в тому, що вони досягли або здатні досягти тих цілей, які вважають для себе важливими; за показником самооцінки та оцінки власних вчинків: високий рівень виявлено у 12 (30,77 %) осіб, середній – у 19 (48,72 %) осіб, низький – у 8 (20,51 %) осіб, що свідчить про відповідні рівні переконаності студентів в тому, що вони досягли або здатні досягти тих цілей, які вважають для себе важливими; за показником загаль-

ного тла настрою: високий рівень виявлено у 5 (12,82 %) осіб, середній – у 18 (46,15 %) осіб, низький – у 16 (41,03 %) осіб, що свідчить про відповідні рівні оптимізму та задоволення від життя.

Аналіз психологічних чинників конструювання життєвих планів особистості в юнацькому віці здійснювався за допомогою факторного аналізу – методу багатомірної математичної статистики, який використовується у процесі дослідження статистично пов'язаних ознак життєвих планів з метою виявлення прихованих від безпосереднього спостереження факторів. Проведене тестування за вище зазначеними методиками дало змогу за оцінкою факторних коефіцієнтів визначити значення кожного фактору (психологічного конструювання життєвих планів студентів) та значення вихідних змінних, а саме: питому вагу вихідних значень кожної умови в оцінці кожного фактору.

Для подальшого аналізу використовувалась об'єднана вибірка: 32 ознаки (чинника) для 39 об'єктів (студентів). Після розрахунку матриці кореляцій між відібраними ознаками було проведено компонентний аналіз для уточнення числа факторів. В якості методу факторизації було обрано метод максимальної правдоподібності, що дозволяє оцінити статистичну значущість якості підгонки (повноти) факторизації за розподілом залишкових коефіцієнтів кореляції. Розрахунок факторних навантажень здійснювався за допомогою методу регресії. Сумарна інформативність усіх трьох факторів, що дорівнює сумі власних значень, поділеної на кількість змінних, складає 0,63304. Окреслені фактори пояснюють 63,30 % сумарної дисперсії ознак (психологічних показників конструювання життєвих планів студентів) – більше, ніж половина, що вважається прийнятним.

Фактор 1 має найбільшу частку дисперсії (найбільшу інформативність) у сумарній дисперсії ознак, а саме: психологічних показників конструювання життєвих планів студентів – 31,01 %. Його полюс визначається позитивними та негативними полюсами змінних: загальним показником смисложиттєвих орієнтацій, цілями в житті, результативністю життя, локус контролю Я, локус контролю життя, самодистанціювання, свободи, відповідальності, показником персональної здійсненності життя, загальним показником здійсненності життя, потребами в самовираженні, ретроспективною та перспективною рефлексією діяльності, активно-перетворювальною стратегією професійної взаємодії та саморозвитку, інтересом до життя, послідов-

ністю в досягненні цілей, узгодженістю між поставленими та досягнутими цілями. У відповідності з психологічною термінологією цей фактор можна ідентифікувати як особистісно-діяльнісний.

Фактор 2 має інформативність 17,21 % у сумарній дисперсії ознак (психологічних показників конструювання життєвих планів студентів). Полюс цього фактору визначається позитивними та негативними полюсами змінних: емоційним наповненням процесу життя, самотрансценденцією, потребами у безпеці, загальним рівнем рефлексії, репродуктивною та пасивною стратегіями професійної взаємодії та саморозвитку, позитивною самооцінкою та оцінкою власних вчинків, загальним тлом настрою, індексом загальної задоволеності життям. Цей фактор можна ідентифікувати як емоційний.

Фактор 3 має інформативність 15,08 % у сумарній дисперсії ознак (психологічних показників конструювання життєвих планів студентів). Полюс цього фактору визначається позитивними та негативними полюсами змінних: ситуативною екзистенційною здійсненністю життя, матеріальними потребами), соціальними (міжособистісними) потребами), потребами у визнанні, рефлексією теперішньої діяльності, рефлексією спілкування та взаємодії з іншими людьми. Цей фактор можна ідентифікувати як соціальний. Отже, за результатами проведеного опитування показано, що визначальними факторами психологічних особливостей конструювання життєвих планів студентів є: особистісно-діяльнісний, емоційний та соціальний фактори.

Виявлено, що найістотніше впливають на конструювання життєвих планів студентів наступні показники: 1) особистісно-діяльнісного фактору: загальний показник смисложиттєвих орієнтацій (0,898), цілі в житті (0,877), результативність життя (0,885), самодистанціювання (0,849), узгодженість між поставленими та досягнутими цілями (0,635), ретроспективна рефлексія діяльності (0,587); 2) емоційного фактору: емоційне наповнення процесу життя (0,909), самотрансценденція (0,659), загальний рівень рефлексії (0,508); 3) соціального фактору: соціальні міжособистісні потреби (0,536), рефлексія теперішньої діяльності (ситуативна) (0,477), потреби у визнанні (0,428).

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дає можливість дало можливість побудувати модель психологічних чинників конструювання життєвих планів студентів, яка містить наступні фактори: особистісно-

діяльнісний (загальний показник смислоттєвих орієнтацій, цілі в житті, результативність життя, самодистанціювання, узгодженість між поставленими та досягнутими цілями, ретроспективна рефлексія діяльності), емоційний (емоційне наповнення процесу життя, самотрансценденція, загальний рівень рефлексії) та соціальний (соціальні міжособистісні потреби, ситуативна рефлексія, потреби у визнанні) чинники.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гладкевич М. І. Психологічні умови формування життєвих планів у юнацькому віці. Дис. ... канд. психол. наук / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2019. 277 с.
2. Гаркуша І. В., Кайко В. І. Життєва перспектива особистості: психологічний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 5 (1). С. 33–39. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_5\(1\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2017_5(1)_8)
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2-х томах. Т. 1. Москва : Педагогика, 1989. 448 с.
4. Захарова А. В. Уровень притязаний как показатель самооценки. *Новые исследования в психологии и возрастной физиологии*. Москва. 1989. № 1. С. 23–27.
5. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций. *Психологический журнал*. Т. 16. № 3. 1995. С. 90–101.
6. Серенкова В. Ф. Личностная организация времени как средство реализации жизненных планов. *Применение концепции С. Л. Рубинштейна в разработке вопросов общей психологии*: сб. науч. тр. Москва : Наука, 1989. С. 121–130.
7. Кон И. С. В поисках себя. Москва : Политиздат, 1984. 335 с.
8. Кроник А. А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования. *Психология личности и образ жизни*. Москва : Наука, 1987. С. 149–152.
9. Коган Л. Н. Человек и его судьба. Москва : Мысль, 1998. 283 с.

КОНЦЕПЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТА КОПІНГ-ПОВЕДІНКА МОРЯКІВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА РИЗИКУ

THE CONCEPT OF EMPIRICAL STUDY OF PSYCHOLOGICAL FEATURES AND COPING BEHAVIOR OF SEAMEN IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY AND RISK

Актуальність теми зумовлена на сьогоднішній день проблемі стресу та діагностуванню негативних станів серед моряків в умовах невизначеності та ризику. Професія моряка стає все популярнішою у Одеському регіоні. Діяльність в екстремальних умовах передбачає високі вимоги до представників ризикованих професій. Моряки повинні вміти постійно контролювати свій стан, бути готовими до швидкого прийняття рішень, адекватно оцінювати ситуацію, а також бути здатними зберегти своє життя у разі крайньої, екстремальної ситуації. Знаходячись у відриві від звичайного середовища, потерпають від різноманітних обмежень, що може провокувати розвиток, прояв психічних розладів та соматичних захворювань. Способи подолання наслідків хронічного стресу різноманітні, але, на жаль люди частіше використовують досі неефективні заходи, які дозволяють досягти тільки тимчасового полегшення з подальшим появленням інших післястресових адаптаційних розладів, як результат, вживання алкоголю, транквілізаторів, снодійних та седативних препаратів з подальшим розвитком залежності від них.

При психічних захворюваннях, що ведуть до неправильного сприйняття навколишнього світу і власної особи, може виникнути прагнення до самогубства. Це прагнення виникає при депресивних, депресивно-параноїдних станах, імперативних галюцинаціях, в періоді декомпенсації психопатії істеричного або збудливого типу під впливом психічної травми. У реальних умовах, коли моряк перебуває на борту, перераховані психічні стани проявляються в різних поєднаннях, набуваючи більш-менш виражений характер одного з них. Але, враховуючи, що надання психологічної допомоги має бути адресним, необхідно знати не тільки адресата, а й основні особливості його конкретних станів. Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень. Наше дослідження може бути корисне у вивченні специфіки психологічного стану моряків та адаптаційних механізмів для подальшої розробки системи психотерапевтичних заходів, спрямованих на поліпшення якості життя осіб, які перенесли травматичний досвід.

Ключові слова: копінг-поведінка, каузальна система, моряки, методи психодіагно-

тики, стрес, системний підхід, психічне здоров'я.

The urgency of the topic today is due to the problem of stress and diagnosing negative conditions among seafarers in conditions of uncertainty and risk. The profession of a sailor is becoming increasingly popular in the Odessa region. Activities in extreme conditions involve high demands on representatives of risky professions. Sailors must be able to constantly monitor their condition, be prepared for quick decisions, adequately assess the situation, as well as be able to save their lives in the event of an extreme, extreme situation. Being in isolation from the usual environment, they suffer from various restrictions that can provoke the development, manifestation of mental disorders and somatic diseases.

There are many ways to deal with the effects of chronic stress, but unfortunately people still use ineffective measures that provide only temporary relief with the subsequent emergence of other post-stress adaptation disorders, as a result, alcohol, tranquilizers, sleeping pills and sedatives with their further development.

With mental illness, leading to misperceptions of the world around you and your own person, you may want to commit suicide. This desire arises in depressive, depressive-paranoid states, imperative hallucinations, in the period of decompensation of hysterical or excitable psychopathy under the influence of mental trauma. In real conditions, when the sailor is on board, these mental states are manifested in different combinations, becoming more or less pronounced in one of them. But, given that the provision of psychological assistance should be targeted, it is necessary to know not only the addressee, but also the main features of his specific conditions. This problem is little studied and requires further research. Our research can be useful in studying the specifics of the psychological state of seafarers and adaptation mechanisms for further development of a system of psychotherapeutic measures aimed at improving the quality of life of persons who have experienced traumatic experiences.

Key words: coping behavior, causal system, sailors, psychodiagnostic methods, stress, systemic approach, mental health.

УДК 159.923.072.5-028.46:656.6-051
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.14>

Волкова О.О.

аспірант кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Актуальність теми зумовлена на сьогоднішній день проблемі стресу та вивченню проблеми копінг-поведінки моряків в умовах невизначеності та ризику. Моряки знаходяться під постійним впливом стресових чинників. Серед них, такі як: ризик зіткнення з піратами, недостатнє спілкування з близькими, умови ізолюваного простору судна,

особливі умови навантаження на аналізатори людини, це і рівень шуму, природна та штучна освітлюваність, електромагнітне випромінювання, вібрації, промислове забруднення. Стресом є загроза аварій та травм, відносна соціальна ізоляція у межах екіпажу, якій має власні особливості, в залежності від національності й традицій

команди, особливі побутові умови, інформаційний голод, фрустрація низки фізіологічних потреб, відносна гіподинамія та інше [1, с. 58]. З перерахованих більшість чинників, що негативно впливають на психічний стан людини у морі, або неусувні в найближчі роки (вібрація, випромінювання від працюючих силових установок та інше) або принципово неусувні в реальному майбутньому (шторми, зміни часових поясів та ін.). Більшість з вищенаведених чинників негативно впливають на психічний стан людини у морі [3, с. 120]. Пропонується концепція емпіричного дослідження копінг-поведінки моряків, які знаходяться в умовах невизначеності та ризику. Створено модель детермінації та реалізації копінг-поведінки моряка, яку репрезентовано у вигляді каузальної системи.

До сьогодні питаннями, пов'язаними із дослідженням системного підходу займалися вітчизняні та зарубіжні науковці (А. І. Уйомов, П. К. Анохін, Б. Ф. Ломов, І. В. Блауберг, В. М. Садовський, Е. Г. Юдін, Л. фон Бергланфі, А. Д. Холл, Р. І. Фейджін), фізіологічні основи поведінки та психофізіологія (Д. Хессет, Б. Г. Ананьев, О. М. Леонтьев, С. Д. Максименко, Д. Г. Елькін, Є. М. Псядло, В. П. Протопопов, У. Шелдон, Е. Кречмер, Д. А. Леонтьев, Є. Р. Калітєвська), норми та патології в психотерапії (Б. В. Зейгарник, В. М. Ждан, А. М. Скрипніков, К. Ясперс, Н. А. Агаєв, Ю. А. Александровський), підходи до системного дослідження психологічних феноменів (С. С. Бубнова, Е. Л. Носенко), уявлення про стрес та адаптацію (Г. Сельє, Ф. Б. Березін, В. О. Бодров, В. С. Ротенберг, В. В. Аршавський), життєві кризи (Т. М. Титаренко, В. Франкл, Є. Єріксон), сучасні дослідження концепції копіngu в психології (Р. С. Лазарус, Н. В. Родіна, Е. Фріденберг, С. Фолкман, Дж. Т. Московітц, Г. С. Костюк), уявлення про захисні механізми (А. Фрейд, К. Хорні, Дж. Е. Вайллант, Р. Уайт), про несвідомі потяги особистості (З. Фрейд, Л. Сонді, М. І. Вигдорчик), об'єктні відносини (М. Малер), психодинамічний підхід (С. Менцос, К. Юнг, А. Адлер, О. Ранк, Р. Салліван, К. Хорні, Е. Фромм) та інші.

За класифікацією ВООЗ, були виділені наступні критерії психічного здоров'я: 1) усвідомлення і відчуття безперервності, постійності та ідентичності свого фізичного і психічного «Я»; 2) почуття сталості та ідентичності переживань в однотипних ситуаціях; 3) критичність до себе і своєї власної психічної продукції (діяльності) і її результатами; 4) відповідність, або адекватність психічних реакцій, сили і частоти середовищних впливів, соціальним обставинам і ситуацій; 5) здатність самовряду-

вання поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів; 6) здатність планувати власну життєдіяльність і реалізувати ці плани; 7) здатність змінювати спосіб поведінки в залежності від зміни життєвих ситуацій і обставин.

Основними критеріями психічного здоров'я, за визначенням Д. А. Леонтьєва та Є. Р. Калітєвської є: по перше – відсутність або наявність виражених форм психічних захворювань та пограничних нервово-психічних розладів; по друге – гармонійність психічного розвитку та його відповідність віку; по третє – рівень розвитку показників стану провідних соціально- та професійно-значущих психофізіологічних функцій та особливостей особистості, які зумовлюють ефективне виконання різноманітних професійних, навчальних та звичайних побутових завдань у повсякденній діяльності. Поняття «особистість» складається з кількох складових: 1) фізична складова особистості; 2) соціальна складова особистості; 3) духовна складова особистості. Всі вони утворюють цілісну систему, і кожен з цих компонентів на різних етапах життя людини може набувати домінуючого значення.

Системний підхід – напрям методології наукового пізнання, в основі якого лежить розгляд об'єкта як системи: цілісного комплексу взаємопов'язаних елементів; сукупності взаємодіючих об'єктів; сукупності сутностей та відносин. Виходячи із заявленої проблематики, її актуальності та недостатньої розробленості у психологічній літературі, **мета** статті полягає у створенні концепції емпіричного вивчення копінг-поведінки моряків в умовах невизначеності та ризику [11, с. 25].

Системний підхід у науці набув широкого поширення починаючи з 50–60-х років ХХ ст. У його основі були вкладені різні загальнометодологічні теорії та схеми. У психології принцип системності полягає у підході до вивчення психічних явищ, при якому вони розглядаються як система, яка не зводиться до суми своїх елементів і має структурну організацію. Завдяки структурній організації якості кожного елемента визначаються його місцем у структурі. Основні засади системного підходу: 1. Цілісність, що дозволяє розглядати одночасно систему як єдине ціле й те водночас як підсистему для вищих рівнів. 2. Ієрархічність будови, тобто наявність множини (принаймні двох) елементів, розташованих на основі підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня. Реалізація цього принципу добре видно з прикладу будь-якої конкретної організації. Як відомо, будь-яка організація є взаємодією двох під-

систем: керуючої та керованої. Одна підпорядковується іншій. 3. Структуризація, що дозволяє аналізувати елементи системи та його взаємозв'язку у межах конкретної організаційної структури. Як правило, процес функціонування системи обумовлений не так властивостями її окремих елементів, як властивостями самої структури. 4. Множинність, що дозволяє використовувати безліч кібернетичних, економічних та математичних моделей для опису окремих елементів та системи в цілому.

Один з принципів системності в психології говорить, що це психічні процеси організовані в багаторівневу систему, елементи якої набувають нових якостей, що задаються її цілісністю. Системний аналіз – це виділення складових елементів та структурно-функціональних зв'язків, обґрунтування її рівнів та системотворчих факторів, єдності організації та функцій, стабільності та управління. Принцип системності вимагає аналізувати кожен елемент психіки у зв'язку з її функціонуванням загалом. Психічні явища виникають тільки як результат єдиних, взаємопов'язаних процесів організму, що цілісно працює, має нервову систему і здійснює зовнішню поведінку. Спільними завданнями системних досліджень є аналіз та синтез систем. У процесі аналізу система виділяється із середовища, визначаються її склад, структури, функції, інтегральні характеристики, а також системоутворюючі фактори та взаємозв'язки із середовищем. У процесі синтезу створюється модель реальної системи, підвищується рівень абстрактного опису системи, визначається повнота її складу та структур, базиси опису, закономірності динаміки та поведінки. Системний підхід застосовується до безлічі об'єктів, окремих об'єктів та їх компонентів, а також до властивостей або інтегральних характеристик об'єктів.

Встановлення каузальних зв'язків між змінними мабуть, одне з найважливіших завдань у дослідній психології. Для з'ясування ролі копінг-поведінки в забезпеченні успішної професійної діяльності моряків треба розглянути детермінацію та реалізацію, яку репрезентовано у вигляді каузальної системи. Це пов'язане з тим, що гіпотезою нашого дослідження було положення, що саме копінг-поведінка моряка визначає особливості реалізації власної професійної діяльності у даного контингенту. Каузальна система побудована таким чином, що являє собою систему причинно-наслідкових зв'язків. Іншими словами, моделювання каузальної системи відображає реконструкцію механізмів, які генерують явище, що спо-

стерігається. Компонентами причинного моделювання виступають змінні та причинно-наслідкові зв'язки між ними. Ще один аспект полягає в тому, що дослідники не завжди спостерігають змінні «як такі», скоріше, вони повинні відобразити їхні властивості. Отже, при моделюванні каузальних систем у вигляді причинно-наслідкових діаграм, важливо пов'язати певні властивості належним чином.

Для побудови моделі, що відбиває системні закономірності психологічних особливостей професійної діяльності моряків, були об'єднані окремі підсистеми, що характеризують певні психологічні конструкти. Метою даного дослідження виступає вивчення взаємин між параметрами, що характеризують на змістовному рівні ключові параметри підсистем. Аналізувалися наступні підсистеми: Підсистема «Копінг-поведінка моряка»; Підсистема «Умови невизначеності та ризику»; Підсистема «Життестійкість особистості моряка»; Підсистема «Особистісні особливості моряка»; Підсистема «Психологічний стан моряка»; Підсистема «Фізичний стан здоров'я моряків»; Підсистема «Соціально-демографічні показники».

На рис. 1 схематично представлена інтегральна модель копінг-поведінки в професійної діяльності моряків. Даний малюнок наочно зображує системні взаємини між зазначеними підсистемами. Виходячи з виділених взаємин і буде проводитися подальший аналіз даних.

Для підсистеми «Копінг-поведінка моряка» було застосовано: Опитувальник способів психологічного подолання» (WOCQ) R. Lazarus та S. Folkman в 1980 році [16, с. 185]. Належить до тестів для діагностики рівня стресостійкості. В 2010 році опитувальник був модифіковано професором Н. В. Родіной, а саме були розроблені нові версії WOCQ, ключі та тестові норми на основі 7-факторної моделі для вивчення поведінки в екстремальних ситуаціях. Методика спрямована на виявлення копінг-механізмів, засобів подолання труднощів у різноманітних сферах психічної діяльності копінг-стратегій [15, с. 1066].

Для підсистеми «Умови невизначеності та ризику» було використано: Спеціально створений авторський опитувальник, який включатиме інформацію про основні чинники, які впливають на рівень стресу моряків.

Для підсистеми «Життестійкість особистості моряка» було використано: Тест життестійкості розроблений С. Мадді у 1984 році, який був адаптовано Д. А. Леонтьєвим та Е. І. Расказової у 2006 році. Ця

методика допоможе дослідити такі компоненти як залученість, контроль та прийняття ризику у моряків. Життєстійкість – це система переконань про себе, світ, відносини з ним, які дозволяють людині витримувати та ефективно долати стресові ситуації. Знаходячись в однакових умовах, людина з високою життєстійкістю рідше відчуває стрес і краще справляється з нею. Життєстійкість включає три порівняно самостійних компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику.

Для підсистеми «Особистісні особливості моряка» було використано: 16-ти факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (Форма А). Тест може бути використаний для багатостороннього і поглибленого вивчення особистості людини, його характеру, темпераменту, інтелекту, емоційних, вольових, моральних, комунікативних та інших особливостей, що передбачає його застосування в областях профорієнтації та розстановки кадрів, медичної психодіагностики та наукових досліджень. Належить до тестів для діагностики емоційно-особистісної сфери. Також буде використан Опитувальник «Акцент 2-90» М. І. Вігдорчика [2, с. 38], якій спрямован на виявлення акцентуацій особистості. Тест дозволяє визначити, які риси особистості посилені, які ослаблені, які знаходяться на середньому значенні.

Для підсистеми «Психологічний стан моряка» використовувалися наступні тести: Методика багатостороннього дослідження особистості у адаптації Ф. Б. Березіна, М. П. Мірошнікова, Р. Б. Рожанця [4, с. 62]. Тест допоможе виявити різноманітні аспекти особистості та її актуального психічного стану. Також було застосовано Метод колірних виборів М. Люшера – в адаптації Л. М. Собчік. Колірна діагностика М. Люшера дозволяє виміряти психофізіологічний стан людини, його стресостійкість, активність і комунікативні здібності. Належить до тестів для діагностики адаптивних здібностей [13, с. 55]. Також було використано Тест шкала Бека, який був розроблен Аароном Беком та колегами у 1988. Шкала Тривоги складається з 21 питання, кожен пункт тесту містить простий опис симптому

Рис. 1. Модель детермінації та реалізації копінг-поведінки моряків

тривоги в одному з його аспектів: суб'єктивному, нейрофізіологічному та вегетативному. Цей тест може бути використан як один із інструментів ранньої діагностики тривожних розладів. Також було застосовано Метод портретних виборів Л. Сонді, який було модифіковано Л. М. Собчік у 2007 році. Тест Сонді також називають долеаналізом, він дає відповідь на багато питань, в тому числі пояснює вибір людини в любові, дружбі, професії, на роботі, і вказує на схильність до певних захворювань [14, с. 12].

Для підсистеми «Фізичний стан здоров'я моряків» використовувалися наступні дані: Body mass index (BMI); Електрокардіографія (ЕКГ); Health certificate; COVID-19 test and vaccination information; Інформація про сон моряка [5, с. 74].

Для підсистеми «Соціально-демографічні показники» було використано: Спеціально створений авторський опитувальник, який включатиме інформацію про вік, стать, місце народження, стаж роботи, рівень освіти, родинний стан, кількість та вік дітей, професійну мобільність, бажання змінити професію, професійні традиції в родині, ставлення до самоосвіти, співвідношення між часом, що приділяється

роботі, сім'ї, сну, фізичній культурі та інші показники.

Основні статистичні методи: багатовимірне шкалювання, аналіз медіації у вигляді структурного моделювання, аналіз латентних класів.

У подальшому планується, що у результаті дослідження буде визначено чинники копінг-поведінки моряків, які сприяють задоволеністю працею та організацією, усуненню стресового навантаження, а також запобігають вигорянню та конфлікту між роботою та особистим життям [8, с. 51]. На наступному етапі планується проведення тренінгу по вивченню та вдосконаленню копінг механізмів моряків у стресових ситуаціях і здійснення оцінки його ефективності.

Висновки з проведеного дослідження. Професія моряка стає все популярнішою у нашому регіоні. Категорія людей, обравших цей фах, працює в екстремальних умовах з постійною загрозою для їх здоров'я та життя [9, с. 50]. Діяльність в екстремальних умовах передбачає високі вимоги до представників ризикованих професій [10, с. 13]. Моряки повинні вміти постійно контролювати свій стан, бути готовими до швидкого прийняття рішень, адекватно оцінювати ситуацію, а також бути здатними зберігти своє життя у разі крайньої, екстремальної ситуації [6, с. 55].

Визначено, що в цілому копінг-поведінка моряків залишаються майже невивченими. Сформульовано мету статті, яка полягає у розробці концепції емпіричного вивчення психологічних особливостей копінг-поведінки моряків в умовах невизначеності та ризику. Запропоновано модель детермінації та реалізації копінг-поведінки моряків, яку репрезентовано у вигляді каузальної системи. Показано, що її складають 7 підсистем: «Копінг-поведінка моряка», «Психологічний стан моряка», «Умови невизначеності та ризику», «Життестійкість особистості моряка», «Особистісні особливості моряка», «Фізичний стан здоров'я моряків» та «Соціально-демографічні показники». Для кожної з них запропоновано відповідні психодіагностичні методики, а саме авторського опитувальника, Шкала тривоги А. Бека (Beck Anxiety Inventory, BAI), Метод портретних виборів Л. Сонді (у модифікації Л. М. Собчик), метод колірних виборів М. Люшера, 16-ти факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (Форма А)», для визначення рівня розвитку життестійкості використовувався Опитувальник життестійкості С. Мадді (у адаптації Д. А. Леонтьєва), Методика багатостороннього дослідження особистості (у адаптації Ф. Б. Березіна,

М. П. Мірошнікова, Р. Б. Рожанця), Опитувальник «Акцент 2-90» М. І. Вігдорчика та Модифікований професором Н. В. Родіної «Опитувальник для виявлення копінг-стратегій WOCQ».

Наше дослідження може бути корисне у вивченні специфіки психологічного стану моряків та адаптаційних механізмів для подальшої розробки системи психотерапевтичних заходів, спрямованих на поліпшення якості життя осіб, які перенесли травматичний досвід. Планується, що у результаті дослідження буде визначено чинники копінг-поведінки моряків, які сприяють задоволеністю працею та організацією, усуненню стресового навантаження, а також запобігають вигорянню та конфлікту між роботою та особистим життям [7, с. 92]. На наступному етапі планується проведення тренінгу для моряків на тему стресу і здійснення оцінки його ефективності. Також плануються ряд реабілітаційних заходів для моряків, які зазнали довготривалий стресогенний вплив. Визначено перспективи подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блощинский И. А., Киселев А. Ф., Максименко В. Н. и др. О психофизиологических показателях в оценке работоспособности, утомления и переутомления моряков. *Воен.-мед. Журн.* Выпуск № 10. 2002. С. 58–65.
2. Вигдорчик М. И. Методы психодинамической диагностики в комплексном медицинском освидетельствовании моряков. Рукопись. Диссертация на соискание степени кандидата медицинских наук по специальности 14.01.34 – авиационная, космическая и морская медицина. – ГП «Украинский НИИ морской медицины». Одесса. 1999. С. 287–289.
3. Добряков И. В. Оказание психологической и психиатрической помощи при чрезвычайных ситуациях. Учебное пособие. Издательство «Папирус-Print» Бишкек, 2013. 366 с.
4. Зверев В. Ф. Особенности возникновения и течения невротических реакций у корабельных специалистов. *Воен.-мед. журн. Научно-практическое издание.* Выпуск № 11. 1971. С. 62–66.
5. Зейгарник Б. В. Психология личности: норма и патология. Клиническая психология : підручник. М. : МПСІ Воронеж: НВО «МОДЕК», 2007. 352 с.
6. Егоров В. А., Белов В. В. Прогнозирование профессиональной пригодности моряков к деятельности в экстремальных условиях. *Воен.-мед. журн.* Выпуск № 12. 1992. С. 55–57.
7. Кісарчук З. Г., Омельченко Я. М., Лазос Г. П., Литвиненко Л. І., Царенко Л. Г. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій. Методичний посібник. К. : ТОВ «Видавництво «Логос» Київ, 2015. 207 с.
8. Кузів О. Є. Психологія: курс лекцій. Навчальний посібник. Тернопіль : вид-во ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 194 с.

9. Новиков В. С. Предупреждение дезадаптивных изменений у моряков в плавании. *Воен.-мед. журн.* Выпуск № 4. 1982. С. 50–52.
10. Писаренко Е. Ф. Здоровье моряков и безопасность судовождения. *Морской мед. журн.* Выпуск № 3. 2000. С. 13–15.
11. Родіна Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання. Рукопис. Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01. Київ, 2013. 477 с.
12. Оніщенко Н. В., Побідаш А. Ю., Тімченко О. В., Христенко В. Є. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону. Монографія. Х. : НУЦЗУ, Харків, 2012. 294 с.
13. Псядло Е. М. Психофізіологічний професійний відбір. Навчально-методичний посібник. Одеса: Наука і техніка, 2015. 184 с.
14. Толкунова І. В., Гринь О. Р., Смоляр І. І., Голець О. В. Психологія здоров'я людини. Навчальний посібник. Київ, 2018. 156 с.
15. Amirkhan J. H. Factor analitically driven measure of coing: the strategy indicator. *Journal of Personality and Social Psychology.* 59. 1066–1074.
16. Lazarus R. S., Kanner A. D., Folkman S. Emotions: a cognitive phenomenological analysis. *Emotion. Theory, Research and Experience.* Vol. 1, N. Y., 1980, p. 185–217.

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЙ ЕФЕКТ ВПЛИВУ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ГЕНЕЗИСІ

PSYCHOTHERAPEUTIC EFFECT OF THE INFLUENCE OF SACRED ART ON THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY IN THE CULTURAL AND HISTORICAL GENESIS

У статті розглядається вплив сакрального мистецтва на розвиток Духовного потенціалу людини. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували проблему сприйняття сакрального мистецтва та Духовного потенціалу крізь призму психології, філософії, богослов'я, історії, культури та соціології. Розглянено сакральне мистецтво як медіатор між людиною та Духовним світом. Наведено результати формотворчого лонгітюдного експерименту на базі ЧНВК Вільна школа «АСТР». Експеримент складався з емпіричного дослідження тривожності, агресивності, рівня відносин у сім'ї з застосуванням стандартизованих методик; введення авторської арт-терапевтичної методики; проведення повторного дослідження та аналізу результатів.

Пілотажне емпіричне дослідження вказало на зростаючий ріст тривожності та прихованої агресії у дітей. Ці випадки поглиблюються недоліками сімейного виховання, несприятливим психологічним мікрокліматом в сім'ї та суспільстві. Для психотерапевтичної корекції та розвитку Духовного потенціалу вперше було застосовано авторську арт-терапевтичну методику «Дні Творіння», що враховує образну метафоричну картину світу. Без розвитку образно-метафоричного мислення неможливо оволодіти ієрархією цінностей. Методика спрямована на розвиток у дитини відчуття, що вона оточена любов'ю та може самостійно віддавати цю любов оточуючим. Повторне дослідження вказало на зниження рівня тривоги та агресії, формування впевненості у власних силах творчо змінювати світ. Духовне виховання набуває особливого значення як джерело гармонії та впевненості на шляху до формування самосвідомості особистості на протязі стресу та інформаційної переповненості. Орієнтація дітей на Духовні цінності, знайомство з сакральним мистецтвом дають перспективи для позитивного розвитку українського суспільства.

Ключові слова: сакральне мистецтво, соціальна перцепція, опосередковане сприй-

няття, Духовний потенціал особистості, дитяча творчість, арт-терапія.

The article considers the influence of sacred art on the development of human Spiritual potential. The theoretical foundations of the study are presented – the work of scientists who have studied the problem of perception of sacred art and Spiritual potential through the prism of psychology, philosophy, theology, history, culture and sociology. Sacred art is considered as a mediator between man and the Spiritual world. The results of the formative longitudinal experiment on the basis of ASTR Free School are presented. The experiment consisted of an empirical study of anxiety, aggression, the level of relationships in the family using standardized methods; introduction of the author's art-therapeutic technique; conducting repeated research and analysis of results.

An empirical pilot study showed a growing increase in anxiety and latent aggression in children. These cases are exacerbated by the shortcomings of family upbringing, unfavorable psychological microclimate in the family and society. For psychotherapeutic correction and development of Spiritual potential for the first time the author's art-therapeutic technique «Days of Creation» was used, which takes into account the figuratively metaphorical picture of the world. Without the development of figurative and metaphorical thinking it is impossible to master the hierarchy of values. The method is aimed at developing a child's feeling that he is surrounded by love and can give this love to others. Repeated research showed a decrease in anxiety and aggression, the formation of self-confidence to creatively change the world. Spiritual education acquires special significance as a source of harmony and confidence on the way to the formation of self-awareness of the individual in contrast to stress and information overload. Orientation of children to spiritual values, acquaintance with sacred art give prospects for positive development of the Ukrainian society.

Key words: sacred art, social perception, indirect perception, Spiritual potential of personality, children's creativity, art therapy.

УДК 159.937:94:246.3:159.91
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.15>

Данілова О.С.

к. психол. н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Лещинська Д.А.

магістр кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Актуальність проблеми. Сучасний період в історії України та світу все частіше характеризують поняттями мінливості, невизначеності, складності та неоднозначності. В цей час пошук моральних та Духовних орієнтирів набуває особливого значення. Це викликає інтерес до української культурної та Духовної православної спадщини, адже протягом багатьох сторіч релігія давала відповіді на важливі Духовні запитання. Сакральне мистецтво передає емоційно заряджені образи та особливий досвід сприйняття світу, тому цікаво

дослідити проблему сприйняття сакрального мистецтва та його впливу на розвиток Духовного потенціалу особистості в культурно-історичному генезисі.

Об'єкт дослідження – вплив сакрального мистецтва на формування особистості.

Предмет дослідження – психотерапевтичний ефект впливу сакрального мистецтва на розвиток особистості в культурно-історичному генезисі.

Методи дослідження: загальнонаукові методи, метод герменевтики, метод інтро-

спекції, психолого-історична реконструкція, синтез, узагальнення.

Методики дослідження: тестування за шкалою явної тривожності для дітей CMAS (A. Castaneda, B. R. McCandless, D. S. Palermo, 1956) у адаптації А. М. Прихожан (1994, 2005), проєктивна методика для діагностики шкільної тривожності (розроблена А. М. Прихожан на основі методики E. W. Amen, N. Renison (1954)), проєктивні методики «Моя сім'я» (за Р. Ф. Беляєвської) та «Фантастична тварина» (за І. Фурмановим), авторська арт-терапевтична методика «Дні творіння» за принципами вальдорфської педагогіки.

Проблемами сприйняття образотворчого мистецтва займалися Р. Архейм та Р. Грегорі. Інтерес до вивчення механізмів психології мистецтва в рамках культурно-історичного підходу простежується в низці досліджень Л. Виготського, С. Рубінштейна, А. Леонтьєва, І. Беляєвського, В. А. Шкуратова, з урахуванням філософсько-богословських концепцій даними проблемами займалися Г. Г. Гадамер, Грановська Р., Григорій Дьяченко, В. Лоський, Е. Н. Трубецький, Л. А. Успенський, У. Екман.

На думку І. Білявського: «Створюване людьми предметне багатство (матеріальне та духовне) суспільства є лише зовнішня форма існування культури. Дійсний же її зміст полягає у розвитку самої людини, у всьому розмаїтті її здібностей, потреб, форм спілкування і т. д.» [1].

Методологічне розуміння творчого процесу у мистецтві, зокрема, психологічних його аспектів, згідно з концепцією І. Г. Білявського, засноване на визнанні особистості художника як «суб'єкта історії»; твердженні, що естетична діяльність реалізується в мистецтві, є спосіб освоєння дійсності, в якому художник пізнає світ і виражає своє ставлення до нього; у визнанні специфічних особливостей таланту художника втілювати світ у творі мистецтва [1].

Л. Виготський підкреслював: «Відчуття на початку індивідуальне, а через витвір мистецтва воно стає суспільним» [4].

Серед сучасної психологічної думки України проблемою Духовності займаються М. Боришевський, М. Савчин. М. Боришевський зазначає, що духовність – це здобуток, неоціненний скарб людини, якій з дитинства пощастило з вихователями, котрі талановито вели її до досягнення таємниць самотворення, вибудовували у ній віру та переконання в тому, що людина сама може і повинна стати творцем своєї долі [3].

Отже, творчість – це один з компонентів Духовного розвитку, який доступний

кожній людині. Займаючись творчістю, людина піднімається над собою, «обожаючи» і власне серце і серце інших [7]. Соціальна перцепція згідно думки Білявського І. Г. це система формування думок і вражень про навколишній світ на основі міжособистісних відносин та міжособистісного сприйняття [2].

Таким чином сприйняття сакрального мистецтва, як матеріал для історико-психологічної реконструкції виступає феноменом психології та культури. Складність і нерозробленість цієї проблеми пояснює переважання філософсько-богословських досліджень у цьому напрямі, хоча у зарубіжній та вітчизняній психології створено теоретичні умови конкретного емпіричного вивчення даного феномена. Савчин М.В визначає: «Духовний потенціал особистості як сукупність її духовних, душевних (психічних) і фізичних сил та властивостей, що визначають її стосунки з Богом, людьми і світом та життя. Людина з високим Духовним потенціалом, яка має догматичну свідомість... Основним сенсом її життя є вдосконалення себе і світу» [7].

На думку авторів статті для свого функціонування душа (психіка, особистість) потребують енергії, джерелом якої стає Духовна сфера як невичерпне джерело [5].

Творчість може допомогти подолати страхи, знизити тривожність, сприяти самопізнанню та доброзичливим відносинам з оточуючими, активній діяльності по вдосконаленню себе та світу. Емоційно-почуттєва сфера починає формуватися з дитинства. Через творчість дитина пізнає оточуючий світ та передає своє ставлення до нього. Відповідність індивідуальних, творчих здібностей вимогам оточення сприяє відчуттю задоволення та життєвій реалізації.

Формування свідомості особистості починається з дитинства. За А. Леонтьєвим: «Формування особистості потребує розвитку процесу цілепокладання та розвитку дій суб'єкта. Дії, все більш збагачуючись, вступають у протиріччя з народившимися їх мотивами. Явища такої трансформації формують кризи розвитку» [6].

Дослідження полягає у систематизації відомостей з різних джерел, щодо властивостей сприйняття творів образотворчого мистецтва взагалі та сакрального мистецтва зокрема, розкриття символіки мови ікон та їх духовного впливу; вивченні цілісного феномена людини у зв'язку зі становленням та розвитком Духовного потенціалу; виявленні терапевтичного впливу творчості на сакральну свідомість завдяки авторській арт-терапевтичній методиці.

У лонгітюдному експерименті розглянено психотерапевтичний вплив сакрального мистецтва на розвиток учнів третіх класів. Засновник вальдорфської школи Р. Штайнер називав цей період «Вихід з раю». Маленька особистість поступово наближається до порога – вихода з дитинства. Вона ще не зовсім вийшла, але починає відчувати свою відособленість від інших, самотність та вперше з'являється розуміння того, що людина смертна. На цьому етапі важливо допомогти дитині подолати внутрішню дисгармонію, тривожність, агресію, почуття самотності [8].

Тривожність та страхи є найрозповсюдженішою проблемою, що виникає у дітей молодшого шкільного віку. Це підтверджує сучасна статистика. Саме тому цікаво дослідити, як знайомство з православною культурою та зайняття художньою творчістю можуть вплинути на показники тривоги, агресію, формування власного «Я», відношення до оточуючих та навколишнього світу. Загалом у експерименті приймало участь 40 учнів 3 класів. З них 24 особи чоловічої статі та 16 жіночої. На першому етапі дослідження реципієнтам було запропоновано тестування за методикою шкала явної тривожності для дітей (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale – CMAS). Дана методика була обрана тому, що тривожність та страхи є найрозповсюдженішою проблемою, що виникає у дітей молодшого шкільного віку. Дитину супроводжують ситуації, що провокують певні страхи: нові завдання, потреба у концентрації та сумлінності, відносини у класі та сім'ї, дотримання правил та розпорядку. Результати тестування за шкалою явної тривожності для дітей (А. М. Прихожан): дівчата – 50 % з нормальним рівнем тривожності, 25 % з декілько підвищеним рівнем тривожності, з явно підвищеною тривожністю відсутні, 12,5 % з дуже високою тривожністю, 12,5 % перевищили показники за шкалою соціальної очікуваності, що може вказувати на недостовірність результатів; хлопчики – 33,3 % з нормальним рівнем тривожності, 16,6 % з декілько підвищеним рівнем тривожності, 16,6 % з явно підвищеною тривожністю, 20 % з дуже високою тривожністю, 12,5 % перевищили показники за шкалою соціальної очікуваності. За проективною методикою для діагностики шкільної тривожності (А. М. Прихожан) кількість тривожних дівчат склала 40 %, хлопчиків – 55 %. Методика проективний малюнок «Моя сім'я» показує, як дитина сприймає взаємовідносини з іншими членами сім'ї та своє місце в сім'ї, висвітлює проблеми та конфлікти. Аналіз малюнків

сім'ї виявив 30 % сімей з високим рівнем дитячо-батьківських відносин, середнім – 60 %, низьким – 10 %. Досліджувані сім'ї дітей мають ознаки певного благополуччя, але крім цього мають і певні проблеми. Серед них на першому місці конфліктність у сім'ї. У бесіді виявилось, що батьки дітей з яскраво вираженим цим показником нещодавно розлучилися. На другому місці – відчуття неповноцінності в сімейній ситуації. На третьому місці – тривожність. На четвертому місці – ворожість в сімейній ситуації. Часто страхи та тривоги пов'язані з бажанням догодити дорослим. За проективною методикою «Неіснуюча тварина» показники наступні: низький рівень агресії – 30 % реципієнтів, середній рівень агресії – 50 %, високий рівень агресії – 20 %. Одержані в і результати вказують на зростаючий ріст тривожності та прихованої агресії у дітей. Ці випадки поглиблюються як правило ще й несприятливим психологічним мікрокліматом в сім'ї та у суспільстві взагалі. Для психотерапевтичної корекції та розвитку духовного потенціалу було розроблено та застосовано авторську арт-терапевтичну методику «Дні Творіння», що заснована на досвіді вальдорфських шкіл. Дана методика напрямлена на підтримку самосвідомості дитини, відчуття власної ідентичності, сприяння духовному розвитку та гармонії, зниження тривоги та агресії. Е. Еріксон говорив про ідентичність як про динамічний протягом всього життя процес організації життєвого досвіду в індивідуальному «Я».... Ідентичність виконує організуючу функцію в розвитку особистості, саме тому ідентичність є центральним поняттям при розгляді стадій психосоціального розвитку [9]. Методика «Дні Творіння» побудована на зайняттях живописом відповідно до тексту про створення світу з книги Буття та звертається до образно-метафоричного мислення. Духовна історія початку світу говорить мовою символів, образів та схожа на богослов'я ікони, де важлива кожна деталь, яка дозволяє правильно інтерпретувати текст. Арт-терапевтична методика «Дні Творіння» складається з шости малюнків, де спочатку створюється з шости малюнків, де спочатку створюється, а потім заповнюється середо: світло (перший день) – світила (четвертий день); вода та небо (другий день) – риби та птахи (п'ятий день); суша та рослини (третій день) – тварини та людина (шостий день). Кольори та сюжети малюнків мають глибоке символічне та психотерапевтичне значення. У перший день відділяється світло від темряви, що дає дитині можливість знайти у світло у самій собі. Золотий колір – це колір Божественної Благодаті,

а синє-фіолетовий символізує темряву. На другий день відділяються води небесної тверді від вод земної тверді. Це спонукає до волі та рівноваги дитини. Синій – колір спокою. На третій день води відходять і з'являється суша та рослини. Виникає коричневий, що поєднує у собі всі кольори, він є формотворчим. Зелений є символом росту та розвитку. На четвертий день створюються світила. Дитина відчуває перебіг дня та ночі, вплив космічних сил, знаходить орієнтири у темряві. В п'ятий день води та небо наповнюються рибами та птахами, що є невід'ємними від своїх стихій. Формується уявлення про безпечно та підтримуюче оточення. На шостий день Бог створює всіх тварин, та людину по своему образу. З'являється червоний колір – колір тепла, енергії, любові. Тепер всі елементи творіння поєдналися у гармонії. Дитина, малюючи фарбами дні творіння, сама уподібнюється Творцю. У неї є сили створювати прекрасне своїм задумом та наполегливістю. Вона є частиною світу, що Бог створив з любові для неї, тому і вона має

піклуватися про цей світ. Малюнки, створені дітьми за цією методикою впевнені, наповнені яскравими фарбами, гармонійні та образні, що, безумовно, свідчить про розвиток творчого та Духовного потенціалу, впевненості у собі. Після цього займалися спогляданням та знайомством з православними іконами. Метою було сформувати образ світу, де панує Боже Світло та Благодать, а Добро перемагає Зло.

Було проведено повторне дослідження та порівняння результатів для виявлення впливу арт-терапевтичної методики на розвиток Духовного потенціалу дитини. За шкалою тривожності (А. М. Прихожан) у дівчат нормальний рівень тривожності зріс на 10 %, підвищений рівень тривожності незмінний, явно підвищений рівень тривожності впав на 15 %, високий рівень тривожності впав на 12,5 %, рівень недостовірних відповідей впав на 12,5 %; у хлопчиків нормальний рівень тривожності зріс на 22,7 %, підвищений рівень тривожності впав на 1,6 %, явно підвищений рівень тривожності впав на 1,6 %, високий рівень тривожності впав на 20 %

Шкала тривожності А.М. Прихожан

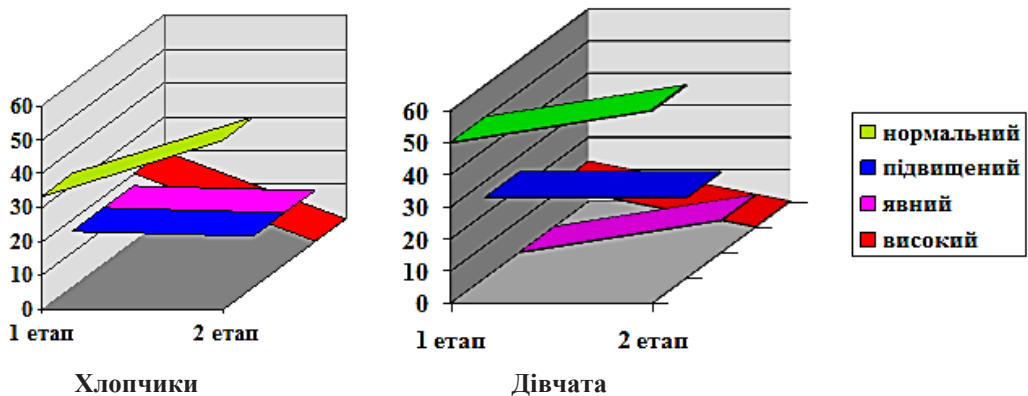

Рис. 1. Порівняння результатів за шкалою тривожності (А. М. Прихожан)

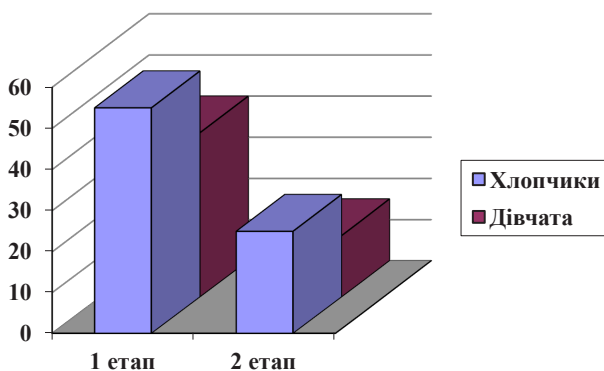

Рис. 2. Порівняння результатів за проективною методикою діагностики тривожності (А. М. Прихожан)

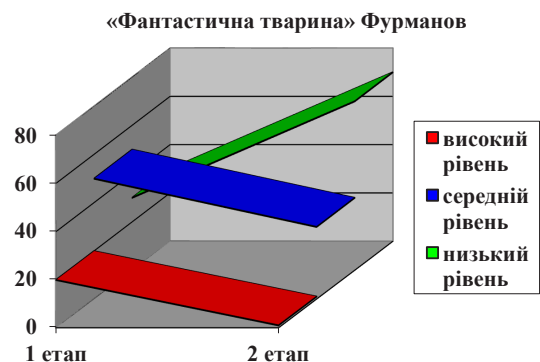

Рис. 3. Порівняння результатів дослідження агресивності «Фантастична тварина» Фурманов

Низький рівень агресії показали на 40 % більше реципієнтів, середній рівень агресії впав на 20 %, високого рівня агресії не виявлено.

Повторні малюнки сім'ї показали, що хоча певні проблеми залишилися, відношення до них змінилося. Малюнки більш конструктивні, яскраво розфарбовані, старанно виконані.

Результати дослідження показали, що ріст тривожності та агресивності дітей є актуальною проблемою сьогодення. Отримані результати вказують, що після застосування авторської методики «Дні Творіння» та споглядання образів ікон, показники тривожності та агресії у дітей значно зменшилися. Цю методику можна рекомендувати для розвитку Духовного потенціалу та душевної гармонії дітей. У майбутньому цікаво розробити таку методику для підлітків та дорослих. Отже, обширне міждисциплінарне дослідження підтвердило, що сакральне мистецтво впливає на розвиток духовного потенціалу людини. Знайомство з сакральним мистецтвом та зайняття творчістю на біблейські сюжети сприяє зниженню рівня тривожності та агресії, гармонізує відношення між особистістю та світом. В сучасній Україні виникає явна необхідність формування середи, що сприятиме

розвитку Духовного та творчого потенціалу на державному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білявський І. Г. Лекції з історичної психології : навчальне видання. Одеса : Астропринт, 2004, 448 с.
2. Білявський І. Г. Соціальна перцепція : навч. посібник до спецкурсу. Одеса : Астропринт, 2000. 116 с.
3. Боришевський М. Й. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: наукове видання : монографія. Київ : «Педагогічна думка», 2011, 199 с.
4. Выгодский Л. С. Психология искусства. М. : Педагогика, 1987, 345 с.
5. Данілова О. С., Щерблюк О. І. Духовний потенціал та особистісні якості майбутніх фахівців-психологів (Емпіричне дослідження на базі ОНУ ім. І. І. Мечнікова). Габітус. 2020. Вип. 13. С. 38–41.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М. : Политиздат, 1975, 304 с.
7. Савчин М. В. Духовний потенціал людини : навчальне видання : монографія. Вид. 2-ге, пер., доп. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010, 508 с.
8. Штейнер Р. Педагогическая практика с точки зрения духовного-научного познания человека. М. : Парсифаль, 1997, 193 с.
9. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ., под общей ред. и предисл. А. В. Толстых. 2-е издание. М. : Прогресс, 2006. 352 с.

МОВОЛЕННЄВО-ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ ШОСТОГО РОКУ ЖИТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАСВОЄННЯ ОПИСУ)

MAINTENANCE-PERSONAL DEVELOPMENT OF CHILDREN OF THE SIXTH YEAR OF LIFE (ON THE MATERIAL ASSIMILATION OF THE DESCRIPTION)

У статті представлено результати дослідження особистісно-мовленнєвого розвитку шестирічок, їхньої здатності об'єктивувати опис як одиницю мовленнєвого висловлювання. У роботі викладено теоретичні підходи до розвитку опису як функціонально-смыслового типу мовлення дітей. Проаналізовано отримані емпіричні матеріали дослідження висловлювання-опису дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм та показниками: повнота усвідомлення змісту поняття «опис», яким володіють діти – усвідомлене, неусвідомлене; характер осмислення опису дітьми як функціонально-смыслового типу мовлення за наявними знаннями (експліцитне, імпліцитне); розуміння опису (побутове, наукове), розуміння дітьми змісту поняття «опис». Представлено результати проведеного дослідження свідчать про неусвідомленість дітьми старшого дошкільного віку лінгвістичного змісту поняття «опис» так як переважна більшість респондентів не змогли пояснити зміст мовленнєвого поняття «опис», назвати його види та композиційні особливості. Засвідчено необхідність введення в активний словник дошкільників чіткого лінгвістичного наукового змісту даного поняття та наповнення словникового запасу дітей тими мовленнєвими конструкціями, які корисні для побудови даного типу монологу. Складаючи опис, діти засвоюють його структурні особливості та суттєві ознаки, різновиди та композиційну структуру, в них сформується усвідомленість поняття «опис».

Ключові слова: мовленнєво-особистісний розвиток, опис, функціонально-смысловий тип мовлення, висловлювання,

металінгвістичний аналіз, діти старшого дошкільного віку.

The article presents the results of the study of personal-speech development of six years, their ability to objectify the description as a unit of speech utterance. The paper outlines theoretical approaches to the development of description as a functional-semantic type of speech. The resulting empirical materials of the study of the statement-description of children of senior preschool age by the cognitive criterion and indicators are analyzed: the completeness of awareness of the concept of «description», which possess children – conscious; The character of comprehension description by children as a functional-semantic type of broadcasting according to existing knowledge (explicit, implicit); Understanding the description (household, scientific), understanding of the contents of the concept of «description». The results of the study testify to the unconscious children of senior preschool age of linguistic content of the concept of «description» as the vast majority of respondents could not explain the content of the speech concept of «description», to name its types and composite features. The necessity of introduction into the active dictionary of the precise linguistic scientific content of this concept and filling of the vocabulary of children with those speech structures that are useful for constructing this type of monologue. When drawing up a description, children learn its structural features and significant features, varieties and compositional structure, in them the awareness of the concept of «description» will form.

Key words: speech-personal development, description, functional-semantic type of broadcasting, utterance, metallingual analysis, children of senior preschool age.

УДК 81'23

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.16>

Дем'яненко С.Д.

к. пед. н.,
доцент кафедри психології
і педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Порядченко Л.А.

к. пед. н.,
доцент кафедри початкової освіти
Київський університет Бориса Грінченка

У сучасних умовах розвитку особистості дітей визначне місце займає мовленнєвий розвиток. Із поміж різних його аспектів особливу увагу привертає проблема розуміння дітьми старшого дошкільного віку явищ мови і мовлення та їх одиниць, що сприяє усвідомленій комунікативності дітей та в подальшому їхньому метамовному розвитку. Серед завдань мовного та мовленнєвого розвитку особистості виникає необхідність усвідомлення суттєвих ознак об'єктів мови та мовлення, що веде до розуміння типів висловлювання: опису, розповіді, міркування, які називають функціонально-смысловими типами мовлення.

У зв'язку з цим з'являється усвідомленість – інтер-та інтраспілкування, свідоме поведінка, яка формується в комунікативному процесі [2, с. 258]; здатність, уміння

і звичка супроводжувати свідомістю свої актуальні комунікативні акти. Усвідомлена комунікація особистості передбачає не тільки передавання смислів, а й вербальне оперування експліцитними символами (одиницями мови та мовлення). Дитина, яка щось усвідомлює у взаємовідносинах із іншими, зазвичай комунікує сама із собою у внутрішньому мовленні [14, с. 17] де здійснюється планування майбутнього висловлювання: сприймання і розуміння його змісту під час слухання далі розгортання внутрішньої програми у зовнішнє вербальне вираження та при цьому орієнтування на суттєві ознаки одиниць мови та мовлення, які дитина може усвідомлювати. Переважання імпліцитних (неусвідомлених, чуттєвих) знань про мову в дітей старшого дошкільного віку стає на заваді усві-

домленій комунікації особистості з приводу вибору об'єктів мови [21, с. 148]. Насамперед, зазначимо, ще до вступу в школу в дітей формуються знання мови, а знання про мову з'являються в більшості завдяки правильній психолінгводидактичній підготовці у добукварний період.

Серед функціонально-смилових типів мовлення особливий інтерес викликає засвоєння дітьми опису як висловлювання типу монолог – ланцюг думок, кожен із яких виражається в групах, тісно пов'язаних між собою суджень, логічних єдностей [18, с. 152], зображення ряду ознак, явищ, предметів, чи подій, які необхідно подати одночасно [Коган, 1915; Gombert, 1992].

Оволодіння описом як видом мовленнєвого висловлювання лежить у площині його розуміння: по перше, розуміння композиційної будови, структури, підбору лексики притаманної опису, по друге, здатність виокремлення з потоку висловлюваного контенту суттєвого смислу опису і його істотних ознак та орієнтування на них у активному мовленні. У цьому аспекті мовна компетенція особистості створює здатність розуміти і продукувати висловлювання-опис; відмежовувати та відрізнити його функціонально-смилові відтінки, граматично правильно будувати речення – структурно-смилові частини цього висловлювання, підбирати синонімічні заміни, відчувати лексичні й граматично-стилістичні відтінки, багатозначність слів. Знання дітьми істотних ознак опису визначається доречним та відносно вільним користуванням на комунікативному рівні, звичайно, лише на достатньому для цього віку, які є відмінними від зрілого користувача мовою.

Говорячи про неусвідомленість дітьми суттєвих ознак висловлювання-опису, маємо на увазі те, що дитина, засвоюючи на мовленнєвому рівні рідну мову, не усвідомлює її як систему одиниць, знаків. У цьому випадку мова у мовленні для дитини є прозорою як скло на цьому наголошували ряд відомих вчених [Жинкин, 1982; Фортунатов, 1973; Шафф, 1963; Уланович, 2010; Сепир, 1993]. Сприймаючи слово «опис» дитина бачить за ним певний фрагмент навколишньої дійсності (природи, предмета, іграшки та ін.). Під час говоріння звертається увага лише на зміст свого та мовлення оточуючих, на предмети, образи, що безпосередньо сприймаються з певними зв'язками й відношеннями між предметами, явищами та комплексами зв'язків. Так, дитина розуміє «опис» не як вид мовленнєвого висловлювання, код, який називає саме таке висловлювання, а тільки смисл того, що називається описом. Осмислює його гра-

матичні, стилістичні й смислові значення завдяки співвіднесенню його назви з іграшкою, предметом, явищем чи об'єктом природи та ін. Відтак, не усвідомлення параметрів мовленнєвого висловлювання «опис» свідчить лише про розуміння смислу сказаного і дає можливість дитині породжувати та продукувати індивідуальні висловлювання осмислені, а не усвідомлені, які вербалізуються за допомогою різноманітних мовних засобів, які теж у більшості не об'єктивуються. У дітей дошкільного віку не достатній запас вербально-мовленнєвих виражальних засобів та лінгвістичних знань, щоб за їх допомогою об'єктивувати та рефлексувати «опис» як вид мовленнєвого висловлювання.

У лінгвістиці існують різні трактування поняття «опис». Його розглядають або як особливу синтаксичну одиницю тексту, як складне синтаксичне ціле, або як функціонально-смиловий тип мовлення, особливий вид монологічного висловлювання [Кожин, 1982; Нечаєва, 1974]. Опис як різновид викладу дає різносторонню і систематичну характеристику об'єкта мовлення (предмети, особливості, склад на ін.), він широко представлений у текстах усіх наук і жанрів. Як функціонально-смиловий тип мовлення опис – типізований різновид, як зразок, модель монологічного повідомлення у вигляді переліку одночасних ознак предмета, в широкому розумінні, та таких, що мають для цього визначену мовну структуру [17, с. 156]. Нами виділено із запропонованих ученими найбільш детальні характеристики опису як функціонально-смилового типу мовлення, як от: має значення повідомлення і є сталою мовленнєвою структурою надфразової єдності, більшою ніж одне речення; його функція – описувати предмети, дії, явища, тощо; в описі виражаються явні синхронні (одночасні) зв'язки, які безпосередньо підлягають спостереженню, але й вони, як і діахронні зв'язки, виражають послідовність розповіді, і каузальні (причинно-наслідкові, абстрактні, приховані зв'язки), що використовуються в міркуванні, потребують логічного осмислення. Логічною основою опису є розумові процеси, за яких формується судження, що є поняттям логіки. Судження у процесі мислення об'єднуються між собою в синхронні логіки – мисленнєві форми для сприйняття, відображення, вираження статички різноманітних ознак [11, с. 82].

Опис має значення повідомлення і є сталою мовленнєвою структурою надфразової єдності (більшою, ніж одне речення). Проте лише перелік ознак предмета чи дії ще не є описом, а тільки способом, що

використовується в описі. Перелік однорідних членів речення, які не утворюють окремих суджень у формі речень, не властивий опису як функціонально-смісловому типу мовлення. Тобто описовий тип мовлення складається з переліку ознак об'єкта думки і мовлення, де ці ознаки є судженням і мають форму речення.

В описовому типі мовлення об'єкт має опредмечений характер: це картина природи, інтер'єр, людина, тварина чи який-небудь неживий предмет. В описі цей об'єкт мовлення розкривається: уточнюється форма, склад, структура, особливості, призначення шляхом переліку ознак, характерних для цього моменту, обставини, що склалися, картини чи предмета, ознаки взагалі, що притаманна цьому об'єкту мовлення.

Крім поділу описів на види, розглядається структура опису. Висловлювання-описи мають у своєму складі частину, через яку передаються загальні враження від предмета, вказується його призначення та дається оцінка; а також компонент, у якому розкриваються ознаки предмета, подається його характеристика. До вищезазначеного переліку додаються ще висновки (хоча їх може й не бути) [13, с. 150].

Досліджували особливості й концепти висловлювань дітей про опис як функціонально-смісловий тип мовлення та його істотні ознаки. Прояви метамови вивчали у ході проведення бесід та діагностичних ігор із дітьми старшого дошкільного віку. Нами з'ясовано, що з молодших груп у закладах дошкільної освіти засвоєння мовних одиниць дітьми відбувається ненавмисним, інтуїтивним шляхом у ході наслідування мовної дійсності, коли дорослі вживають назви одиниць мови і мовлення не окреслюючи їх істотних параметрів. Дуже рано дошкільники чують від дорослих слова «звук», «мова», «слово», «розповідь», «буква», «словосполучення», «висловлювання», «опис» та інші назви мовних явищ та намагаються самостійно зорієнтуватися у їхніх обрисах. Тому започатковуючи дану роботу важливо було з'ясувати уявлення дітей про опис як мовленнєве висловлювання. Для вивчення старшими дошкільниками змісту цього поняття (усвідомлене, неусвідомлене) з'ясовували як вони розуміють, що таке «опис». Насамперед, дізнавалися розуміння дітей поняття «висловлювання», його смисл. Далі запитували, що означає висловлюватися, розповідати? Потім підходили до розгляду їх розуміння, що таке опис? Що означає описувати іграшку? та ін.

Для з'ясування відповідей на поставлене запитання «Що таке опис?» мали такі

вислови дітей: «Опис – це коли писати» (Оля К., 6 р.), «Описувати – це ручкою писати» (Маринка С., 5,5 р.), «Ми пишемо у зафарбовках» (Віталік С., 6 р.). 32 %. 2,4 % намагалися визначити сутність даного поняття, таким чином: «Це коли ми про щось говоримо» (Оксанка Р., 6 р.), «Розповідаємо про дерево». Такі висловлювання дітей засвідчували неусвідомленість смислу даного поняття, а лише розуміння змісту слова «писати», що схоже звучить із словом «опис» (це коли писати...; ручкою писати); відсутність металінгвістичних умінь (про щось говоримо; розповідаємо про...), демонструючи здатність спиратися на розвинуте в них чуття мови. Отже, наведені вище результати аналізу дитячих висловлювань засвідчують відсутність метамовних проявів у дітей старшого дошкільного віку та не усвідомленість поняття «опис».

Визначаючи характер знань дітей про опис, за принципом знань проявлені (експліцитні) і не проявлені (імпліцитні), на цій основі з'ясовували характер осмислення його як мовленнєвої одиниці, звичайно без визначення терміна «опис», так як завдання вивчення визначень мовних понять у даному віці не ставиться. Під експліцитними знаннями розуміємо зовнішньо виражену усвідомлену форму знань про мовну дійсність [Божович, 1948; Вашуленко, 1992; Гохлернер, Рапопорт, 1992; Калмикова, 1996; Улужаєв, 2016]. Під імпліцитними знаннями розуміється приховане, зовні невиражене, неусвідомлене знання про правила мови, але наявне в дітей знання є основою мовлення, результатом інтуїтивного оволодіння мовою. З висловлювань старших дошкільників стає очевидним, що дитина користується знаннями правил мови при продукуванні мовлення, але не знає, що вона ними володіє; це результат емпіричних узагальнень у галузі висловлювання, побудови речень, керування й узгодження, формоутворення, міжфразового зв'язку тощо, що становить основу практики говоріння, сприймання й розуміння змісту почутого.

Для визначення характеру осмислення особливостей опису як функціонально-сміслового типу мовлення за наявними знаннями (експліцитні, імпліцитні) після побудови опису дітям пропонували пояснити: Як ви повідомили всім про іграшку, предмет, картинку, натюрморт? Які вони? Що зображено? З яких частин складається? та ін. Також з'ясовували: Що допомогло тобі повідомити нам про іграшку, предмет? Яким чином це було зроблено? Які частини є у висловлюванні-описі? Про що повідомляє перша частина у твоєму описі? Чому відноситься до початку? Де кінцівка твого

опису? Чим потрібно закінчувати опис? Що можна описувати?

Аналіз відповідей дітей старшого дошкільного віку засвідчив такі результати: 35 % дошкільників відмовлялися відповідати на запитання, чим вони користуються при створенні опису, що свідчить про відсутність у них як експліцитних, так і імпліцитних знань про опис як мовну одиницю. Ці діти у своїх висловлюваннях лише перераховували предмети, не описуючи їх. 64 % опитуваних дітей прив'язували термін «опис» до конкретних речей: «Вихователька казала, що треба відповідати Який ведмедик?» (Катя К., 5,6 р.), «Треба говорити про ведмедика, який він» (Саша М., 6 р.), що підтверджує наявність у дітей експліцитних знань, які утворилися шляхом неусвідомлених мовних узагальнень, спостережень над висловлюваннями і завданнями вихователя, а також чуття мови. І лише 1 % дітей визначали, що для опису «Потрібні слова...» (Оля К., 6 р.), «Треба речення...» (Віталік Д., 6 р.), «Треба красиві слова підбирати, такі...» (Маринка М., 5,4 р.), «...слово пухнастий» (Оксанка В., 6 р.). Відповіді такого типу в дітей завжди конкретизувалися, прив'язувалися до якогось конкретного предмета. Вони засвідчують про початкові експліцитні знання про опис, які базуються на формальних ознаках поняття «опис» та чутті мови.

Що стосується знань дітей про структуру опису, то 98,4 % не могли визначити, що має бути викладено в зачині, що – в основній частині, й у кінцівці описового контексту. На запитання експериментатора діти не відповідали взагалі або говорили «Не знаю». 70,4 % дітей намагалися будувати описове висловлювання, але не могли визначити його структурні частини та зміст кожної. Такі результати засвідчують про початкове утворення в дітей імпліцитних (прихованих) знань про опис. Решта 28 % неправильно будували описи, у таких були відсутні ті чи інші складові композиції, що підтверджує відсутність як імпліцитних, так і експліцитних знань про опис як мовну одиницю. І лише 1,6 % дітей на запитання «Яка частина у твоєму описі відноситься до початку?» відповідали: «Там, де кажу, як звати, ім'я» (Оля С., 6,6 р.), «Коли я називаю зайчика» (Вова М., 5,6 р.). Ці діти визначили і кінцівку опису: «Зайчик дуже хороший» (Діма Р., 5,6 р.), «Зайчик гарна тваринка» (Альона Г., 5 р.), що засвідчує про початкові експліцитні знання про опис, добре розвинуте чуття мови опису, емпіричні мовні узагальнення дітей. Відповідаючи на запитання «Що можна описати?», дошкільники (67 %) перераховували предмети, які знаходилися

в даний момент у них перед очима: «Квітка. Лялька. Віночок. Спальня. Машинка» та ін. 8 % дітей визначали, що описати можна усе, «Що лежить на столі», «Що в альбомі намальовано ... У книжці малюнок» (Вітя Р., 5,4 р.), «Можна про хмари казати теж...» (Віка Ю. 5,1 р.), що свідчить про наявність у дітей імпліцитних знань про опис. 25 % дошкільників не змогли дати відповідь на поставлені запитання. Приведений аналіз проведеного опитування дітей означає, що лише в 1 % опитуваних мають зародки експліцитних знань про опис. У більшості ж дітей старшого дошкільного віку спостерігалися асоціативні зв'язки з конкретними предметами і речами як результат прихованого (імпліцитного) знання про опис та його особливості. В третини досліджуваних дітей узагалі не сформувалися й імпліцитні знання щодо мови описів.

Для з'ясування науковими чи побутовими (життєвими) (Виготський, 1956) ознаками опису володіють діти, пропонували завдання: Упізнай опис? Що це – розповідь чи опис? Чому так думаєш, що це опис? та ін.

Роблячи аналіз відповідей дітей старшого дошкільного віку на останнє завдання, з'ясували: переважна більшість дошкільників (67,2 %), які мали хоч найменші уявлення про зміст поняття «опис», володіли саме «життєвим» поняттям, тобто таким, що спонтанно сформувалося в практиці мовлення, як результат утворення певних неусвідомлених узагальнень у процесі життєдіяльності. Про це свідчили такі відповіді: «Вихователька розказала про іграшку» (Оксанка М., 6 р.), «Вихователька розповіла про зайчика, які у нього лапки, вушка, хвостик...» (Дениско С., 5,6 р.), «На занятті казали про ялинки, які вони виростили, ... якого кольору голки...» (Саша Н., 5,3 р.). Ці діти правильно відносили висловлювання до опису, але, коли їм запропонували довести свою думку, то вони прив'язували опис до конкретних речей, тобто визначали його через призму життєвого розуміння дійсності: «Тому, що вихователька розказали про ведмедика, про те, які в нього очки і вушка» (Іра Т., 5,7 р.), «Тому, що в описі розказується про іграшку. Яка вона» (Руслан С., 5,6 р.). Поняття про опис, наближене до лінгвістичного у дітей 6-річного віку було виявлено лише в поодиноких випадках – 0,8 % дошкільників визначали, що прочитаний текст є описом, тому що «Опис – це про щось казати, яке воно» (Оля К., 6 р.), «Опис – це говорити про те, що намальовано на картинці» (Віталік К., 5,7 р.), «описувати – це розказувати про яблука, груші, які ростуть у бабусі в саду» (Влада Ч. 5,5 р.), Як видно в дітей формувалися певні

асоціації на слово «опис» і започатковувалося розуміння про опис як функціонально-смысловий тип висловлювання та його суттєві ознаки.

Висновки з проведеного дослідження. Результати дослідження аспектів формування мовленнєвої особистості дітей старшого дошкільного віку – усвідомленості мовленнєвого поняття «опис» засвідчує необхідність уведення в активний словниковий запас дітей науково-лінгвістичного змісту поняття «опис», що дасть змогу доречно використовувати дане поняття у процесі побудови мовленнєвих висловлювань описового типу. Усвідомленість мовленнєвої дефініції дозволить дітям розуміти композиційні та лексично-мовно-синтаксичні особливості його будови. Це сприятиме засвоєнню різних видів опису, запам'ятовувати особливості його різновидів, а також правильно їх будувати, добираючи відповідні мовні засоби враховуючи його лінгвістичні особливості.

ЛІТЕРАТУРА:

- Gombert J. E. *Metalinguistic Development*. New York, 1992. С. 43–51.
- Yakup Ç., Griffiths C., Zeynep E., Hüseyin K. *Affective Overload: The Effect of Emotive Visual Stimuli on Target Vocabulary Retrieval*. *Journal of Psycholinguistic Research*. 2016. № 45 (2). С. 275–285.
- Божович Л. И. *Психологические вопросы готовности ребенка к школьному обучению*. Под ред. А. Н. Леонтьева, А. В. Запорожец. Москва, Ленинград : Изд-во АПН РСФСР, 1948. 131 с. С. 122–131.
- Вашуленко М. С. *Теорія і практика навчання української мови у 4-річній початковій школі*. Київ : Освіта, 1992. 216 с.
- Вихованець І. Р. *Грамматика української мови*. Київ : Либідь, 1993. 367 с.
- Гальперин И. Р. *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва : Наука, 1981. 139 с.
- Гохлернер М. М., Ейгер Г. В., Рапопорт И. А. *Чувство языка: Психолінгвістический и дидактический аспекты*. Николаев : Николаев. пед. ун-т, 1992. 258 с.
- Калмикова Л. О. *Комунікативний підхід до розвитку мовлення дошкільнят*. Педагогіка і психологія. 1996. № 1. С. 51–55.
- Калмикова, Л. О. *Що потрібно знати вчителю про знання у дітей мови та метамови*. Початкова школа. 2018. № 7, С. 54–58.
- Коган П. С. *Теория словесности*. Москва, 1915. С. 50.
- Кожин А. Н. *Функциональные типы русской речи*. Москва : Высшая школа, 1982. 250 с.
- Ладыженская Т. А. *Об изучении связной речи детей, поступающих в школу. Характеристика связной речи детей 6–7 лет* : сб. науч. тр. под ред. Т. А. Ладыженской. Москва : Педагогика, 1979. С. 6–29.
- Ласунова С. В. *Розвиток описового мовлення старших дошкільників засобами української народної іграшки*. Дис. канд. пед. наук. Одеса, 2000. 189 с.
- Леонтьев, А. А. *Основы психолінгвістики (3-е изд.)*. Москва : Смысл, 2003. – 230. С. 17.
- Лурия А. Р. *Язык и сознание*. Под ред. Е. Д. Хомской. Ростов-на-Дону : Из-во «Феникс», 1998. 416 с.
- Львов М. Р. *Основы теории речи : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений*. Москва : Академия, 2002. 248 с.
- Нечаева О. А. *Функционально-смысловые типы речи (описание, повествование, рассуждение)*. Улан-Удэ, 1974. 214 с.
- Солганик Г. Я. *Синтаксическая стилистика. Сложное синтаксическое целое*. Москва : Высшая школа, 1991. 182 с.
- Уланович О. И. *Психолінгвістика*. Минск : Изд-во Гревцова. 2010. – 240 с.
- Улухужаев Н. З. *Описание как функционально-смысловый тип монологической речи*. Молодой учёный. 2016. № 26 (130), С. 802–805. 824 с. URL: <https://moluch.ru/archive/130/35997/> (дата звернення: 17.02.2022).
- Цейтлин С. Н. *Язык и ребенок: Лингвистика детской речи*. Москва : Владос, 2000. 239 с.
- Шибутани Т. *Социальная психология*. Ростов на Дону : Феникс, 1999. 539 с.

СПЕЦИФІКА САМОУПРАВЛІННЯ ОСОБИСТОСТІ У ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ

SPECIFICS OF PERSONALITY'S SELF-GOVERNMENT IN HOSPITALITY SPECIALISTS AT DIFFERENT STAGES OF PROFESSIONAL GENESIS

У статті наведено результати емпіричного дослідження специфіки компонентів самоуправління у фахівців готельно-ресторанної справи на різних етапах професіогенезу. Вибірку склали 242 особи, які були розподілені за двома групами. До першої групи увійшли 158 студентів четвертого курсу, котрі навчаються за спеціальністю «Готельно-ресторанна справа». Другу групу склали 84 фахівця сфери готельно-ресторанного бізнесу, стаж професійної діяльності яких складає 7–10 років. В емпіричному дослідженні складових самоуправління у фахівців готельно-ресторанної справи на різних етапах професіогенезу було застосовано адаптований О. Мітіною та О. Рассказовою опитувальник самоуправління Ю. Куля та А. Фурмана. Встановлено, що студенти, які завершують навчання за спеціальністю «Готельно-ресторанна справа», так як і фахівці з досвідом професійної діяльності у названій сфері, характеризуються своєрідністю вияву компонентів самоуправління в усіх його складниках. Якісна інтерпретація результатів вивчення компонентів самоуправління за такими його складовими як «Саморегуляція», «Самоконтроль», «Розвиток волі», «Чутливість до себе» та «Переживання загального життєвого стресу» свідчить, що для студентів більш характерною є відповідність поставленої ними значущої мети змісту власного «Я» особистісним бажанням і потребам; більш розвинута здатність долати тривогу та підтримувати орієнтацію на мету у стресових ситуаціях, що поєднується із готовністю до здійснення діяльності без прогнозування вірогідності ризиків та негативних наслідків; менша спроможність фокусуватися на досягненні мети, не відволікаючись на побічні подразники. Ці досліджувані з більшим успіхом оцінюють суб'єктивну значущість варіативних життєвих контекстів та відрізняють їх від нав'язаних оточенням очікувань, співвідносячи їх із власними настановами, а також, більш успішно інтегрують думки, прагнення й досвід переживання подій суперечливого характеру у власне «Я», відповідно до власної системи цінностей. Спеціалісти із досвідом професійної діяльності є більш здатними до збереження позитивного настрою та оптимального рівня мотивації при реалізації нетворчих завдань за шаблонними зразками й сконцентрованою власної активності на їх якісному виконанні; більш спроможними до конструювання плану дій, системи цілей і засобів їх досягнення разом із прогнозуванням можливих труднощів та передбаченням шляхів їх розв'язання; а також, до самостимуляції активності й енергійності в процесі переходу від наміру до дії та її здійснення. Представники цієї групи виявляють більш конструктивне ставлення до ситуації неуспіху, більшу готовність до врахування досвіду, власних помилок та збереження налаштованості на подальші дії разом із більш вираженою готовністю до конструктивного розв'язання труднощів, відповідно до змісту та вимог наявної ситуації, що поєднується із орієнтацією на успіх у вирішенні виконуваних завдань, їх успішне вирішення, усупереч можливим ризикам та перешкодам.

Ключові слова: саморегуляція, самоконтроль, самоуправління, розвиток волі, чутливість до себе, переживання загального життєвого стресу, фахівці готельно-ресторанної справи.

The article presents the results of an empirical study of the specifics of the components of self-government in hospitality business specialists at different stages of professional genesis. The sample consisted of 242 persons, who were divided into two groups. The first group included 158 fourth-year students majoring in Hotel and Restaurant Business. The second group consisted of 84 specialists in the hospitality business, whose professional experience is 7–10 years. In an empirical study of the components of self-government in hospitality specialists at different stages of professional genesis, we used the questionnaire of self-government by Yu. Kul and A. Furman, adapted by O. Mitina and O. Rasskazova. It is established that students graduating in the hotel and restaurant business, as well as specialists with experience in this field, are characterized by the uniqueness of the manifestation of the components of self-government in all its spheres. Qualitative interpretation of the results of studying the components of self-government on such spheres as «Self-regulation», «Self-control», «Development of will», «Sensitivity to self» and «Experiencing general life stress» shows that students are more consistent with their significant content own «Self», personal desires and needs; more developed ability to cope anxiety and maintain goal orientation in stressful situations, combined with a willingness to take action without predicting the likelihood of risks and negative consequences; less ability to focus on achieving a goal without being distracted by side stimuli. These subjects are more successful in assessing the subjective significance of varied life contexts and distinguish them from expectations imposed by others, correlating them with their own attitudes, as well as more successfully integrate thoughts, aspirations and experiences of conflicting events into their own «Self» to their own system of values. Specialists with professional experience are more able to maintain a positive mood and the optimal level of motivation in the implementation of non-creative tasks on the basis of standard patterns and the concentration of their own activities on their quality performance; more capable of constructing an action plan, a system of goals and means to achieve them, along with anticipating possible difficulties and anticipating ways to solve them; as well as to self-stimulation of activity and energy in the process of transition from intention to action and its implementation. Representatives of this group show a more constructive attitude to situations of failure, greater willingness to take into account experience and mistakes and maintain attitudes to take further action, along with a greater willingness to constructively resolve difficulties according to the content and requirements of the current situation. In solving the tasks performed, their successful solution, despite the possible risks and obstacles.

Key words: self-regulation, self-control, self-management, development of will, self-sensitivity, experience of general life stress, hospitality business specialists.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.17>

Жарікова С.Б.

к. психол. н.,
доцент кафедри туризму
і готельного господарства
Харківський національний університет
міського господарства
імені О. М. Бекетова

Богдан Н.М.

д. екон. н.,
професор кафедри туризму
і готельного господарства
Харківський національний університет
міського господарства
імені О. М. Бекетова

Краснокутська Ю.В.

к. екон. н.,
доцент кафедри туризму
і готельного господарства
Харківський національний університет
міського господарства
імені О. М. Бекетова

Вступ. У психологічній науці проблема саморегуляції особистості не втрачає своєї актуальності. Різновекторні трансформації сучасного суспільства, його транзитивність, швидкі зміни соціальних та економічних контекстів життєдіяльності людини заострюють питання необхідності вивчення здатності суб'єкта ефективно регулювати діяльність та поведінку, відповідно до нових викликів, характерних для українського соціуму та світу в цілому. Здатність до саморегуляції, як зазначає О. Іванова, виступає однією із важливих ознак активної життєвої позиції професіонала, зокрема фахівців сфери сервісу, що надає їм можливість розвиватися та вдосконалюватися як в особистісному, так і у професійному ракурсі [3]. Значущість здатності до саморегуляції працівників сфери сервісу, зокрема у галузі готельно-ресторанної справи (ГРС), підкреслюється низкою науковців. Так, К. R. Johnson та S. Park вважають здатність до саморегуляції умовою профілактики емоційного вигорання фахівців готельно – ресторанної індустрії [7]. X. Wang зі співавторами вказує, що ефективна саморегуляція сприяє подоланню професійних стресів працівниками ГРС, що має наслідком якісне виконання ними робочих завдань і забезпечує досягнення задоволеності клієнтів [10]. Y. Xie та Z. Wang констатують, що високий рівень саморегуляції виступає чинником вдосконалення професійної компетентності та навичок керівництва менеджерів у сфері ГРС [11]. В. Костинець із колегами, аналізуючи особливості розвитку туристського та готельно – ресторанного бізнесу в Україні, наголошують, що здатність до саморегуляції та адаптації є необхідним атрибутом прогресу у цій галузі в цілому [8, с. 30]. Узагальнюючи наукові напрацювання з проблеми саморегуляції, І. Пивоварчик та І. Пухкан вказують, що у царині психології цей феномен визначають і як процес комплексного характеру, котрий забезпечує багаторівневу трансформацію життєдіяльності особистості у відповідності до змінюваних умов середовища, адекватну умовам середовища, і як здатність особистості до автономного й усвідомленого перебудування системи регуляції у нових для суб'єкта вимірах діяльності [6]. Вважаємо доцільним зауважити, що усвідомлена й довільна саморегуляція дозволяє людині прийняти мету, норми, стандарти, стабілізувати та зафіксувати у досвіді стандартні алгоритми діяльності та поведінки, тоді як такий регулятивний феномен як самоуправління виступає психологічним джерелом особистісного розвитку. Самоуправління визначають як здатність до передбачення

результатів власної активності, до конструювання перспективної мети, самостійного планування шляхів її досягнення й формування системи оцінювання здійснюваних дій, процесу управління ними та необхідної корекції виконуваної діяльності, що забезпечує суб'єкту авторську позицію щодо розгортання процесів особистісного, професійного та життєвого розвитку [4]. Самоуправління як операціональний ракурс управління діяльністю розуміється як вияв суб'єктності та умова самозміни особистості при розв'язанні внутрішніх суперечностей у її самосвідомості, що, власне й виступає чинником самореалізації особистості в об'єктивних та суб'єктивних координатах [2, с. 123]. Саме суб'єктний контекст функціонування самоуправління та значущість цього психологічного феномену для особистісної й професійної самореалізації обумовив наш дослідницький інтерес до особливостей самоуправління особистості у трансформаційних та кризових умовах на прикладі фахівців готельно-ресторанної справи (ГРС) на різних етапах професіогенезу, оскільки цей аспект проблеми на даний час залишається поза фокусом активної уваги науковців у галузі психологічної науки.

Мета статті – виявити особливості компонентів самоуправління у фахівців ГРС на різних етапах професіогенезу.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. У сучасній психології сутність феномену професіогенезу розкривається через його розуміння як процесу особистісного становлення професіонала, що характеризується безперервністю та цілісністю й визначає трансформації особистості, котрі відбуваються у контексті оволодіння професійною діяльністю та активної її реалізації відповідно до вимог професії та налаштованості суб'єкта професійної праці на власне вдосконалення та самореалізацію [1, с. 6–7]. Вибірку склали 242 особи, які були розподілені за двома групами. До першої групи увійшли 158 студентів четвертого курсу, які навчаються за спеціальністю «Готельно-ресторанна справа». Другу групу склали 84 фахівця сфери готельно-ресторанного бізнесу, стаж професійної діяльності яких складає 7–10 років. В емпіричному дослідженні складових самоуправління у фахівців ГРС на різних етапах професіогенезу нами було застосовано адаптований О. Мітіною та О. Рассказовою [5] опитувальник самоуправління Ю. Куля та А. Фурмана [9], спрямований на діагностику складових самоуправління особистості та їх компонентів, а саме: саморегуляція, ком-

понентами якої виступають самовизначення, самомотивація, саморелаксація; самоконтроль, зміст якого розкривається через когнітивний та афективний компоненти; розвиток волі, до складу якого входять ініціативність, волюва активність, а також здатність до концентрації; чутливість до себе, котра передбачає орієнтацію на дію в ситуації неуспіху, конгруентність власних почуттів й інтеграцію суперечностей; переживання загального життєвого стресу, що складається з таких компонентів як подолання неуспіху та орієнтація на дію в ситуації очікування успіху. Кожному із компонентів самоуправління відповідають чотири твердження, ступінь згоди з якими оцінюється від 1 до 4 балів за шкалою Лайкерта. Для статистичної обробки отриманих даних було застосовано t-критерій Стюдента для незв'язаних сукупностей. Для більш наочної презентації результатів дослідження аналіз та інтерпретацію особливостей компонентів самоуправління у фахівців ГРС на різних етапах професіогенезу було здійснено за окремими складниками самоуправління.

У складнику самоуправління «Саморегуляція», який віддзеркалює процеси саморозвитку та інтеграції особистості вірогідні відмінності між досліджуваними групами були встановлені за двома компонентами з трьох. Було визначено, що студенти демонструють вірогідно більші у порівнянні зі стажованими фахівцями показники за компонентом «Самовизначення» ($12,68 \pm 0,91$ та $10,36 \pm 0,64$; $t=2,09$, $p \leq 0,05$), котрі, в свою чергу, переважають студентів у показниках за компонентом «Самомотивація» ($12,32 \pm 0,33$ та $10,47 \pm 0,83$; $t=2,07$, $p \leq 0,05$). Водночас, представники першої та другої груп не відрізняються у показниках за компонентом «Саморелаксація» ($10,99 \pm 1,01$ та $12,02 \pm 0,94$; $t=0,75$). Отже, студенти відрізняються більшою відповідністю поставленої суб'єктивно значущої мети сенсовному змісту внутрішнього «Я», особистісним потребам і прагненням. Спеціалістам із досвідом професійної діяльності більш притаманною є спроможність підтримувати позитивний настрій і необхідний рівень мотивації навіть у ситуаціях виконання рутинних завдань за звичними шаблонами. Саме це стає джерелом регуляції ними діяльності нетворчого характеру, яка забезпечує зорієнтованість особистості на ті аспекти власної активності, які сприяють якісному виконанню завдань. Представники обох груп виявилися однаково здатними зберігати оптимальний рівень активності у виконанні повсякденних професійних дій за рахунок загальної регуляції

емоційного стану у проблемних ситуаціях, розв'язання яких цього потребує.

Результати вивчення складника самоуправління «Самоконтроль», який змістовно відбиває когнітивні та афективні компоненти планування, зосередженості на меті, налаштованості на досягненні складної мети шляхом активації процесів спрямованих на її досягнення та інгібіцію невідповідних цілей, свідчать про те, що студенти, на відміну від фахівців з досвідом професійної діяльності, демонструють вірогідно менші показники за компонентом «Когнітивний самоконтроль» ($9,24 \pm 0,61$ та $12,13 \pm 1,08$; $t=2,33$, $p \leq 0,01$) та вірогідно більші – за компонентом «Афективний самоконтроль» ($12,79 \pm 0,82$ та $10,02 \pm 1,05$; $t=2,08$, $p \leq 0,05$). Тобто, студенти виявляють більш досконалу здатність зберігати орієнтацію на мету за умов стресогенного впливу, долати тривожні переживання, що поєднується із готовністю до дій без передбачення їх можливих неприємних наслідків. Стажовані професіонали виявляють більшу здатність до вибудовування планів, конструювання системи цілей та моделювання шляхів їх досягнення з урахуванням можливих труднощів та перешкод.

Визначено, що у складнику самоуправління «Розвиток волі», який підтримує стійку й довготривалу спрямованість особистості на досягнення мети та мобілізує суб'єкта на подолання перешкод на шляху її реалізації, відмінності між першою та другою групою досягають рівня значущості за двома компонентами з трьох. Як свідчать отримані дані, респонденти першої та другої групи не виявляють вірогідних відмінностей у показнику за компонентом «Ініціативність» ($11,39 \pm 1,04$ та $13,46 \pm 0,43$; $t=1,84$), тоді як за компонентами «Волюва активність» та «Здатність до концентрації» показники у групі стажованих професіоналів ($13,11 \pm 0,88$ та $13,04 \pm 0,81$) є вірогідно більшими у порівнянні із групою студентів ($10,64 \pm 0,77$ та $9,69 \pm 1,03$), при $t=2,11$, $p \leq 0,05$ та $t=2,56$, $p \leq 0,01$ відповідно. Таким чином, як студенти, так і фахівці із досвідом роботи у готельно-ресторанному бізнесі, рівною мірою характеризуються енергійністю, здатністю до зусиль щодо ініціації дій, цілі яких особистісно ними прийняті, незважаючи на суб'єктивну чи зовнішню значущість поставленої мети. Отримані між групами відмінності доводять, що досліджувані другої групи виявляють більшу спроможність у подоланні пасивності, вияву енергії в процесі трансформації наміру у дію та її реалізацію; а також, більш виражену здатність концентрувати зусилля на досягненні мети без

відволіканні на різноманітні подразники внутрішнього та зовнішнього походження.

Дані, отримані у дослідженні компонентів складника самоуправління «Чутливість до себе», котрий являє собою підґрунтя трансформації й інтеграції емоційного досвіду як позитивної, так і негативної забарвленості, характерного для суперечливих за змістом ситуацій, доводять, що у групі фахівців із досвідом професійної діяльності, вірогідно більші, на відміну від студентів, показники встановлені за компонентом «Орієнтація на дію у ситуації неуспіху» ($11,79 \pm 0,83$ та $9,02 \pm 0,74$; $t=2,49$, $p \leq 0,01$). В свою чергу, студенти вірогідно переважають професіоналів, зайнятих у цій сфері, за компонентами «Конгруентність власних почуттів» ($11,81 \pm 0,55$ та $9,95 \pm 0,68$; $t=2,13$, $p \leq 0,05$) та «Інтеграція суперечностей» ($11,24 \pm 0,72$ та $9,18 \pm 0,65$; $t=2,12$, $p \leq 0,05$). Отже, студенти більш успішно відрізняють загальну суб'єктивну значущість різних життєвих контекстів від нав'язаних ззовні очікувань, що оцінюються у контексті їх відповідності власним прагненням та почуттям; більш ефективно інтегрують, співвідносячи до власних цінностей, думки, відчуття та досвід суперечливого характеру у власне «Я», сприймаючи їх як невід'ємну умову реальності. Професіонали виявляють більшу налаштованість на конструктивне ставлення до неспіху, врахування досвіду помилок, що дозволяє не втрачати зорієнтованість на подальші дії.

Вивчення складника самоуправління «Загальний життєвий стрес», зміст якого підкреслює значущість урахування суб'єктивного сприйняття ситуації у контексті вимог та ризиків, притаманних важким ситуаціям в цілому, та ситуаціям неуспіху зокрема, дозволило отримати результати, які доводять, що за компонентами «Подолання неуспіху» та «Орієнтація на дію в ситуації очікування успіху» у групі стажованих фахівців ГРС зафіксовані вірогідно більші ($12,38 \pm 0,96$ та $11,57 \pm 0,70$), на відміну від групи студентів ($10,07 \pm 0,61$ та $10,07 \pm 0,61$), показники, при $t=2,03$, $p \leq 0,05$ та $t=2,84$, $p \leq 0,01$ відповідно. Отже, професіонали з досвідом роботи у готельно-ресторанній індустрії виявляють більш істотну готовність до конструктивного розв'язання проблем у контексті вимог ситуації на ґрунті аналізу минулих помилок, разом із більш вираженою налаштованістю на їх успішне вирішення, незважаючи на наявні перешкоди та певні ризики.

Висновки з проведеного дослідження.

Встановлено, що студенти, які завершують навчання за спеціальністю «Готельно-ресторанна справа», так як і фахівці з досвідом професійної діяльності у названій сфері,

характеризуються своєрідністю вияву компонентів самоуправління в усіх його складових. Якісна інтерпретація результатів вивчення компонентів самоуправління за такими його складниками як «Саморегуляція», «Самоконтроль», «Розвиток волі», «Чутливість до себе» та «Переживання загального життєвого стресу» свідчить, що для студентів більш характерною є відповідність поставленої ними значущої мети змісту власного «Я», особистісним бажанням і потребам; більш розвинута здатність долати тривогу та підтримувати орієнтацію на мету у стресових ситуаціях, що поєднується із готовністю до здійснення діяльності без прогнозування вірогідності ризиків та негативних наслідків; менша спроможність фокусуватися на досягненні мети, не відволікаючись на побічні подразники. Ці досліджувані з більшим успіхом оцінюють суб'єктивну значущість варіативних життєвих контекстів та відрізняють їх від нав'язаних оточенням очікувань, співвідносячи з власними настановами, а також, більш успішно інтегрують думки, прагнення й досвід переживання подій суперечливого характеру у власне «Я», відповідно до власної системи цінностей. Спеціалісти із досвідом професійної діяльності є більш здатними до збереження позитивного настрою та оптимального рівня мотивації при реалізації нетворчих завдань за шаблонними зразками й сконцентрованою власною активністю на їх якісному виконанні; більш спроможними до конструювання плану дій, системи цілей і засобів їх досягнення разом із прогнозуванням можливих труднощів та передбаченням шляхів їх розв'язання; а також, до самостимуляції активності й енергійності в процесі переходу від наміру до дії та її здійснення. Представники цієї групи виявляють більш конструктивне ставлення до ситуацій неуспіху, більшу готовність до врахування досвіду та власних помилок і збереження налаштованості на подальші дії разом із більш вираженою готовністю до конструктивного розв'язання труднощів, відповідно до змісту та вимог наявної ситуації, що поєднується із орієнтацією на успіх у вирішенні виконуваних завдань, їх успішне вирішення, усупереч можливим ризикам та перешкодам. Отже, як студенти, так і стажовані професіонали у сфері ГРС виявляють певну незбалансованість системи самоуправління, що окреслює перспективи подальших досліджень, котрі полягають у створенні та специфікації програми психологічного супроводу професійної підготовки фахівців готельно-ресторанної індустрії та апробації її ефективності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балахтар В. В. Соціально-психологічні особливості самореалізації як професійно-особистісного новоутворення становлення особистості фахівців з соціальної роботи. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. IX, Вип. 11. С. 5–15. URL: <http://appsychology.org.ua/index.php/ua/> (дата звернення: 10.12. 2021).
2. Волуйко О. М. Психологічні чинники готовності поліцейських до інновацій у діяльності Національної поліції України : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2019. 23 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/> (дата звернення: 10.01. 2022).
3. Іванова О. А. Форми прояву активної професійної позиції фахівців сфери послуг. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія*. 2019. № 1. С. 131–137. DOI: 10.32342/2522-4115-2019-1-17-17
4. Колобанов А. С. Развитие способности к самоуправлению деятельностью у студентов – будущих педагогов : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Шуя, 2015. 222 с. URL: <https://www.nngasu.ru/science/> (дата звернення: 17.01.2022)
5. Митина О. В., Рассказова Е. И. Методика исследования самоуправления Ю. Куля и А. Фурмана: психометрические характеристики русскоязычной версии. *Психологический журнал*. 2019. Т. 40, № 2. С. 111–127. DOI: 10.31857/S020595920004061-3
6. Пивоварчик І. М., Пухкан І. В. Особливості саморегуляції особистості в сучасних умовах. *Науковий огляд*. 2021. Т. 2, № 74. С. 53–62. URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal> (дата звернення: 12.01.2022).
7. Johnson K. R., Park S. Mindfulness training for tourism and hospitality frontline employees. *Industrial and Commercial Training*. 2020. Vol. 52, № 4. P. 185–193. <https://doi.org/10.1108/ICT-10-2019-0095>
8. Kostynets V., Kostynets Iu., Korneyev M., Nebaba N, Sopin E. (2020). Development of internal tourism and hospitality in Ukraine. *Tourism and Travelling*. 2020. Vol. 3, № 1. P. 25–33. DOI: 10.21511/tt.3(1).2022.04
9. Kuhl J., Fuhrman A. Decomposing self-regulation and self-control: The Volitional Components Inventory. *Motivation and self-regulation across the life span I* Eds. J. Heckhausen, C. Dweck. N. Y., NY, US : Cambridge University Press, 1998. P. 15–49. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511527869.003>
10. Wang X., Wen X., Paşamehmetoğlu A., Guchait P. Hospitality employee's mindfulness and its impact on creativity and customer satisfaction: The moderating role of organizational error tolerance. *International Journal of Hospitality Management*. 2021. Vol. 94. Article 102846. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102846>
11. Wang Z., Xie Y. Authentic leadership and employees' emotional labour in the hospitality industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. 2018. Vol. 32, № 2. P. 797–814. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-12-2018-0952>

ОБРАЗ ТІЛА У ПСИХОДИНАМІЦІ НАРЦИСИЧНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ

BODY IMAGE IN THE PSYCHODYNAMICS OF NARCISSISTIC SELF-REGULATION

У статті здійснено теоретичний аналіз формування образу тіла у психодинаміці нарцисичної саморегуляції особистості. Виявлено, що нарцисична саморегуляція як фундаментальний механізм формування уявленя про Я та самоцінності особи, виконує функцію кристалізації тілесного Я-образу, інтегрованого в загальну несуперечливу структуру самоусвідомлення. Цілісно-доладне Я містить нероздільні тілесно-психічні характеристики, що ідентифікуються та набувають специфічності у процесі онтогенетичної диференціації «Я/середовище» та «Я/Інші». У статті деталізовано етапи формування здорового нарцисизму та адекватного уявлення про власне тіло від первинного аутистичного нарцисизму до сформованої нарцисичної саморегуляції, детермінованої досвідом об'єктних стосунків. Доведено, що саме через дисфункційність нарцисичної саморегуляції можна спостерігати ставлення до тіла як об'єкту стороннього, об'єкту в якого можна катектувати незадоволення собою, слабкість Я, зроби́ти осередком відцепленої грандіозності, об'єктом турботи та самозвеличення. У більш деструктивній нарцисичній динаміці відбувається зміна ментальних репрезентацій образу тіла у посиленій дисоціації від дійсних фізичних параметрів та використання тіла як інструменту зниження напруги від дефіциту самоцінності. Така дисфункційність може маніфестуватись у двох напрямках: від підтримування міфу тотальної особистісної неспроможності, до гіперкатектованого самолюбвання, викривленої фетишизації уявляючої досконалості, що відіграє роль відвернення уваги від глибокої самоцінності пустки.

Ключові слова: нарцисизм, нарцисична саморегуляція, образ тіла, психодинамічна теорія, самодинамізм, об'єктні стосунки, самоцінність.

The theoretical analysis of body image formation in psychodynamics of narcissistic self-regulation carries out in the article. The narcissistic self-regulation is a fundamental mechanism of formation of the coordinated ideas about personal self-structure in general and self-worth in particular. The narcissistic self-regulation performs the function of crystallization of the body image, integrated into the general consistent structure of self-awareness. The integral self-sufficient Self contains inseparable bodily and mental characteristics that are identified and acquire specificity in the process of ontogenetic differentiation of «my Self and the environment» and «my Self and other people». The stages of formation of healthy narcissism and adequate representation of one's own body from primary autistic narcissism to the well-formed narcissistic self-regulation, determined by the experience of object relations and interaction with the world in the formation of body image and physical identity details the actual article. Due to the dysfunction of narcissistic self-regulation one can observe the attitude to the personal body as an unfamiliar object, an object oversaturated with grandeur, the object of care and groundless self-aggrandizement. The destructive narcissistic dynamics manifests a change in mental representations of body image in enhanced dissociation from the actual physical parameters and the use of the body as a tool to reduce stress from self-esteem deficit. The mentioned dysfunction can be simplified in two ways: from maintaining the myth of total personal incapacity, to hypercatechite self-admiration, distorted fetishization of imaginary perfection, which diverts the attention from the deep self-worthless wasteland.

Key words: narcissism, narcissistic self-regulation, body image, psychodynamic theory, self-dynamism, object relations, self-worth.

УДК 159.964:616.89
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.18>

Клименко М.Р.

доктор філософії з психології,
асистент кафедри теоретичної
та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Вступ. Персональний стосунок із власним тілом, відображення його образу у конструктивній рефлексивній цілісності індивідуального Я займає важливу нішу у теоретичних та прикладних дослідженнях в межах психодинамічної парадигми, зокрема у категоріях нарцисизму із тенденцією до більш конструктивних та деструктивних виявів. Сучасне індивідуалізоване суспільство, його домінуюче образний спосіб мислення продукує специфічний стосунок до власного тіла, що набуває яскравих тенденцій самолюбвання та самодемонстрування.

Нарцисична саморегуляція, що є безпосередньою функцією Я у підтримуванні узгодженості його образу, досліджується науковцями від часів формування класичних психодинамічних концепцій, їх трансформації й до зараз: нарцисизм як форма нормального розвитку самоцінності особистості, що може набувати форми пато-

логічного лібідозного гіпернасичення через досвід нарцисичної депривації в психічному онтогенезі (О. Ранк, 1911, 1914) [9; 17]; нарцисизм як «габаритний» психологічний стан, що може проявлятися у нормальних рисах особистості, або маніфестувати себе у патологічних формах, та нарцисизм у категоріях нормального руху лібідо (З. Фройд, 1914, 1930) [10; 11]; нарцисизм як спосіб саморегуляції та захисний механізм, що втримує цілісність Я-концепції індивіда (В. Райх, 1960) [8]; нарцисична саморегуляція як адаптативний спосіб підтримування самоцінності, організації Я у цілісну структуру із любов'ю до себе та задоволенні потреб у ідеалах, досягненнях, персональних сенсах (Х. Кохут, 1971) [4]; нарцисизм як градація самоцінності від норми до патології: спосіб саморегуляції, підтримування позитивного уявлення про себе, або патологічний набір особистісних рис, що є наслідком досвіду об'єктних стосунків

(О. Кернберг, 2000) [3]; нарцисичну саморегуляцію як спосіб підтримування інтегрованості Я та динамічну трансформацію самоцінності (Денеке Ф., Хільгеншток Б., 1989) [12]; нарцисизм як соціально детермінований конструкт, що містить своє осердя в потребі досягнень задля посилення позитивного самоствавлення, якого бракує (К. Морф, Ф. Родвальд, 2001; Фостер Дж., Кемпбелл У., 2003) [13; 16].

Проблема образу тіла у контексті персонального завжди розгортається у процесі осмислення функціонування нарцисичного Я, проте ще досі характеризується «сліпими плямами», неоднозначностями трактуванні, що потребують вивчення, аби доповнити актуальну психодинамічну теорію.

Образ тіла є категорією індивідуальної самосвідомості та формується у процесі трансформації нарцисизму особистості від архаїчних форм самозаглиблення та фокусу виключно на собі до просоціальних форм активності, базисно підтримуваних адекватною високою самооцінкою.

Мета. Дослідити механізм нарцисичної регуляції Я у кристалізації конструктивних чи деструктивних уявлень про власне тіло.

Результати. Нарцисична саморегуляція – фундаментальний регуляційний механізм Я, що скеровує свою активну діяльність на підтримання психодинамічної послідовності, психічної неперервності Я у континуумі життєвих змін та розвитку, позитивного уявлення про себе, переживання власної цінності, цілісності та ідентичності, зокрема і тілесної.

Поняття Я у статті окреслено в ґатунку його розуміння науковцями та психотерапевтами-практиками напрямків Я-психології (Self-psychology) [4] та теорії об'єктних стосунків (Object relations theory) [3], де феномен Я набуває особливих акцентів. Я визначається психічною структурою, що утворюється через контакт із Я-об'єктами, є сумою динамічного несвідомого та усвідомлюваних аспектів Я-образу та Я-репрезентацій у множині трансформацій та формуванні здорової самоцінності [3; 4]. Х. Кохут наголошує на його багатогранності та глибинності, де є Я всією реальністю буття індивіда. Важливо вказати, що, зокрема, в теорії Я-психології на рівні використовуються терміни «Я» та «Самість» [4]. У актуальній праці послуговуємось терміном «Я», допасовуючи наукову інтуїцію, що працює у категоріях психодинамічного мислення, до семантичної однозначності у межах української мови.

Конструкт Я – віддзеркалення цілісної структури особистості. Я – це самодина-

мізм, що в визначаннях теорії Я-психології та теорії об'єктних стосунків, є нарцисичним апріорі. Ефективно функціонуюча база архаїчно-вкорінена у структуру Я функціональними зв'язками нарцисична саморегуляція може ініціювати збереження узгодженості частин Я у гармонійній цілісності та запевнятиме про зріле бачення себе, прийняття та узгодження дихотомій типу: потенційних можливостей та обмежень, персональної сили та слабкості, краси тіла та його неспроможностей зокрема.

Оскільки Я особистості містить актуально усвідомлювану та дочасно несвідому інформацію про особистість, то дослідження Я можна здійснювати через Его [4]. Его репрезентує Я у реальному світі. Частину усвідомлюваної дійсності, що підлягає дослідженню можна розділити на три базові аспекти:

1) *когнітивний аспект*: усі усвідомлювані спогади, думки, фантазії, які мають стосунок до власної особи (когнітивна оцінка власної самодостатності, оцінка тіла в категоріях функціональності);

2) *афективний аспект*: емоційно-оцінкове ставлення до себе та Я-репрезентацій (самооцінювання в категорія «задоволення/незадоволення», емоційна валідація задоволеності тілом зокрема);

3) *поведінковий аспект*: дії, що об'єктивізують переживання власної цінності, досвіду об'єктних відносин у реальній дійсності, що стає проєктивним простором для їх відтворення (у стосунку тіла – вчинки, що є наслідком усвідомлення міри цінності тіла, можливостей та обмежень, рівень реалістичного прийняття якого впливатиме на вибудовування контакту із оточуючими та світом).

Нарцисична саморегуляція консолідує уявлення про себе, конструювання свого унікального життєвого стилю. Те ж саме у категоріях уявлення про тіло.

Тіло – провідне знаряддя безпосереднього контакту особи з оточуючим світом, самопрезентація. Це не просто знаряддя, а уся матеріальна загушеність буття індивіда, опредметненість його психіки. Образ тіла – суб'єктивний психічно-просторовий образ Я, яке має протяжність, фізичні характеристики, межі та можливості до втілення активності [14].

Тіло та психічне невіддільні одне від одного. Категорія «тілесність» є психічним відображення тілесних реакцій та формується від народження людини. Освоюючи власне тіло вишліфовується самосвідомість, спроможність бути активним суб'єктом життєтворчості, освоюються способи взаємодії зі світом та оточуючими. Тілесні

особливості різних людей можуть окреслювати специфічний напрямок самореалізації, переживання цінностей існування, що розгортаються у вимірі індивідуального простору [6]. Саме слово «втілення» – щось повинно набути безпосереднього тілесного образу – часто описує реалізацію цінностей та можливостей особи із наголосом на важливість їх перетворення у фізичну категорію, набуватимуть предметних ознак, що визначатимуть екзистенційну вершину їх здійснення [5; 6]. Так і самоцінність Я втрачатиме важливу ознаку предметності, якщо описуватиме лише ментальні особливості особи, визначаючи тілу місце «не надто важливого доповнення» [5]. В будь-якому випадку «безконтактна щодо самого себе» тілесність вражатиметься у неспроможності нормально окреслити власні фізичні можливості (розмитість фізичних рамок може супроводжуватись недостатнім розумінням рамок психологічних), виникненням «побічних тілесних ефектів» – спроби дистанціюватись від небажаних негативних компонентів особистості, і в результаті глибокого нерозуміння власного тіла може розврушитись тенденція пояснювати будь-які життєві неспроможності в категоріях безсилля виключно лише в категорія того ж тіла.

Можна трансформувати тезу М. Бубера, яка прорікає, що нарцисична особа ставиться до оточуючих як до об'єктів, а не рівних собі, так: дисфункційна нарцисична саморегуляція продукує ставлення до свого тіла не як до частини цілісного гомогенного та багатогранного Я, а як до об'єкту в якого можна катектувати неймовірної сили незадоволення собою, або ж зробити осередком відщепленої грандіозності, об'єктом гіпертурботи та самозвеличення [2].

Очевидно, що ефективно функціонуюча нарцисична саморегуляція повинна скеровувати регуляційний вплив на підтримання сили Я щодо прийняття особливостей власного тіла. Сильне Я володіє також конструктивним рівнем особистісної грандіозності: маніфестації конструктивної грандіозності є здоровим нарцисизмом, що протиставляється патологічним формам безпідставної «самозакоханості». Здорова особистісна грандіозність робить можливим розгортати власний потенціал: ставити та досягати цілі, відчувати волю до самоздійснення [4]. У дослідженнях Ф. Денеке та Б. Хільгенштока бачимо, що безсиле Я потерпає від стійкого самознецінення, займаючи зокрема позицію дистанційованості від власного тіла, або ж використовує його як інструмент досягнення психологічних та матеріальних цілей [12].

Нарцисична динаміка (формування нарцисизму) зазвичай проходить декілька етапів. Серед психічних трансформацій важливе місце посідають зміни у сприйнятті тіла. Об'єднуючи взаємодоповнюючі психодинамічні концепції [3; 4; 8; 11; 14; 17] в одну послідовну структуру можемо виокремити такі етапи:

1. Етап аутистичного нарцисизму: первинно біологічне пристосування у перший місяць після народження, відсутність будь-якої ідентифікації об'єктів Я, неспецифічність тілесних реакцій у взаємодії з оточенням [11; 17].

2. Етап первинного злиття: першопочаткове нарцисичне розширення, що не передбачає рамок індивідуального Я дитини та об'єкту [17] (матері чи іншої значущої особи, що в ранні періоди розвитку виконує функції опікуна) та триває орієнтовно до кризи трьох років. На цьому етапі сигнали від тіла сприймаються недиференційовано, межі «Я/інший» та «Я/світ» відсутні, тілесні реакції підпорядковуються принципу «задоволення/незадоволення» базальних потреб. Ідентифікація Я-об'єктів з наростаючою специфічністю та існує в категоріях насолоди Я. Етап характеризується гомогенним почуттям омніпотентності, рудименти якого ми можемо знайти у переживанні грандіозності зрілого віку, віри у власний вплив на світ та амбіційності.

Етап первинного злиття характеризується описаним З. Фрейдом, з натхнення Р. Роллана, «океанічним почуттям»: «Наше теперішнє відчуття власного Я – це лише дрібні рештки якогось значно охопнішого [...] відчуття, яке відповідало внутрішній пов'язаності Я із навколишнім світом» [11, с. 21]. Описаний стан – стан первинного архаїчного нарцисизму, дифузного самоусвідомлення та такого ж відчуття контролю над зовнішніми обставинами. Інформація із сенсорних систем тіла ускладнюється м'язовою активністю щодо формування первинних уявлень про власні межі – процес «згортання» нарцисизму у результаті виявлення оточуючих загроз. Прелімінарний нарцисизм грандіозний у своїй амбівалентності: замкнений на собі з одного боку, та пронизує оточуючий особу світ – з іншого; Я-образу як такого не існує, проте присутня елементарна тілесно-трансцендентна самоідентифікація [11].

3. Етап аутоеротичного нарцисизму (відокремлення): вихідна спроба автономії та відмежування від оточення. З. Фрейд називав цей період трансформації лібідо – «нарцисичне лібідо», або етап кристалізація «Я-лібідо». Я індивіда в цей час стає «резервуаром» лібідозної

напруги зосередженої на собі. Тіло стає об'єктом маніпуляцій, відбувається усвідомлення його ролі у отримванні задоволення. Можемо також назвати цей етап «активний соматичний нарцисизм», адже нарешті диференційоване від світу тіло стає первинним щодо психічного комплікації: дослідження тіла «замкненого на власному існуванні» стає поштовхом до ускладнення внутрішньої психічної структури [4; 10; 11]. Завершується етап «активного соматичного нарцисизму» почуттям відокремленості та первинної спроможності самозадоволення з імпліцитним утвердження принципу реальності. Специфіка етапу аутоеротичного нарцисизму порівняно із попереднім є у активізації ролі індивіда у розрізненні власних рамок, включення цілеспрямованих маніпуляцій щодо зниження напруги від незадоволення.

4. Етап перетворення нарцисичного симбіозу з Я-об'єктом у взаємодію (від подібності до віддзеркалення): предмети нарцисичної «гордості» дитини демонструються оточуючим для отримання визнання; Я-об'єкти спочатку оцінюються максимально подібними, образ власного тіла ускладнюється аналізом схожості з значущими оточуючими. Ускладнення когнітивних функцій індивіда дає змогу ідентифікувати важливі відмінності між Я та Я-об'єктами [3]. Відокремлений Я-об'єкт стає дзеркалом грандіозності дитини. Ключовим стає емпатійний контакт із дитиною щодо утвердження змоги «витримати свою інакшість». Згодом нарцисична радість дитини та визнання з боку оточуючих (матері та інших важливих об'єктів) зміцнюють її самооцінку, роблять реакції вибірковими та спрямованими у більш реалістичному напрямку; етап нарцисичного віддзеркалення характеризується ексгібіцістичними тенденціями прояву грандіозності Я, а потреба в отриманні уваги може стосуватись і демонстрації власного тіла – фізичної спроможності (тож тіло може бути інструментом демонстрації фантазійної грандіозності, яка згодом, за допомогою адекватного прийняття з боку важливих оточуючих, може інтерналізуватись у більш об'єктивне сприйняття себе, зокрема через усвідомлення реальних обмежень тіла із здатністю детоксикувати негативну оцінку себе та збереженням стрижня персональної значущості) [3; 4; 14].

Брак емпатичного співпереживання, висміювання грандіозності (зокрема фізичної спроможності) і, загалом, те, як про тіло дитини відгукуються батьки чи значущі опікуни, які мовленнєві звороти вживають для опису, формують інтроєктовані конструкти

самооцінки тіла дитиною, стратегію індивідуального нарративу історії про «моє тіло».

5. Етап ідентифікації (ідеалізація об'єктів із збереженням меж індивідуального Я): нарцисичне розширення особистості дитини через ідеалізацію батьків чи значущих дорослих; переживання грандіозності Я піддається трансферу і в такому випадку підкріплення цінності дитини відбувається у стосунку з ідеалізованими дорослими, що визнаються абсолютними авторитетами та ідеально сильними; згодом спостереження за реалістичною невесільністю значущих дорослих в різноманітних життєвих ситуаціях супроводжується помірним розчаруванням у їх авторитеті та формуванням вже більш об'єктивного бачення не лише власного Я, але і оточуючих з рівномірною нейтралізацією завищених очікувань. Етап вторинного нарцисичного злиття зазвичай є також амбівалентним у своїй природі: вивищення авторитету іншої особи може супроводжуватись витісненим почуттям заздрості. Почуття заздрості нейтралізується з проходженням етапу вторинного злиття у конструктивній формі [4; 17]. У випадку непомірної сили нарцисичних фрустрацій заздрість до іншого драматичним чином трансформує ідеалізацію іншого в його знецінення, зокрема це може виявлятися і у стосунку до тіла близьких партнерів у дорослому віці: зовнішність іншої особи (часто це новий значущий об'єкт у дорослому віці) для людини із нарцисичною травмою чи пережитою значною нарцисичною фрустрацією може бути недосяжним еталоном краси в один момент та zarazом гидкої потворності у інший – це стереотипний нарцисичний маятник порушених об'єктних стосунків та сприйняття зовнішності оточуючих осіб [1]. При порушенні проходження попереднього етапу нарцисичного віддзеркалювання такий нарцисичний маятник буде характеризувати таке ставлення до власного тіла: гіпертурбота та підсилення фантазійних уявлень про свою фізичну досконалість по одну сторону, і неймовірний страх зустрітись із власною фізичною недосконалістю – по іншу. Та ці етапи взаємопов'язані, описують комплексну нарцисичну проблематику. Вказаний етап є сенситивним щодо інтеграції уявлень про себе та значущих об'єктів, Я-ідеалу (зокрема ідеалу образу тіла) як підструктури Супер-Его.

6. Сформованість нарцисичної саморегуляції передбачає: поєднання інтрапсихічних структур у цілісному динамічному функціонуванні Я, формування реалістичної високої самооцінки, переживання самоефективності та довіри до себе, спроможність витримувати нарцисичні фрустрації

без значної загрози цілісності Я, спроможність формувати та підтримувати тривалі глибокі стосунки [15]. Інтегрована організація Я-системи передбачає позитивну коноцiю власного тіла у реалістичних фреймах та потенціях трансформації.

Етапи психодинаміки від 3-го по 5-тий відбуваються орієнтовно протягом формування структури Я, що завершується кристалізацією інтегрованого в Я-структуру Супер-Его, як найбільш зрілої психічної інстанції, що втілюватиме спроможність здійснювати морально-вольову активність, обирати персональні життєві цілі та смисли, робити самооцінювання [8; 11; 17].

Відштовхуючись від конструктивної стратегії формування нарцисизму дорослої особи, припускаємо такі особливості порушення тілесного образу Я у випадку дисфункції нарцисичної саморегуляції (за умови порушень у об'єктних відносинах, зокрема: образ тіла може протистояти цілісному баченню себе; проблеми з тілом стають виправданням неуспішності особи; надмірна турбота про тіло стає способом посилення Я (самолюбубання). Демонстрування себе набиратиме вигляду компенсації, хоч людина може не почуватись так «ідеально» всередині, адже існує неприйняття себе; отримування нарцисичної користі від захворювання (заповнення пустки турботою ззовні, регресією, інфантильністю); переключенням уваги з внутрішньої тривоги на зовнішнє тілесне представництво Я.

Яскрава дисфункція нарцисичної саморегуляції може бути детермінованою досвідом об'єктних стосунків особи: непомірного рівня нарцисичними фрустраціям, що ставили під сумнів цінність Я ще в час дитинства. Непослідовні взаємини із значущими об'єктами, що виражались в емоційній холодності у ставленні до дитини, відсутності визнання та любові, гострій конкуренції, або ж надмірній турботі (дитина як об'єкт трансферу високої актуальної тривоги опікунів) стимулюють порушення саморегуляції, що буде компенсувати себе у дорослих стосунках та викривлюватиме Я-образ, відповідно до потреби [3; 4; 8; 15].

Натомість здорове нарцисично катектоване Я містить нероздільні тілесно-психічні характеристики, та буде відображати також і здорову любов до себе, любов до власного тіла з його можливостями та обмеженнями [14; 15].

У випадку дисфункційної нарцисичної саморегуляції Ф. Денеке та Б. Хільгешток звертає особливу увагу на такі тілесні вияви зрушень як нарцисична користь від захворювання та іпохондричний захист від

тривоги: неспроможність пережити тривогу щодо можливості виникнення тілесного захворювання та використання тілесних недоліків щодо пояснення власної неуспішності [12]. В такому випадку може відбуватись виокремлення образу тіла із загальної Я-концепції. Ж. Ліповецькі пропонує поняття «психологічне тіло», що добре відображає відстороненість образу тіла (у більш дисфункційному нарцисизмі) від реальних фізичних особливостей людини [7]. Припускаємо, що нарцисична слабкість Я може не тільки пояснювати «проблемою в тілі» загальне переживання низької самоцінності та брак любові до себе, але й обирати стратегію гіперкатексису тіла із аналогічним переведенням самоцінності фокусу на фрагмент образу Я – уявлення про тіло. Тіло стає об'єктом маніпуляцій в цілях досягнення ідеалу. Ідеал Я стає ідеалом тіла, проте залишається недосяжним проектом. Тож лібідинальний катексис, що міг бути скерованим до об'єктів лібідо скеровується на тілесне представництво Я. В такому випадку тілесна нарцисична фасадність (самолюбубання), у вигляді надмірної турботи про тіло, стає способом посилення Я. Вказане тілесне самоутвердження потенційно набиратиме вигляд інфантильного відступу до більш архаїчних форм нарцисичних переживань, продуковане частково витісненим, частково об'єктивізованим у реальності неприйняттям себе.

Висновки. Нарцисична саморегуляція – психодинамічний механізм підтримання цінності та цілісності Я, інтеграції об'єкт-репрезентацій у холистичну та всеохоплюючу систему самоусвідомлення. Образ тіла, у випадку більшої дисфункції нарцисичної саморегуляції, може існувати дисоційовано від реалістичних фізичних параметрів та використовуватись як специфічний інструмент зниження напруги від дефіциту актуально самоцінності особи та маніфестуватись у двох напрямках: іпохондричній одержимості власними тілесними недоліками, що ревно використовуються для створення та підтримання міфу загальної неадекватності особистості (виправдування неуспішності, катексис тривоги через низьку самоцінність у зовнішні недоліки та тісні бар'єри); фетишизації тілесної досконалості Я.

Негативний тілесний образ – продукт проблеми у ідентифікації власної унікальної автентичності, неприйняття багатогранності Я через досвід нарцисичних фрустрацій, що не дали змогу сформуватись самоцінюванню. Фетишизований тілесний образ – ще один спосіб справитись із самоцінності

ним дефіцитом за допомогою педантичного маніпулювання тілом, переслідування недосяжного Я-ідеалу. Як в негативному так і фетишизованому тілесному образі тривога, продукована низькою самоцінністю стає більш зрозумілою. В будь-якому випадку тіло також зберігає свою недосконалість, яку не хочеться приймати, проте хочеться перемогти. Тож у результаті самоціннісного браку використовуються специфічні нарцисичних захисти у яких ідеалізовані аспекти особистості зберігаються, а її обмеження заперечуються [18].

Більш ефективно функціонуюча нарцисична саморегуляція сприяє конструюванню ціліснішого образу Я. Натомість брак здорової любові до себе, адекватного самоцінування роблять образ тіла відгомонам, чи то ехом незадоволеності собою і, як наслідок, тіло може потерпати від надмірної катектації лібідо в турботу про власний фізичний образ у слідуванні за недосяжним ідеалом, або ж бути «контейнером» неуспішності, способом пояснити власну неспроможність та віднайти об'єктивну причину даремності, «втїлити» її і таким чином виправдати себе у власних очах. **Перспективою подальших наукових розвідок** є емпіричне вивчення питання образу тіла у структурі нарцисичної саморегуляції. Зокрема дійсним та можливим до дослідженням може бути вивчення способів сприйняття власних фізичних властивостей у залежності від типу функціонування нарцисичної регуляції Я.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрееску Ф. Маскировка травмы при помощи фетишизированного образа тела: агрессивная образность и пластическая хирургия. *Теория моды: одежда, тело, культура*. 2014. № 3. С. 129–151.
2. Бубер М. Проблема человека. Киев : Ника-Центр, 1998. 96 с.
3. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства. Стратегии психотерапии. Москва : Класс, 2000. 464 с.
4. Кохут, Х. Анализ самости. Системный подход к лечению нарциссических нарушений личности. Москва : Когито-Центр, 2003. 368 с.
5. Лэнгле А. Грандиозное одиночество. Нарциссизм как атропологически экзистенциальный феномен. *Московский психотерапевтический журнал*. 2002. № 2. С. 34–58.
6. Лэнгле А. Самость во плоти. Экзистенция и психосоматика. *Консультативная психология и психотерапия*. 2015. № 1. С. 7–69.
7. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме. СПб. : Владимир Даль, 2001. 336 с.
8. Райх В. Характероанализ. Москва : Когито-Центр, 2006. 367 с.
9. Ранк О. Миф о рождении героя. Москва : «Рефл-бук», 1997. 252 с.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ. Москва : Азбука, 2017. 443 с.
11. Фрейд З. Невпокой в культуре. Львів : Апріорі, 2021. 120 с.
12. Deneke F.-W., B. Hilgenstock. Das Narzissmusinventar. Bern : Hans Huber, 1989. 84 p.
13. Foster J. D., Campbell W. K. Individual differences in narcissism: Inflated Self-views across the lifespan and around the world. *Journal of Research in Personality*. 2003. Vol. 37. № 6. P. 469–486.
14. Jackson L., Ervin K., Hodge C. Narcissism and body image. *Journal of Research in Personality*. 1992. Vol. 26. № 4. P. 357–370.
15. Klymenko M. Types of narcissistic Self-regulation in the context of personal fulfillment. *Journal of Education Culture and Society*. 2019. Vol. 2. P. 85–103.
16. Morf C., Rhodewalt F. Unraveling the Paradoxes of Narcissism: A Dynamic Self-Regulatory Processing Mode. *Psychological Inquiry*. 2001a. № 12. P. 177–189.
17. Rank O. The Double: A Psychoanalytic Study. The University of North Carolina Press, 2009. 114 p.
18. Shaw J. Sexual aggression, Washington, D. C. : American Psychiatric Publishing, 1999. 360 p.

СУПРОВІД СІМ'Ї, ЯКА ВИХОВУЄ ДИТИНУ З ВІДХИЛЕННЯМИ У РОЗВИТКУ SUPPORT OF A FAMILY RAISING A CHILD WITH DEVELOPMENTAL DEVIATIONS

У роботі розглянуто проблему визначення основних напрямів реалізації корекційно-педагогічної роботи з батьками які виховують дитину з вадами психофізичного розвитку. Розглянути сучасні прийоми та заходи роботи з сім'єю, яка виховує малюка з порушенням у розвитку; визначені основні складові індивідуалізованої програми навчання дітей раннього віку з обмеженими можливостями. Індивідуалізована програма корекційного навчання дитини з обмеженими можливостями передбачала формування інтересу до дорослих та потреби в спілкуванні з ними; формування здібності до предметної діяльності, яка сприяє розвитку орієнтування дитини що до форми, коліру та розміру предметів, а також дозволяє оволодіти маніпуляційними діями з ними; застосування адекватних прийомів та заходів, що до розвитку і вдосконалення загальної і дрібної моторики у дітей раннього віку; формування передумов до реалізації ігрової та продуктивної видів психічної діяльності у малюка відповідно до вихідного стану його психомоторного та перцептивно-когнітивного розвитку; корекційне навчання, що до розвитку розуміння мовлення та формування передумов для оволодіння дитиною активним мовленням; формування передумов засвоєння суспільного досвіду (сумісні дії за мімікою та жестами, по наслідуванню за зразком, за мовленнєвою інструкцією); створення передумов для засвоєння дитиною адаптативних прийомів взаємодії в групі для реалізації в подальшому інклюзивного навчання (соціалізація дітей з обмеженими можливостями). В роботі занотовано що основними напрямками корекційно-педагогічної роботи дефектолога з батьками, які виховують дітей раннього віку з обмеженими можливостями є розвиток адекватної позиції батьків по відношенню до особливостей психофізичного розвитку їх малюка, формування прихильності дитини до дорослого, спокійний і упевнений стиль сімейного виховання, створення ситуацій спільної діяльності, а також оволодіння членами родини прийомами та методами реалізації запропонованої корекційним педагогом адекватної індивідуальної програми розвитку дитини.

Ключові слова: супровід сім'ї, діти раннього віку, корекційна робота.

The problem of definition of the basic directions of realization of correctional and pedagogical work with parents bringing up the child with defects of psychophysical development is considered in work. To consider modern methods and measures of work with a family raising a child with developmental disabilities; identified the main components of an individualized program of education for young children with disabilities. The individualized program of correctional education of a child with disabilities provided for the formation of interest in adults and the need to communicate with them; formation of the ability to subject activity, which contributes to the development of the child's orientation to the shape, color and size of objects, as well as allows you to master the manipulative actions with them; application of adequate techniques and measures for the development and improvement of general and fine motor skills in young children; formation of prerequisites for the implementation of playful and productive mental activities in the child in accordance with the initial state of his psychomotor and perceptual-cognitive development; correctional training to the development of speech comprehension and the formation of prerequisites for the child's mastery of active speech; formation of preconditions for mastering social experience (joint actions on facial expressions and gestures, on imitation by example, on speech instruction); creation of preconditions for mastering by the child adaptive methods of interaction in group for realization in the further inclusive training (socialization of children with disabilities). The main areas of correctional and educational work of pathologists with parents who are raising young children with disabilities, is to develop an adequate position of parents in relation to the special needs of their child, the formation of attachment of the child to an adult, calm and confident style of upbringing, creating situations of joint activities as well as mastering the techniques of family members and methods of implementation of the proposed corrective adequate individual program of teacher development.

Key words: family support, young children, correctional work.

УДК 372.21+371.911+371.9

DOI [https://doi.org/10.32843/](https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.19)

2663-5208.2022.35.19

Ковиліна В.Г.

к. пед. н., доцент,

доцент кафедри сімейної

та спеціальної педагогіки і психології

ДЗ «Південноукраїнський національний

педагогічний університет імені

К. Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Вельми актуальним, але не достатньо реалізованим науковим напрямом подальшої розробки проблеми корекційно-педагогічної роботи з батьками малюка з вадами психофізичного розвитку є впровадження теоретико-методологічних засад надання своєчасної медико-психолого-педагогічної допомоги дітям раннього віку з наслідками перинатального ураження мозку та сім'ї, яка виховує таких дітей.

Аналіз останніх публікацій. Проблема психолого-педагогічного супроводу сім'ї, яка має дитину з обмеженими можливос-

тями постає що на далі гостріше, бо численність дітей з вадами психофізичного розвитку продовжує зростати, а багато питань впровадження прийомів корекційно-педагогічної роботи в таких сім'ях залишається невирішеними [2; 3].

Метою даного дослідження стало визначення основних напрямів реалізації корекційно-педагогічної роботи з батьками які виховують дитину з вадами психофізичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення вище зазначеної мети нами було окреслено такі основні завдання:

1) розглянути сучасні прийоми та заходи роботи з батьками які виховують дітей з вадами психофізичного розвитку;

2) визначити основні складові індивідуалізованої програми навчання дітей раннього віку з обмеженими можливостями.

Починаючи корекційно-педагогічну роботу, фахівець планує реалізацію корекційних заходів в таких основних напрямках: 1) використання сучасних прийомів та заходів роботи з батьками з врахуванням своєрідних особливостей родинних відносин та стилю виховання в сім'ї; 2) розробка індивідуальної програми навчання дитини з врахуванням ступеню порушень її психофізичного розвитку.

Основний зміст орієнтованих на сім'ю заходів роботи з батьками які мають дітей з вадами психофізичного розвитку:

1) створення у батьків усвідомленого уявлення про особливості та своєрідність індивідуального розвитку дитини з наслідками перинатального ураження мозку;

2) формування фахівцем при роботі з сім'єю адекватного родинного відношення батьків та близьких до дитини, яка має відхилення від нормативних траєкторій психофізичного розвитку;

3) реалізація заходів для оволодіння батьками інноваційними корекційно-педагогічними технологіями, а також навичками організації наочно-ігрової діяльності з дитиною раннього віку з порушеннями психофізичного розвитку;

4) формування фахівцем в сім'ях дітей з обмеженими можливостями упевненого та активного стилю батьківського виховання з врахуванням індивідуальних можливостей дитини для оптимізації її психофізичного розвитку та габілітації, а також для створення комфортної психологічної атмосфери в родині.

Індивідуалізована програма корекційного навчання дитини з обмеженими можливостями передбачає:

1) формування інтересу до дорослих та потреби в спілкуванні з ними;

2) формування здібності до предметної діяльності, яка сприяє розвитку орієнтування дитини що до форми, коліру та розміру предметів, а також дозволяє оволодіти маніпуляційними діями з ними;

3) застосування адекватних прийомів та заходів, що до розвитку і вдосконалення загальної і дрібної моторики у дітей раннього віку;

4) формування передумов до реалізації ігрової та продуктивної видів психічної діяльності у малюка відповідно до вихідного стану його психомоторного та перцептивно-когнітивного розвитку;

5) корекційне навчання, що до розвитку розуміння мовлення та формування передумов для оволодіння дитиною активним мовленням;

6) формування передумов засвоєння суспільного досвіду (сумісні дії за мімікою та жестми, по наслідуванню за зразком, за мовленнєвою інструкцією);

7) створення передумов для засвоєння дитиною адаптативних прийомів взаємодії в групі для реалізації в подальшому інклюзивного навчання (соціалізація дітей з обмеженими можливостями).

Основний зміст корекційно-педагогічної роботи фахівця з сім'єю спрямовано перш за все на формування адекватного відношення батьків до дитини, що народжена з вадами психофізичного розвитку, яке має бути побудовано на підставі своєчасного усвідомлення родинною своєрідної ситуації в сім'ї.

Розглянемо роботу фахівця з формування адекватної позиції близьких дорослих по відношенню до дитини з наслідками перинатального ураження мозку з врахуванням індивідуальних особливостей її розвитку.

Як правило, батьки, що виховують дитину раннього віку з порушеннями психофізичного розвитку не мають змоги визначити дійсний стан вищих психічних функцій розвитку своїх дітей, тобто рівень та ступень порушень їх психомоторного та перцептивно-когнітивного розвитку. Від так вони вибирають іграшки без урахування психофізичних можливостей та інтересу дитини, пропонують не відповідні рівню розвитку малюка форми спілкування з ним. А в тім відомо, що формування прихильності дитини до дорослого залежить від того, наскільки зміст дитячо-батьківського спілкування відповідає рівню розвитку комунікативної потреби у малюка. Зважаючи на це, корекційний педагог має формувати адекватну позицію близьких дорослих по відношенню до дитини з особливими потребами. Зазвичай, близькі дорослі, які мають дитину з вадами психофізичного розвитку, порівнюють її з іншими, здоровими дітьми, від так вони звертають увагу тільки на те, що їх малюк не може зробити, або на те, що відрізняє його від однолітків в гіршу сторону. За цих умов батьки, як правило мають певні міркування відносно провини малюка, та всі свої сили спрямовують на те, щоб він оволодів необхідними вміннями, які притаманні здоровій дитини. В наслідок того, що в сім'ї родичі не можуть об'єктивно оцінити стан психофізичного розвитку свого малюка, вони зазвичай підкреслюють саме його недоліки («Він не може грати, стрибати, він не

знає кольорів, форми предметів, не слухає казки, то що»). В наслідок цього у малюка формується неадекватне відношення до родичей та дорослих: діти як би не помічають дорослих; дають бурхливу негативну реакцію на їх зауваження; мають велике небажання виконувати те, що вимагають від них батьки; проявляють ознаки агресивності, негативного настрою та відхилення від нормативних форм поведінки.

Зважаючи на вищевикладене, фахівці мають окреслити для батьків визначену спеціалістами актуальну зону розвитку дитини і з позицій її усвідомлення сім'єю корекційний педагог має формувати у родичей уміння та навички спілкування та навчання дитини з обмеженими можливостями. Під час занять з батьками педагог акцентує увагу на врахування позитивних можливостей малюка і необхідність здійснення родичами психологічної підтримки дитини, іноді як би авансом. Корекційний педагог дає рекомендації батькам звертати свою увагу на будь які навіть незначні, досягнення своєї дитини. Він повинен сформулювати у батьків усвідомлення того, якими можуть бути максимальні досягнення малюка з вадами психофізичного розвитку та в яких напрямах слід для цього сумісно працювати.

Для оволодіння батьками прийомами корекційного навчання фахівці мають формувати у них навички спостереження та вміння взаємодії з дитиною в процесі наочно ігрової діяльності, що створює передумови для виникнення потреби в спілкуванні батьків зі своїми малюками. Перед педагогом стоїть завдання навчити батьків помічати появу будь яких нових ознак в психофізичному розвитку дитини і це стає можливим тільки завдяки щоденному спостереженню та спілкуванню з малюком, а також в результаті аналізу його психоемоційного стану, вчинків та поведінці в різних ситуаціях.

Робота корекційного педагога по навчанню батьків навикам спілкування з малюками, які мають вади психофізичного розвитку, здійснюється поетапно, а саме: по-перше, формування первинних навичок спостереження та взаємодії з малюками; по-друге, оволодіння навичками системного аналізу, виходячи з результатів своїх спостережень за дитиною; по-третє, оволодіння спроможністю дійти до необхідних висновків, що до подальшої оптимізації психофізичного розвитку малюка.

Для формування у батьків первинного навичку спостереження та взаємодії з малюком корекційний педагог може запропонувати ведення щоденника у родині, який бажано заповнювати всіма родичами в сім'ї.

При цьому, дефектолог звертає увагу на придбання малюком нових емоцій, жестів, умінь при організації наочно ігрової діяльності в сім'ї, а на далі, батьки вже починають самостійно помічати нові ознаки в психофізичному розвитку та поведінці дитини. Якщо спочатку родичі мають відповідати на певні конкретні запитання, які поставлені педагогом в щоденнику, то надалі батьки самостійно (через 1–2 місяця) постійно, без відповідних питань, продовжують занотовувати зміни в розвитку та поведінці дитини, що стає певним підґрунтям для подальшого вдосконалення нових вмінь та здобутків малюка.

Після придбання первинних навичок спостереження та взаємодії з малюками, які мають наслідки пренатального ураження мозку, педагог має навчити батьків не тільки помічати нові ознаки в психофізичному розвитку дитини, але й розуміти та усвідомлювати, що означає це придбання для малюка, тобто здійснювати системний аналіз своїх спостережень. Для цього фахівець пояснює можливу причину появи та значення тих чи інших нових вмінь у малюка до тих пір, поки батьки не будуть спроможні самостійно здійснювати аналіз, що до генезу нових придбань у дитини відповідно до здійсненого раннього корекційного втручання. За умови того, батьки зрозуміли та усвідомили, що кожне нове придбання малюка має своє обґрунтоване пояснення, перед педагогом постає завершальне завдання, а саме реалізувати навчання батьків самостійно робити висновки, щодо стану психофізичного розвитку своєї дитини на підставі системного аналізу.

На підставі засвоєних в сім'ї необхідних психологічних та педагогічних знань, батьки вже спроможні усвідомлювати, як саме відбувається розвиток дитини в даний термін онтогенезу, а це вельми важливо, оскільки родичі першими відмічають як позитивні так і негативні зміни в поведінці дітей і при необхідності своєчасно звертаються за допомогою до дефектолога. Це дуже важливо, оскільки батьки першими зможуть відмітити як позитивні, так і негативні зміни в поведінці дітей, і в останньому випадку за допомогою до дефектолога своєчасно змінити тактику та стратегію подальшого корекційного навчання. Крім того, на підставі спостереження за малюком в процесі наочно-ігрової діяльності, дорослі зможуть, надалі, за допомогою фахівця, оволодіти навичком оцінки рівня психофізичного розвитку дитини у співставленні з індивідуальними траєкторіями нормативного розвитку. Для цього педагог може запропонувати спеціальну літера-

туру, з якої батьки мали б змогу отримати знання про особливості психофізичного розвитку дитини ранньому онтогенезі [1, с. 89], а також про можливі психопатологічні порушення у дітей раннього віку.

Зміст роботи дефектолога з батьками також включає оволодіння ними навиків вербального «підключення» при взаємодіях зі своєю дитиною. Спочатку родичі мають помічати характер та інтонаційне забарвлення звуків, які вимовляє малюк, а потім і підхоплювати ці вербальні сигнали для взаємодії з дитиною, тобто повторювати їх за нею і розвивати в потрібному напрямі мовлення дитини. Надалі батьки, спостерігаючи за дитиною і пропонуючи різні варіанти невербальних і вербальних завдань, мають розвивати пізнавальну діяльність малюка на підставі його індивідуальних інтересів. Робота в цьому напрямі включає формування у малюка уявлень що до розміру предметів, їх колір, форму та текстуру і слід підкреслити, що ефективність роботи батьків в цьому напрямі буде підвищуватися за умови використання ігрових прийомів, які будуть цікавими та приємними, як для малюка так і для їх родичів. Крім того, така робота підводить близьких дорослих до необхідності пошуку причин можливої неадекватної поведінки малюка і запровадження заходів її подолання на підставі врахування індивідуальних особливостей своєї дитини.

При організації спілкування батьків з дитиною раннього віку, яка має вади психофізичного розвитку, корекційний педагог навчає родичів прийомам формування мотиваційно-потребної сфери дитини. Формування фахівцем передумов виникнення потреби в спілкуванні дорослих зі своїм малюком буде сприяти оволодіння батьками вмінням визначати «актуальну» зону розвитку дитини, тобто реальний рівень ступеню порушень перцептивно-когнітивних і психомоторних функцій у малюка. Батькам пояснюють важливість і значущість використання наочно-дієвих засобів корекційного навчання. Слід рекомендувати зменшити в сім'ї директивність поведінки батьків, гіперопікування, а в тім завжди знаходити те, за що можна похвалити дитину. Саме в умовах сім'ї реалізуються способи передачі суспільного досвіду дітям за наслідуванням, жестової інструкції, зразком, а також через сумісні та частково-сумісні взаємодії з дитиною.

Корекційний педагог має навчити батьків прийомам розвитку емоційної сфери дитини і для цього фахівець акцентує увагу батьків на зміну емоційних реакцій дитини у відповідь на афективні дії дорослого. Оскільки

емоційний контакт є основною умовою формування співпраці дорослого з дитиною слід використовувати різноманітні заходи для розвитку емоційної сфери малюка з застосуванням сумісної предметної діяльності на позитивному фоні настрою.

Педагог пояснює важливість емоційного контакту в психофізичному розвитку дитини, доцільність використання різних потішок, колисанок, віршів під час навчання ігровим діям і показує, як можна включати їх і в повсякденне спілкування з дитиною.

До прийомів, що дозволяють викликати у дитини раннього віку емоційний відгук та інтерес до взаємодій з дорослими відносяться наступні:

- тактильної дії (погладжування, поцілунки, притиснення до себе і так далі);
- емоційно-мовленнєві дії (зміна інтонації, висоти і модуляції голосу, ласкавий погляд і розмова, використання потішок, пісеньок, віршів, рухомі ігри з мовленнєвим супроводом і так далі);
- прийоми, що привертають увагу дитини та викликають її зацікавленість (чарівні мішечки, сюрпризні моменти, різні механічні іграшки, іграшки з музичним супроводом, з різними звуковими ефектами);
- мовленнєвий супровід предметних дій дитини, який є дуже ефективним вже після проведення декількох занять;
- прийоми заохочення малюка (похвала, можливість пограти з новою іграшкою, пригощання солодищами).

Впродовж всієї корекційно-педагогічної роботи з сім'єю фахівець формує у батьків адекватну позицію виховання дитини, як би ведучи від розгубленості, тривожності, туги, розчарування до планування подальшого життя і власних дій в пошуку способів вирішення виникаючих проблем виховання і розвитку дитини. Цьому будуть сприяти бесіди для батьків на індивідуальних заняттях з фахівцем, лекції, участь в тематичних «круглих столах» і обговорення виникаючих специфічних проблем виховання з іншими батьками. Крім того, педагог пояснює значення оптимальних сімейних відносин в розвитку і вихованні дитини з обмеженими можливостями. Фахівець звертає увагу батьків на те, що від психологічної атмосфери оточуючого сімейного середовища в значній мірі залежить успішність корекційного навчання їх дітей. У ранньому віці діти дуже чуйно реагують на будь-які зміни настрою, емоцій, поведінки дорослих, особливо з боку матері.

Головним завданням виховання проблемної дитини є її соціалізація в суспільстві, а відтак батькам слід усвідомити, що сім'я є маленькою його частиною. Тому

підтримка, допомога один одному в родині, сумісне обговорення проблемних питань, тобто нормальні сімейні взаємовідносини відіграють провідну роль в подоланні вторинних порушень в психофізичному розвитку аномальної дитини та сприяють успішній адаптації дитини в соціумі. Фахівець здійснює роз'яснювальну роботу зі всіма членами сім'ї, запрошує їх на корекційні заняття та залучає до сумісної взаємодії по формуванню адекватних форм поведінки, як в родині так і в різних ситуаційних умовах середовища.

На підставі первинного психолого-педагогічного обстеження дитини фахівець складає індивідуальну програму корекційно-розвиваючого навчання малюка і доводить до відома батьків що її реалізація неможлива без допомоги близьких родичів.

Висновки. Таким чином, основними напрямками корекційно-педагогічної роботи дефектолога з батьками, які виховують

дітей раннього віку з обмеженими можливостями є розвиток адекватної позиції батьків по відношенню до особливостей психофізичного розвитку їх малюка, формування прихильності дитини до дорослого, спокійний і упевнений стиль сімейного виховання, створення ситуацій спільної діяльності, а також оволодіння членами родини прийомами та методами реалізації запропонованої корекційним педагогом адекватної індивідуальної програми розвитку дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дегтяренко Т. В., Ковиліна В. Г. Психофізіологія раннього онтогенезу: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : УАІД «Рада», 2011. 328 с.
2. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание. Москва, 2021.
3. Мастюкова Е. М. Лечебная педагогика (ранний и дошкольный возраст). Москва, 2017.

ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙНОЇ ГОТОВОСТІ СТУДЕНТІВ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА

STUDY OF MOTIVATIVE READINESS OF STUDENTS TO WORK WITH CHILDREN WITH AUTISTIC SPECTRIC DISORDERS

У статті подано результати емпіричного дослідження мотиваційної готовності студентів-психологів до роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра. Проаналізовано проблему мотиваційної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності, узагальнено погляди вчених щодо головних чинників та складових мотиваційної готовності майбутніх спеціалістів. Визначено, що формування психологічної готовності обумовлене великою кількістю зовнішніх (природних, соціальних) та внутрішніх чинників (фізіологічні, психологічні) які стимулюють розвиток мотиваційної сфери особистості і її стан в цілому. Отож, психологічну готовність можна пояснити як складову розвитку професіонала. Слід підкреслити, що мотивація об'єднує професійну та навчально-професійну діяльність, впливає на вибір, успішність професійного навчання, формує особливості взаємодії у колективі та бажання самовдосконалюватись. Ключовими компонентами мотиваційної готовності студента до майбутньої професійної діяльності є: прагнення досягати кращих результатів, наполегливість у досягненні цілей; серед навчальних мотивів переважання пізнавального мотиву, мотиву отримання інформації; прагнення особистості студента до успіху; помірна мотивація до уникнення невдач (тобто відсутність великого страху перед можливими невдачами, готовність їх долати); зацікавленість майбутньою діяльністю. Отже, з'ясовано, що розвиток мотиваційної готовності студентів до роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра зумовлений такими особливостями, як мотивація до успіху, позитивна навчальна мотивація, середній рівень мотивації до уникнення невдач та ознайомлення з проблематикою майбутньої спеціальності. Таким чином, отримані результати дослідження свідчать, що мотиваційна готовність до майбутньої професійної діяльності студентів старших курсів значно вища, ніж у студентів молодших курсів. Водночас, готовність до роботи з дітьми з розладами аутистичного спектра на низькому рівні у студентів всіх курсах навчання.

Ключові слова: готовність, професійна готовність, психологічна готовність,

мотивація, діти, особливі освітні потреби, розлади аутистичного спектра.

The article presents the results of an empirical study of motivational readiness of psychology students to work with children with autism spectrum disorders. The problem of motivational readiness of future psychologists for professional activity is analyzed, the views of scientists on the main factors and components of motivational readiness of future specialists are generalized. It is determined that the formation of psychological readiness is due to a large number of external (natural, social) and internal factors (physiological, psychological) that stimulate the development of the motivational sphere of the individual and his condition as a whole. Consequently, psychological readiness can be explained as a component of professional development. It should be emphasized that motivation combines professional and educational activities, influences the choice, success of professional training, forms a feature of teamwork and the desire to improve themselves. The key components of the student's motivational readiness for future professional activity are: the desire to achieve better results, perseverance in achieving goals; among the educational motives of the predominance of the cognitive motive, the motive of obtaining information; the student's desire for success; moderate motivation to avoid failure (lack of great fear of possible failures, willingness to overcome them); interest in future activities.

Consequently, it was found that the development of motivational readiness of students to work with children with autism spectrum disorders is due to such features as motivation to succeed, positive learning motivation, average level of motivation to avoid failure and familiarity with future specialties.

Thereby, the results of the study show that the motivational readiness for future professional activity of senior students is much higher than in junior students. At the same time, students in all courses are willing to work with children with autism spectrum disorders at a low level.

Keywords: readiness, professional readiness, psychological readiness, motivation, children, special educational needs, autism spectrum disorders.

УДК 159.923.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.20>

Комар Т.В.

д. психол. н., професор,
професор кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Руденок А.І.

к. психол. н., доцент
доцент кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Дідик Н.М.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки
і соціальної роботи
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

Актуальність дослідження. В цілому готовність студентів до майбутньої професійної діяльності була актуальною проблематикою завжди. Сучасні вимоги до професійної діяльності стрімко зростають. Це змушує студентів активізувати свої дослідницькі інтереси стосовно всіх етапів та аспектів особистої професіоналізації. Труднощі сучасного життя пронизують всі сфери життєдіяльності, тому сфера психології набирає популярності та водночас ростуть вимоги до фахівців цієї спеціальності.

Такі вітчизняні вчені, як Н. Пов'якель, І. Попович, Н. Чепелева, Ж. Вірна, Т. Кадикова, Л. Урупа досліджували ціннісно-сміслові та мотиваційні аспекти професіоналізації психологів. У своїх працях вони описали проблему мотивації у виборі професії психолога, висвітлили мотиваційно-сміслову регуляцію у професійному становленні та діяльності фахівців.

У зарубіжній та вітчизняній науці розроблені та запропоновані загальні концепції психологічної готовності до професій-

ної діяльності (М. Смульсон, М. Дяченко, В. Моляко, Л. Кандибович, М. Левітов), та розроблено моделі психологічної готовності спеціалістів конкретних професій, в більшості педагогічних (Є. Корабліна, М. Белей, А. Лисенко, К. Дурай-Новакова, С. Салава-това, П. Горностаї, А. Авдєєва, І. Платонов, Г. Грибенюк та ін.). В їх наукових напрацюваннях висвітлено психологічну готовність до діяльності, її структурно-функціональні особливості та специфіка.

У дитячій психології стають затребуваними фахівці, які працюють з дітьми з дітьми з особливими освітніми потребами (ООП). В умовах розвитку інклюзивної освіти в Україні перед таким фахівцем стоїть не лише корекційно-розвивальна задача, а й допомога в адаптації дитини з ООП в загальноосвітніх закладах. Особливо це стосується дітей з розладами аутистичного спектру (далі РАС), адже цей розлад є найбільш розповсюджений та вимагає більше уваги у підготовці майбутніх фахівців [4].

Саме тому у рамках даної статті ставимо за **мету** здійснити емпіричне дослідження мотиваційної готовності студентів до роботи з дітьми з РАС та порівняти рівень мотиваційної готовності студентів на різних курсах навчання.

Виклад основного матеріалу. У науковій, психологічній, педагогічній та медичній літературі проблема аутизму вивчалась на протязі багатьох років. Серед зарубіжних досліджень напрацювання В. Hermelin, Н. Asperger, М. Bristol, Л. Bender, S. Harris, L. Kanner та інших. В Україні цією темою цікавились такі науковці і практиканти, як К. Островська, Т. Ілляшенко, М. Химко, С. Конопляста, М. Рождественська, Д. Шульженко та інші.

Статистичні дані свідчать, що у 1995 році розладами аутистичного спектра страждала 1/5000 людина, а у 2019 цей показник зріс до 1/50 осіб [5]. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я одна дитина з 160 дітей страждає розладом аутистичного спектру (РАС). ВООЗ підкреслює, що ця цифра є середньостатистичною і в деяких добре контрольованих дослідженнях фактичні цифри набагато більше. Відомостей про поширеність РАС в країнах з низьким і середнім рівнями доходів немає, але відомо, що кількість аутистів має стійку динаміку до збільшення в усьому світі. Цей показник продовжує зростати та тим самим підкреслює актуальність даної роботи. Проблематика мотиваційної готовності студентів-психологів працювати з дітьми з РАС є важливою в сьогоденні.

Формування готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності –

основна задача навчання у закладах вищої освіти (ЗВО). Професія психолога спрямована на допомогу людям, відповідно вибір такої професії має виражену антропоцентричну орієнтацію. Психолога-професіонала характеризують: теоретична база (систематизовані, узагальнені уявлення про психологію та психіку); орієнтування на метод наукового пізнання, який дозволяє орієнтуватись в різних наукових проблемах та знаходити їх там, де не в змозі побачити звичайна людина. Такий метод спеціаліст може використовувати і відносно себе та своєї науково-практичної діяльності як основу професійної рефлексії; застосування розроблених в психології, спеціальних, підтверджених на практиці методик, засобів, науково обґрунтованих способів діяльності, що направлені на досягнення певної мети (наукової, формуючої, діагностичної); особливе почуття відповідальності самого психолога та поступове його формування у клієнтів, яких він консультує; постійний саморозвиток, слідкування за новинками в психології, обмін досвідом з колегами (через професійні психологічні спільноти/товариства чи неформальні контакти); здатність до саморозвитку та професійного розвитку; розвинена професійна психогігієна праці; критичне ставлення до нових методик, які нещодавно з'явились та які існують [3].

Для формування фахівця-психолога важливу роль відіграє орієнтація та прагнення ідеї (мети), яка мобілізує різні знання та вміння, які накопичувались під час навчання та самостійної практичної роботи.

Розуміння готовності, як гарантії ефективності та успішності діяльності, досить широко поширене у психологічній літературі. Розглядаючи феномен психологічної готовності потрібно пояснити співвідношення цього феномена і підготовленості майбутніх професіоналів до якісного та успішного виконання поставлених завдань. Системний характер психологічної готовності зобов'язує досліджувати структуру аналізованого явища. Однією з складових психологічної готовності є мотиваційна готовність. Все частіше проблема мотиваційної готовності майбутнього випускника до професійної діяльності стає предметом дослідження психологів не тільки в Україні, а й закордоном.

Мотиваційний компонент в психологічній готовності забезпечує процес професійно-управлінського самовизначення, його динаміку розгортання та включає потребу професійного самовизначення.

Важливою складовою мотиваційного компонента є комплекс настанов, ціннос-

тей та мотивів, які утворюють психологічну спрямованість особистості, а саме: позитивне ставлення до своєї роботи та до працездатності свого вибору; інтерес до своєї діяльності, її змісту, творчості в діяльності та широке коло професійних інтересів; перевага гуманістичних цінностей в професійній діяльності; адекватні та стійкі плани розвитку своєї кар'єри.

Ми вважаємо, що ключовими компонентами мотиваційної готовності студента до майбутньої професійної діяльності є: прагнення досягти кращих результатів, наполегливість у досягненні цілей; серед навчальних мотивів переважання пізнавального мотиву, мотиву отримання інформації; прагнення особистості студента до успіху; помірний мотиваційний рівень до уникнення невдач (тобто відсутність великого страху перед можливими невдачами, готовність їх долати); зацікавленість майбутньою діяльністю (коли студент обирає напрямок майбутньої професійної діяльності, то починає більше занурюватись в тонкощі цього напрямку як теоретично, так і практично).

Аналізуючи напрацювання науковців та практиків ми виділили критерії мотиваційної готовності та емпірично їх досліддили у студентів-психологів 2–5 курсів. У досліджуванні прийняли участь 48 студентів, віком 18–24 роки.

Перший досліджуваний критерій – це прагнення досягти кращих результатів, наполегливість в досягненні цілей. Для дослідження даного критерію ми використали опитувальник «Потреба в досягненні». Така методика використовується для оцінки потреби у досягненні мети, успіху та досягнень в цілому. Мотивація досягнень виявляється у прагненні покращити результати, наполегливості в досягненні своїх цілей.

За результатами опитування студентів другого курсу у більшості (64 %) середній рівень потреби в досягненні, тобто вони об'єктивно можуть оцінити свої результати та при потребі покращувати їх. У 18 % студентів понижений рівень потреби в досягненні. У інших 18 % підвищений рівень потреби в досягненні, тобто вони постійно намагаються покращити свої результати, рідко задоволені в досягнутому, дуже наполегливі. Аналізуючи результати опитування студентів третього курсу у більшості (67 %) середній рівень потреби в досягненні. У 25 % студентів понижений рівень потреби в досягненні. У 8 % підвищений рівень потреби в досягненні. Результати опитування студентів четвертого курсу показують, що у більшості (58 %) понижений рівень потреби в досягненні, тобто вони

не намагаються покращити свої результати та розвивати їх та наполегливо працювати. У 42 % студентів середній рівень потреби в досягненні. За результатами опитування студентів п'ятого курсу бачимо, що у більшості (89 %) середній рівень потреби в досягненні. У 11 % студентів понижений рівень потреби в досягненні.

Наступний критерій, який ми досліджували – це переважаючий мотив навчальної діяльності. Щоб визначити ставлення студентів до певних навчальних мотивів ми використали «Методику вивчення мотивів навчальної діяльності». Аналізуючи результати опитування студентів другого курсу, з'ясовано, що переважає мотив матеріального добробуту, який набрав 61 бал. Після нього йде соціально орієнтований мотив обов'язку й відповідальності, а на третьому місці по кількості балів – пізнавальний мотив. Найнижчий показник мотиву орієнтації на соціально залежну поведінку – 14 балів (16 %), тобто студенти в навчальній діяльності не орієнтуються на те, що про них думають інші студенти (погано навчаєшся – ти поганий, гарно навчаєшся – ти хороший). Отже для більшості студентів провідним мотивом є мотив матеріального добробуту, тобто вони навчаються задля опанування своєї професії та отримання матеріального благополуччя. Також важливим мотивом для них є соціально орієнтований мотив обов'язку й відповідальності, тобто студенти вмотивовані навчатись для того, щоб в подальшому приносити користь людям.

Результати опитування студентів третього курсу навчання показують, що провідним мотивом початкової діяльності є матеріальний добробут. На другому місці по кількості балів є соціально орієнтований мотив обов'язку й відповідальності. Найменший показник у мотиву орієнтації на соціально залежну поведінку.

Опитування студентів четвертого курсу дає нам наступні результати: провідним мотивом є мотив матеріального добробуту, після нього, з незначною різницею в балах, пізнавальний мотив. Це вказує, що студенти навчаються з метою мати матеріальне благополуччя опанувавши свою професію та отримувати знання, вміння розв'язувати проблемні ситуації.

Аналізуючи результати опитування п'ятого курсу навчання можемо виділити, що провідним мотивом є мотив до матеріального добробуту та пізнавальний мотив. На третьому місці по кількості балів мотив зовнішнього примусу, уникання покарання, деякі студенти навчаються та виконують завдання щоб уникнути покарання.

Третій критерій мотиваційної готовності, який ми виділили, це прагнення особистості студента до успіху. Щоб дослідити даний критерій ми застосували «Методику діагностики особистості на мотивацію до успіху» Т. Елерса. Результати опитування показують, що у 45,5 % студентів другого курсу занадто високий рівень мотивації до успіху, що може викликати надмірну самокритичність, страх зазнати невдачі, зневіру в те, що можна дібнитись бажаного. Інша частина студентів (45,5 %) мають середній рівень мотивації до успіху, тобто вони не бояться ризикувати, адже майбутні невдачі їх не хвилюють. Менша частина студентів (9 %) мають помірно високий рівень мотивації до успіху.

Аналізуючи результати опитування студентів третього курсу, можна виділити, що більшість (58 %) студентів мають помірно високий рівень мотивації до успіху, тобто вони можуть йти на ризик задля досягнення бажаного, орієнтуються на власні сили, наполегливі та гнучкі в досягненні поставленої мети. 25 % студентів мають середній рівень мотивації до успіху, а 17 % – мають занадто високий рівень.

Опитування студентів четвертого курсу показує, що більшість (50 %) студентів мають середній рівень мотивації до успіху, вільно ризикують та не хвилюються через можливі поразки. 29 % студентів мають помірно високий рівень мотивації до успіху. А 14 % мають понижений рівень, що вказує на те, що такі студенти пасивно ставляться до життя, не готові вкладати власні сили у працю та не прагнуть досягати перемоги. Лише 7 % мають занадто високий рівень мотивації до успіху.

Результати опитування студентів п'ятого курсу вказують на те, що переважна більшість (55 %) з них мають помірно високий рівень мотивації до успіху, а 45 % – середній рівень мотивації до успіху. Тобто більшість студентів йдуть на ризики, не переймаються через можливі невдачі.

Наступний критерій який ми дослідували – це помірна мотивація до уникнення невдач. Для дослідження ми використали методику «Діагностика мотивації до уникнення невдач». Результати опитування студентів другого курсу вказують на те, що більшість (37 %) з них мають високий рівень мотивації до уникнення невдач, тобто відчувають страх перед невдачами, а 36 % студентів мають середній рівень мотивації до уникнення невдач. Найменше (9 %) студентів мають низький рівень.

Аналізуючи результати можна сказати, що переважна більшість (46 %) студентів мають помірно високий рівень мотивації до

уникнення невдач та не вдаються до ризику. А у 31 % студентів понижений рівень, не бояться можливих невдач. 23 % опитаних мають занадто високий рівень мотивації до уникнення невдач.

Опитування студентів четвертого курсу показало такі результати: 46 % студентів мають занадто високий рівень мотивації до уникнення невдач, тобто вони помірно ризикують або ризикують дуже сильно, через страх перед невдачами частіше потрапляють в них; 31 % мають середній рівень мотивації до уникнення невдач; 23 % опитуваних мають помірно високий рівень мотивації до уникнення невдач.

Аналізуючи результати опитування студентів п'ятого курсу, можемо зробити висновок, що переважна більшість (45 %) опитуваних мають помірно високий рівень мотивації до уникнення невдач, тобто вони уникають можливих проблем та ризикувати можуть тільки при потребі. 33 % студентів мають середній рівень мотивації до уникнення невдач, а 22 % – занадто високий рівень.

Останній критерій мотиваційної готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності це – зацікавленість студента майбутньою діяльністю, його обізнаність в напрямку майбутньої діяльності. Даний критерій ми досліджували за допомоги розробленої анкети. На питання чи знають студенти, що таке аутизм, ми отримали такі результати: більшість студентів знають що таке аутизм. Лише 8 % студентів третього курсу та 1 % другого курсу відповіли, що не знайомі з таким поняттям. Стосовно питання володіння знаннями про особливості дітей з РАС, з'ясовано 54 % студентів другого курсу та 8 % третього курсу не змогли дати позитивну відповідь. Всі студенти четвертого та п'ятого курсів відповіли на запитання «так».

Результати анкетування стосовно питання чи проходили практику у закладах, де навчаються діти з РАС, показують, що більшість студентів не проходили практику у закладах, де навчаються діти з РАС. Це вказує на те, що вони мало ознайомлені зі специфікою навчання й розвитку дітей з аутизмом в загальних навчальних закладах. Серед студентів, які проходили практику у закладах, де навчаються діти з аутизмом, найбільше студентів з третього та п'ятого курсів (по 25 %). Як показують результати анкетування переважна більшість студентів не мала досвіду роботи з дітьми з РАС. Серед студентів, які мали такий досвід найбільше студентів п'ятого курсу (38 %), тобто у них вже є досвід роботи з дітьми з аутизмом та розуміння чи підходить такий вид діяльності їм.

Відповідаючи на наступне питання чи готові працювати з дітьми з РАС, то більшість (61 %) студентів другого курсу відповіли, що їм важко відповісти, також важко відповісти більшості (47 %) студентам четвертого курсу. 46 % студентів третього курсу відповіли, що не готові працювати з такою категорією дітей, таку ж відповідь обрали 50 % студентів п'ятого курсу навчання. Серед студентів які обрали відповідь «так» найбільше (31 %) студентів другого курсу навчання.

Результати анкетування на питання, яке стосувалося, чи планують студенти пов'язати свою професійну діяльність з психологічною допомогою особам за РАС, то варто зазначити, що лише 15 % студентів 2 курсу навчання планують пов'язати свою професійну діяльність з допомогою дітям з аутизмом, 47 % другоккурсників ще не визначились, а 38 % не планують пов'язувати свою професійну діяльність з таким напрямком. 46 % студентів третього курсу навчання ще не визначились, 54 % – не планують пов'язувати професійну діяльність з допомогою дітям з РАС. Більшість (64 %) студентів четвертого курсу навчання не планують працювати в даному напрямку, а 33 % ще не визначились. Переважна більшість (62 %) студентів п'ятого курсу навчання не планують працювати в такому напрямку, 38 % – не визначились.

Висновки. Отже, проведене нами дослідження показало, що студенти другого, третього та п'ятого курсів навчання переважно мають середній рівень потреби в досяг-

ненні. Більшість студентів четвертого курсу навчання мають низький рівень потреби, що може бути спричинене кризою в навчанні. Менша частина студентів молодших курсів мають підвищений рівень потреби в досягненні, а студентів старших курсів з таким результатом не виявлено, що може вказувати на розвиток у них адекватного ставлення до своїх досягнень та можливостей їх вдосконалювати.

Перспективним напрямком у нашому дослідженні ми вбачаємо розробку рекомендацій щодо покращення мотиваційної готовності студентів до роботи з дітьми з розладами аутистичного спектру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дуткевич Т. В., Савицька О. В. Вступ до спеціальності: Практична психологія : курс лекцій і практикум(навчальний посібник). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2005. 208 с.
2. Гуртовенко Н. В. Мотиваційний компонент – головна складова готовності студентів до професійної діяльності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2014. № 30. С. 55–58.
3. Мойсеєнко І. М. Теоретичні підходи до дослідження ознак аутизму в Україні. *Інноваційна педагогіка*. 2019. № 10. С. 58–62.
4. Руденок А. І. Компоненти професійної готовності майбутніх психологів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. *Психологічні траєкторії*. 2021. № 1. С. 72–82.
5. Технології психолого-педагогічного супроводу дітей з аутизмом в освітньому просторі: навчальний посібник. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плєяди», 2015. 56 с.

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF SELF-REALIZATION OF PERSONALITY

У статті розглядаються результати теоретико-емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення особливостей психологічного благополуччя в осіб з різним рівнем самореалізації особистості. Викладаються теоретичні основи дослідження феноменів психологічного благополуччя і самореалізації особистості. Психологічне благополуччя розглядається як інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування (особистісного зростання, самоприйняття, управління середовищем, автономії, цілі в житті, позитивних відносин з оточуючими), а також ступеня реалізованості цієї спрямованості, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям. Для діагностики психологічного благополуччя використовувався опитувальник «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріффа в адаптації Т.Д. Шевеленкової, П.П. Фесенко. Вивчення рівня самореалізації було здійснено за допомогою методик «Діагностика особистісної здійсненності» О.С. Штепи і «Діагностика реалізації потреб у саморозвитку» Н.П. Фетіскіна. Наведено результати кореляційного аналізу між показниками психологічного благополуччя і самореалізації. Розглянуто профілі особливостей психологічного благополуччя осіб з різним рівнем самореалізації. Встановлено, що існують певні розбіжності у проявах психологічного благополуччя у представників вивчаємих груп осіб. Отримані в нашому дослідженні дані дозволяють підтвердити припущення про те, що самореалізація особистості залежить від її індивідуальних особливостей, від її ставлення до свого внутрішнього світу, від глибини пізнання себе тощо.

Ключові слова: особистість, психологічне благополуччя, самореалізація, влас-

тивість особистості, кількісний аналіз, якісний аналіз.

The article considers the results of theoretical and empirical research aimed at studying the features of psychological well-being in people with different levels of self-realization. It was theoretically studied the phenomena of psychological well-being and self-realization of the person. Psychological well-being is considered as an integral indicator of the degree of human orientation to realize the main components of positive functioning (personal growth, self-acceptance, environmental management, autonomy, purpose in life, positive relationships), as well as the degree of realization of this orientation happiness, self-satisfaction and satisfaction the own life. To diagnose psychological well-being used questionnaire «Scale of psychological well-being» by K. Riff in the adaptation of T. Shevelenkova, P. Fesenko. The diagnostic of the level of self-realization was done with the methods «Diagnosis of personal feasibility» by O. Shtepa and «Diagnosis of the realization of the needs for self-development» by N. Fetiskin. The results of correlation analysis between indicators of psychological well-being and self-realization are given. Positive significant correlations have been found between most indicators of psychological well-being and self-realization. Profiles of features of psychological well-being of persons with different level of self-realization are considered. It was found that there are some differences in the manifestations of psychological well-being of representatives of the studied groups of persons. The results of our empirical study confirm the assumption that the self-realization of the individual depends on his individual characteristics, his attitude to his inner world, the depth of self-knowledge and so on.

Key words: personality, psychological well-being, self-realization, personality traits, quantitative analysis, qualitative analysis.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.21>

Меленчук Н.І.

к. психол. н.,
старший викладач кафедри загальної та диференціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського»

Зозуля Л.В.

здобувачка другої вищої освіти
Відділення перепідготовки фахівців за магістерською програмою із психології
ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського»

Вступ. Однією із суттєвих трансформацій сучасного суспільства є поява постійного прагнення людини досягти внутрішньої рівноваги та гармонії. По суті мова йде про актуальну потребу людства у досягненні психологічного благополуччя та особистісної самореалізації. Дослідження таких феноменів, як «психологічне благополуччя» і «самореалізація» носять міждисциплінарний характер. Необхідність їх комплексного вивчення вимагає розгляду різних умов існування особистості.

Психологічне благополуччя як цілісне, суб'єктивне переживання має базове значення для самої людини. Стан психологічного благополуччя визначає особливості саморозвитку, відносини з іншими людьми,

переживання сенсу та мети життя, саморозуміння та самоприйняття.

Поняття «благополуччя» тісно пов'язане з іншими категоріями, такими як психічне та психологічне здоров'я, щастя, успішність, рівень життя, якість життя, добробут, задоволеність життям тощо [3; 14]. На даний момент такі поняття, як «психологічне благополуччя», «якість життя», «суб'єктивне психологічне благополуччя» є мало диференційованими, а також недостатньо вивченим є особливості досягнення і збереження цих станів.

Процес самореалізації особистості передбачає її власну активність, спрямовану на самотворення та самоствердження цінності Я. Самореалізація передбачає

збалансований та гармонійний розвиток різних аспектів особистості шляхом додання адекватних зусиль, спрямованих на розкриття індивідних та особистісних потенціалів [8].

Вивчення самореалізації у психології здійснюється через близькі за змістом поняття, а саме: стратегія життя у вітчизняній психологічній теорії [1], ідентичність у теорії Е. Еріксона [16], теорія самоактуалізації А. Маслоу [10].

1. Теоретичне обґрунтування проблеми.

Проблема психологічного благополуччя зосередила на собі увагу вчених з середини ХХ ст., серед яких доцільно виділити Д. Биррена, Ш. Бюлера, Е. Еріксона, К. Ріфф, А. Маслоу, Р. Олпорта, К. Роджерса, К. Г. Юнга, П. П. Фесенко, Т. Д. Шевеленкову тощо.

Поняття «психологічне благополуччя» (psychological well-being) було введено М. Бредберном як баланс між позитивним та негативним афектами, що на думку автора і є станом щастя [4]. Б. І. Дадонов запропонував близьку за змістом концепцію щастя, в якій автор розглядав щастя не через відсутність негативних емоцій, а через співвідношення емоцій різних валентностей [7]. Таким чином перший напрямок вивчення благополуччя був спрямований на вивчення емоційного стану та самопочуття особистості, як провідного чинника благополуччя.

В цілому, більшість визначень психологічного благополуччя фокусується на таких моментах: ставленні людини до себе (рівень самовідношення); ступені самоактуалізації; ступені автономії; суб'єктивної концепції навколишньої реальності (картині світу); на рівні соціально-психологічної адаптації.

Вітчизняними авторами наголошується, що психологічне благополуччя – це стійка властивість, в якій переважають позитивні емоції, присутні довірчі взаємини, існує усвідомлення життєвих смислів, високий рівень самоприйняття та позитивна мотивація [5; 6].

Так, П. П. Фесенко, Т. Д. Шевеленкова розглядають психологічне благополуччя як суб'єктивне явище, що складається з цілісного переживання щастя, задоволеності собою та власним життям [15]. Схожої думки дотримуються О. О. Андроннікова, Е. В. Ветерок, які також відносять психологічне благополуччя до суб'єктивного переживання особистості і вважають, що воно детерміновано термінальними та інструментальними цінностями, до яких належать щастя, щасливе життя, самореалізація тощо [2]. А. В. Вороніна вважає, що психологічне благополуччя характери-

зує внутрішню цілісність людини, її згоду із собою і є системною якістю, набутою людиною у процесі життєдіяльності [6]. К. Ріфф, спираючись на концепцію позитивного психологічного функціонування особистості, виділила такі компоненти психологічного благополуччя: самоприйняття, позитивні відносини з оточуючими, автономію, ціль у житті, управління навколишнім середовищем та особистісне зростання [15].

Таким чином, психологічне благополуччя відноситься до особистості загалом і перебуває у тісному зв'язку з вищими проявами людини, а саме специфікою її мотиваційно-потребової сфери і уявлень про себе [3].

Особливу увагу у вітчизняній та зарубіжній літературі відведено дослідженню чинників виникнення психологічного благополуччя. Серед особистісних детермінантів психологічного благополуччя автори виокремлюють: самоставлення, самооцінку, емоційний стан, цінності, рівень стресостійкості та спрямованість особистості [3; 5; 9; 14; 15; 18].

Отже, метою дослідження є здійснення порівняльного аналізу виразності самореалізаційних характеристик з показниками психологічного благополуччя особистості.

2. Методологія й методи.

Для вимірювання виразності основних складових психологічного благополуччя використовувався опитувальник «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф в адаптації Т. Д. Шевеленкової, П. П. Фесенко [15]. Вивчення рівня самореалізації було здійснено за допомогою методик «Діагностика особистісної здійсненності» О. С. Штепи [13] і «Діагностика реалізації потреб у саморозвитку» Н. П. Фетіскіна [13].

Емпіричне дослідження проводилось на базі Державного закладу «Південно-український національний університет імені К. Д. Ушинського» м. Одеса. Вибірку склали 78 здобувачів другої вищої освіти Відділення перепідготовки фахівців за магістерською програмою із психології у віці від 25 до 45 років.

Математико-статистична обробка даних проводилась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Windows. Якісний аналіз проводився за допомогою методу «асів» і метод «профілів» [11].

3. Результати й дискусії.

Попередньо нами був проведений кореляційний аналіз для визначення взаємозв'язку між показниками психологічного благополуччя та показниками самореалізації особистості. У таблиці 1 надано значущі кореляційні зв'язки між показниками, що вивчаються.

Таблиця 1
Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками психологічного благополуччя та показниками самореалізації особистості

Показники самореалізації	Показники психологічного благополуччя				
	Ав	УС	ОЗ	СЖ	ЗППБ
ОЗд		245*		301*	281*
ПСм	351**		352*	348**	

Примітка: 1) нулі та коми опущені; 2) позначення * – значущість зв'язку на рівні $p \leq 0.01$; * – $p \leq 0.05$; 3) умовні позначення показників психологічного благополуччя: Ав – автономія, УС – управління середовищем, ОЗ – особистісне зростання, СЖ – свідомість життя, ЗППБ – загальний показник психологічного благополуччя; 4) умовні позначення показників самореалізації: ОЗд – особистісна здійсненність, ПСм – потреба у саморозвитку.

Аналіз табл. 1 свідчить про наявність лише додатних значимих кореляційних зв'язків між показниками, що вивчаються. Так, показник психологічного благополуччя, автономія (Ав) виявив значимий додатній зв'язок з показником потребою у саморозвитку (ПСм) на 1 % рівні. Показник психологічного благополуччя, управління середовищем (УС) додатньо пов'язаний з показником особистісної здійсненності (ОЗд) на 5 % рівні. Такий показник психологічного благополуччя, як особистісне зростання (ОЗ) встановив значимий додатній зв'язок з показником потребою у саморозвитку (ПСм) на 5 % рівні. Показник психологічного благополуччя, свідомість життя (СЖ), додатньо пов'язаний з показником особистісної здійсненності (ОЗд) на 5 % рівні і показником потребою у саморозвитку (ПСм) на 1 % рівні. І, нарешті, загальний показник психологічного благополуччя (ЗППБ) продемонстрував значимий додатній зв'язок з показником особистісної здійсненності (ОЗд) на 5 % рівні. Отже, отримані результати показали, що психологічне благополуччя характеризується високим рівнем самореалізації особистості.

Дані кореляційного аналізу дозволяють приступити до якісного аналізу, а саме до аналізу профілів психологічного благополуччя груп осіб з різним рівнем самореалізації особистості. Для виявлення таких груп використано метод «асів». За результатами процентільних оцінок із загальної вибірки досліджуваних було виділено дві групи. Першу групу склали особи з високим рівнем показника особистісної здійсненності (група ОЗ+). Другу групу – особи з низьким рівнем показника особистісної здійсненності, відповідно (група ОЗ-). У третю групу увійшли

особи з високим рівнем показника потреби у саморозвитку (група ПС+). І, четверту групу склали особи з низьким рівнем показника потреби у саморозвитку (група ПС-).

Згідно загальним правилам створення психологічних профілів будови на рис. 1 і 2 продемонстровано профілі психологічного благополуччя в осіб з високим і низьким рівнем самореалізації. Це дозволяє вивчити специфіку прояву даної властивості у представників розглянутих груп, а також порівняти отримані профілі між собою. Такий підхід дає можливість виявити схожості і відмінності в проявах психологічного благополуччя осіб, які відрізняються рівнем самореалізації.

На осі Х розташовані показники психологічного благополуччя, на осі У – їх значення, що виражені в процентілях. Середня лінія ряду проходить через точку в 50-й процентиль. Значення показників на графіках є усередненими значеннями кожного показника психологічного благополуччя кожної групи осіб.

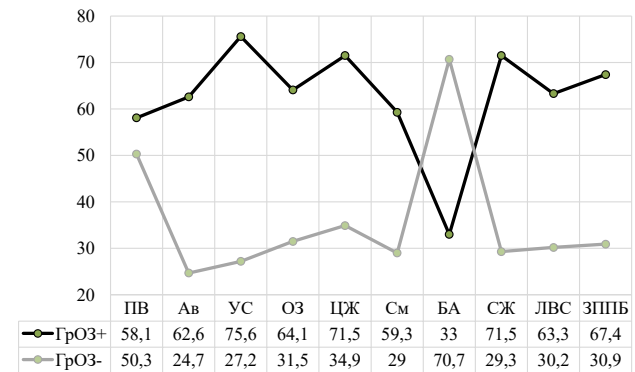

Рис. 1. Профілі психологічного благополуччя груп осіб з високим (ГрОЗ+) і низьким (ГрОЗ-) рівнем особистісної здійсненності

Примітка: 1) ГрОЗ+ (n=5) – група осіб з високим рівнем особистісної здійсненності; ГрОЗ- (n=6) – група осіб з низьким рівнем особистісної здійсненності; 2) умовні позначення показників психологічного благополуччя: ПВ – позитивні відносини, Ав – автономія, УС – управління середовищем, ОЗ – особистісне зростання, ЦЖ – цілі у житті, См – самоприйняття, БА – баланс афекту, СЖ – свідомість життя, ЛВС – людина відкрита система, ЗППБ – загальний показник психологічного благополуччя.

Для вивчення специфіки психологічного благополуччя представників кожної з виділених груп обстежених проранжуємо значення показників кожного профілю за відхиленням від середньої лінії ряду (за зменшенням значень). Результати цієї процедури надано у табл. 2.

Характеризуючи специфіку профілю осіб з високим рівнем особистісної здійс-

ненності (ГрОЗ+), можна зазначити, що представникам цієї групи осіб властиве відчуття щастя, задоволеності собою та власним життям (ЗППБ+). Ці особи схильні до управління оточенням та контролю своєї діяльності. Вони вміють ефективно використовувати можливості, які їм надаються, і створювати необхідні умови та обставини для задоволення особистих потреб і досягнення цілей (УС+). Такі люди є досить цілеспрямованими, твердо вірять у ті переконання, що є частиною причин їх існування (СЖ+). Особи з високим рівнем особистісної здійсненності зазвичай мають мету в житті, почуття спрямованості, наміри та цілі на все життя. Вважають, що минуле та справжнє життя має сенс; дотримується тих переконань, які є джерелами мети у житті (СЖ+). Представники цієї групи осіб сприймають себе і навколишній світ більш позитивно, ніж негативно; вони прихильно ставляться до себе і оточуючих, не судять суворо за недоліки. Такі особи легко знайомляться та підтримують стосунки з людьми; вміють справляти на них гарне враження. Вони впевнені у своїх силах і отримують задоволення від життя (БА–).

Таблиця 2

Домінуючі показники психологічного благополуччя груп осіб з різним рівнем самореалізації

Ранг	Групи	
	група осіб з високим рівнем особистісної здійсненності (ГрОЗ+)	група осіб з низьким рівнем особистісної здійсненності (ГрОЗ–)
1	УС+	Ав–
2	ЦЖ+; СЖ+	УС–
3	ЗППБ+	ЛВС–
4	БА–	БА+

Аналізуючи профіль групи осіб з низьким рівнем особистісної здійсненності (ГрОЗ–), можна зазначити, що у представників цієї групи відсутня задоволеність собою та власним життям (ЗППБ–). Це виявляється в низьких значеннях більшості показників психологічного благополуччя. Так, низький рівень показника автономії (Ав–) свідчить, що ці особи залежать від думки та оцінки оточуючих; у прийнятті важливих рішень керуються думкою інших; дотримуються вимог суспільства, навіть, коли це суперечить їх позиції, та піддаються чужому впливу. Низькі значення за показником управління середовищем (УС–) вказують на те, що представники цієї групи осіб стикаються з труднощами в організації повсякденної діяльності; вважають себе не

здатними впливати на обставини, що складаються; не вміють використовувати випадкові можливості; позбавлені почуття контролю над тим, що відбувається навколо. Низький рівень показника людина відкрита система (ЛВС–) свідчить про те, що особам з низьким рівнем особистісної здійсненності складно отримувати досвід із удач та помилок минулого. Це, в свою чергу, призводить до труднощів в адаптації у реальності; їм важко побачити повну картину того, що відбувається. Високі значення за показником баланс афекту (БА+) вказують на те, що представники цієї групи схильні відчувати безсилля перед обставинами, мають низьку самооцінку. Вони песимістично налаштовані, не вірять в себе і власні сили, зазнають труднощі у налагодженні відносин з оточуючими.

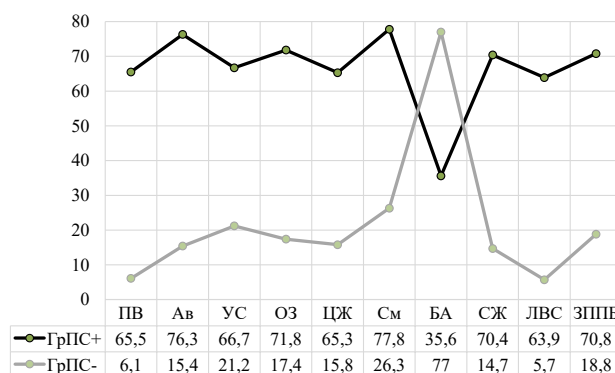

Рис. 2. Профілі психологічного благополуччя груп осіб з високим (ГрПС+) і низьким (ГрПС–) рівнем потреби у саморозвитку

Примітка: 1) ГрПС+ (n=8) – група осіб з високим рівнем потреби у саморозвитку; ГрПС– (n=5) – група осіб з низьким рівнем потреби у саморозвитку; 2) умовні позначення показників психологічного благополуччя: ПВ – позитивні відносини, Ав – автономія, УС – управління середовищем, ОЗ – особистісне зростання, ЦЖ – цілі у житті, См – самоприйняття, БА – баланс афекту, СЖ – свідомість життя, ЛВС – людина відкрита система, ЗППБ – загальний показник психологічного благополуччя.

Наразі розглянемо профілі психологічного благополуччя груп осіб з різним рівнем потреби у саморозвитку (рис. 2). Результати ранжування надані у табл. 3. Аналіз графіків та таблиці дозволяє скласти психологічні характеристики представників зазначених груп осіб. Розглянемо кожний профіль окремо.

Отже, групу осіб з високим рівнем потреби у саморозвитку (ГрПС+) характеризує здатність рухатися до своєї мети та досягати її, вміння налагоджувати та підтримувати бажані соціальні зв'язки, відчуття

задоволеності собою та своїм минулим. Ці особи позитивно ставляться до себе, знають та приймають різні свої сторони, включаючи достоїнства і недоліки, позитивно оцінюють своє минуле (См+). Представники цієї групи осіб звикли приймати рішення та діяти самостійно, не піддаючись соціальному тиску (Ав+). Особам з високим рівнем потреби у саморозвитку характерне почуття безперервного розвитку, що виявляється в сприйнятті себе «зростаючою» і самореалізованою особистістю, відкритою до нового досвіду; вони відчувають реалізацію свого потенціалу, спостерігають поступові позитивні зміни у собі та своїх діях (ОЗ+). Такі люди відрізняються позитивним світовідчуттям; прихильно відносяться до інших і до себе (БА–).

Таблиця 3
Домінуючі показники психологічного благополуччя груп осіб з різним рівнем самореалізації

Ранг	Групи	
	група осіб з високим рівнем потреби у саморозвитку (ГрПС+)	група осіб з низьким рівнем потреби у саморозвитку (ГрПС–)
1	См+	ЛВС–
2	Ав+	ПВ–
3	ОЗ+	СЖ–
4	БА–	БА+

Профіль осіб з низьким рівнем потреби у саморозвитку (ГрПС–) характеризується низьким рівнем показників психологічного благополуччя. Це свідчить про те, що представникам цієї групи властиво загальне відчуття власної нещасливості і незадоволеності власним життям (ЗППБ–). Їм важко отримувати досвід із удач та помилок минулого, складно адаптуватися до реальності та сприймати повну картину того, що відбувається (ЛВС–). Такі люди мають обмежене коло довірчих відносин із оточуючими; вони не вміють бути відкритими і виявляти теплоту до інших; у міжособистісних взаєминах, як правило, виявляють ізольованість; не схильні йти на компроміси для підтримки важливих зв'язків із оточуючими (ПВ–). Життя для цих осіб не має осмисленості; вони не бачать сенсу у своєму минулому і теперішньому, не розуміють свого призначення і часто відчувають нудьгу (СЖ–). Про незадоволеність своїм життям, песимістичну налаштованість, труднощі у налагодженні стосунків з оточуючими, відсутність віри у себе і свої сили, схильність відчувати безсилля перед обставинами свідчать високі значення показника балансу афекту (БА+).

Таким чином, отримані дані дозволяють стверджувати, що люди, які відчувають себе емоційно благополучними та повністю задоволені життям, мають високий рівень самореалізації.

Висновки з проведеного дослідження: 1) проведене теоретико-емпіричне дослідження вивчення особливостей психологічного благополуччя в осіб з різним рівнем самореалізації особистості дало змогу визначити, що психологічне благополуччя визначає можливості саморозвитку і самореалізації, особливості відносин з іншими людьми, переживання сенсу та мети життя;

2) кореляційний аналіз даних висвітлив значущі зв'язки на 5 % і 1 % рівні між більшістю показників психологічного благополуччя та самореалізації особистості, що свідчить про те, що психологічне благополуччя характеризується високим рівнем самореалізації особистості;

3) емпіричне вивчення психологічного благополуччя і самореалізації особистості дало можливість виявити відмінності і схожості між проявами психологічного благополуччя в залежності від рівня самореалізації;

4) показано, що особи з високим рівнем самореалізації, на відміну від осіб з низьким рівнем самореалізації, характеризуються більш високим рівнем психологічного благополуччя, що виявляється у відчутті щастя і задоволеності власним життям;

5) отримані результати можуть бути використані в психологічному консультуванні проблемам психологічного благополуччя та здоров'я особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К. А. *Стратегия жизни*. М.: Мысль, 1991. 299 с.
2. Андронникова О. О., Ветерок Е. В. Психологическое благополучие и здоровье как актуальная потребность современного человека в рамках девиктимизации. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 2016. № 1 (65). С. 72–76.
3. Белинская Е. П., Мельникова Н. М., Писарева Л. Ю. Гуманитарные аспекты здоровья и благополучия: причины исследовательского интереса и основные теоретические подходы. *Вестник КемГУ*, 2017. № 70 (2). С. 111–116.
4. Брэдберн Н. *Структура психологического благополучия*. Ярославль: Инфра, 2005. 13 с.
5. Водяха С. А. Предикторы психологического благополучия студентов. *Педагогическое образование в России*, 2013. № 1. С. 70–74.
6. Воронина А. В. Проблема психологического здоровья и благополучия человека: обзор концепций и опыт структурно-уровневого анализа. *Сибирский психологический журнал*, 2005. № 3, 142–145.

7. Додонов Б. И. *Эмоция как ценность*. М. : Политиздат, 1978. 272 с.
8. Коростылева Л. А. *Психология самореализации личности: основные сферы жизнедеятельности*. Дис. докт. психол. наук. Санкт-Петербург, 2001. 374 с.
9. Леонтьев Д. А. Экзистенциальный подход в современной психологии личности. *Вопросы психологии*, 2016. № 3. С. 3–15.
10. Маслоу А. *Самоактуализация. Психология личности. Тексты*. Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырея. М. : Изд-во МГУ, 1982. С. 108–117.
11. Санникова О. П. *Феноменология личности: монография*. Одесса, Украина: СМИЛ, 2003.
12. Тихомандрицкая О. А., Малышева Н. Г., Шаехов З. Д., Кабальнов Н. А. Проблема взаимосвязи личностных ценностей и психологического благополучия у старшеклассников. *Психологические исследования*, 2018. № 11 (62).
13. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. М., Изд-во Института Психотерапии, 2002. 490 с.
14. Фоломеева Т. В., Серегина И. И. Социальные представления о благополучии. *Мир психологии*, 2004. № 3. С. 122–132.
15. Шевеленкова Т. Д., Фесенко П. П. Психологическое благополучие личности (обзор концепций и методика исследования). *Психологическая диагностика*. 2005. № 3. С. 95–129.
16. Эриксон Э. *Идентичность: юность и кризис*. М. : Прогресс, 1997. 340 с.
17. Marks D., Murray M., Evans B., Willing C. *Health Psychology: Theory, Research and Practice*. London : Sage, 2000.
18. Deci E. L., Ryan R. M. *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York : Plenum press, 1985.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОСТКОВІДНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF POST-COVID REHABILITATION OF EDUCATIONAL PROCESS PARTICIPANTS: RESTORATION OF HARDINESS

Пандемія COVID-19 торкнулась всіх аспектів життєдіяльності, вона змінила світ, в тому числі систему освітнього процесу. Значна частина країн запровадили локальні обмеження, які торкнулися учасників освітнього процесу. Зокрема, у березні 2020 року навчальні заклади всього світу оголосили про своє закриття, відповідно, мільйони учнів не змогли продовжити навчання у школах, студенти в університетах, професійно-технічних та інших навчальних закладах. Така ситуація змушувала шукати альтернативи, які можна було б використати для продовження забезпечення безперервності освіти. Однак, незважаючи на всі вжиті запобіжні заходи, навчальний процес значно постраждав, а учасники освітнього процесу зазнали негативного психологічного впливу.

Оговтатися від нього учасникам освітнього процесу стає ще важче, ніж на початку, під час довгого періоду фізичної ізоляції. Посттравматичні наслідки пандемії призводять особистість до нездатності повноцінно повернутися до звичного розпорядку життя, а також до постійного відчуття ізоляції, наявності сильного дискомфорту в результаті довгого перебування на карантині. Сотні психологів шукали способи, як покращити самопочуття людей, які стикнулися з страшними наслідками пандемії. Саме тому, основною потребою є не лише вивчення особливостей впливу пандемії на особистість, а й визначення найбільш сприятливих, ефективних стратегій подолання наслідків коронавірусного впливу, зокрема можливостей постковідної реабілітації учасників освітнього процесу.

Сьогодні все більшого значення набувають психологічні заходи, які здатні підвищити моральний дух та мотивацію учасників освітнього процесу. У статті проаналізовані найбільш ефективні способи постковідної реабілітації. Так серед них найпоширенішими виявилися групова психотерапія, позитивна психотерапія, яка ґрунтується на моделі PERMA, а також основні техніки когнітивно-поведінкової терапії, зокрема когнітивної переоцінки.

Ключові слова: постковідна реабілітація, учасники освітнього процесу, життєстійкість, пандемія COVID-19, дистанційна освіта, позитивна психологія.

The COVID-19 pandemic has affected all aspects of life, including the educational system. A significant number of countries have introduced local restrictions that affected participants of the educational process. In particular, in March 2020, educational institutions around the world announced their closure, respectively, millions of students were unable to continue their education in schools, universities and other educational institutions. This situation made it necessary to look for alternatives that can be used to continue education. However, despite all the precautions taken, the educational process suffered significantly, and the participants in the educational process experienced a negative psychological impact.

It becomes even more difficult for participants of the educational process to recover from it, especially during a long period of isolation. The post-traumatic consequences of the pandemic lead the individual to the inability to fully return to the usual routine of life, as well as to the constant feeling of isolation, the presence of severe discomfort as a result of a long stay in quarantine. Hundreds of psychologists have been looking for ways to improve the well-being of people facing the dire consequences of the pandemic. That is why the main need is not only to study the features of the impact of the pandemic on the individual but also to determine the most favourable, effective strategies for overcoming the consequences of the coronavirus impact, in particular, the possibilities of post-COVID rehabilitation of participants of the educational process.

Today, psychological measures that can increase the morale and motivation of participants of the educational process are becoming increasingly important. The article analyzes more effective methods of post-COVID rehabilitation. Among them are group psychotherapy, positive psychotherapy based on the PERMA model, as well as the main techniques of cognitive-behavioural therapy, in particular cognitive reappraisal, which turned out to be the most common.

Key words: post-COVID rehabilitation, participants of the educational process, hardiness, COVID-19, distance education, positive psychology.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.22>

Предко В.В.

доктор філософії в галузі психології,
старший науковий співробітник
Український науково-методичний центр
практичної психології і соціальної
роботи

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 – це руйнівна сила, яка глибоко торкнулася всього людства. Її психологічний вплив на людей все ще триває, зокрема з кожним днем вона все більше паралізує нашу нормальну життєдіяльність, а термін її існування все ще непередбачений. Цей факт викликає багато проблем не лише у короткостроковій, а й у довгостроковій перспективі. Лише тоді, коли наслідки епідемії COVID-19 будуть ліквідованими, її психологічний вплив зможе змінити своє забарвлення. У зв'язку з цим, необхідною

потребою постає відбір найефективніших психологічних заходів задля мінімізації її негативних психологічних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість дослідників стурбовані негативними наслідками корона вірусної пандемії, так М. Акат досліджує зміни мотивації до навчання після пандемії COVID-19, К. Караташ вивчає загальний психологічний вплив пандемії COVID-19 на учасників освітнього процесу, Х. Аломян займається проблематикою подолання негативних наслідків впливу дистанційного навчання

на активність студентів вищих навчальних закладів, Г. Арслан аналізує зміни у психологічному здоров'ї учасників освітнього процесу спричинені коронавірусним стресом, зокрема значення почуття самотності під час коронавірусної пандемії, К. Джованелла доводить негативний вплив дистанційного навчання. А також, А. Брей, Дж. Берк, М. Селігман визначають провідну роль позитивної психології у подоланні негативних наслідків пандемії. Незважаючи на численні напрацювання вчених у цій проблематиці, розробка та впровадження найбільш сприятливих психологічних способів задля подолання наслідків коронавірусної пандемії вимагає поглиблення, а саме подальшого аналізу та вивчення цього питання.

Виклад основного матеріалу. Пандемія COVID-19 торкнулась всіх аспектів життєдіяльності, вона змінила світ, в тому числі систему освітнього процесу. Значна частина країн запровадили локальні обмеження, які торкнулися учасників освітнього процесу [27]. Зокрема, у березні 2020 року навчальні заклади всього світу оголосили про своє закриття, відповідно, мільйони учнів не змогли продовжити навчання у школах, студенти в університетах, професійно-технічних та інших навчальних закладах [14]. Така ситуація змушувала шукати альтернативи, які можна було б використати для продовження забезпечення безперервності освіти. У відповідь на закриття університетів, ЮНЕСКО рекомендувала використовувати програми та платформи для онлайн-навчання, які дозволяли б викладачам спілкуватися з студентами та продовжуючи процес навчання [28]. Багато урядів також відреагували на нагальну потребу надати учасникам освітнього процесу можливості для навчання за допомогою дистанційного навчання [21]. Однак, незважаючи на всі вжиті запобіжні заходи, навчальний процес значно постраждав, а учасники освітнього процесу зазнали негативного психологічного впливу. Міжособистісні зв'язки порушились, студенти були позбавлені реального спілкування з одногрупниками та викладачами, обмежившись переглядом зображень на екрані комп'ютера [1]. Усім викладачам довелося адаптувати свою навчальну програму на онлайн-режим, це, в свою чергу, викликало додаткові труднощі; студенти закордонних навчальних закладів зіштовхнулися з проблемою переїзду, поверненням додому [10]; загалом, у всіх учасників освітнього процесу виникла тривога і труднощі у зв'язку з перебуванням в онлайн-середовищі. Також, через закриттям освітніх установ, у більшості працівників освіти виникли

проблеми пов'язані з сегментації кордонів між роботою та будинком, оскільки їхні власні діти навчалися вдома, що в свою чергу, поставало додатковим стресовим фактором [18].

COVID-19 – значною мірою негативно вплинуло на всіх учасників освітнього процесу, уразивши їх психологічне благополуччя та психічне здоров'я. Так, безліч психологічних досліджень вказують на те, що молоді люди прагнуть повернути соціальні аспекти своєї навчальної діяльності, отримані результати підтверджують низький рівень залученості та благополуччя [7]. У соціологічних опитуваннях студенти вказували, що дистанційне навчання викликало у них тривогу, занепокоєння та нервозність. Крім того, студенти вказували, що дистанційне навчання. Також, викликало у них збентеження та депресію [2]. Такі результати збігаються з висновками інших, попередніх досліджень, в яких вивчався психологічний вплив дистанційного навчання, зокрема, підтверджувався значно більший рівень прояву тривожності серед студентів, які використовували дистанційні форми навчання, аніж у студентів, які навчалися у звичайних умовах [3]. Опитування, проведене в березні 2020 року серед студентів вищих навчальних закладів у Сполучених Штатах Америки, показало, що 75 % учасників освітнього процесу повідомили про те, що відчувають тривогу та депресію через ізоляцію викликану дистанційним навчанням [28]. Проведені дослідження, показали, що студенти в Індонезії відчували занепокоєння і нудьгу під час дистанційного навчання під час пандемії Covid-19 і зазнавали частих змін настрою через неможливість ефективно виконувати завдання онлайн [3]. Відсутність своєчасного зворотного зв'язку стосовно виконання завдання загалом та під час екзаменаційної сесії, а також відсутність технічної підтримки, численні проблеми з підключенням до Інтернету дуже фрустрували їх [3]. Викладачам було складно швидко організувати та впровадити високоякісне інтерактивне навчання. Вони охарактеризували дистанційне навчання як дуже складне, а подальшу його перспективу утопічною [8]. В той же час, більшості вчителів просто не вистачало педагогічної компетентності у тому, як керувати процесом дистанційного чи онлайн-навчання, вони не знали, як розробляти інструменти дистанційного чи онлайн-навчання [23].

Варто зазначити, що наслідки пандемії мають негативний вплив не лише на навчальний процес, а й на психічне здоров'я, так досить часто в учасників освіт-

нього процесу спостерігається депресивний стан, прояв тривоги, значно посилюються нав'язливі думки, порушення сну, суттєві та негативні зміни у почуттях та емоційних реакції, зокрема відчуття гніву, почуття провини, горя, відчуття втрати, а також схильність до зловживання психоактивними речовинами [29]. Так, основними симптомами пандемічного стресу стали дратівливість, швидке виснаження, порушення апетиту, порушення когнітивних функцій, зниження соціальної активності. Частими випадками було зростання насильства у сім'ї та міжособистісних відносинах; соціальна стигматизація [14]. Внаслідок карантину, також, зріс й батьківський стрес, який ґрунтується переважно на занепокоєнні щодо фінансових, матеріально-технічних та екзистенційних проблемах, що в свою чергу, формує схильність батьків до нанесення словесних й фізичних образ своїм дітям, а інколи й до прояву жорстокої поведінки [19].

Важко визначити який-небудь аспект психологічного досвіду особистості, який не зачепила пандемія COVID-19. Вона викликала багато проблем, які продовжують проявлятися і залишатися в довгостроковій перспективі існування. Посттравматичні наслідки призводять особистість до нездатності повноцінно повернутися до звичного розпорядку життя, а також до постійного відчуття ізоляції, наявності сильного дискомфорту в результаті довгого перебування на карантині. Варто зазначити, що до пандемії Covid-19, більшість навчальних закладів вже використовували платформи для дистанційного навчання, які доповнювали та поєднували денну та заочну освіту. Проте, такий дуже раптовий перехід від денного навчання до дистанційного навчання став шоком, проблемою для учасників освітнього процесу, яка супроводжувалася порушенням соціалізації [4]. Оскільки, основною проблемою, з якою стикнулися учасники освітнього процесу під час дистанційного навчання стала втрата можливості спілкування та міжособистісної взаємодії. Відомо, що взаємодія у звичайному освітньому середовищі, яка відбувається між учням, студентами та викладачем відіграє найбільшу роль і є найважливішим чинником соціалізації. Крім того, карантин створював дискомфортні умови, зокрема учні та студенти були далеко від своїх друзів і однолітків, що в свою чергу, додавало ще більшого занепокоєння, яке негативно позначилося на внутрішніх відчуттях та переживаннях [5].

Постійне перебування вдома, відсутність можливості не лише спілкуватися з друзями, а й виходити на вулицю викли-

кало у студентів почуття нудьги та нікчемності. Студенти зазначали, що дистанційне навчання призводило до млявості та лінощів, а відвідування онлайн-лекцій викликало погану концентрацію, яка призводила до поганої успішності [20]. Крім того, дистанційне навчання досить чітко показало, що переважна більшість молоді не мають необхідних навичок саморегуляції та не здатні до самоорганізації, внутрішньої відповідальності. У дослідженні впливу карантину (2020) було виявлено, що серед учнівської молоді, яка перебуває на ізоляції, найбільш вираженими є такі відчуття: занепокоєння (69 %), безпорадність (66 %) та страх (62 %). Визначено, що 86 % батьків учасників освітнього процесу відзначили зміни в емоційному стані та поведінці своїх дітей під час карантину; включаючи труднощі з концентрацією уваги (77 %), нудьгу (52 %), дратівливість (39 %), самотність (31 %) та занепокоєння (30 %). Дослідження також показало, що кожен четвертий учасник освітнього процесу демонстрував регресивні симптоми, вимагаючи соціальних контактів, а понад 50 % виявляли підвищену нетерпимість до карантинних обмежень [11]. Таким чином, мільярди учнів та студентів, їхніх батьків, мільйони вчителів та викладачів, постраждали від закриття навчальних закладів та карантинних обмежень.

Пандемія COVID-19 порушила навчальний процес, а дистанційна освіта призвела до ще більших проблем та негативних наслідків для психічного здоров'я учасників освітнього процесу. Соціальне дистанціювання та інші обмеження через COVID-19 викликали негативні психологічні стани, такі як тривога та страх, що значно негативно вплинуло на психологічне благополуччя учнів, студентів, викладачів та їх батьків [19]. У зв'язку з тим, що саме освітня соціалізація підвищує соціальні, комунікативні навички, забезпечує соціальну поінформованість, надає відчуття приналежності людини до соціальної спільноти, то, відповідно, втрата такої можливості, призупинення можливості задовольняти базові людські потреби, зробила учасників освітнього процесу найбільшою групою ризику, яка зіткнулася з найтяжчими наслідками пандемічного впливу. Оговтатися від них учасникам освітнього процесу стає ще важче, ніж на початку, під час довгого періоду фізичної ізоляції. Сотні психологів шукали способи, як покращити самопочуття людей, які стикнулися з страшними наслідками пандемії [3]. Саме тому, основною метою цієї статті є не лише вивчення особливостей впливу пандемії та аналіз

проблем, пов'язаних нею, а й визначення найбільш сприятливих, ефективних стратегій подолання наслідків коронавірусного впливу, зокрема можливостей постковідної реабілітації учасників освітнього процесу. Робота виконується в межах проєкту НДФУ за темою «Постковідна соціально-психологічна реабілітація учасників освітнього процесу в діяльності працівників психологічної служби».

Як відомо, учасники освітнього процесу потребують підтримки, зокрема згладжування кривої емоційного стресу, який виник після сплеску коронавірусної пандемії, є значно важливішим аніж це було на початкових стадіях [17]. Саме тому, особливого значення набувають психологічні заходи, які здатні підвищити моральний дух та мотивацію учасників освітнього процесу [2].

Одним з найпоширеніших способів постковідної реабілітації є групова психотерапія, в тому числі онлайн-групи. Наразі вона є більш ефективною аніж індивідуальна психотерапія. Так, в Канаді, люди, які стикнулися з COVID-19, переживали тривогу, депресію, горе, самотність та були схильні до зловживання психоактивних речовинами отримували допомогу під час пандемії саме за допомогою групових онлайн-терапевтичних сесій. Незважаючи на те, що наявна помітна різниця між онлайн-груповою терапією і очною терапією, вона надала можливість охопити різних групи населення, які були ізольованими, надати їм відчуття причетності та запобігти відчуттю самотності [21]. Відомо, що коли людина страждає, інша людина або соціальна спільнота здатні забезпечити їй відчуття полегшення. Це приносить надію, зменшує відчуття ізоляції, пов'язуючи її із чимось більшим, ніж власний біль та самотність. Тобто, людина завжди повинна бути пов'язана з іншими людьми, а якщо ці зв'язки розірвані, вона відчуває психологічний стрес. Міжособистісні відносини належать до основних базових потреб, таких як голод або спрага. Саме тому, людина завжди пручається ізоляції та самотності, вона вважає кращим приєднуватися до інших, аніж бути на самоті. Ця потреба найсильніше проявляється тоді, коли людина стикається зі стресовими ситуаціями та невизначеним майбутнім. У важкі часи, такі як хвороба, катастрофа, стихійне лихо або фінансова криза, людина поєднується з іншими, шукає розради та підтримки. Більшість досліджень щодо основних способів подолання особистістю стресу підтверджують ефект прихильності, а саме люди шукають інших і це стає базовим механізмом для подолання труднощів, зокрема, щоб отримати

мати заспокійливу інформацію, стосовно актуальної загрози; щоб залучитися емоційною підтримкою, отримати допомогу. Така реакція в більшості випадків є адаптивною, оскільки приєднання до інших людей знижує тривогу модулює основні нервові та біологічні реакції на стрес, а також зменшує негативні наслідки основних стресових життєвих подій. Навіть, у разі загрози захворювання, потреба в приналежності змушує людей шукати зв'язок з іншими, не зважаючи на те, що це небезпечно [6].

Групова психотерапія є підтвердженням того, що людина значною мірою схильна до впливу групи та групової взаємодії, більше того, наскільки важливими можуть бути групи, під час профілактики, психотерапії та реабілітації людей, які страждають від наслідків COVID-19. Об'єднання в психотерапевтичній групі – це один із способів впоратися з самотністю та ізоляцією, подолати негативні постковідні наслідки. Коли люди борються з цими почуттями, вони часто шукають групи підтримки, щоб почуватися менш самотніми. Групова психотерапія допомагає почуватися менш самотніми, реалізовувати базові потреби та вирішувати свої проблеми. Так, перебування у психотерапевтичній групі з іншими людьми, які відчувають схожі почуття є одним з найцілющих аспектів постковідної реабілітації.

Незважаючи на існуючі обмеження в часи COVID-19, поширеними стали відео конференції, які сприймалися пацієнтами як дієві та корисні, наприклад, є свідчення про те, що онлайн-групи допомогли тим, хто знаходився на карантині під час сильних спалахів захворювань, зокрема наявність психотерапевтичної онлайн-групи надавало їм відчуття підтримки та почуття зв'язку з іншими людьми, які пережили ту саму ситуацію, це в свою чергу, забезпечувало їм відчуття цінності та надавало необхідну підтримку [9].

Хоча в психотерапії часто спираються на індивідуальні фактори, коли борються з проблемою, прагнучи допомогти людині, то в ситуації з пандемією, навпаки, соціальні фактори відіграють вагомійшу роль. Так, групова динаміка здатна зняти психологічну напругу, допомогти людині справитися із соціальною ізоляцією, позбутися депресії та відчуття втрати, занепокоєння [9]. Таким чином, вкрай необхідним є застосування процесів постковідної реабілітації саме на рівні групи, яка пов'язана з профілактикою, та відновленням внутрішніх ресурсів під час COVID-19.

Важливу роль у постковідній реабілітації відіграють психологічні служби системи освіти. Насамперед, їхня діяльність спрямована на те, щоб усунути психологічні та

поведінкові наслідки, зміцнити психічне здоров'я, зокрема, забезпечити задоволення психологічних потреб, відновлення почуття безпеки, надання точної та своєчасної інформації, ефективних рекомендацій щодо рішення проблем, а саме як створити атмосферу довіри, щоб учасники освітнього процесу могли легко висловлювати свої почуття та думки під час цього психотерапевтичного процесу. Зокрема, була здійснена ефективна підтримка задля подолання труднощів, розвитку життєстійкості та профілактики посттравматичного стресу. Вона переважно ґрунтувалася на методах пошуку альтернатив, способах самозбереження, розвитку навичок емоційної регуляції, а також позитивної переоцінки ситуації. Вважається, що психологу складно впоратися із цим питанням самотужки, оскільки ця проблема вимагає спільної роботи фахівців із галузі психології та соціальної роботи. Вони здатні утворити продуктивну співпрацю, а головне впровадити перспективну психологічну програму, яка може бути використана на практиці. Таким чином, психологічна служба має спеціальне, особливе значення у психологічній постковідній реабілітації, вона допомагає впливати на здоров'я та благополуччя великої групи людей, підвищує успішність надання психологічної допомоги, а саме впроваджує систему необхідних заходів для подолання наслідків COVID-19 [16].

Варто зазначити, що провідного значення у постковідній реабілітації набула діяльність шкільних психологів. Шкільним психологам довелося залучитися до всіх аспектів психологічної підтримки учасників освітнього процесу, адаптувати свою практичну діяльність до актуальної проблематики, зокрема вчасно надавати консультації, академічні поради та інші форми допомоги, щоб зменшити та послабити негативний вплив дистанційного навчання на їхнє навчання та загальну життєдіяльність [26]. Враховуючи, що під час пандемії у більшості учасників освітнього процесу навчання проводилося онлайн, що в свою чергу впливало на почуття їхньої приналежності до школи, то реалізація психологічної підтримки спиралася на принцип позитивної психології, яка наголошує на сильних сторонах шкільного середовища та освіти [8]. Викладачам намагалися допомогти адаптувати та освоїти новітні стратегії навчання для дистанційного навчання, такі як використання різних засобів подання матеріалу, групова робота, а також використання різного типу контенту (наприклад, текст, відео, презентації PowerPoint), постійної підтримки зворотного зв'язку, зокрема онлайн-обгово-

рення, яке покращує взаємодію [25]. Таким чином, шкільним психологам слід враховувати психологію учнів, індивідуальні особливості кожного з них, оскільки саме це допоможе їм досягти успіху в навчанні та покращити свої академічні досягнення. Академічному персоналу необхідно планувати заходи, у яких учні можуть взаємодіяти один з одним онлайн, у межах своїх навчальних занять. Важливим чинником є розвиток загальної психологічної грамотності, яка переважно ґрунтується на формуванні необхідних навичок справлятися з труднощами. Тобто, здійснення постковідної реабілітації шкільними психологами передбачає розробку ефективних психологічних заходів у шкільному середовищі, як в режимі онлайн, так і під час живої зустрічі, задля підтримки психічного здоров'я учнів та їх подальшого академічного розвитку.

Найбільш ефективним способом постковідної реабілітації виявилася стратегія, яка ґрунтувалася на теорії щастя та благополуччя, зокрема на моделі PERMA, яка була розроблена М. Селігманом [24]. Вона складається з п'яти основних вимірюваних структурних елементів: позитивних емоцій, залученості, міжособистісних відносин, сенсу та досягнень. Дослідження показали, що постковідна реабілітація учасників освітнього процесу може ефективно здійснюватися саме за рахунок цілеспрямованого психологічного впливу на кожен структурний елемент PERMA задля збільшення психологічних ресурсів школярів та студентів, що в свою чергу, є особливо важливим для тих учасників освітнього процесу, які мають психічні проблеми, такі як депресія та травма [24]. Застосування цієї стратегії було особливо поширеним під час постковідної реабілітації, коли стрес і тривога дуже зросли. Освітній процес, окрім родини, постає основним, а інколи і єдиним соціальним контекстом, у рамках якого студенти можуть спілкуватися з людьми під час пандемії, і, таким чином, бути унікальною точкою впливу [23]. Так, у сфері освітньої системи, *позитивні емоції* є важливими для розширення та формування сприйняття учнями ресурсів для вирішення складних академічних завдань та задач повсякденного життя; *залученість* сприяє високій активності, зацікавленості, а також виконанню чогось важливого, що має суб'єктивно високу значущість, вона допомагає проявити сильні сторони учасників освітнього процесу, сформувати необхідні навички для вирішення будь-яких завдань та проблем, таких як осягнення складного академічного змісту, прояву активної соціальної позиції; *міжособистісні відносини*,

а саме якісна позитивна взаємодія, викладача та студента, студентів між собою, сприяють не лише особистісному, а й академічному благополуччю, подальшим здобуткам та особистісному зростанню; *сенс та досягнення* завжди нагадують учасникам освітнього процесу про їхній потенціал, сприяють зростання успіху, незважаючи на наявні труднощі в освітньому середовищі та загальній життєдіяльності.

Основним механізмом реалізації цієї стратегії є можливість надавати учасникам освітнього процесу структуровані можливості, зокрема: (а) позитивні емоції – вияв вдячності та дій «що все добре», щоб отримати вигоду; (б) залучення – залучення та надання студентам можливості виявляти, практикувати та застосовувати свої сильні сторони та цінності під час навчання; (с) міжособистісні відносини – застосування активно-конструктивного реагування на позитивну взаємодію через отримання вигоди від емоційної підтримки та хороших новин; (д) сенс – підкреслення цінності, значення життєстійкості під час негараздів та травматичних переживань через дискусію, встановлення зв'язку з студентами; (е) досягнення – постановка цілей та встановлення мети задля особистісного зростання, що спонукатиме студентів бачити свій успіх динамічним та зростаючим [24]. Таким чином, основні психологічні заходи були спрямовані на виявлення сильних сторін особистості, групи людей; формування установки на особистісне зростання та вияв вдячності, який супроводжувалася залученістю та позитивними міжособистісними відносинами.

Наприклад, до дисципліни психології були додані щотижневі онлайн-дискусії, які містили вправи на висловлення подяки. Загалом, дослідження останніх двох десятиліть показали, що вияви подяки посилюють відчуття вдячності, яке призводить до збільшення оптимізму, життєстійкості, загального благополуччя та міжособистісного зв'язку з іншими людьми [12]. Серед таких психологічних вправ на вияв подяки, поширеною була техніка створення списку подяки або підрахунок благословінь, а також написання листів вдячності, а також словесне висловлювання вдячності іншим. Найбільш ефективною вправою подяки було завдання, де потрібно було двічі на тиждень, протягом чотирьох тижнів подумати та записати одну річ про людину, предмет чи подію, за яку людина була вдячна. Пункти подяки варіювалися від академічної успішності до фізичного здоров'я, а також включали різні захоплення та хобі (наприклад, перегляд фільмів, музика, кулінарія),

які студенти розвинули під час перебування вдома. Так, серед осіб інтервенційної групи, порівняно з контрольною групою, яка записувала пам'ятні події та подяку, спостерігалось значне збільшення фізіологічної узгодженості (тобто менший прояв стресових реакцій), самооцінки та задоволеності життям [25]. Тобто, подяка може бути особливо корисною для емоційно вразливих верств населення. Цікавим є те, що, запровадження щотижневого ведення щоденника подяки у навчальних закладах на заняттях з менеджменту, підвищило залученість учнів, а також збільшувало значущість навчання [13]. Оскільки, під час пандемії у студентів значно посилюлися симптоми стресу та депресії, окрім списку вдячності, було також введено щотижневі обговорення та дискусії. Студенти щотижня здійснювали обговорення з членами своєї групи про цікаві події за минулий тиждень, перераховували речі, за які вони були вдячні [24].

Таким чином, подяка – невід'ємна частина становлення та розвитку особистості, вона має вирішальне значення для гармонійного функціонування. Почуття вдячності є психологічним буфером, а також потужною підтримкою задля зниження рівня стресу та підвищення позитивних емоцій, відчуття задоволеності життям та життєстійкості. Відчуття вдячності сприяє підтримці соціальних відносин. Щоб оцінити сприйняття студентів вправ на подяку, було проведено короткі опитування, одне на початку переходу до онлайн-курсу і одне ближче до кінця семестру. Було виявлено, що, у студентів, які виконували вправи на подяку, знизився стрес та підвищився рівень вдячності значно більше ніж в тих студентів, які цього не робили. Коли їх попросили описати ставлення щодо виконання вправ подяки, то переважна частина студентів повідомили, що вони відчували себе краще, позитивніше [24]. Для того, щоб зміцнити зв'язок між студентами та збільшити позитивні емоції, викладачі також висловив свою подяку студентам за їхню старанну роботу та підтримку членів групи протягом усього семестру [24].

Таким чином, практики подяки, незалежно від життєвих обставин, дозволяють створювати, посилювати та продовжувати позитивний досвід, який сприяє загальному благополуччю, соціальній залученості та академічним успіхам. Викладачі можуть застосовувати такі стратегії позитивної психології різними способами – синхронно чи асинхронно, на індивідуальному чи на груповому рівні, а також як додаткове завдання в навчальній діяльності. Незважаючи на те, що ця стратегія є особливо

корисною для постковідної реабілітації, зокрема вироблення позитивних емоцій та залучення учасників освітнього процесу, вона є досить ефективною і для формування навички подолання, розвитку життєстійкості і при будь-яких інших обставинах життєдіяльності.

Наступним інструментом позитивної психології згідно моделі PERMA, стало підкреслювання сильних сторін характеру особистості, а також формування установки на зростання, що в свою чергу, допомагало студентам справлятися не тільки з академічними труднощами, але й з проблемами в особистому житті. Дослідження виявили, що учасники зазвичай стверджують, що найчастіше підвищують власне відчуття сили та мужності, нагадуючи собі про цінність власної мети, яку вони прагнуть досягнути. Крім того, спираючись на свої сильні сторони, ймовірно, можна полегшити цей шлях [24]. Усвідомлення цінності власних цілей, нагадування собі про них сприяють пом'якшенню стресу, а саме забезпечують розвиток життєстійкості у важкі часи. Сенс, яким особистість наповнює своє життя, змушує її не опускати руки і рухатися вперед. Відповідно до моделі PERMA, людині важливо запитати себе, яка в неї мета життя або що вона може запропонувати світові. Жити з дня на день, не маючи довгострокової мети, перешкоджає повноцінному розвитку, змушуючи особистість відчувати себе нікчемною [24]. Пошук сенсу в своєму існуванні може здатися дуже філософським і навіть складним завданням, але це сприяє відчуттю своєї цінності, надає можливість побачити свій подальший життєвий шлях. Зосередженість на своїх сильних сторонах може зміцнювати розумові здібності, психічне здоров'я, допомагаючи підвищити психологічне благополуччя. Наприклад, особистість може використовувати свою сильну сторону – гумор, зокрема ділитися забавними історіями в соціальних мережах і, тим самим, привносити іншим легкість, зняття напруженості у складній ситуації [24]. Таким чином, акцентування на сильних сторонах особистості, може призвести до здатності людини генерувати позитивні переживання під час негараздів, викликаних COVID-19. Сильні сторони характеру сприяють процесам зміцнення психічного здоров'я, пробуджують найкраще у людині, змушують її повірити у краще.

Не менш важливою, а можливо і однією з найважливіших стратегій є розвиток позитивних емоцій. Незважаючи на те, що у період коронавірусної пандемії, вони були переважно швидкоплинними, вони все ж таки справляли значний вплив здоров'я та

благополуччя особистості. З наукової точки зору, позитивні емоції відносяться до піднесеного афективного стану, зокрема радості, подяки, безтурботності, інтересу, надії, гордості, веселості, натхнення та перспективи. Позитивні емоції докорінно змінюють роботу людського мозку, забезпечують розширення когнітивної свідомості. Це дозволяє отримувати більше інформації, що, у свою чергу, допомагає людям приймати та розвивати життєстійкість, винахідливість, міжособистісні зв'язки та інші ресурси, які можуть допомогти окремим особам та групам впоратися з негараздами [15]. Позитивні емоції відображають удачу, допомагають створювати картини майбутнього успіху та хороші перспективи. Безумовно, джерело позитивних емоцій є індивідуальним для кожної особистості, хтось відчуває радість під час перегляду улюбленого фільму або займаючись своїм хобі, комусь достатньо кількох хвилин спілкування з близькими, для когось це удосконалення своїх навичок у вивченні іноземної мови. Існує безліч способів досягнення приємних емоцій, кожен може сам для себе вирішити, чим потрібно займатися, щоб почуватися щасливішим. Особливо важливим у важкі часи, такі як пандемія COVID-19 та часи її наслідків, є визнання того, що позитивні емоції можуть співіснувати з негативними емоціями, і що використання стратегій для підвищення радості під час цієї глобальної кризи не вимагає від нас заплющувати очі на страх та сум. Важливого значення також набувають позитивні міжособистісні процеси, зокрема спільні повсякденні переживання, такі як сміх, прояв доброти, відчувати та вдячності, захоплення та кохання. Вони підживляють позитивні емоції та позитивно впливають на людей. Крім того, зворотний зв'язок під час спілкування та навчання також є важливим чинником посковідної реабілітації [11]. Так, тісні сімейні та шкільні міжособистісні відносини зміцнюють психічне здоров'я молодих людей, сприяють їхній психологічній стійкості під час подолання наслідків пандемії.

У Гарварді активно використовувалися стратегії когнітивно-поведінкової терапії, зокрема когнітивна переоцінка, яку іноді називають когнітивним рефреймінгом. Вона була спрямована на формування позитивної моделі мислення та поведінки [30]. Відомо, що існує зв'язок між нашими думками та нашими почуттями, дуже часто нашим почуттям передують певні думки. Тому, коли ми змінюємо свої думки, це може призвести до зміни наших емоцій. Вченими було запропоновано масштабний проєкт, в якому психологи допомагали населенню, навчаючи

людей використовувати когнітивну переоцінку. Одним з ефективних методів також було «перефокусування», іншими словами уміння «побачити іншу, світлу сторону подій», знайти у ситуації позитивні аспекти. Так, реконструюючи тягар пандемії, змінюючи норатив, можна здійснити значні позитивні зміни в житті та психологічному відчутті особистості. Зокрема, було проведене дослідження, у якому учасники пройшли опитування, перш ніж навчилися цій техніці. Вони мали оцінити свій загальний емоційний стан, загальні відчуття щодо пандемії, до використання техніки когнітивної переоцінки, а потім пройти знову опитування, вже після її використання. Результати підтвердили, не лише те, що використання когнітивної переоцінки значно знизило негативні емоції людей, а й значну різницю між людьми які її використовували і тими, які її не використовували [30]. Тобто, емоційного болю не завжди можна уникнути, однак емоційного страждання можна. Відповідно, стратегія когнітивної переоцінки допомагає зменшити емоційний дискомфорт, викликаний нашими інтерпретаціями стресової ситуації.

Наступним поширеним способом постковідної реабілітації було застосування психологічних технік та вправ на розвиток життєстійкості особистості. Здатність урегулювати свої емоції, психологічно впоратися з травмуючою ситуацією, кризою, а головне, після цього повернутися не просто до «докризисового психологічного стану», а стану оновлення, прогресу і підвищеної відповідальності розглядається як психологічна стійкість, життєстійкість. Іншими словами, життєстійкість – це психічні процеси та поведінка, яка проявляється під час пристосування особистості до складної ситуації, здатність уникнення потенційних негативних наслідків стресорів, можливість відновлюватися після негараздів, конфліктів, невдач або негативних подій. Таким чином, основною особливістю психологічної стійкості, життєстійкості є її механізм швидкого досягнення стабільного та здорового функціонування особистості, після вкрай несприятливих обставин. Також, можна констатувати, що психологічно стійкою вважається людина, яка має, або здатна розвинути поведінкові та психологічні здібності, необхідні для того, щоб залишатися незворушною під час кризи, здатна подолати інцидент і рухатися далі без тривалих, негативних наслідків. Таким чином постковідна реабілітація повинна бути зосереджена не просто на окремій особистості, а на людині в контексті соціальної групи, з упором на підвищення їхньої поінформованості про діапазон можливих психосоціальних технік,

надання психологічної допомоги шляхом розширення можливостей для самопомоги, самопідтримки. Постійна взаємодія в групі, а також вчасно надана надійна інформація забезпечує психологічну стійкість та вироблення індивідуальної стратегії подолання стресу [14].

Варто зазначити, що співчуття до себе – дієвий спосіб впоратися з несподіваними поворотами життя, а саме наслідками пандемії COVID-19. Воно передбачає турботливе ставлення до себе, а усвідомлений акцент на визнанні загальної природи страждання, а не зосередженість на власному відчутті своєї ізольованості та самотності – є тим, що відрізняє співчуття до себе від жалості до себе. Самоспівчуття згладжує негативні наслідки страждань, а це означає, що співчутливі люди по відношенню до себе набагато менше відчувають занепокоєння, депресію та стрес. Таке доброзичливе ставлення до себе, здатне зміцнити психологічне здоров'я, сформувані здатність справлятися з труднощами. Воно також зміцнює імунну систему, зменшуючи кортизол і збільшуючи варіабельності серцевого ритму, забезпечує почуття емоційної безпеки [22]. Результати проведених досліджень демонструють, що люди з вираженим співчуттям до себе відчували себе менш травмованими через COVID-19 та його наслідки, у них було виявлено менший рівень тривогого та занепокоєння, пов'язаного з COVID-19. Співчуття до себе допомогло людині мінімізувати тривогу з приводу пандемії а також допомогало їм побачити потенційні переваги, зокрема наявність часу для відпочинку, переосмислення свого життєвого шляху [22]. Самоспівчуття включає турботу про своє тіло і психологічний стан, допомагає зменшити занепокоєння, його можна досягти за допомогою здорової їжі, гарного сну, фізичних вправ, йоги та медитації, дихальних вправ. Крім того, важливого значення тут набуває творчість, вона знижує стрес, робить життєдіяльність більш веселою. Так, малювання, спів або будь-яка інша творча робота є корисною, вона допомагає зосередитися на позитивних аспектах поточної ситуації власного життя, а не на негативних [14].

Цікавим є те, що окрім того, що COVID-19 зруйнував наш повсякденний спокій, змінив нашу життєдіяльність, незважаючи на численний негативний вплив, також відбулися й значні інноваційні зміни, зокрема усвідомлення особистістю наявності прихованих внутрішніх ресурсів, таких як віра, мужність та творчість. Тобто, страждання пробудило життєстійкість особистості. Так, деякі автори визнають здатність COVID-19

ініціювати посттравматичне зростання як окремих осіб, так і цілих спільнот [24]. В експрес-опитуванні, в якому взяли участь майже 3000 директорів шкіл, половина з них повідомила, що закриття шкіл позитивно позначиться на їхніх співробітниках та учнях. Батьки повідомили, що турбота про дітей під час ізоляції призвела до високого рівня позитивних емоцій та збільшення активності (прогулянки, садівництво, хобі) [12].

Таким чином, яким би травматичним не був COVID-19, якими б важкими не були його наслідки, своєчасна психологічна підтримка може усунути хаос, адаптувати особистість до нової реальності, відновити її психологічне благополуччя. Особливого значення набувають психологічні способи постковідної реабілітації для учасників освітнього процесу, яке забезпечує їм ефективне реагування на негативний вплив пандемії. Так, в навчальних закладах, удосконалюють вже існуючі психологічні методи, а також впроваджують нові програми психологічної підтримки задля відновлення благополуччя, надаються ефективні соціально-психологічні послуги, які сприяють емоційній стійкості та психологічному здоров'ю учасників освітнього процесу.

Висновок. Пандемія COVID-19 торкнулась всіх аспектів життєдіяльності особистості, зокрема систему освітнього процесу. Навчальні заклади всього світу оголосили про своє закриття, а учасники освітнього процесу зазнали негативного психологічного впливу, міжособистісні зв'язки порушились, студенти були позбавлені реального спілкування, викладачам довелося адаптувати свою навчальну програму на онлайн-режим, загалом, у всіх учасників освітнього процесу виникла тривога і труднощі у зв'язку з перебуванням в онлайн-середовищі, що, в свою чергу, значно позначилось на психічному здоров'ї та психологічному благополуччі, призвело до постійного відчуття ізоляції, наявності сильного дискомфорту.

Саме тому, сьогодні все більшого значення набувають психологічні заходи мінімізації негативних наслідків коронавірусної пандемії, які пов'язані з відновленням внутрішніх ресурсів особистості. Зокрема, психологічна підтримка спрямована на розвиток життєстійкості та профілактики посттравматичного стресу, які спираються на методи пошуку альтернатив, способи самозбереження, формування навичок емоційної регуляції. Одним з найпоширеніших способів постковідної реабілітації є групова психотерапія, вона дозволяє впоратися з самотністю та ізоляцією, подолати негативні постковідні

наслідки, реалізовувати базові психологічні потреби. Важливого значення набула діяльність шкільних психологів, зокрема розвиток психологічної грамотності, яка ґрунтується на формуванні необхідних навичок справлятися з труднощами. Найбільш ефективним способом постковідної реабілітації постає стратегія позитивної психотерапії, зокрема на моделі PERMA. Основні механізми реалізації цієї стратегії полягають у виявленні сильних сторін особистості, групи людей; формуванні установки на особистісне зростання та вияву вдячності, який супроводжується залученістю та позитивними міжособистісними відносинами. Також, активно використовуються стратегії когнітивно-поведінкової терапії, а саме когнітивна переоцінка, рефреймінг.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Adnan M., Anwar K. Online Learning amid the COVID-19 Pandemic: Students' Perspectives // Online Submission. 2020. Vol. 2, № 1. Pp. 45–51.
2. Akat M., Karataş K. Psychological effects of COVID-19 pandemic on society and its reflections on education // Electronic Turkish Studies. 2020. T. 15. № 4. Pp. 1–13. DOI: <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44336>
3. Alomyan H. The Impact of Distance Learning on the Psychology and Learning of University Students during the Covid-19 Pandemic // International Journal of Instruction. 2021. Vol. 14, № 4. Pp. 585–606.
4. Arslan G. et al. Coronavirus stress, optimism-pessimism, psychological inflexibility, and psychological health: Psychometric properties of the Coronavirus Stress Measure // International Journal of Mental Health and Addiction. 2021. Vol. 19, № 6. Pp. 2423–2439. DOI: <http://doi.org/10.1007/s11469-020-00337-6>
5. Arslan G. (2020). Subjective vitality and college belongingness explain how loneliness reduces psychological well-being during coronavirus pandemic: Preliminary validation of the College Belongingness Questionnaire. Psyarxiv.com/j7tf2. DOI: <http://doi.org/10.31234/osf.io/j7tf2>
6. Bray A. et al. Connection before content: using multiple perspectives to examine student engagement during Covid-19 school closures in Ireland // Irish Educational Studies. 2021. T. 40. № 2. С. 431–441.
7. Burke J., Dempsey M. COVID-19 practice in primary schools in Ireland. Dublin: Maynooth University, 2020. URL: <http://mural.maynoothuniversity.ie/12796/> (дата звернення: 15.02.2022).
8. Burke J., Arslan G. Positive education and school psychology during COVID-19 pandemic // Journal of Positive School Psychology. 2020. Vol. 4, № 2. Pp. 137–139.
9. Chew Q. H. et al. Narrative synthesis of psychological and coping responses towards emerging infectious disease outbreaks in the general population: practical considerations for the COVID-19 pandemic // Singapore medical journal. – 2020. Vol. 61, № 7. Pp. 350–356. DOI: <https://doi.org/10.11622/smedj.2020046>

10. Chu T. L. Applying positive psychology to foster student engagement and classroom community amid the COVID-19 pandemic and beyond. *Scholarship of Teaching and Learning in Psychology*. 2020. Advance online publication. DOI: <https://doi.org/10.1037/stl0000238>
11. Cimino S., Almenara C. A., Cerniglia L. A Study on Online Intervention for Early Childhood Eating Disorders during COVID-19. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2022. № 19 (6). Pp. 3696. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph19063696>
12. Cucinotta D., Vanelli M. WHO declares COVID-19 a pandemic // *Acta Bio Medica: Atenei Parmensis*. 2020. Vol. 91, № 1. P. 157–160. DOI: <http://dx.doi.org/10.23750/abm.v91i1.9397>
13. Dempsey M., Burke J. Covid-19 Practice in Primary Schools in Ireland Report: A Two-month Follow-up. Maynooth: Maynooth University, 2020. URL: http://mural.maynoothuniversity.ie/13001/1/Wellbeing%20and%20Leadership%20Report_Final.pdf (дата звернення: 15.02.2022).
14. Devi S. Psychological resilience and coping strategies during Covid-19 andemic lockdown // *J. Xian Univ. Archit. Technol.* 2020. Vol. 12, № 4. Pp. 2925–2933.
15. Giovannella C. Effect induced by the Covid-19 pandemic on students' perception about technologies and distance learning // *Ludic, Co-design and tools supporting smart learning ecosystems and smart education / Mealha O., Rehm M., Rebedea T.* Springer, Singapore, 2021. Pp. 105–116. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-15-7383-5_9
16. Hall T., Connolly C., O'Gradaigh S., Burden K., Kearney M., Schuck S., Kosmas P. Education in precarious times: a comparative study across six countries to identify design priorities for mobile learning in a pandemic // *International Learning Sciences*. 2020. Advance online publication. DOI: <http://dx.doi.org/10.1108/ILS-04-2020-0089>
17. Humphreys K. L., Myint M. T., Zeanah C. H. Increased risk for family violence during the COVID-19 pandemic // *Pediatrics*. 2020. Vol. 146, № 1. e20200982. DOI: <https://doi.org/10.1542/peds.2020-0982> Callahan, 2020
18. Kaslow N. J. Et al. Flattening the emotional distress curve: A behavioral health pandemic response strategy for COVID-19. *American Psychologist*. 2020. № 75 (7). Pp. 875–886. DOI: <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000694>DOI:
19. Košir K. et al. Predictors of perceived teachers' and school counsellors' work stress in the transition period of online education in schools during the COVID-19 pandemic // *Educational Studies*. 2020. Pp. 1–5.
20. Mahmut Ö. Educational policy actions by the Ministry of National Education in the times of COVID-19 pandemic in Turkey // *Kastamonu Eğitim Dergisi*. 2020. Vol. 28, № 3. P. 1124–1129. DOI: <http://dx.doi.org/10.24106/kefdergi.722280>
21. Marmarosh C. L. et al. The psychology of the COVID-19 pandemic: A group-level perspective // *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*. 2020. Vol. 24, № 3. Pp. 122–138.
22. Römer K. COVID-19: A wake-up call to invest in literacy. 2020. URL: <https://thelifelonglearningblog.uil.unesco.org/2020/07/21/covid-19-a-wake-up-call-to-invest-in-literacy/> (дата звернення: 15.02.2022).
23. Saurabh K., Ranjan S. Compliance and psychological impact of quarantine in children and adolescents due to Covid-19 pandemic // *The Indian Journal of Pediatrics*. 2020. Vol. 87, № 7. Pp. 532–536. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12098-020-03347-3>
24. Seligman M. E. P. Positive psychology: A personal history // *Annual review of clinical psychology*. 2019. Vol. 15, № 1. Pp. 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050718-095653>
25. Shakespeare-Finch J., Bowen-Salter H., Cashin M., Badawi A., Wells R., Rosenbaum S., Steel Z. COVID-19: An Australian perspective // *Journal of Loss & Trauma*. 2020. № 25 (8). Pp. 662–672. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/15325024.2020.1780748>
26. Song S. Y. et al. COVID-19 and school psychology: Adaptations and new directions for the field // *School Psychology Review*. 2020. Vol. 49, № 4. Pp. 431–437.
27. UNESCO. COVID-19 and higher education: Today and tomorrow: Impact analysis, policy responses and recommendations. 2020. URL: <https://www.iesalc.unesco.org/en/wp-content/uploads/2020/05/COVID-19-EN-130520.pdf> (дата звернення: 15.02.2022).
28. UNESCO. Distance learning solutions. 2020. URL: <http://alexmedia.forumsolutions.com/t150topichttps://en.unesco.org/covid19/educationresponse/solutions> (дата звернення: 15.02.2022).
29. Wang C. et al. Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China // *International journal of environmental research and public health*. 2020. Vol. 17, № 5. P. 1729. DOI: <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph17051729>
30. World Confederation of Cognitive and behavioral therapies. – A Response to the COVID-19 situation from a Cognitive Behaviour Therapy (CBT) perspective. URL: <https://www.alamos-web.org/cbt.pdf> (дата звернення: 15.02.2022).

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ/ВETERANІВ: ПРОБЛЕМАТИКА ВИВЧЕННЯ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF MILITARY/VETERANS: PROBLEMS OF STUDY

У статті проаналізовано феноменологічність процесу соціально-психологічної адаптації військовослужбовців/ветеранів та учасників бойових дій. Розглядаються особливості та проблеми адаптації, з якими зустрічаються ветерани й учасники бойових дій. Характер перебігу соціально-психологічної адаптації значною залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості. Соціально-психологічну адаптацію учасників бойових дій визначено як пристосування до умов мирного життя у зв'язку із набутим досвідом бойових дій та наслідків, які ця діяльність супроводжує.

Виокремлено та проаналізовано типи адаптації особистості, відповідно до яких сформовано стратегії поведінки військовослужбовців/ветеранів й учасника бойових дій: імітація; урівноваження між власними цінностями та цінностями соціального середовища; уподібнення; пристосування із повним прийняттям. Представлено чинники адаптації, серед яких детальніше розглянуто посттравматичне зростання, як аспекта адаптації, завдяки чому мобілізуються конструктивні ресурси психологічної самопідтримки.

Визначено, що після повернення до умов цивільного життя військовослужбовців очікує період пристосування до нових особливостей життя, умов соціальної взаємодії, формування особистісних навичок у вирішенні інших/нових викликів. Означено, що в цей період відбувається оцінка соціальних ролей, часткова або повна відмова від старих моделей та стратегій поведінки, пошук способів існування, прийнятних у нових умовах середовища.

Представлено вектори медико-психо-соціальної допомоги військовослужбовцям/ветеранам, учасникам бойових дій на етапі їх адаптації: соціальна адаптація, психологічна адаптація, професійна адаптація, законодавчі зміни. Сформульовано головне завдання медико-психологічного супроводу соціально-психологічної адаптації – створення та забезпечення системи психотерапевтичних методів, засобів та технік, які сприяють розвитку навичок саморегуляції та емоційного відновлення/благополуччя; пошуку способів створення психоемоційних ресурсів у вирішенні складних життєвих ситуацій; формуванню мотиваційних моделей соціальних перспектив життєдіяльності ветеранів та учасників бойових дій.

Ключові слова: адаптація, завдання і проблеми соціально-психологічної адаптації, військовослужбовці, ветерани, учасники бойових дій, цивільне життя, медико-психологічний супровід, пост-

травматичний стресовий розлад, психологічна відновлюваність.

The article analyzes the phenomenology of the process of social and psychological adaptation of military personnel/veterans and combatants. The features and problems of adaptation, which meet veterans and combatants. The nature of the course of social and psychological adaptation depends heavily on individual and psychological characteristics of the individual. Socio-psychological adaptation of combatants is defined as adaptation to the conditions of peaceful life due to the experience of combat operations and the consequences that this activity accompanies.

The types of personality adaptation are singled out and analyzed, according to which strategies of behavior of military personnel/veterans and combatants are formed: imitation; balance between own values and values of the social environment; likening; device with full acceptance. Five factors of adaptation are presented, among which post-traumatic growth is revealed in more detail as an aspect of adaptation, thereby mobilizing the constructive resources of psychological self-support.

It is determined that after returning to the conditions of civilian life, military personnel expect a period of adaptation to new features of life, conditions of social interaction, formation of personal skills in solving other/new challenges. It is indicated that during this period there is an assessment of social roles, partial or complete rejection of old models and behavioral strategies, the search for ways of existence acceptable in the new environment.

Vectors of medical and psycho-social assistance to servicemen/veterans, combatants at the stage of their adaptation are presented: social adaptation, psychological adaptation, professional adaptation, legislative changes. The main task of medical and psychological support of social and psychological adaptation is formulated – creation and provision of a system of psychotherapeutic methods, means and techniques that contribute to the development of skills of self-regulation and emotional recovery/well-being; contributing to the development of skills of self-regulation and emotional recovery/well-being; finding ways to create psycho-emotional resources in solving difficult life situations; formation of motivational models of social prospects of veterans and combatants.

Key words: adaptation, tasks and problems of social and psychological adaptation, military personnel, veterans, combatants, civilian life, medical and psychological support, post-traumatic stress disorder, psychological recovery.

УДК 159.9.316.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.23>

Пріб Г.А.

д. мед. н., професор,
завідувач кафедри психології
Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України

Бегеза Л.Є.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри психології
Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України

Раєвська Я.М.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри психології
Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України

Реалії життя актуалізують проблему формування і реалізації системи заходів для соціально-психологічної адаптації та реадaptaції військовослужбовців та ветеранів в умовах цивільного життя. Розробка ефективних науково-організаційних методів

із забезпечення психологічного супроводу адаптації особистості є актуальною для військовослужбовців/ветеранів, а також їх сімей, родин і близького оточення, оскільки масштаби наслідків психологічних травм стосуються не тільки безпосередніх учасни-

ків військових дій. Наслідки психотравмуючого впливу військово-бойових дій можуть проявлятися як у вигляді психоемоційних реакцій організму, так і у вигляді відстрочених наслідків, як-от психоемоційних, психічних, соматичних станів.

Теоретико-методологічну базу вивчення проблематики адаптації військовослужбовців складають наукові праці дослідників у напрямках: соціальні та медико-психологічні аспекти адаптації особистості, соціально-психологічні чинники адаптації військовослужбовців та ветеранів війни/бойових дій. Серед зарубіжних досліджень зазначимо роботи С. Вільямс, Л. Калхуна, Д. Кишбог, Р. Лауфера, В. Холла та ін. У працях вітчизняних науковців розглядаються психологічні наслідки впливу бойового стресу на життєдіяльність військовослужбовців: Р. Абдурахманов, О. Буковська, О. Блінов, Л. Вакуленко, А. Караян, О. Кокун, А. Кучер, Г. Ложін, Н. Матейчук, В. Осьодло, Н. Пророк, Ю. Сурмяк, Н. Тарабріна, О. Тополь, А. Чаплигін. У науковий розвідках С. Басараб, С. Васильєв, В. Гічун, О. Друзь, Л. Жаліло, М. Кравченко Л. Кудрик, М. Локтєв, І. Мульована О. Напреєнко, І. Сиромятніков, О. Сироп'ятов, Р. Торговицький О. Філатова та ін. розглядаються можливості та ресурси військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій в процесі соціально-психологічної реадaptaції.

Метою статті є аналіз особливостей та можливих труднощів соціально-психологічної адаптації військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій на етапі повернення до цивільного життя та реадaptaції.

У психологічній літературі дослідниками поняття «адаптація» визначається «...як процес формування найбільш прийнятних стратегій/моделей поведінки в умовах змінюваного мікросоціального середовища» [1, с. 60]. Після повернення до умов цивільного життя, військовослужбовець/ветеран/учасник бойових дій протягом адаптаційного періоду, зникає до особливостей та умов життєвої ситуації. Нагадаємо, що термін «життєва ситуація особистості» визначається як «...сукупність обставин життєдіяльності, які безпосередньо або опосередковано впливають на поведінку людини, її психічний стан, зумовлюючи зміст та напрям індивідуального розвитку» [5].

Одним із аспектів соціально-психологічної адаптації є взаємини військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій із членами сім'ї, близьким оточенням та друзями після повернення до умов цивільного життя. Тобто, «повернення – це один із найважливіх періодів у відновленні подруж-

ніх взаємин та соціальної адаптації військового у мирне життя» [11, с. 68]. Н. Дембицькою та Т. Яблонською відзначається, що у період реадaptaції відбувається процес переосмислення військовослужбовцем власних соціальних ролей, із частковою чи повною відмовою від норм і способів поведінки, окремих адаптивних механізмів, їх комплексів та стратегій, які були доречними в умовах військової служби, і не придатні для мирного життя [13, с. 193]. У продовженні міркувань за дослідженнями Ю. Бриндікова «...успішна соціальна адаптація залежить не тільки від зовнішнього середовища, соціального оточення і фізіологічних процесів, але і від особистісних структур, властивостей, характеристик, однією з яких є емоційна стійкість, що забезпечує безпеку особистості, а отже, і психологічну адаптацію» [2, с. 74]. Тобто, характер перебігу соціально-психологічної адаптації військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій значною мірою залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості, як-от, воля, швидкість виникнення психічних процесів та їх стійкість, ціннісні орієнтації, життєстійкість, уміння справлятися із стресовими ситуаціями та інші особистісні риси.

У дослідженнях В. Рубцова [9, с. 13–14] визначено певні аспекти соціально-психологічної адаптації такі, як:

- урівноважування (між індивідуумом та середовищем, взаємна терпимість до системи цінностей і стереотипів поведінки одне одного);

- псевдоадаптація (поєднання зовнішньої пристосованості до обстановки з негативним ставленням до її норм та вимог); пристосування (визнання і прийняття основної системи цінностей нової ситуації, взаємні поступки); уподібнення (психологічна переорієнтація, трансформація попереднього досвіду відповідно до нової ситуації) [9, с. 13–14].

У зв'язку із зазначеним, відзначимо, що військовослужбовцями/ветеранами, учасниками бойових дій можуть використовуватись різні стратегії та механізми соціально-психологічної адаптації, а також поєднання різних видів адаптації: імітація адаптації – особистість зовнішньо адаптується при внутрішньому неприйнятті ситуації; урівноваження між власними цінностями та цінностями соціального середовища; уподібнення певним моделям поведінки життєдіяльності відповідно до особливостей соціального середовища; пристосування із повним прийняттям та визнанням цінностей соціального середовища та ін. Відтак, військовослужбовці/ветерани, учас-

ники бойових дій та їхні родини можуть потребувати психологічну допомогу та підтримку у адаптаційному періоді.

Основними організаційними та теоретико-методичними завданнями медико-психологічного супроводу адаптації ветеранів та учасників бойових дій у напрямі самореалізації військовослужбовців до умов цивільного життя визначено:

1) «планування і здійснення заходів, спрямованих на пом'якшення соціально-економічних і суспільно-психологічних наслідків, пов'язаних зі звільненням військовослужбовців;

2) організація заходів щодо зниження соціальної напруженості в місцях розміщення військових формувань і проживання громадян, звільнених з військової служби;

3) створення умов і можливостей для здобуття освіти, перепідготовки та працевлаштування;

4) розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавства про права, пільги та соціальні гарантії військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їх сімей;

5) вдосконалення механізмів та інститутів соціальної адаптації військовослужбовців» [3, с. 112].

Виходячи із вищезазначеного, можна визначити основні вектори психологічного супроводу військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій на етапі їх адаптації до мирного життя: соціальна адаптація, психологічна адаптація, професійна адаптація, законодавчі зміни.

Необхідно відзначити, що головною метою соціально-психологічної адаптації є створення необхідних умов для набуття таких особистісних компетентностей, щоб військовослужбовці/ветерани, учасники бойових дій були спроможні самостійно вирішувати життєві задачі, та брати активну участь у суспільному житті. Для забезпечення соціально-психологічної адаптації військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій в Україні розроблена система заходів реалізації соціальних, медичних, психологічних програм. Дані програми спрямовані полегшити процес адаптації військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій, мінімізувати навантаження деструктивних чинників та надати можливість активної соціалізації у суспільстві. Система державної допомоги покликана допомогти у вирішенні проблем, з якими зустрічаються військовослужбовці/ветерани, учасники бойових дій на етапі соціально-психологічної адаптації: складний психо-емоційний стан, проблеми емоційного владання, труднощі сімейної адапта-

ції та комунікації, необхідність професійної перекваліфікації тощо.

У дослідженнях науковців зазначається, що якщо військовослужбовець/ветеран, учасник бойових дій переживає тривалі труднощі і соціальні конфлікти, які не знаходять психічних механізмів і форм поведінки для їх вирішення, якщо наявні нервово-психічні захворювання, депресія, виснаження нервової системи, серцево-судинні захворювання – такі ознаки свідчать про дезадаптивність учасника бойових дій [12, с. 142].

Досліджуючи вікові особливості адаптації учасників бойових дій О. Мельник [6, с. 8] виокремлено індивідуальні та соціально-психологічні чинники, що впливають на адаптацію військовослужбовців, а саме:

– «психологічне благополуччя – переживання людиною ставлення до власного буття, що здійснює свій вплив на адаптацію в якості погляду на світ з позитивної точки зору;

– копінг-стратегії – індивідуальний спосіб взаємодії учасника бойових дій із ситуацією, реакції на неї відповідно до її значення та в кореляції із власними психологічними ресурсами;

– життєстійкість – характеризується як вміння особистості діяти ефективно всупереч стресової ситуації; стресові життєві ситуації трактуються як такі, що відкривають нові можливості, шляхи вдосконалення;

– резилентність – розглядається як здатність справлятися із негативними емоціями, що виникають у травматичних ситуаціях, з метою запобігання дезадаптації, зумовлює вміння використовувати навички посттравматичного зростання у ситуаціях мирного життя;

– посттравматичне зростання – це позитивні зміни, що відбуваються із учасником бойових дій у результаті кризових життєвих ситуацій, через які відбувається усвідомлення цінності власного життя, змінюються життєві пріоритети, з'являється можливість бачити життєві перспективи та можливості» [6, с. 8].

Зупинимося на останньому детальніше. Посттравматичне зростання є значущим чинником успішної соціально-психологічної адаптації військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій, оскільки задіюються конструктивні ресурси самопідтримки. Посттравматичне зростання характеризує позитивні зміни, які переживає особистість після пережитих травматичних подій. Р. Тадеші та Л. Калхун характеризують цим поняттям не тільки травматичну ситуацію, з якою справився військовослужбовець, а й життєвий досвід, завдяки якому набуто

нового розвитку, перевершивши попередній [16]. Таким чином, посттравматичне зростання допомагає особистості переосмислити як себе, так і взаємини із соціальним середовищем.

Описуючи соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій, Т. Титаренко [10, с. 16] вказує, що феномен посттравматичного зростання проявляється у:

- «...більш глибоких і щирих стосунках особистості із значимими для неї людьми – членами сім'ї, друзями;

- кращому розумінні себе, своїх можливостей – чутливості і сили, сміливості і витривалості;

- вмінні цінувати кожний прожитий день свого життя та радіти повсякденним речам;

- бажанні проявляти здібності та розвивати схильності» [10, с. 16].

У дослідженні С. Джозефа, за результатами опитування, виявлено основні виміри посттравматичного зростання: стосунки (переоцінка стосунків із людьми та їх покращення); погляд на себе (зростання власної сили і стійкості); життєва філософія (переоцінка насправді важливих речей та вдячність за кожен день) [14].

Досить часто посттравматичне зростання взаємопов'язане із **психологічною відновлюваністю** – «...процесом позитивної, прийнятної адаптації при зіткненні із життєвими труднощами, травмами, трагедіями, небезпеками чи значними стресами» [4, с. 30]. Психологічна відновлюваність допомагає особистості справитися із стресовими подіями, пережити цей досвід. Навик психологічної відновлюваності може стати корисним для усіх, хто опиняється у ситуаціях стресу та тяжких емоційно-психологічних станах.

Посттравматичне зростання і психологічна відновлюваність військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій мають спільні та відмінні риси: обидва явища стосуються травматичного досвіду, проте посттравматичне зростання вникає внаслідок пережитої травматичної події, а психологічна відновлюваність є сукупністю стратегій для вирішення життєвих ситуацій.

Разом із тим, дослідники (М. Дворник, В. Климчук, Т. Титаренко) виокремили практики для посттравматичного зростання: зміна ставлення до воєнної травматизації; пошук нових способів взаємодії, більш ефективних форм контактування з оточенням, переформатування симпатій-антипатій; відновлення здатності до пошуку смислу власного буття; посилення уваги до власної ролі у всьому, що відбувається, зміна ставлення до причин і наслідків пев-

них подій у житті; постійне самонавчання, зростання готовності до змін, усе більш конструктивне ставлення до власних помилок [10, с. 18–19].

Висновки з проведеного дослідження.

Процес соціально-психологічної адаптації військовослужбовців/ветеранів, учасників бойових дій є складним процесом пристосування особистості до нових умов життя. Для успішної адаптації важливими аспектами психологічної допомоги є впровадження системи психотерапевтичних методів, засобів та технік, які сприяють розвитку навичок саморегуляції та емоційного відновлення/благополуччя; пошуку способів створення психоемоційних ресурсів у вирішенні складних життєвих ситуацій; формуванню мотиваційних моделей соціальних перспектив життєдіяльності ветеранів та учасників бойових дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпалько О. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
2. Бриндіков Ю. Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій в системі соціальних служб : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2019. 559 с.
3. Денисюк С. Г., Корнієнко В. О. Адаптація як передумова самореалізації військовослужбовців до умов цивільного життя. Актуальні проблеми проектування, виготовлення і експлуатації озброєння та військової техніки : мат. всеукр. наук.-техн. конф., Вінниця, : ВНТУ, 2017. С. 111–113.
4. Климчук В. О. Психологія посттравматичного зростання: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 158 с.
5. Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків : НУЦЗУ, 2010. 401 с.
6. Мельник О. В. Вікові особливості адаптації учасників бойових дій : автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07 / Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2019. 20 с.
7. Назаренко І. І., Якимець В. М., Печиборщ В. П., Слабкий Г. О., Іванов В. І., Поліщук А. О. Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури). *Україна. Здоров'я нації*. 2019. № 1. С. 48–58.
8. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 45. Ст. 425. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 05.10.2021).
9. Рубцов В. С. Адаптация кадровых военнослужащих и конверсия военных объектов. К. : Международный фонд социальной адаптации, 2009. 372 с.

10. Титаренко Т. М., Дворник М. С., Климчук В. О. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій : практ. посіб. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 220 с.

11. Циганенко Г., П'яста Р., Дідик Н. Любити, жити і чекати. Путівник для родин військових, які перебувають у зоні бойових дій. Львів : Колесо, 2018. 144 с.

12. Чайка В. Г. Факторы успешной социально-психологической адаптации офицеров, уволенных в запас, к трудовой деятельности: учебно-методическое пособие. Москва : Сфера, 2008. 288 с.

13. Яблонська Т. М., Дембицька Н. М. Адаптація до цивільного життя військовослужбовців, які повер-

нулись із зони бойових дій. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи : матеріали II Міжнар. наук-практ. конф. К. : КНУ імені Тараса Шевченка 2017. С. 193–200.

14. Joseph S. Growth Following Adversity: Positive Psychological Perspectives on Posttraumatic Stress. *Psychological Topics*, 2009. Vol. 18 (2), Pp. 335–344.

15. Smith P., Perrin S., Dyregrov A. & Yule W. Principal components analysis of the Impact of Event Scale with children in war. *Personality and Individual Differences*. 2002. Vol. 16. Pp. 685–691.

16. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15 (1). Pp. 1–18.

ВПЛИВ ІНТЕРНЕТУ НА ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПІДЛІТКІВ

THE IMPACT OF THE INTERNET ON THE LIFE ORIENTATION FORMATION IN ADOLESCENTS

Підлітковий період, вікові межі якого становлять від 10 до 19 років, є ключовим в процесі становлення особистості та формування системи життєвих орієнтацій. Стрімкий розвиток Інтернет-технологій призвів до того, що сучасного підлітка неможливо уявити без доступу до всесвітньої мережі. Інтернет негативно впливає на формування особистості підлітка, оскільки сприяє зменшенню кількості контактів з реальними співрозмовниками та родиною, що призводить до формування заниженої самооцінки. Іншим важливим аспектом Інтернет комунікації є значний вплив, який всесвітня мережа оказує на світогляд та становлення особистості підлітка. Під впливом спілкування в Інтернеті підлітки мають тенденцію до засвоєння життєвих орієнтацій, соціальних норм та цінностей мережеских груп, до яких вони себе відносять. Норми та цінності цих груп можуть відрізнятися від норм суспільства, в якому підліток живе. До того ж, анонімність перебування в Інтернеті та тенденція до створення вигаданого образу себе призводить до становлення нечіткої фрагментарної ідентичності. Підлітки мають тенденцію до заміни реального спілкування віртуальним, що, з одного боку, значно розширює межі доступних до комунікації індивідів, а з іншого – призводить до порушення соціалізації та ізоляції індивіда від реального середовища. Спілкування в Інтернеті характеризується анонімністю та має ситуаційний характер. При спілкуванні в Інтернеті підлітки більш орієнтовані на себе ніж на іншого та легше розривають спілкування, що зменшує його цінність. Інтернет-спілкування оказує вплив на формування життєвих орієнтацій підлітка через його самовизначення та поведінку. Так, спілкування в інтернеті призводить до фрагментації уявлень про себе та підміни власних цінностей такими, що транслюються всесвітньою мережею. До того ж підлітки найбільш вразливі до формування Інтернет-залежності, яка теж негативно впливає на життєві орієнтації індивіда. Так, підлітки з Інтернет-залежністю характеризуються пасивною життєвою позицією та відстороненістю від реального світу, тоді як підлітки без Інтернет-залежності демонструють та спрямовують життєві орієнтації на творчість, авторство власного життя та стосунки з іншими.

Ключові слова: підлітки, життєві орієнтації, становлення особистості,

Інтернет-спілкування, Інтернет-залежність.

Adolescent age ranges from 10 to 19 years. Adolescence is crucial for the process of the personality development and formation of a system of life orientations. The rapid development of epy Internet technology has led to the fact that modern teenagers cannot be imagined without the access to the World Wide Web. The Internet has a negative effect on the formation of the personality because it reduces the number of contacts with real interlocutors and family members and leads to the formation of the low self-esteem. Another important aspect of the Internet communication is the significant impact that the web has on the worldview and personality development of adolescents. Under the influence of socialization in the Internet, adolescents tend to adopt the life orientations, social norms, and values of the Internet groups to which they belong. Such orientations and values may differ from the norms of society in which an adolescent lives. In addition, the anonymity of the Internet and the tendency to create a false image of oneself in the global web leads to the formation of a fragmentary identity. In addition, adolescents tend to replace the real communication with virtual ones, which, on the one hand, significantly expands the opportunities for the communication, and, on the other hand, leads to a violation of the socialization and isolation of an individual from the real environment. Communication on the Internet is characterized by the anonymity and is situational. While communicating on the Internet, teenagers are more self-centered and break such boundaries more easily. Internet communication has an impact on the formation of life orientations of adolescents through their self-determination and behavior. Thus, the communication on the Internet leads to the fragmentation of ideas about oneself and the replacement of one's own values with those adapted from the web. In addition, adolescents are most vulnerable to the formation of the Internet addiction, which negatively affects the life orientations of an individual. Precisely, teenagers with the Internet addiction are characterized by a passive life position and alienation from the real world, while adolescents without such addiction demonstrate life orientations for creativity, authorship of their own lives, and relationships with others.

Key words: adolescents, life orientations, personality development, Internet communication, Internet addiction.

УДК 159.923:159.925–053.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.24>

Тихоненко Ю.О.

аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Підлітковий вік – це життєвий період особистості від 10 до 19 років. Протягом підліткового віку відбуваються кардинальні зміни у фізичній, когнітивній, психологічній, емоційній, поведінковій та соціальній сферах [7]. Також протягом цього періоду відбувається формування та переосмислення життєвих орієнтацій індивіда. Сучасного підлітка неможливо уявити без інформа-

ційно-комп'ютерних технологій, які мають істотний вплив на формування його життєвих орієнтацій. Одним з найбільш значущих процесів розвитку індивіду є соціалізація, яка вимагає від особистості засвоєння соціального досвіду та існуючих норм та правил і активного відтворення системи соціальних зв'язків [3]. Останніми роками стали відбуватися істотні зміни механізмів соціаліза-

ції підлітків, що значною мірою пов'язано з поширенням використання комп'ютерних технологій та всесвітньої мережі Інтернет. Під впливом Інтернету змінюється стиль життя сучасної молоді. Змінюються структура дозвілля, звичні канали здобуття інформації та характер міжособистісних взаємодій. При цьому відбувається інтенсивне вироблення нових патернів взаємодії із середовищем та пошук особистісно-орієнтованих смислів, які б були узгоджені зі значною роллю, яку грає віртуальна реальність [8]. Підлітки, залучаючись до Інтернету, засвоюють нові поведінкові норми та культурні практики. Більшість молоді вважають Інтернет сферою свого повсякденного життя та мультиресурсом, що надає можливість інтегруватися в освітній процес, адаптуватися до сучасної ситуації отримати різну інформацію, та залучитися до вільного спілкування. При цьому відзначається режим постійного перебування в Інтернеті, нерідко на шкоду іншим формам організації дозвілля, що призводить до того, що індивіди певною мірою відокремлені від впливу інших агентів формування життєвих орієнтацій. Так, Інтернет впливає на становлення особистості підлітка та формування його життєвих орієнтацій через розвиток соціальних мереж, спілкування в Інтернеті та можливого формування Інтернет-залежності.

Інтернет перетворився на невід'ємний атрибут життя сучасного підлітка. Простір, створений за допомогою цифрових технологій, стрімко впроваджується не тільки у життя сучасного суспільства, а й у структуру особистості. Існують полярні оцінки та прогнози щодо впливу Інтернету на життєві орієнтації особистості [20]. З одного боку, у суспільній свідомості існують міфи щодо виключно шкідливого впливу комп'ютерних технологій на свідомість підлітка. Негативні моменти виявляються у скороченні безпосередніх соціальних взаємодій, звуженні соціальних зв'язків аж до самотності, розвитку депресивних та тривожних станів, формуванні неадекватних соціальних перцепцій та скороченні внутрішньосімейного спілкування. Використання онлайн-медіа також може негативно впливати на самооцінку. Підлітки мають тенденцію порівнювати себе з іншими. У випадку спілкування в соціальних мережах, порівняння може відбуватись з ідеалізованим штучно створеним образом іншого, що знижує самооцінку особистості [16]. Такі індивіди можуть формувати ідеали та цінності на основі нереалістичного образу презентованого іншими в мережі Інтернет.

Їм протистоїть оцінка виключно сприятливого впливу нових інформаційних технологій

на суспільство загалом та на становлення особистості зокрема. Позитивними наслідками поширення Інтернету можна назвати трансформацію всієї структури комунікаційного досвіду особистості у напрямку розширення доступу до інформації, підвищення ролі суб'єктності та процес самоідентифікації в контексті віртуальної поведінки людини [15]. Так, Інтернет комунікація характеризується як позитивним так і негативним впливом на особистість.

Іншим важливим питанням є дослідження впливу всесвітньої мережі на формування життєвих орієнтацій індивіда. Життєві орієнтації постають одним з найважливіших елементів структури особистості. Вони визначають спрямованість підлітка на досягнення певної важливої для нього мети, становлять зміст уявлень про власне «Я» та впливають на поведінку та ставлення до навколишнього середовища та оточуючих [1]. Альтернативність зразків мислення та поведінки, представлених у віртуальному просторі, ставить підлітка у ситуацію вибору. Багатоконтактність, анонімність, заміна цінностей реального соціуму цінностями віртуальної спільноти та інші характеристики взаємодії у віртуальному просторі провокують особистість на можливу зміну вже засвоєних норм та життєвих орієнтацій новими [17]. Багато авторів відзначають, що конструювання віртуальних особистостей носить віковий характер і пов'язане з самовизначенням, що більшою мірою властиве підлітку і може виявлятися в «розмитості», «множинності», «нечіткості» уявлень про власне «Я» у середовищі віртуального спілкування [18]. Через це ідентичність підлітка виявляється внутрішньо суперечливою, мозаїчною, розколотою та ізольованою від цінностей, які складають ядро культури даного суспільства. Кордон між індивідом та соціальним середовищем стирається, і стає незрозуміло, де особистість, а де оточуючі її культурні артефакти [19]. Віртуальний світ виводить на інший рівень процес інтеріоризації, тобто вращування соціального простору в особистісний простір.

Разом з тим, Інтернет останнім часом стає, навпаки, платформою для визначення та відновлення свого «Я» та формування стійкої ідентичності, тобто цілісного та константного уявлення про себе. Самопрезентація у віртуальному світі поступово трансформувалась: від форумів та чатів, де ідентичність змінювалася з кожним входом, до програм-менеджерів миттєвих повідомлень, де прийнято використовувати постійні реальні або вигадані імена («ніки») [18]. Становлення іден-

тичності можна спостерігати й у електронних адресах. Якщо раніше реальні імена на адресах зустрічалися дуже рідко, то сьогодні формула «ім'я – точка – прізвище» стала однією з найбільш прийнятних та поширених. Однак вирішальним моментом у становленні ідентичності в Інтернеті стала поява соціальних мереж, ідея яких побудована на необхідності представлення реального «Я». Особиста сторінка у соціальній мережі може бути відображенням глибини внутрішнього світу підлітка, його думок, емоцій, сумнівів, особистісних смислів. Це можуть бути як внутрішні, інтимні переживання, так і аналіз того, що відбувається навколо, що набуває найрізноманітніших жанрових форм. Також відомо, що завдяки сучасним технологіям розширюються комунікаційні та інформаційні ресурси особистості підлітка, необхідні для успішного засвоєння норм соціального середовища. У процесі самопрезентації себе в мережі Інтернет, спілкуванню з іншими особистостями та самореалізації власних ідей через навчальні та суспільні проекти може відбуватися засвоєння норм соціального середовища та формування життєвих орієнтацій особистості.

Кінець ХХ століття ознаменувався появою нового типу інформаційного простору, створеного за допомогою цифрових телекомунікаційних технологій. За допомогою нових інформаційних технологій створюється можливість контакту між індивідами поза фізичною присутністю. До появи інтернету такі контакти були можливі завдяки пошті, телефону, телеграфу та іншим технічним посередникам комунікації, проте нові інформаційні технології змінюють якість та швидкість такого спілкування [2]. Сучасне суспільство стає суспільством Інтернет-комунікацій, у якому соціокультурний, економічний, інформаційний та освітній простір структуруються навколо всесвітньої мережі.

Розвиток мережі Інтернет став передумовою створення нової моделі суспільної взаємодії, що називається «мережевою спільнотою». Зазначене поняття характеризується тісним взаємозв'язком суспільних структур та взаємодією членів суспільства з електронно-комунікаційними мережами, які дозволяють виробляти, накопичувати, обробляти та обмінюватись інформацією [10]. Наразі такі соціальні мережі як «Фейсбук», «Телеграм», та «Інстаграм» користуються особливою популярністю. В соціальних мережах користувачі можуть ділитися особистим контентом, наприклад, фото та відео, висловлювати думки щодо окремих тем і інтенсивно дискутувати

з іншими користувачами. В Інтернеті відбуваються процеси спілкування та взаємодії без будь-яких обмежень. Користувачі соціальних мереж можуть допомагати отримувати допомогу від інших користувачів, відповідати на запитання і отримувати відповіді [11]. У цьому аспекті соціальні мережі є однією з платформ, де спілкування та взаємодія відчувається найбільш інтенсивно.

Сучасні підлітки замінюють спілкування з реальними партнерами Інтернет комунікацією. Можливими причинами пошуку спілкування у соціальних мережах може бути незадоволеність спілкуванням у житті, незадоволеність реальною соціальною ідентичністю та можливість реалізації якостей особистості, з тих чи інших причин недосяжних чи не схвалюваних у суспільстві [14]. Отже, анонімне та віртуальне середовище полегшує спілкування та самовираження особистості.

Дефіцит живого контакту заповнюється контактом з анонімними іншими. Таке спілкування стає новою, штучно створеною потребою, яка замінює потребу в особистих контактах з близькими за духом, соціальним станом, інтересами, рівнем освіти тощо однолітками. В результаті в Інтернеті з'являється новий вид соціалізації. Цій новий вид соціалізації може призводити до десоціалізації в реальному соціумі [13]. Так, здійснюється заміна об'єктів наслідування, потреб та схильностей підлітка і, зрештою, розрив з культурною традицією та з системами рольових очікувань в даному суспільстві.

У віртуальному просторі деформується і структура взаємодії з іншими особистостями. Так, виникає багатоконтактність, орієнтація на іншого замінюється орієнтацією на самого себе, а самопрезентація має ситуаційний характер [8]. Ситуаційна самопрезентація означає, що підліток проявляє ті чи інші свої якості та висловлює ті чи інші думки в залежності від контексту ситуації та співрозмовників. Як результат, у підлітка не формується ясне та стійке уявлення про власну особистість та чітка структура життєвих орієнтацій.

Також виділяються різні стратегії поведінки в соціальних мережах молоді в контексті реалізації різноманітних потреб. Такі стратегії описують поведінку, спілкування та самореалізацію особистості в Інтернет мережі. Однією із стратегій є поведінка солідарна зі «своїми групами», що передбачає неминуче засвоєння субкультури та норм спілкування та формування ідентичності, яка окреслюється навколо «своїх». Іншою стратегією є відкритість до будь-якої взаємодії в Інтернеті. Така стратегія характеризується прийняттям агентів комунікації

в мережі в її різноманітні [4]. Отже, особистість може виробляти поведінку, що схвалюється обраною групою та виробляти життєві орієнтації, що співпадають з орієнтаціями групи. Іншою стратегією є зміна груп спілкування в Інтернеті та модифікація власної поведінки та життєвих модифікацій в залежності від цінностей кожної групи, що призводить до відсутності чіткої системи життєвих орієнтацій підлітка.

Також, важливою характеристикою спілкування в інтернеті, що відрізняє його від взаємодії в реальному середовищі, є свобода самовираження. Підлітки мають можливість безпечно проявити власне роздратування та агресивність, знижуючи, таким чином, напругу, що існує в їх системі відносин. До того ж, спілкування в Інтернеті характеризується відносно легким розривом контактів, тому підлітки не переймаються підбором коректної форми та не зважають на можливість образити іншого, що також є проявом орієнтації особистості підлітка на власні інтереси та потреби під час Інтернет комунікації. Важливо, що моделі комунікації, набуті у всесвітній мережі, згодом переносяться на спілкування у реальному світі.

Збільшення часу, який підлітки проводять в Інтернеті, призводить до процесу Інтернет-соціалізації. Інтернет-соціалізація – це процес розширення соціального досвіду індивіда під час входження до соціокультурного середовища Інтернету, яка відбувається за допомогою засвоєння інформаційних технологій та інформаційної культури спілкування [12]. Соціалізація в Інтернеті призводить до засвоєння різноманітних соціокультурних кодів та посилення групової солідарності, заснованої на групових інтересах. У даному випадку, власні життєві орієнтації замінюються груповими орієнтаціями набутими в мережі Інтернет. Підліток, маючи ще не до кінця сформовану особистість, може поступитися власними цінностями задля підтримки власної статусності та групової належності.

Інтернет-залежність можна назвати однією з домінуючих проблем сучасного суспільства. Як зазначено вище, підлітки проводять багато часу у всесвітній мережі та використовують Інтернет для самовираження та спілкування. Самопрезентація та поведінка в глобальній мережі стає критерієм оцінки індивіда його друзями, що і спонукає підлітків захоплюватись Інтернет-діяльністю [5]. Це, в свою чергу, може призвести до виникнення залежності від Інтернету. Інтернет-залежна особистість має нав'язливе бажання вийти в глобальну мережу, перебуваючи offline, та нездатність

вийти з мережі, будучи on-line. Підлітки частіше всього страждають від такої залежності, оскільки для них Інтернет є джерелом самоствердження та соціалізації [12]. В наш час особистість, яка не має доступу до Інтернету та соціальних мереж, може бути виключена з кола своїх однолітків.

Залежність від Інтернету значно впливає на формування життєвих орієнтацій підлітків. Така залежність призводить до появи особистісних деформацій. Зокрема, головною для такого підлітка стає спрямованість на перебування у віртуальній реальності, тоді як відносини з близькими людьми, навчання, професійний розвиток, тощо стають другорядними або навіть неважливими [5]. Всю увагу індивід приділяє об'єкту залежності, а саме Інтернету. Також залежність від Інтернету призводить до формування у індивіда таких якостей як замкненість, дратівливість та агресивність. Моральні принципи та життєві орієнтації підлітка переосмислюються і він може почати обманювати, зневажати своїми зобов'язаннями або навіть вдаватися до протиправних дій. Залежний від Інтернету підліток характеризується постійним відчуттям страху, депресивними та тривожними станами та можливими суїцидальними думками та спробами. Також для таких індивідів характерна занижена самооцінка і слабка воля, що також впливає на формування життєвих орієнтацій особистості.

Підліток з Інтернет-залежністю також характеризується зосередженістю на собі та ігноруванням зовнішнього світу. Такі особистості зтикаються з труднощами в адаптації до реального життя. Зовнішній світ сприймається такими підлітками як другорядний, не такий важливий як віртуальна реальність. Вони реалізують потребу у самовираженні в Інтернеті, а не в спілкуванні з реальними співрозмовниками. Такий індивід характеризується дисфункціональними способами комунікації та порушенням самоідентифікації. До того ж підлітки з Інтернет-залежністю втрачають здатність ставити себе на місце іншої особистості, співчувати та уявляти, яке враження вони створюють на оточуючих [6]. Навпроти, підлітків, не схильних до Інтернет-залежності, відрізняють життєві орієнтації на творчість, самостійність, планування майбутнього та авторство свого життя. Їм притаманна більша вираженість таких характеристик, як локус контролю, спрямованість, віра в реалізацію своїх цілей та більш чіткі життєві орієнтації [6]. Отже, можна припустити, що Інтернет-залежність призводить до зміни життєвих орієнтацій із творчості, активності, та вза-

ємодії з іншими на пасивність та ігнорування зовнішнього світу.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, Інтернет оказує значний та переважно негативний вплив на становлення життєвих орієнтацій особистості підлітка. Молодь розглядає глобальну мережу як майданчик для реалізації різних видів соціальної активності. Здійснення соціальної активності у віртуальному просторі призводить до мережевої соціалізації користувачів, появи нових інтересів та трансформації їх особистості та життєвих орієнтацій. Спілкування в Інтернеті стає для сучасних підлітків механізмом зміни соціокультурних норм і правил. В Інтернеті відбувається процес засвоєння нових норм та цінностей у зв'язку з переходом в інше комунікативне середовище. Разом з тим, інформаційний простір може виступати ефективним середовищем, що забезпечує соціалізацію сучасного підлітка. Однак варто враховувати, що інформаційний простір соціалізації повинен, по-перше, надавати підлітку можливості для здійснення значущої діяльності, а по-друге, бути обмеженим культурно-нормативними рамками. Всі ці обставини вимагають перегляду механізмів розвитку життєвих орієнтацій підлітка під впливом глобальної мережі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія / І. Д. Бех. Київ, Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с.
2. Данько Ю. А. Соціальні мережі як форма сучасної комунікації: плюси і мінуси // *Сучасне Суспільство*. 2012. № 2. С. 179–184.
3. Жмайло І. М. Соціальна ситуація розвитку сучасних підлітків. *Вісник Післядипломної Освіти*. 2013. № 9 (2). С. 143–150.
4. Крупеня А. А. Роль Інтернету в процесі соціалізації молоді. *Научный Альманах*. 2021. № 3-2. С. 171–175.
5. Максим О. В. Деформація ціннісних орієнтацій Інтернет-залежних підлітків. *Актуальні Проблеми Психології*. 2019. Т. 20. № 11. С. 102–119.
6. Пастух Г. Смісловиттєві орієнтації Інтернет-залежної особистості. *Психологічні Виміри Культури, Економіки, Управління*. 2016. Вип. 9. С. 99–107.
7. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія /

Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг : Тов ВВП «Інтерсервіс», 2014. 312 с.

8. Уманец Н. А. Ризики соціалізації молоді в умовах інформатизації соціального середовища. *Духовність Особистості: Методологія, Теорія і Практика*. 2020. Т. 96. № 3. С. 244–255.
9. Фролов А. П. Соціально-психологічні аспекти комунікативної взаємодії у віртуальній реальності. *Правничий Вісник Університету КРОК*. 2014. № 19. С. 155–161.
10. Шишко Н. С. Особливості впливу соціальних Інтернет-практик на психологічне благополуччя старшокласників. *Медіаосвіта в умовах інформаційної війни: психологічні та педагогічні аспекти* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 20–21 червня 2017 р.). К., 2017.
11. Allen K. A. et al. Social media use and social connectedness in adolescents: The positives and the potential pitfalls. *The Educational and Developmental Psychologist*. 2014. Т. 31. № 1. С. 18–31.
12. Anderson L., McCabe D. B. A coconstructed world: Adolescent self-socialization on the internet. *Journal of Public Policy & Marketing*. 2012. Т. 31. № 2. С. 240–253.
13. Best P., Manktelow R., Taylor B. Online communication, social media and adolescent wellbeing: A systematic narrative review. *Children and Youth Services Review*. 2014. Т. 41. С. 27–36.
14. Gündüz U. The effect of social media on identity construction *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2017. Т. 8. № 5. С. 85–85.
15. Romano M. et al. Differential psychological impact of internet exposure on internet addicts. *PLoS One*. 2013. Т. 8. № 2. С. e55162.
16. Schemer C. et al. The impact of internet and social media use on well-being: A longitudinal analysis of adolescents across nine years. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2021. Т. 26. № 1. С. 1–21.
17. Smith J., Hewitt B., Skrbiš Z. Digital socialization: young people's changing value orientations towards internet use between adolescence and early adulthood. *Information, Communication & Society*. 2015. Т. 18. № 9. С. 1022–1038.
18. Turkle S. *Life on the screen: identity in the age of the Internet*. Simon & Schuster, 1995. 347 p.
19. Viseu A. A multidisciplinary approach to the mutual shaping process in electronic identities or «We shape the tools and thereafter they shape us». URL: [http:// www.yorku.ca/aviseu/eng_id-shaping_content.html](http://www.yorku.ca/aviseu/eng_id-shaping_content.html)
20. Wang L. et al. The effect of Internet use on adolescents' lifestyles: A national survey. *Computers in Human Behavior*. 2012. Т. 28. № 6. С. 2007–2013.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ РЕФЛЕКСІЇ СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ СХИЛЬНОСТІ ДО СПІЛКУВАННЯ

EMPIRICAL STUDY OF MEDICAL STUDENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF TENDENCY TO COMMUNICATION REFLECTION INDICATORS

Дана стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження особливостей показників рефлексії студентів-медиків із різним рівнем схильності до спілкування. В емпіричному дослідженні показників рефлексії студентів-медиків із різним рівнем схильності до спілкування прийняли участь 120 студентів Полтавського державного медичного університету, які навчаються на різних курсах. Для оцінки вираженості комунікативних і рефлексивних характеристик досліджуваних застосовані методики: «Оцінка рівня схильності до спілкування» (В. Ф. Ряховський) та Методика «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» (за М. Фетіскіним, В. Козловим, Г. Мануїловим). Дослідження проведене у 2021–2022 навчальному році. Для оцінки статистичної значущості відмінностей використаний критерій t-Стьюдента.

За результатами проведеного емпіричного дослідження нами визначено, що студентам-медикам властиве переважання підвищеного рівня розвитку рефлексивних здібностей та комунікабельності. Вони спрямовані на встановлення контактів з оточуючими людьми та здійснення рефлексивного аналізу своїх психологічних характеристик.

За підсумками інтерпретації даних нами визначена пряма закономірність зв'язку рефлексивності та комунікативних характеристик студентів-медиків. Зокрема, виявлено, що комунікабельним студентам-медикам властивий вищий показник рефлексивних здібностей, ніж респондентам із прагненням уникати спілкування. Перебуваючи частіше у стосунках, такі студенти-медики мають ширший спектр комунікативного досвіду, більшу кількість різних ситуацій спілкування, що дозволяє їм краще, більш адекватно та різносторонньо оцінювати властиві їм особистісні якості. Натомість некомунікабельні студенти-медики характеризуються нижчим рівнем розвитку рефлексивних здібностей. Будучи не зацікавленими у спілкуванні з оточуючими та менше досвіду соціальної взаємодії, вони мають низький рівень зацікавленості і власною особистістю також, рефлексивні процеси у них здійснюються з труднощами чи в не достатньому обсязі.

Виявлена закономірність та отримані результати доводять необхідність цілеспрямованого розвитку комунікативних та рефлексивних характеристик студентів-медиків на етапі професійної підготовки, з огляду на їх вагомість у професійній діяльності лікаря.

Ключові слова: студенти-медики, професійно важливі якості студентів-медиків, комунікабельність студентів-медиків, рефлексивні здібності студентів-медиків, забезпечення психологічного контакту в системі «лікар-пацієнт».

квів, комунікабельність студентів-медиків, рефлексивні здібності студентів-медиків, забезпечення психологічного контакту в системі «лікар-пацієнт».

This article is devoted to the empirical study results analysis of medical students with different levels of propensity to communicate reflection indicators.

Research was conducted on a sample of 120 medical students of Poltava State Medical University. The empirical study was conducted with the use of the methods «Assessment of the propensity to communicate level» (V. F. Ryahovsky) and «Self-assessment of the ontogenetic reflection level» (by M. Fetiskin, V. Kozlov, G. Manuilov). The study was conducted in the 2021–2022 academic year. The mean values recorded differences statistical significance conclusion was formulated the t-Student criterion.

According to the results of our empirical research, we have determined that medical students have a predominance of reflexive abilities and sociability development increased levels. They are aimed at establishing contacts with others and carrying out a reflective analysis of their psychological characteristics.

Based on the interpretation of the data, we have determined the direct regularity of the relationship between reflexivity and communicative characteristics of medical students. In particular, it was found that sociable medical students have a higher rate of reflexive abilities than respondents who want to avoid communication. Being more often in relationships, such medical students have a wider range of communicative experience, more different communication situations, which allow them to better, more adequately and comprehensively assess their personal qualities. Instead, non-communicative medical students are characterized by a lower level of reflexive abilities development. Being not interested in communicating with others and having less experience of social interaction, they have a low level of interest and their own personality as well; their reflexive processes are carried out with difficulty or not enough.

The revealed regularity and the obtained results prove the necessity of medical students communicative and reflective characteristics purposeful development the stage of professional training, given their importance in the professional activity of a doctor.

Key words: medical students, professionally important qualities of medical students, sociability of medical students, reflexive abilities of medical students, providing psychological contact in the «doctor-patient» system.

УДК 17.023.36:614.253.52

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.25>

Шевченко О.М.

к. пед. н.,
доцент кафедри українознавства
та гуманітарної підготовки
Полтавський державний
медичний університет

Владимирова В.І.

старший викладач кафедри
українознавства та гуманітарної
підготовки
Полтавський державний
медичний університет

Сучасні умови професійної діяльності фахівця-медика висувують підвищені вимоги до його професійних характеристик та обумовлюють необхідність їх комплексного супроводу й формування вже на етапі

навчання у виші. Постійна необхідність підвищення кваліфікації лікаря обумовлена регулярними змінами як системи функціонування охорони здоров'я, так і складними умовами їх трудової діяльності, що набуло

особливого значення в період пандемії коронавірусу COVID-19.

При цьому, підвищення кваліфікації лікаря ми розглядаємо як перманентний процес, який здійснюється постійно і забезпечує його професійність, можливість якісно і на високому рівні організувати терапевтичне середовище з пацієнтами. В даному випадку особливої ваги набувають рефлексивні та комунікативні характеристики медичного працівника. Це пояснюється тим, що прояви комунікабельності, характеристики спілкування лікаря дають йому можливість створити і підтримувати якісні довірливі відносини із пацієнтом, організувати для нього таку взаємодію, яка дозволить вирішити проблеми зі здоров'ям. У свою чергу наявність виражених рефлексивних характеристик лікаря виступає основою для постійної оцінки ефективності своєї трудової діяльності, виявлення обмежень у компетентності та окреслення можливих шляхів її розвитку і розширення.

І комунікативні, і рефлексивні характеристики лікарів, відображаючи їх стійкі психологічні утворення, формуються протягом тривалого часу і не можуть бути розвинені однооментно за необхідності в умовах трудової діяльності. Тому, постійне та завчасне формування комунікативних і рефлексивних навичок лікарів найбільш доцільно здійснювати на етапі професійної підготовки. При цьому, як спроможність до ефективної комунікації з пацієнтом, так і звичка здійснювати рефлексію в умовах виконання професійних обов'язків медичного працівника виступає вагомим компонентом його готовності до успішної та результативної трудової діяльності.

Вагомість комунікативних та рефлексивних характеристик студентів-медиків обумовлена специфікою їх майбутньої професійної діяльності. Так, необхідність розвинених комунікативних умінь медиків обумовлена вираженою необхідністю створення терапевтичного середовища, довірливих стосунків із пацієнтом, можливості не лише результативно зібрати анамнестичні дані в ході огляду, але і визначити не менш вагомий суб'єктивні показники ставлення до здоров'я пацієнта. Оцінка результативності лікувального процесу, окрім фіксації об'єктивних показників здоров'я, передбачає комунікацію лікаря та хворого, аналіз ефективності застосовуваного лікування, що здійснюється в постійному комунікативному процесі і залежить від професійних характеристик лікаря, його уміння комунікувати (Graf, Smolka, 2017).

Специфікою спілкування між лікарем та пацієнтом є, з одного боку, його проблемна

спрямованість, адже їх стосунки виникають на тлі необхідності вирішити труднощі і здоров'ям пацієнта, а з іншого боку – відповідність деонтологічним нормам взаємодії в системі «лікар-пацієнт» (Czerpil, et al., 2019). Забезпечення деонтологічних вимог до професійної діяльності лікаря передбачає достатньо високий рівень мовної культури та комунікативної компетентності, спроможності лікарем побудувати взаємодію у певному лінгвістичному та культурологічному контексті (Шевченко, 2018; Владимирица, 2019).

Розвинені комунікативні навички створюють основу для взаєморозуміння, реалізації довірливих стосунків між лікарем та пацієнтом, можливості фахівця своєчасно реагувати на зміну стану здоров'я пацієнта, його звернення і скарги (Мухаровська, 2016). У разі сформованої довіри між лікарем та пацієнтом, останній виконує всі необхідні призначення, проходить всі і діагностичні і лікувальні процедури (Manuel, Valcke, Keygnaert, 2021). У разі порушеної комунікації між лікарем та пацієнтом у них можуть виникати непорозуміння, приписи лікаря можуть ігноруватися і, відповідно, страждає ефективність лікування. Вагомим при цьому виступає спроможність лікаря до здійснення постійних актів комунікативного контролю, самооцінки власної комунікативної діяльності, що має зв'язок з рефлексивністю медичного працівника (Moral, Leonardo, 2019).

Вагомість розвинених рефлексивних здібностей в ефективній професійній діяльності лікаря відмічається багатьма науковцями. Рефлексивний компонент у вигляді уявлень лікаря про власну особистість, характерні для нього психологічні риси та якості є вагомим регулятором його професійної діяльності, розкриваючи змістовні та структурні характеристики його професійної свідомості (Жук, Гульбс, Меркулова, 2020). Характеристики самосприйняття студентів-медиків, виступаючи результатом постійно здійснюваної рефлексії, дають майбутньому лікарю спроможність встановити вищий рівень власної професійної компетентності (Wunderlich, Ragazzoni, Ingrassia, 2017). Особливо важливою виступає рефлексія лікаря у випадку коли застосовувана ним терапія не є результативною і не веде до бажаного одужання пацієнта. В такому випадку лікар має здійснювати рефлексивний аналіз прийнятих рішень та алгоритму лікування, намагаючись виокремити ті компоненти своєї професійної діяльності, які призвели до труднощів у лікувальному процесі.

Отже, в професійній діяльності лікаря розвинені комунікативні та рефлексивні

здібності є достатньо важливими, оскільки дають можливість фахівцю організувати успішну взаємодію з пацієнтом. Разом із тим, ми вбачаємо, що проблема формування комунікативних та рефлексивних навичок сучасних студентів-медиків є остаточно не вирішеною та потребує подальших досліджень з огляду на її актуальність. При цьому, ми передбачаємо, що у студентів-медиків наявний зв'язок між показниками сформованості рефлексії та комунікативних навичок, на що і спрямована увага у даному дослідженні.

Мета статті – проаналізувати особливості показників рефлексії студентів-медиків із різним рівнем схильності до спілкування.

Методи дослідження. В емпіричному дослідженні показників рефлексії студентів-медиків із різним рівнем схильності до спілкування прийняли участь 120 студентів Полтавського державного медичного університету, які навчаються на різних курсах. Для оцінки вираженості комунікативних і рефлексивних характеристик досліджуваних застосовані методики: «Оцінка рівня схильності до спілкування» (В. Ф. Ряховський) та Методика «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» (за М. Фетискіним, В. Козловим, Г. Мануйловим). Дослідження проведене у 2021–2022 навчальному році. Для оцінки статистичної значущості відмінностей використаний критерій *t*-Ст'юдента.

Виклад результатів дослідження. Результати вивчення рівнів рефлексивних здібностей студентів-медиків представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Вираженість рефлексивних здібностей у студентів-медиків

Рівні рефлексивних здібностей студентів-медиків		
низький	середній	високий
17 %	38 %	45 %

Як бачимо з таблиці 1, серед досліджуваних даної вибірки переважають показники підвищеного рівня сформованості рефлексивних здібностей. Таким студентам-медикам характерне постійне звернення до свого внутрішнього світу, детального розгляду своїх вчинків, їх різнобічний та послідовний аналіз. Респонденти цієї групи здатні заглиблюватися у світ власних переживань, вчинків, почуттів, співвіднесення їх з навколишньою дійсністю. Їх рефлексія реалізується через постійні самоаналіз, самоспостереження та самопоглядання. Досліджувані звертають увагу на думку інших людей про себе та свою власну оцінку здійснених дій та вчинків.

Для 38 % студентів-медиків характерний середній рівень сформованості рефлексивних здібностей. Їм властиве часто виражене роздумування над змістом своїх слів і вчинків, приділення уваги власним психологічним характеристикам, поведінці, особистісним якостям та аналізу того, яким чином їх сприймають оточуючі люди. Разом із тим, такі респонденти не в повному обсязі аналізують свою поведінку. Частина їх інтрапсихічних характеристик та вчинків залишається поза полем їх свідомості та не потрапляють під здійснюваний рефлексивний аналіз. Переважно, до таких характеристик і вчинків належать ті, що мають для студентів-медиків негативне чи травматичне значення, а процес їх рефлексії супроводжується вираженим емоційним дискомфортом. При цьому, рефлексивний процес цієї групи досліджуваних може бути поверховим чи не повним, містити помилки в судженнях, які виносяться, відобразити вигідну для самих досліджуваних інтерпретацію своїх вчинків та особистісних рис, що їх провокують.

Серед досліджуваних менша частина (17 %) характеризується низьким рівнем сформованості рефлексивних здібностей. Таким студентам-медикам характерний низький ступінь зацікавленості змістом свого психічного життя, особистісними рисами та психологічними характеристиками. Такі студенти-медики періодично можуть здійснювати рефлексивний аналіз проте цей аналіз достатньо поверхневий та здійснюється швидко і поверхнево. Травмуючі ситуації та негативні особистісні риси такими студентами-медиками або не аналізуються взагалі через негативні емоції, що при цьому виникають, або аналізуються поверхнево. При цьому, позитивні характеристики сприймаються такими студентами-медиками як абсолютні та виражені на високому рівні.

Розглянемо особливості схильності до спілкування студентів-медиків, які отримані за результатами проведення методики «Оцінка рівня схильності до спілкування» (В. Ф. Ряховського). Такі дані представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники комунікабельності студентів-медиків

Рівні комунікабельності студентів-медиків		
низький	середній	високий
24 %	32 %	44 %

Як свідчать дані, представлені у таблиці 2, майже половина респондентів (44 %) має високий показник комунікабель-

ності. Такі студенти-медики характеризуються прагненням до спілкування та контактів з оточуючими людьми, відкритістю до нового соціального досвіду. Ці студенти-медики легко встановлюють контакти із людьми та спроможні до підтримання стосунків на довірливому рівні, вони знаходять теми для спілкування та завжди можуть підтримати розмову.

Також, 32 % респондентів вибірки характеризуються середнім рівнем сформованості схильності до спілкування, комунікабельності. Ці студенти-медики переважно впевнено себе почувають в оточення мало знайомих людей, не уникають встановлення контактів із незнайомими людьми. Проте, представники цієї групи достатньо обережно сходяться із іншими людьми в процесі взаємодії. Для цих студентів-медиків необхідний певний час, щоб розкритися перед партнером по спілкуванню. Також, ці респонденти часто схильні до вираження сарказму у спілкуванні, іноді без необхідних для цього основ або не доречно ситуації спілкування. З певними людьми ці респонденти відчують труднощі взаємодії.

Окрім цього, 24 % представників вибірки характеризуються низьким показником схильності до спілкування, комунікабельності. Ці респонденти закриті від інших людей, часто мають спрямування на перебування на самоті, адже для них складно кооперувати свої дії з оточуючими. У випадках, коли необхідно невимушено спілкуватися із незнайомими людьми, встановлювати з ними контакти такі студенти-медики відчують зняковілість, втрачають психологічну рівновагу. Окрім цього, ці респонденти переважно знають про такі свої особливості, переживають через це, відчують труднощі від неможливості реалізуватися в системі соціальних контактів. Такі їх характеристики створюють труднощі для них в опануванні професії лікаря, яка передбачає необхідність спілкування з іншими людьми.

Для перевірки сформульованого нами припущення про залежність рефлексивних здібностей студентів-медиків від особливостей їх міжособистісного спілкування порівняємо вираженість рівнів рефлексії досліджуваних із різним рівнем комунікабельності, що представлено на рис. 1.

Як свідчать дані рис. 1, комунікабельним студентам-медикам більше властивий високий рівень рефлексивних здібностей (55 % мають високий їх рівень), ніж респондентам, які уникають міжособистісного спілкування (серед них високий рівень показника рефлексії становить тільки 5 %). Натомість, некомунікабельні студен-

ти-медики характеризуються вираженою відсотковою перевагою за низьким рівнем розвитку рефлексивних здібностей, що зафіксовано у 57 % таких респондентів. Низький рівень рефлексії зафіксований також у 10 % комунікабельних респондентів. Середні рівні розвитку рефлексії виражені майже однаковою мірою серед двох груп представників вибірки.

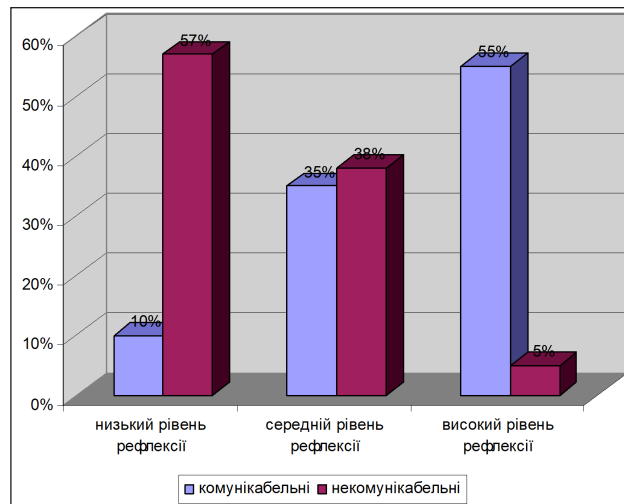

Рис. 1. Співвідношення показників рефлексивних здібностей студентів-медиків із різним рівнем комунікабельності

Отже, комунікабельні студенти-медики характеризуються більш високими показниками розвитку рефлексивних здібностей ($t=2,94, p<0,01$). Перебуваючи частіше у стосунках, будучи більш спрямованими на якісну реалізацію міжособистісної взаємодії, такі студенти-медики мають ширший спектр комунікативного досвіду, більшу кількість різних ситуацій спілкування у своєму досвіді. Саме такий різнобічний комунікативний досвід дозволяє їм краще, більш адекватно та різносторонньо оцінювати характерні для них особистісні характеристики і якості в процесі рефлексії. Порівнюючи свої особистісні характеристики з особливостями інших людей в процесі комунікації, такі студенти-медики покращують свої рефлексивні здібності. Натомість, студентам-медикам із низьким показником комунікабельності складніше здійснювати рефлексію, маючи менший спектр комунікативного досвіду. Будучи не зацікавленими у спілкуванні з оточуючими, маючи менше досвіду спілкування з людьми, такі студенти-медики мають низький рівень зацікавленості і власною особистістю. Крім того, не маючи достатнього комунікативного досвіду, ці досліджувані гірше, менш різносторонньо і простіше інтерпретують

свої вчинки та особистісні якості, про які вони схильні не думати.

Висновки. За результатами проведеного емпіричного дослідження нами визначено, що студентам-медикам властиве переважання підвищеного рівня розвитку рефлексивних здібностей, що виражається у їх зацікавленості змістом власного психічного життя та є сприятливим чинником для формування у них професійної компетентності як майбутніх лікарів. Також, виявлено, що студенти-медики характеризуються вираженою схильністю до спілкування, комунікабельністю, що також є їх професійно значущою характеристикою, адже дозволяє на високому рівні організовувати комунікацію з оточуючими людьми, у тому числі і з пацієнтами в майбутньому.

Виявлена закономірність зв'язку рефлексивності та комунікативних характеристик студентів-медиків. Зокрема, виявлено, що комунікабельним студентам-медикам властивий вищий показник рефлексивних здібностей, ніж респондентам із прагненням уникати спілкування. Перебуваючи частіше у стосунках, такі студенти-медики мають ширший спектр комунікативного досвіду, більшу кількість різних ситуацій спілкування, що дозволяє їм краще, більш адекватно та різносторонньо оцінювати властиві їм особистісні якості. Порівнюючи свої особистісні характеристики з особливостями інших людей, такі студенти-медики покращують свої рефлексивні здібності. Натомість некоммунікбельні студенти-медики характеризуються нижчим рівнем розвитку рефлексивних здібностей. Будучи не зацікавленими у спілкуванні з оточуючими та менше досвіду соціальної взаємодії, вони мають низький рівень зацікавленості і власною особистістю також, рефлексивні процеси у них здійснюються з труднощами чи в не достатньому обсязі. Не маючи достатнього комунікативного досвіду, ці респонденти менш різнобічно і простіше інтерпретують свої вчинки та особистісні характеристики, про які вони схильні не думати. Таким досліджуванам властиве переважання пасивності у оцінці себе, невпевненість у своїх можливостях, нерішучість та відсутність позитивного ставлення до себе.

Разом із тим, проблема пошуку чинників успішної трудової діяльності майбутніх ліка-

рів залишається остаточно не вивченою та потребує подальших досліджень. Зокрема, перспективою подальших пошуків авторів виступатиме вивчення специфіки локусу контролю та ціннісно-смислових характеристик студентів-медиків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Владимірова В. І., Шевченко О. М. Лінгвокраїнознавчий аспект викладання української мови як іноземної. *Молодий вчений*. 2019. № 5.1. С. 55–58.
2. Жук О. В., Гульбс О. А., Меркулова Н. Ф. Психологічні особливості формування професійної свідомості студентів-медиків ВНЗ. *Актуальні проблеми психології*. К. : Видавництво «Фенікс», 2020. Т. XII. Психологія творчості. Випуск 27. С. 87–98.
3. Лещенко Т. О., Шевченко О. М. Міжкультурна комунікація в навчанні української мови як іноземної здобувачів закладу вищої медичної освіти. *International scientific innovations in human life*. Proceedings of the 7th International scientific and practical conference. Cognum Publishing House. Manchester, United Kingdom, 2022. Pp. 397–401.
4. Мухаровська І. Р. Обґрунтування та засади медико-психологічної допомоги лікарям онкологічної служби. *Медична психологія*. 2016. Т. 22. № 2. С. 83–87.
5. Шевченко О. М. Формування соціокультурної компетенції майбутнього лікаря. *Неперервна педагогічна освіта XXI століття* : зб. матеріалів XV Міжнар. педагогічно-мистецьких читань, Київ, 6–7 грудня 2017 р. Вип. 1 (13). Київ : Талком, 2018. С. 98–103.
6. Czepil M., Karpenko O., Revt A., & Istomina K. Formation of students' ethnic tolerance in institutions of higher education. *Advanced Education*. 2019. V. 12. P. 114–119.
7. Graf J., Smolka R., Simoes E. et al. Communication skills of medical students during the OSCE: Gender-specific differences in a longitudinal trend study. *BMC Med Educ*. 2017. V. 17. P. 75.
8. Manuel B., Valcke M., Keygnaert I., Roelens K. Improving medical students' communication competencies to deal with intimate partner violence using clinical simulations in Mozambique. *BMC Medical Education*. 2021. V. 21. Is. 126. P. 1–8.
9. Moral R. R., Leonardo C. G., Martinez F. G., Martin D. M. Medical students' attitudes toward communication skills learning: comparison between two groups with and without training. *Advanced Medical Education Practice*. 2019. V. 10. P. 55–61.
10. Wunderlich R, Ragazzoni L, Ingrassia PL, et al. Self-Perception of medical students' knowledge and interest in disaster medicine: nine years after the approval of the curriculum in German universities. *Prehosp. Disaster Med*. 2017. № 32. P. 374–381.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ПСИХОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОНЯТТЯ «ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА»: КРИТИЧНО-АНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД ТА ПРОПОЗИЦІЇ

PSYCHOLOGICAL COMPONENT OF THE CONCEPT TO «ORGANIZATIONAL CULTURE»: CRITICAL-ANALYTICAL VIEW AND PROPOSALS

Стаття присвячена аналітичному огляду сучасних уявлень в науці з поняття організаційної культури. Обґрунтовано та пояснено психологічний зміст, компоненти організаційної культури окремо за поняттями «організація» та «культура». Встановлено, що організація є середньою соціальною групою та володіє такими головними ознаками: включає об'єднані навколо якоїсь причини декілька малих й здатних між собою взаємодіяти для досягнення результату груп; унікальна штучна атрибутивна суб'єктність, соціально-значима причина створення, складна і чітка ієрархія, структура, з'являється міжгруповою комунікацією з додатком штучного посередництва від начальників; не є самометою, а засобом для іншої мети; існує як мезосередовище за потреб та через надання ресурсів від макросередовища.

Розглянуто ефект синергії як механізм групової діяльності для досягнення потужного результату. За ізоморфізмом організація здатна існувати через синергію з додаванням балансу синкретії та ентропії. Для організації важливими є чіткий розподіл функцій структурних елементів даної системи, розвиток як необхідна умова буття готовим до змін в середовищі. Також в транзактному аналізі визначено потенціал ефекту синергії в моделі організаційних змін та розвитку через такі ключові компоненти як еґо-стан, ролі, ігри та трансакції.

Культура як явище має низку психологічних компонентів, що позначаються такими поняттями як «потреби», «творчість», «соціалізація», «виховання», «знання», «регуляція поведінки», «наслідування», «спадковість», «світогляд», «інтеграція». А організаційна культура є метасистемою над особистостями, групами. Її головна роль полягає в об'єднанні всіх людських ресурсів на отримання якісного результату, який необхідний макросередовищу.

Висновки містять узагальнення про обов'язкову наявність власної організаційної культури як соціальної групи. Організація є мезосередовищем з включеними до нього екзосередовищами. Організація є орієнтованою та залежною від макросередовища через потребу отримання ресурсів для існування, діяльності та розвитку.

Ключові слова: організаційна культура, організація, культура, психологічна складова, середня соціально-професійна група, система, середовище, синергія, результат.

The article is devoted to the analytical review of modern ideas in science on the concept of organizational culture. The psychological content, components of organizational culture are substantiated and explained separately by the concepts of «organization» and «culture». It is established that the organization is a middle social group and has the following main features: it includes several small and able to interact groups to achieve results; unique artificial attributive subjectivity, socially significant reason for creation, complex and clear hierarchy, structure, intergroup communication with the application of artificial mediation from superiors; is not an end in itself, but a means to another end; exists as a meso-environment for needs and through the provision of resources from the macro-environment.

The effect of synergy as a mechanism of group activity to achieve a powerful result is considered. According to isomorphism, the organization is able to exist through synergy with the addition of a balance of syncretia and entropy. For the organization it is important to clearly divide the functions of the structural elements of the system, development as a necessary condition to be prepared for changes in the environment. The transactional analysis also identifies the potential for synergies in the model of organizational change and development through key components such as ego-state, roles, games, and transactions.

Culture as a phenomenon has a number of psychological components, denoted by such concepts as «needs», «creativity», «socialization», «education», «knowledge», «regulation of behavior», «imitation», «heredity», «worldview», «integration». And organizational culture is a metasystem over individuals, groups. Its main role is to pool all human resources to achieve the quality results that the macro environment needs.

The conclusions summarize the need to have one's own organizational culture as a social group. The organization is a meso-environment with exo-environments included in it. The organization is focused and dependent on the macro environment due to the need to obtain resources for existence, activities and development.

Key words: organizational culture, organization, culture, psychological component, middle socio-professional group, system, environment, synergy, result.

УДК 159.99
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.26>

Куций О.А.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
Інституту управління, психології
та безпеки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Вступ. Організаційна психологія як одна з самих новітніх її галузей є досить привабливою для багатьох як представників теоретичної психології, так й практиків в професійному середовищі. При цьому, широке коло питань та понять, яке намагається охопити ця галузь є переважно запозиченою з інших наук, що досить об'ємно наповнило їх зміст. Так, можна вважати найбільшим за поширенням в організаційній психології є поняття «організаційної культури», яким найбільше займалися в менеджменті, як складової економічної науки, потім державне управління, біологія, соціологія, педагогіка. При цьому, відгуки практиків з бізнес-середовища, що критично-прагматично ставляться до таких новацій свідчать про таке враження: в цьому щось є, але ще незрозуміло що саме, як це працює та все ж чи дійсно працює. Також, дуже схоже на те, що «організаційна культура» більше відноситься до тенденцій моди, ніж до реально апробованих практичних інструментів. Так, спостерігається «застрягання» на досягнутому вже дуже тривалий час. Мається на увазі те, що типології, методики та інші інструменти з практичного оперування організаційною культурою, її складовими базуються на інтуїтивних спробах першопроходців. Десь 30–40 років тому талановиті та мотивовані менеджери переважно зі США намагалися інтуїтивно вдосконалити реальність й видали геніальні як для того часу ідеї. На зараз бачимо те, що ті перші спроби намагаються або використати в чистому вигляді, або адаптувати. При цьому, вже якимось аж дуже некритично використовуються моделі організаційної культури та методики з її дослідження, де явно існує суто упереджено-суб'єктивне розуміння цього поняття. Не виявилися перспективними спроби використати економіко-менеджерські ідеї та інструменти представниками наукової психології. Тому, актуальним напрямком для розвитку організаційної психології й її термінологічного наповнення є аналіз наявного стану досягнень, формування достатньо придатної для подальшого руху вперед науково-психологічної бази.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вступі вже було висловлено критичне ставлення до того, що сучасна науково-теоретична психологія намагається вже досить тривалий час використовувати інструментарій в своїх емпіричних дослідженнях саме з тих, що колись були запропоновані представниками північно-американського менеджменту. Так, проведений аналіз опублікованих статей в головному українському збірнику наукових праць [1], та й не тільки

там [2] виявив такі основні результати. В основному домінує кореляційна стратегія в дослідженнях й експериментатори намагаються шляхом розширеного наповнення через випадкові спроби знайти кореляції чогось психологічного з різними типами, характеристиками та компонентами організаційної культури. Так, є намагання виявити зв'язки за різними теоретичними моделями організаційної культури з такими явищами як толерантність, бюрократія, гендер, ставлення до грошей, лідерство, негативні психічні стани, креативність, соціальна напруженість, інтолерантність до невідзначеності, субкультура в межах організації, адаптація та її ознаки, інноваційна діяльність та іншими не сприяли тому, щоб достатньо системно та ґрунтовно пролити світло на розуміння змісту явища, шляхів та технологій його ефективного використання. Перегляд цих опублікованих результатів досліджень свідчить про те, що показники кореляції часто є низькими, а їх сукупність не є придатною для того, щоб претендувати на статус нових теоретичних знань з перспективами подальшого розвитку.

Раніше вже було опубліковано результати аналізу щодо організаційної культури [3] як явища й було висловлено варіанти подальшого застосування тих ідей, що на той момент здавалися придатними. Однак, подальші пошуки джерел за організаційною культурою, а саме модель І. Ладанова (основні компоненти: робота; комунікації; управління; мотивація і мораль), типологія Ч. Хенді (такі типи як культури «роль»; «завдання»; «влада»; «особистості»), класифікацією К. Камерона та Р. Куїна (типи організаційної культури: «ієрархічна», «кланова», «ринкова», «адхократична»), спроба Л. Карамушки з колегами обґрунтувати «прогресивні» і «консервативні» групи за типами організаційної культури [4] та Д. Денісон (на думку представників економіки є таким, що створив одну із найбільш репрезентативних моделей трансформації корпоративної культури з точки зору організаційної ефективності) [5] сформулювали на думку про те, що в тих ідеях є суттєва прогалина за критичним раціоналізмом та емпіризмом у сфері психології. Так, парадокс ситуації в тому, що саме люди є основою організації, спільно працюють, мають певні соціально-психологічні характеристики та процеси й багато подібного. Однак, в наявних моделях є задіяно абстрактно-метафоричні порівняння, економічні поняття та формулювання якогось окремого елемента зі всього явища, що часто є банальним вириванням з контексту якоїсь надмірної деформації в професійній групі, перегину

в її функціонуванні в якусь сторону (домінування бюрократії, конкуренції серед персоналу й таке інше). Ті версії можна класифікувати як такі, що мали в корені намагання реалізувати суб'єктивний досвід з відповідним розумінням оточуючої реальності з подальшими намаганнями довести життєздатність тих ідей. Тому й необхідним є аналіз наявних ідей та подальший їх синтез щодо полінаукового розуміння організаційної культури. Продовжувати «дослідження» за вже виробленим способом означає в метафоричному порівнянні «підстрибування на місці» з відповідними «перспективами». Це й визначило ідею такого дослідження.

Мета статті: для формування основи щодо подальшого ґрунтового дослідження теоретично дослідити психологічний зміст та компоненти явища організаційної культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб визначити поняття «організаційна культура» доцільно почати з першого слова цього словосполучення. Звісно, що починати треба з соціальної психології, оскільки організація є певною соціальною групою, яка має певний професійний аспект щодо ключової причини виникнення, розвитку, трансформації та й в цілому всього існування. Так, пошук відповідних ідей мав свої результати. Було знайдено публікацію А. Карпова [6], що поставив питання про досягнення соціальної психології щодо такого досить її важливого поняття як середня соціальна група. На відміну щодо дослідження малої та великої соціальної груп, середня залишилася фактично без уваги. Цей автор сформував ідею про те, що середня група має включати декілька малих, які об'єднані навколо якоїсь причини й здатні між собою взаємодіяти для досягнення результату. При цьому, організація як середня соціальна група має унікальну штучну атрибутивну суб'єктивність, соціально-значиму причину створення, більш складну у порівнянні з малою, але досить чітку ієрархію та структуру, зменшену кількість міжособистісної комунікації, а особливо між малими групами, що трансформуються в міжгрупові відносини з додаванням елементів штучного посередництва (керівництва організацією). Також, середня група не є метою як сім'я серед малих, чи нація для великих груп, а є засобом досягнення іншої мети. Організація володіє здатністю до функціонування як структурованого системного соціально-професійного явища, що здатне до швидкої та ефективної самозміни. Також, ним було порушене питання про кількісні показники середньої

соціальної групи, що все ж мали достатньої аргументації. Однак, вказав на те, що від 30–35 людей й до декількох тисяч.

В багатьох джерелах зустрічається поняття синергії, яке стало дуже популярним (*syn* – разом і *ergeia* – праця). Так от спільна професійна діяльність виявляється в потенціалі більш ефективною через активізацію саме в разі наявності ефекту синергії. Якщо ж в організації його немає – зникає й доцільність її існування як причини для більш якісного виконання задач. Тому, синергія є тим механізмом, який здатен сприяти отриманню максимального результату. Це явище має багато особливостей, але головним його атрибутом є здатність взаємного підсилення в спільній діяльності через поєднання якостей окремих людей (груп) в єдине ціле, що спроможне дати значно більший результат. Однак, знайдені публікації за цим аспектом [7] свідчать про те, що синергія є властивістю системи, яка може як покращити, так й знизити якість спільної діяльності. Так, факторами цього явища є наявність оптимальної самоорганізації функціонування системи, кластери якої позитивно взаємовпливають у взаємодії, чим підтримується оптимальний рівень рівноваги. Тому, саме синергію доцільно включити до організаційної культури як такої, що визначає у всіх її функціонуваннях її як системи.

Далі про поняття «експектація», що розглядається в контексті взаємодії індивіда з соціальним середовищем, професійною групою, соціально-філософського тлумачення. В детальному поясненні експектацією є очікування від найближчого професійного середовища у сукупності настанов, елементів знань, оцінок, стереотипів поведінки, переконань щодо майбутнього, які сформовані та підтримуються професійною групою [8]. Очевидно, що до експектацій відносяться групові норми, традиції, цінності, вірування й очікування від кожного за сформованими ролями. В тому числі й стандарти взаємодії, комунікації, лідерства, управління й ще багато чого такого, що характеризує групу, її уявлення про себе, ставлення до середовища та основні норми поведінки. Звісно, що це переплітається з такими характеристиками особистості як конформізм-нонконформізм. Й це є потенційно придатним для застосування в моделюванні чи концепції щодо організаційної культури.

Далі, про кваліфікаційну роботу Н. Кравченко [9], яка в Запорізькому промисловому регіоні визначила організаційну культуру колективістського корпоративного типу з домінуванням змішаного й демокра-

тичного стилів керівництва з посиленням тренду демократичного переходу в соціальному управлінні. Це вказує на те, що організаційна культура є мезосередовищем, яке включене в макросередовище як певну сукупність об'єднаних метасистемою соціальних груп чи відносно цілісної системи (надутворення над всіма). В дисертації Н. Кравченко це може означати щось таке, яке межує зі змістом ментальності, але на регіональному рівні. Так, південь, північ, захід та схід України ментально в якійсь мірі відрізняються, що може й визначати особливості макросередовища. Також, можливими варіантами макросередовища є корпорація (особливо транснаціональні з досягненнями управління її культурою), професійні групи (юристи, шахтарі, вчителі). Таким чином, організаційна культура в організації хоча б в незначній мірі буде підпорядкованою макросередовищу й це має враховуватися в управлінні нею.

Далі перейдемо до ізоморфізму, яким позначається підхід з обґрунтуванням якихось наукових моделей чи хоча б ідей за аналогією з наявними природними явищами [10]. В цій публікації реалізовано спробу застосувати ізоморфізм щодо організації за аналогією з нейрофізіологічними структурами. В даному напрямі є досить значна кількість публікацій, які формують ідеї з пояснення головних аспектів функціонування організації за наявними в біології теоретичними здобутками [11]. Так, в публікаціях О. Коновалова, А. Де Гіуса, А. Пригожина проводиться паралель між організмом та організацією й наведено аргументи на користь того, що здатність організації існувати хоча б з задовільними результатами є синергією з оптимальним поєднанням синкретії та ентропії. Як і в організмі для організації важливим є чіткий розподіл функцій за елементами даної системи (основними є управління або ЦНС, живлення або ВНС та реагування на зовнішнє середовище або сенсорно-перцептивна та психомоторна системи), розвиток як необхідна умова бути готовим до змін в середовищі або в умовах природнього відбору, мати ресурси, вдало конкурувати. А. Пригожин навів типологію організаційних патологій, що за аналогією з людськими хворобами в певній мірі співпадають, але дуже помітною є спроба притягнути ідею «за вуха».

В статті [11] зазначено про інші спроби пояснити організацію, але вже з позиції життєвого циклу (І. Азідес,) як розширеної метафори (Г. Морган), біологічної рекомбінації (К. Мейєр і С. Девіс), що є дуже об'ємними в спробі пояснити за певною позицією

явище організації. Психології там небагато, але ті ідеї доцільно тримати в полі зору, оскільки є досить потенційними.

Далі про послідовників Е. Берна, що в межах трансактного аналізу спробували застосувати ідеї за цим напрямком психології й обґрунтували теоретичну модель організаційних змін та розвитку [12]. Ключовими компонентами моделі є его-стан, ролі, ігри та трансакції, що досить вдало може вписатися в ту частину організації, яка відображає комунікацію, конфлікти, управління. Доцільно зауважити те, що найбільш популярна та відома типологія стилів управління (авторитарний, демократичний та ліберальний) є дуже подібною до можливих типів за его-позиціями за концепцією Е. Берна.

Далі, про результат аналізу тих публікацій, авторами яких є практики у сфері HRM, що мають саме практичний досвід й наважилися його надати інтернет-платформі [13]. Аналіз даного ресурсу засвідчив те, що організаційна культура буде існувати в будь-якому разі, коли організація існує хоча б декілька років. Навіть якщо відверті критики організаційної психології та психології в цілому будуть заперечувати наявність в їх організації певної сформованої культури – вона все одно буде, але якою? Так, всі практики засвідчують те, що організаційна культура є дуже чутливою до змін та буде існувати незалежно від того, управляє хтось цим явищем чи воно існує у нерегульованому режимі. Окрім цього, в організації може «розвиватися» токсична організаційна культура, що може бути досить потужною й це буде загрожувати здатності виконувати якісно головні завдання та бути загрозою існуванню організації. Тому, звісно краще тоді, якщо це буде цілеспрямований, плановий, добре організований та скоординований, достатньо пластичний, з оптимальною бюрократією, реальний, доцільний та простий, періодично моніторений процес системного формування в організації стратегій, перспектив, цілей, цінностей, що позитивно сприймаються працівниками організації.

Зі всіх практиків можна виділити Н. Шоніну, що на основі типології Кameron-Куїна та К. Грейвза запропонувала власну типологію (імпульсивна, конформістська, конкурентна, плюралістична, еволюційна), відповідно до яких є можливим підбирати персонал, що найкраще підходить для типових завдань організації. Однак, це лише пропозиція без результатів апробації. Далі, О. Тарасевич про типові помилки при побудові корпоративної культури, які полягають в тому, що керівництво не дослуха-

ється до низового рівня працівників, ігнорує процеси розвитку групи, займається плануванням без врахування людського фактору, вважає, що всі недопрацьовують й жодного відпочинку на робочому місці бути не може. Звісно, що зазначене всім добре знайоме, але все ж в даній ідеї відсутнє бачення реальних коренів в помилках. Далі про публікацію М. Хачатуряна, який виклав в ній результати спостереження щодо 10 суттєвих помилок за комунікативним компонентом організаційної культури в запроваджених нормах, типах та процесах обміну інформацією. Аналіз даної публікації вказує на те, що описане є наслідком глибинних проблем, які пов'язані з такими вже раніше описаними елементами організаційної культури [11] як місія, стратегія, цінності та традиції, типові лідери та їх функції, залученість персоналу до різних аспектів діяльності, соціально-психологічний клімат, конфлікти та управління ними, імідж, стиль компанії та її персоналу, що пронизується комунікацією.

Завершимо викладення в даній публікації розглядом поняття культури в цілому та щодо її організаційного варіанту. Так, в навчальній літературі з культурології [14; 15] викладено неймовірну кількість спроб дати визначення, пояснити в самому короткому змісті. Стало зрозуміло, що для достатнього пізнання «культури» та її застосування до організації як групи треба залучати окрему статтю. Однак, аналіз зазначених джерел дав можливість сформулювати певні попередні узагальнення. Так, культура є явищем соціальним з набуття впродовж існування її авторів, носіїв та спадкоємців результатів творіння нового, закріплення придатного для покращення існування її носіїв та передачі найбільш важливого, цінного нащадкам з матеріальної, духовної, інтелектуальної, мистецької, історичної та інших сфер. Культура існує на особистісному, колективному (організаційному) та суспільному рівнях. Корисним у перспективі для обґрунтування теоретичної та практичних аспектів щодо «організаційної культури» може виявитися перелік функцій культури, а саме пізнавальної, інформативно-трансляційної, комунікативної, інтегративної, регулятивної, аксіологічної, виховної та світоглядної функцій хоча б через те, що в такому переліку можлива система розробки структури, оцінки рівня розвитку й подальшого використання в інтересах ефективного функціонування організації в цілому.

Висновки. Найбільш доцільно вказати на те, що організаційна культура є поєднанням характеристик та властивостей понять «організація» та «культура». Організація є середньою соціально-професійною гру-

пою, яка майже не є дослідженою в межах психології. Однак, організація як явище має ознаки малої й великої соціальних груп, які специфічно поєднуються в новій якості; має декілька малих груп, кожна з яких має власну функцію й таким чином через оптимальне поєднання окремих частин в єдине ціле існує значна ймовірність досягнення в професійній діяльності ефекту синергії; як соціально-професійна група обов'язково буде мати власну організаційну культуру, яка без належного управління нею буде мати характер випадкового явища. Це є мезосередовищем, яке визначає основи функціонування екзосередовищ, що йому належать та орієнтоване на макросередовище й тому багато в чому є залежним від нього. Через зазначене, діяльність та розвиток організації в абсолютній більшості визначається саме макросередовищем, яким може бути особливості регіону, професії та щось подібне. Саме макросередовище надає ресурси та отримує результати діяльності й тому, організаційна культура має бути такою, щоб максимально сприяти взаємодії з оточуючим середовищем.

Ключовою для системи організаційної культури структурною одиницею є особистість працівника, яка наділена системою власних психологічних явищ, що можуть поєднуватися в досить сильні професійні групи. Й організаційна культура є тією метасистемою, що перебуває над кожною особистістю та групою й суттєво впливає на діяльність всієї системи. Психологія організаційної культури може бути охарактеризована через такі терміни як ефект синергії, психологія управління та розвитку працівників, професійних груп, а ще такі поняття як місія, стратегія, цінності, традиції, лідерство, управління, залучення, психологічний клімат, адаптація, імідж, символи, конфлікти, комунікація. Однак, все ж не варто концентруватися суто на психології організаційної культури, оскільки це явище є міждисциплінарним. Все ж, хоча б ці поняття варто спробувати використати для того, щоб далі розробляти, для цілеспрямованого запровадження в практику, ідеї експериментально-психологічного змісту щодо організаційної культури. Це й можна вказати в якості подальших перспектив дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. Том 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. URL: <http://appspsychology.org.ua/index.php/ua/arkhivvydannya/tom-1>

2. Olejniczak T., Yasuyuki K. Bureaucracy and Culture: Toward Two-Factor Theory of Organizational Control. *Management and Business Administration. Central Europe*. Copyright by Kozminski University Vol. 22, No. 1 (124): p. 70–87.
3. Куций О. А. Теоретична база поняття «організаційна культура»: аналітико-синтетичне дослідження. *Соціально-правові студії : науково-аналітичний журнал / гол. ред. О. Балинська*. Львів : ЛДУВС, 2021. Вип. 2. 224 с.
4. Карамушка Л. М., Шевченко А. М., Терещенко К. В. Організаційна культура освітніх організацій: сутність, структура, функції, типи. *Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. Вип. 42. С. 1–13.
5. Снігур Х. А. Трансформація корпоративної культури як один із етапів реінжинірингу бізнес-процесів компанії. *Науковий вісник Херсонського університету. Серія. Економічні науки*. Випуск 12. Частина 3. 2015. С. 154–157.
6. Карпов А. В. Понятие «средняя группа» как базовый концепт организационной психологии. *Организационная психология*. 2017. Т. 7. № 4. С. 50–72.
7. Рыжиков С. Н. Формирование концепции отрицательного синергизма. *Журнал философских исследований. Гносеология*. Том 3. № 4. 2017. URL: <https://naukaru.ru/ru/nauka/article/19783/view>
8. Александров Д., Солоненко А. Професійні експектації студентства в умовах освітньої реформи: методологічний аспект. *VERSUS*. № 2 (4), 2014. С. 45–49.
9. Кравченко Н. Ю. Регіональна специфіка організаційної культури в умовах транзитивного українського суспільства (на прикладі Запорізької області). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2019. 223 с.
10. Карнышев А. Д. Изоморфизм и эмерджентность как феномены нейрофизиологии и организационной психологии. *Организационная психология*. 2015. Т. 5. № 3. С. 26–48.
11. Куций О. А. Синтез міждисциплінарного змісту поняття організації як середньої соціальної групи. *Вісник Національного університету оборони України*. 2 (61). 2021. С. 81–88.
12. Mathews J. Transactional analysis derivatives an approach to organizational change and development. SSRN. Rochester, NY. URL: <http://ssrn.com/abstract=2685531>
13. HR-лига. Сообщество кадровиков и специалистов по управлению персоналом. URL: <https://hrliga.com/>
14. *Культурологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації / За заг. ред. В. М. Пічі*. Львів : Магнолія плюс, 2003. 236 с.
15. *Культурологія: теорія та історія культури*. Навч. посіб. видання 3-є, перероб. / За ред. І. Тюрменко. К: Центр учбової літератури, 2010. 370 с.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ЯКІ ФОРМУЮТЬ ПРИХИЛЬНІСТЬ СПІВРОБІТНИКІВ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS FORMING THE COMMITMENT OF EMPLOYEES

Організаційна лояльність розглядається як психологічний стан, який характеризує взаємозв'язок співробітників і організації та пов'язаний з їхнім рішенням з приводу того, продовжувати або не продовжувати своє членство в організації. У ході досліджень було виділено три форми прихильності: поведінкову, нормативну та афективну. Афективна прихильність має такі компоненти як ідентифікація, залученість та емоційна прихильність співробітника. Це більш надійний та ефективний зв'язок компанії та співробітника. У дослідженні взяв участь трудовий колектив торгівельної компанії. Вибірка складала 32 особи віком від 27 до 53 років, 43 % чоловіків та 57 % жінок. Були використані методи Утрехтська шкала захопленості роботою (UWES, авт. W. Schaufeli & A. Bakker), методика виявлення ступеня інтеграції «СПСК» – соціально-психологічна самооцінка колективу (Методика О. Немова), анкета-опитувальник Джона Мейера і Наталі Аллен «Шкала організаційної лояльності», методика «шкала психологічного стресу PSM-25». В ході експериментального дослідження були визначені такі показники: організаційна лояльність, задоволеність роботою, згуртованість та довіра в колективі і рівень стресу. Було доведено, що колектив має бажання залишатися працювати в компанії, співробітники емоційно залучені та отримують задоволення від співпраці з організацією. Аналіз показників захопленості працею показав, що працівники достатньо вмотивовані, але не відчувають почуття значущості своєї роботи. Високий рівень зануреності у роботу свідчить про наявність повної концентрації, зміну сприйняття часу, переживання щастя, відсутність бажання відволіктися від роботи і/або припинити її. З метою визначення основних чинників, які впливають на показники організаційної лояльності, було зроблено кореляційний аналіз та визначено щільність зв'язків між показниками організаційної лояльності, задоволеність роботою, рівнем стресу та соціально-психологічною самооцінкою колективу. Було встановлено, що на позитивну афективну організаційну лояльність впливає соціально-психологічний клімат, який має позитивну спрямованість, та задоволеність працівників своєю діяльністю, яка в свою чергу

сприяє формуванню у колективі подовженої та нормативної лояльності.

Ключові слова: організаційна лояльність, задоволення роботою, соціально-психологічний клімат, продуктивність праці.

Organizational loyalty is seen as a psychological state that characterizes the relationship between employees and the organization. It is related to their decision on whether or not to continue their membership in the organization. In the course of research, three forms of commitment were identified: behavioral, normative, and affective. Affective commitment has components such as employee identification, involvement, and emotional commitment. This is a more reliable and efficient connection between the company and the employee. The study involved the staff of the trading company. The sample consisted of 32 people aged 27 to 53, 43 % men and 57 % women. The Utrecht Work Engagement Scale by W. Schaufeli & A. Bakker, method of socio-psychological self-esteem of the team by O. Nemov, questionnaire by John Meyer and Natalie Allen «Scale of organizational loyalty», method «Scale of psychological stress PSM-25» were used in the survey. During the experimental study, the following indicators were identified: organizational loyalty, job satisfaction, cohesion and trust in the team and the level of stress. It has been proven that the team has a desire to stay in the company, employees are emotionally involved and enjoy working with the organization. Analysis of job performance indicators showed that employees are sufficiently motivated, but do not feel a sense of the importance of their work. A high level of immersion in work indicates the presence of full concentration, change in perception of time, experience of happiness, lack of desire to be distracted from work and / or stop it. In order to determine the main factors influencing organizational loyalty indicators, a correlation analysis was performed and the density of links between organizational loyalty indicators, job satisfaction, stress levels and socio-psychological self-esteem of the team was determined. It was found that positive affective organizational loyalty is influenced by the socio-psychological climate, which has a positive orientation, and employee satisfaction with their activities, which in turn contributes to the formation of long-term and regulatory loyalty in the team.

Key words: organizational loyalty, job satisfaction, socio-psychological climate, labor productivity.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.27>

Трофімов А.Ю.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Васильчук Т.О.

магістр психології
Інституту післядипломної освіти
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

В постіндустріальний період людина зайняла центральне місце у виробничому процесі та являє собою найважливіший ресурс. Інтеграційні процеси розширюють межі ринку і сприяють міграції трудового ресурсу за межі нашої країни. У зв'язку з цим необхідно покращувати умови праці, як матеріальні так і соціально-психологічні для запобігання відтоку кадрів. Ми вважа-

ємо, що лояльність співробітника до компанії – це один з основних показників, на який варто звернути увагу. У психології ця тема теоретично і емпірично ще досить слабо розроблена і термінологічно заплутана. Часто організаційну прихильність персоналу отожднюють з термінами: «благонадійність», «Патріотизм», «лояльність», «відданість» [1].

У зарубіжній психології існує досить багато моделей організаційної прихильності співробітників, однак найбільш популярними є моделі, розроблені Л. Портером з колегами [8], а також Дж. Мейером і Н. Аллен [6]. Отже, організаційна лояльність розглядається як психологічний стан, який характеризує взаємозв'язок співробітників і організації та пов'язаний з їхнім рішенням з приводу того, продовжувати або не продовжувати своє членство в організації. Прихильні співробітники працюють максимально якісно, вони віддані своїй компанії, поділяють її цінності та цілі, ретельно охороняють комерційні секрети фірми, прикладають зусилля для зниження витрат і збільшення прибутку. Все більше керівників бачать у створенні і підтримці високого рівня прихильності дієвий механізм підвищення ефективності організації [1].

У ході досліджень було виділено дві форми прихильності: поведінкову та афективну. Поведінкова, або подовжена прихильність, являє собою раціональне пояснення співробітником, скоріш не бажання покинути організацію з урахуванням тих труднощів, витрат, які будуть пов'язані з пошуком іншої роботи. Бажання залишатися в організації саме за таких умов не робить такого співробітника надійним. Працівники з такою мотивацією менш ініціативні та за сприятливих умов можуть з легкістю змінити місце роботи.

Згодом Н. Аллен і Дж. Мейер [6], ґрунтуючись на роботі І. Вінера, добавили в свою модель нормативну прихильність, яка пояснює поведінку працівника моральними принципами, усвідомлення співробітника зобов'язань перед підприємством. Це більш надійна форма прихильності, співробітник буде дисциплінований, що обумовлено його обов'язковістю, але менш енергійний ніж той, що вмотивований власним «хочу».

Афективна прихильність має такі компоненти як ідентифікація, залученість та емоційна прихильність співробітника. Це більш надійний та ефективний зв'язок компанії та співробітника. Люди, які бажають, а не повинні, працюють більш продуктивно, виявляють ініціативу, менше втомлюються та скоріше відновлюються. Тому ми вважаємо, що саме на цьому компоненті моделі прихильності потрібно робити увагу.

До важливих чинників, які впливають на рівень організаційної прихильності належать: особистісні, мотив вибору діяльності, особистісна направленість, попередній досвід та інші, характеристика роботи, різноманітність діяльності, фактор стресу [5], завантаженість [7], ступень задоволення

потреб співробітника та соціально-психологічні умови, стиль керування [2], довіра до організації, групова згуртованість, характер міжособистісних стосунків, довіра, підтримка та інші. В цілому, можна виділити багато факторів, які підтримують бажання співробітників належати до організації і вносити максимальний вклад у досягнення її цілей. Дж. Мейер [6].

Мета дослідження полягає у виявленні детермінант, що впливають на формування організаційної прихильності.

Об'єктом дослідження є соціально – психологічні чинники, які формують корпоративну прихильність співробітників.

У дослідженні взяв участь трудовий колектив торгівельної компанії. Підприємство розташоване у великому місті, має чотири відділи, лінійну організаційну структуру, великий потік клієнтів, співробітники постійно контактують з великою кількістю людей, тому на їх психоемоційний стан постійно впливають не тільки колеги, але і велика кількість клієнтів. Вибірка склала 32 особи віком від 27 до 53 років, 43 % чоловіків 57 % жінок, 14 осіб мають вищу освіту, стаж роботи 10 років мають 4 особи, 6–8 років у 17 осіб, 1–4 років у 8 осіб, 3 особи були щойно прийняті на роботу.

Для розв'язання поставлених завдань у роботі були використані методи теоретичного та емпіричного дослідження:

а) теоретичні методи: (аналіз, порівняння, узагальнення) дали можливість науково-теоретичного обґрунтування отриманих даних;

б) емпіричні методи дослідження: спостереження, інтерв'ю, анкетування спрямовані на визначення психологічних характеристик співробітників; методики: Утрехтська шкала захопленості роботою (UWES, авт. W. Schaufeli & A. Bakker), методика виявлення ступеня інтеграції «СПСК» – соціально-психологічна самооцінка колективу (Методика О. Немова), анкета-опитувальник Джона Мейера і Наталі Аллен «Шкала організаційної лояльності», методика «шкала психологічного стресу PSM-25» дали змогу визначити психоемоційний клімат в колективі, психоемоційний стан працівників, їх ставлення до компанії, до колег, визначити відношення працівників до роботи.

Обробка даних здійснювалася за допомогою статистичної програми SPSS v. 21.0 для Windows.

Практичне значення полягає в розробці заходів щодо підвищення продуктивності праці, організаційної лояльності працівників, показників задоволення

роботою та покращення соціально-психологічного клімату.

Для реалізації дослідження співробітникам було запропоновано пройти опитування. Потрібно зауважити, що більшість співробітників приймали участь в дослідженні з ентузіазмом та зацікавленістю, що свідчить про довіру до керівництва та бажання йти на зустріч заходам, метою яких є підвищення ефективності підприємства. Одна людина відмовилася приймати участь в дослідженні, що позначилося на результатах дослідження. З ним була проведена співбесіда, в ході якої виявлено у співробітника прояви стриманої агресії та вороже ставлення до колективу.

В ході експериментального дослідження були визначені такі показники: організаційна лояльність, задоволеність роботою, згуртованість та довіра в колективі і рівень стресу. Після статистичної обробки даних були отримані результати, які наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Описова статистика змінних дослідження

Параметри порівняння	Середнє значення	Середнє відхилення
Шкала організаційної лояльності		
Афективної (емоціональної) лояльності	4,72	0,78
Подовженої лояльності	3,44	1,13
Нормативної лояльності	4,43	0,87
Шкали захопленості роботою		
Енергійність	5,04	0,76
Ентузіазм	4,27	0,66
Зануреність у діяльність	4,71	0,71
Шкала психологічного стресу		
Оцінки рівня стресу	68,47	15,96
Шкала соціально-психологічного клімату		
Прагнення до збереження цілісності групи	3,9	1,0
Згуртованість (єдність відносин)	3,6	1,3
Контактність (особисті взаємини)	4,6	1,3
Відкритість	4,4	1,1
Організованість	4,1	1,3
Інформованість	4,8	1,5
Відповідальність	4,0	1,0

За результатними дослідження показники організаційної лояльності мають нормативні значення, а саме показник афективної (емоціональної) лояльності

дорівнює – 4,72; подовженої лояльності – 3,44; нормативної лояльності – 4,43. Аналіз показників корпоративної лояльності показує, що афективна та нормативна прихильність мають високі значення, подовжена прихильність нижче середнього, відхилення в межах норми. Це свідчить про бажання колективу залишатися працювати в компанії, співробітники емоційно залучені та отримують задоволення від співпраці з організацією. Аналізуючи показники захопленістю працею можна зробити наступні висновки. Енергійність має високий рівень – 5,04. Цей компонент свідчить про рівень енергії, працездатності, бадьорості, готовності співробітників до значних зусиль, наполегливості при виникненні труднощів в роботі. Високі значення свідчать про досить високий рівень мотивації, великий запас енергії, інтересу та стійкості. Ентузіазм на рівні – 4,27, прихильність до роботи має середні показники, працівники психологічно пов'язані і отримують задоволення від виконання роботи, враховуючи високий рівень енергійності можна зробити висновки, що працівники достатньо вмотивовані, але не відчувають почуття значущості своєї роботи. Зануреність у роботу на високому рівні – 4,71. Цей компонент свідчить про наявність повної концентрації, зануренні в роботу, зміні сприйняття часу, переживанні щастя, відсутності бажання відволіктися від роботи і/або припинити її.

Показник стресу на рівні низькому, а саме 68,47, з відхиленням 15,96. Зважаючи на велике значення відхилення, були проаналізовані шкали показників рівня стресу по всім працівникам і виявлено що, підвищений показник стресу мають співробітники, які щойно були прийняті на роботу. З'ясовано причини нервової напруги, по-перше, вони проходять період адаптації, по-друге, в них високий рівень домагань на посаду старшого оператора.

Показники щодо соціально-психологічного клімату мають високі значення, а саме: прагнення до збереження цілісності групи – 3,9; згуртованість 3,6; контактність – 4,6; відкритість – 4,4; організованість – 4,1; інформованість – 4,8 (рис. 1). Вони свідчать про сприятливий клімат в колективі з позитивною спрямованістю, співробітники мають підтримку в колективі, розуміють свої обов'язки, не готові брати на себе відповідальність за керування підрозділами за власної ініціативи. Показники середніх відхилень вказують на те, що не всі працівники задоволені працею та мають високі показники організаційної лояльності.

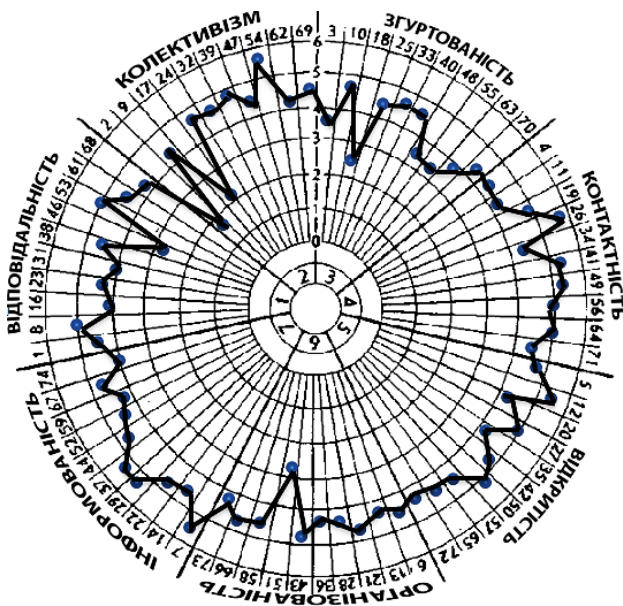

Рис. 1. Матриці соціально-психологічного рельєфу до методики СПК

Таблиця 2

Показники ПСК у відділах

Показник	I	II	III	IV
Прагнення до збереження цілісності групи	4,7	4,5	3,3	3,3
Згуртованість (єдність відносин)	4,8	4,3	2,9	2,6
Контактність (особистісні взаємостосунки)	5,1	5,3	4,1	4,4
Відкритість	5,2	5,1	3,6	4,2
Організованість	5,2	4,8	3,2	3,5
Інформованість	5,3	5,3	3,5	6,1
Відповідальність	4,8	4,7	3,3	3,6
Середнє значення	5,00	4,8	3,4	4,0
Середнє відхилення	1,97	3,10	3,01	7,92

Було зроблено порівняльний аналіз між відділами та визначено, в яких саме відділах потрібно корегувати соціально – психологічний клімат. З таблиці 2 видно, що показники соціально – психологічного клімату занижені у відділах III і IV, при детальному аналізі з'ясовано, у III відділі напружена атмосфера через нез'ясованість стосунків, відсутності старшого у відділі та не чіткі інструкції. У відділі IV працюють співробітники, які щойно були прийняті на роботу, в них спостерігається підвищена тривожність, розгубленість. У II відділі високе відхилення каже про великий розбіг показників, в процес співбесіди було виявлено співробітника, який перевантажений роботою.

З метою визначення основних чинників, які впливають на показники організаційної лояльності, було зроблено кореляцій-

ний аналіз та визначено щільність зв'язків між показниками організаційної лояльності, задоволеністю роботою, рівнем стресу та соціально-психологічною самооцінкою колективу.

Був виявлений позитивний кореляційний взаємозв'язок між значеннями факторів емоційної, подовженої і нормативної організаційної прихильності на рівні $r=0,896$ ($p<0,000$); $r=0,737$ ($p<0,000$); $r=0,705$ ($p<0,002$).

Таблиця 3

Зв'язок між організаційною лояльністю та шкалами спк та захопленість працею та рівнем стресу.

	Афективної лояльності	Подовженої лояльності	Нормативної лояльності
Шкали захопленості роботою			
Енергійність	0,641**	–	0,552*
Ентузіазм	0,619**	0,562*	0,539*
Занурення	0,780**	0,556*	0,739**
Шкала психологічного стресу			
Оцінки рівня стресу	0,500*	–	–
Шкала соціально-психологічного клімату			
Прагнення до цілісності групи	0,689**	0,545*	0,655**
Згуртованість	0,707**	–	0,723**
Особисті взаємини	0,647**	0,539*	0,559*
Відкритість	0,656**	–	0,594*
Організованість	0,655**	–	0,631**
Відповідальність	0,709**	0,532*	0,690**

Важливими для організації є афективна і нормативна прихильність. З показником афективної організаційної лояльності визначено прямиий зв'язок з енергійністю на рівні $r=0,641$ ($p<0,007$), з ентузіазмом $r=0,691$ ($p<0,011$), з зануренням $r=0,780$ ($p<0,000$), прагненням до цілісності групи $r=0,689$ ($p<0,003$), згуртованості $r=0,707$ ($p<0,002$), особистих взаємин $r=0,647$ ($p<0,007$), відкритості $r=0,656$ ($p<0,006$), організованості $r=0,709$ ($p<0,002$). З показником інформованості організаційна лояльність не має зв'язку. Показник подовженою лояльності має слабкий зв'язок з показниками задоволеності роботою та оцінки соціально-психологічного клімату. З показником нормативної організаційної лояльності спостерігається позитивний зв'язок з зануренням $0,739$ ($p<0,001$), згуртованість $0,723$ ($p<0,002$).

Висновки з проведеного дослідження. На позитивну афективну організаційну лояльність впливає соціально-психологіч-

ний клімат, який має позитивну спрямованість, та задоволеність працівників своєю діяльністю, яка в свою чергу сприяє формуванню у колективі подовженої та нормативної лояльності.

Найвищий коефіцієнт детермінації спостерігається між залежною змінною афективної організаційної лояльності та незалежною змінною зануренням у працю і дорівнює $R^2=0.609$. На основі цих даних зроблено регресивний аналіз з метою прогнозу змін показника афективної лояльності на основі підвищення показника зануреності у працю. Побудовано рівняння регресії $АЛ=0,797 \times ЗП+0,901$. Ця модель дає можливість прогнозувати зміни на 60 %. В свою чергу занурність праці істотно залежить від енергійності, коефіцієнт детермінації дорівнює $R^2=0,848$, що свідчить, що імовірність описаної моделі $ЗП=0,450 \times Ен+0,840$ складає 85 %.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Купріянов Р. В., Кузьміна Ю. М. Психодіагностика стресса; М-во образ і науки РФ, Казан держ. технол. ун-т. – Казань : КНИТУ, 2012 – 212 с.
2. Ліпатов С. А., Сінчук Х. І. Соціально-психологічні чинники організаційної прихильності співробітників (на прикладі комерційних організацій) // Організаційна психологія. 2015. Т. 5. № 4. С. 6–28.
3. Немов Р. С. Психологія : учеб. для студ. вищ. пед. навч. закладів: У 3 кн. – 4-е изд. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 3: Психодіагностика. Введення в наукове психологічне дослідження з елементами математичної статистики. – 640 с. (С. 389).
4. Мнадрикова Е. Ю., Горбунова А. А. Взаимосвязь увлеченности работой, личностных ресурсов и удовлетворенности трудом сотрудников / Е. Ю. Мнадрикова, А. А. Горбунова. *Организационная психология*. 2012. Т. 2. № 4. С. 2–22.
5. Магура М. И. (1999). Приверженность работников своей организации. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. М.
6. Allen N. J., Meyer J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63 (1), 1–18.
7. Bateman T. S., Strasser S. (1984). A longitudinal analysis of the antecedents of organizational commitment. *Academy of Management Journal*, 27, 95–112.
8. Mowday R. T., Porter L. M., Steers R. M. (1982). *Employee-organizational linkage*. New York : Academic Press.

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

МОДЕЛЬ СИСТЕМНОГО ОПИСУ ІМІДЖУ ПЕДАГОГА

MODEL OF SYSTEM DESCRIPTION OF TEACHER'S IMAGE

Моделювання іміджу педагога є складова частина розвитку сучасної педагогічної іміджології, яка формується як міждисциплінарний напрямок. У нашому дослідженні ми проаналізували сучасний науковий досвід, присвячений вивченню іміджу педагога. Це надало можливість визначити сучасний стан поглядів дослідників, які працювали у даному напрямку. Основна увага була сконцентрована на порівняльному аналізі думок різних авторів з приводу визначення загального змісту іміджу педагога та сутності його компонентів.

Узагальнюючи думки різних авторів, ми сформулювали загальне уявлення щодо змісту категорії іміджу педагога, визначили складові структури іміджу педагога, визначили загальні характеристики іміджу педагога з позицій різних авторів, компоненти іміджу педагога.

Це дозволило нам навести авторське визначення категорії іміджу педагога та запропонувати авторську модель системного опису іміджу педагога, яка є спробою знаходження зв'язку між компонентами іміджу педагога та компонентами середовища, у якому імідж формується. До загальних компонентів цієї моделі відносяться: детермінація формування іміджу педагога (соціально-психологічний аспект, акмеологічний аспект, діяльнісний аспект); носії іміджу педагога; контекст взаємодії носія іміджу та одержувача іміджу педагога; знаковий простір, сформований носієм іміджу педагога; характер взаємодії (суб'єкт-суб'єктна взаємодія / суб'єкт-об'єктна взаємодія); процес, форми, види, засоби комунікації; одержувач іміджу педагога; детермінація отримання і прийняття іміджу педагога (діяльнісний аспект, акмеологічний аспект, соціально-психологічний аспект). Надані авторські визначення цих категорій.

Аналіз моделі системного опису іміджу педагога дає можливість визначити деякі сфери напрямки досліджень іміджу педагога.

Ключові слова: імідж, моделювання іміджу, імідж педагога, моделювання іміджу педагога, системна модель, структура іміджу педагога.

Modeling the image of a teacher is an integral part of the development of modern pedagogical imageology, which is formed as an interdisciplinary field.

In our study, we analyzed modern scientific experience in studying the image of the teacher. This provided an opportunity to determine the current state of views of researchers who have worked in this direction. The main attention was focused on the comparative analysis of opinions of different authors on the definition of the general content of the teacher's image and the essence of its components.

Summarizing the views of different authors, we formed a general idea of the content of the image of the teacher, identified the components of the image of the teacher, identified the general characteristics of the image of the teacher from the standpoint of different authors, components of the image of the teacher.

This allowed us to provide an author's definition of the category of teacher's image and propose an author's model of systematic description of teacher's image, which is an attempt to find a connection between components of teacher's image and components of the environment in which the image is formed.

The general components of this model include: determination of the image of the teacher (socio-psychological aspect, acmeological aspect, activity aspect); the bearer of the image of the teacher; the context of interaction between the bearer of the image and the recipient of the image of the teacher; symbolic space formed by the bearer of the teacher's image; nature of interaction (subject-subject interaction / subject-object interaction); process, forms, types, means of communication; recipient of the image of the teacher; determination of obtaining and accepting the image of the teacher (activity aspect, acmeological aspect, socio-psychological aspect).

Author's definitions of these categories are given.

Analysis of the model of the systematic description of the image of the teacher makes it possible to determine some areas of research in the image of the teacher.

Key words: image, modeling of image, image of teacher, modeling of image of teacher, system model, structure of image of teacher.

УДК 159.9(316.6)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.28>

Демчук Т.П.

Ph.D.,

викладач кафедри психології

ВПНЗ «Дніпровський гуманітарний університет»

Постановка проблеми. В наступний час формується новий напрям психолого-педагогічних досліджень – педагогічна іміджологія, що вивчає закономірності формування, функціонування та керування іміджем педагога [10, с. 215].

Психологію іміджу педагога можна означити як розділ психологічної науки, наукову теорію, предметом якої є імідж

педагога як соціально-психологічний феномен, а також закономірності його виникнення і функціонування. Імідж педагога розглядається як поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників, що задають його складові.

Частиною змісту загальної теорії іміджу педагога є узагальнення уявлень про систему соціально-психологічних явищ,

у якій відбувається формування та розвиток іміджу педагога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Імідж як загальний прояв контакту соціумних явищ досліджувався такими фахівцями, як П. Берд, З. Блек, Ф. Буарі, П. Вейл, Т. Сван, М. Спіллейн, Р. Хофф, П. Чисхольм, Б. Швальбе та ін.

В рамках психолого-педагогічних досліджень на пострадянском просторі присутні праці наступних вчених, присвячених вивченню іміджу педагога: Н. Барни, Т. Бондаренко, В. Бочелюка, О. Горовенко, О. Грейліх, Н. Гузій, Ю. Дзядевич, О. Деркач, Т. Довгої, Л. Донської, І. Зязюна, О. Ігнатюк, В. Ісаченко, Л. Кайдалової, О. Калюжного, І. Ковальової, О. Ковальової, А. Кононенко, Н. Кузьміної, С. Максименко, А. Маркової, Л. Мартинець, М. Навроцької, Ю. Падафет, Ю. Палеха, К. Паніної, В. Пузік, В. Синявін, О. Скориніної, В. Хлопенко, Т. Хомуленко, О. Чебикіна, та ін.).

Постановка завдання. На основі аналізу наукової літератури, присвяченій тематичі вивчення іміджу педагога, запропонувати до розгляду модель системного опису іміджу педагога, що дасть змогу сформулювати напрями теоретичних і практичних досліджень, зорієнтуватися в напрямках створення теорії психології іміджу.

Виклад основного матеріалу дослідження. За загальним визначенням імідж – це сукупність символічних властивостей, що приписуються об'єкту і свідчать про його високий соціальний престиж, привабливість, адекватність, життєвість, пошану тощо [16].

Погляди дослідників, що визначають зміст категорії іміджу педагога, зв'язуються з наступними варіантами.

– «образ-уявлення, цілеспрямовано створюваний за допомогою певних психотехнологій з метою посилення його впливу на оточуючих» [11, с. 12].

– «символічний образ суб'єкта, який створюється в процесі взаємодії педагога з учасниками педагогічного процесу» [7, с. 6].

– «полісемічна категорія, що характеризує стиль професійно-педагогічної діяльності, манеру спілкування, уміння індивідуалізувати свій образ, надавати йому естетичної виразності. Суспільство породжує вимоги до професійного іміджу педагога, але такі якості, як любов до дітей, студентів, високий професіоналізм, доброта, щирість, вміння спілкуватися залишаються незмінними» [1, с. 64];

– «образ-уявлення про вчителя, що сформулювалося в психіці (в сфері свідомості та/або підсвідомості) учнів, батьків,

колег у результаті прямого сприйняття тих або інших його професійно-особистісних якостей, або непрямого через думку інших людей, та впливає на їх погляд, поведінку або дію по відношенню до вчителя» [14, с. 180];

– «імідж викладача – це така інтегральна характеристика, яка включає в себе сукупність зовнішніх і внутрішніх індивідуальних, особистісних, індивідуальних та професійних якостей педагога, що сприяють ефективності педагогічної діяльності» [4, с. 41];

– імідж викладача – це «емоційно забарвлений стереотип сприйняття образу педагога у свідомості студентів, колег, соціального оточення, у масовій відомості. Під час формування іміджу викладача реальні якості тісно переплітаються з тими, що йому приписує оточення» [2, с. 14];

– «позитивний образ педагога – це життєво ефективний, існуючий у внутрішньому світі образ, що дає позитивні результати в реальному житті особистості, який сприяє трудовим, творчим успіхам, високому щастю і здоров'ю» [5, с. 342].

– інтегральний образ, що поєднує в собі внутрішній світ, зовнішній вигляд і сформовану професійно значущі характеристики, утворюється у свідомості суб'єктів педагогічної взаємодії під час виконання професійно-педагогічних функцій і забезпечує індивідуальний стиль професійної педагогічної діяльності [15, с. 53].

В загалі, до характеристик іміджу педагога відносять наступні характеристики:

1) імідж педагога – це стереотипізований образ, що виникає у свідомості окремої особи, певної групи або цілого суспільства;

2) професійний імідж є надбудовою, що створюється на основі особистісних якостей індивіда;

3) основними особистісними якостями педагога є гуманізм, любов до дітей, тактовність, стриманість, справедливість;

4) професійний імідж педагога зумовлюється професійними якостями, що формують позитивне враження про педагога як про справжнього фахівця: педагогічна майстерність, педагогічна ерудиція, педагогічна рефлексія, педагогічна етика, індивідуальний стиль роботи;

5) формування іміджу відбувається з урахуванням вимог та очікувань певної соціальної групи (учасників педагогічного процесу);

6) гармонійна сукупність зовнішніх і внутрішніх індивідуальних і професійних якостей, що виявляються у діях і поведінці представника педагогічної професії, зумовлює успішність професійної діяльності [15, с. 52–53].

За визначенням авторів, імідж педагога є багатокомпонентним. Наприклад, деякі дослідники виділяють не менше трьох компонентів [9, с. 9, 12, с. 67]: (1) зовнішній вигляд, (2) внутрішній зміст або внутрішнє «Я» педагога, (3) використання у професійній діяльності знань про колористику, педагогічне спілкування, мовну культуру, стратегію поведінки у стресових і конфліктних ситуаціях [9, с. 9], використання вербальних (культура мовлення) та невербальних засобів (манери, жести, міміка) спілкування [12, с. 67].

Деякі автори вказують на структуру іміджу виключно як на сукупність соціально-психологічних проявів педагога. Наприклад, Л. Мартинець пропонує виділяти наступні компоненти: комунікативна компетентність; інформативна тілорухливість; уміння володіти словом; гарні манери; фейсбілдинг; дрес-код [13, с. 34].

Серед явищ, які впливають на рівень сформованості іміджу педагога також вважають: професійно-педагогічну компетентність [6, с. 10], [8, с. 9], педагогічну культуру, внутрішню відповідність професії [3] та інші компоненти.

Узагальнюючи зміст вище наведеного, ми висловимо думку, що *імідж педагога являє собою знаково-символьну систему, що має візуальний, вербальний і інші компоненти,*

яка створюється в процесі суб'єкт-об'єктного сприйняття і суб'єкт-суб'єктної взаємодії, яка може бути продуктом цілеспрямованої діяльності, в процесі якої відбувається створення «спеціально впізнаного» образу педагога. Завдяки його формуванню у споживача іміджу складаються стійкі уявлення про характеристики носія іміджу і формується певне ставлення до даного суб'єкту.

Наші уявлення про зміст іміджу педагога є пов'язаними з думкою про наявність наступних елементів в системній моделі іміджу педагога: детермінація формування іміджу педагога (соціально-психологічний аспект, акмеологічний аспект, діяльнісний аспект); носій іміджу педагога; контекст взаємодії носія іміджу та одержувача іміджу педагога; знаковий простір, сформований носієм іміджу педагога; характер взаємодії (суб'єкт-суб'єктна взаємодія / суб'єкт-об'єктна взаємодія); процес, форми, види, засоби комунікації; одержувач іміджу педагога; детермінація отримання і прийняття іміджу педагога (діяльнісний аспект, акмеологічний аспект, соціально-психологічний аспект).

Графічне співвідношення цих елементів представлено на рис. 1.

Зміст елементів, які формують системний опис іміджу педагога, ми формулюємо наступним чином.

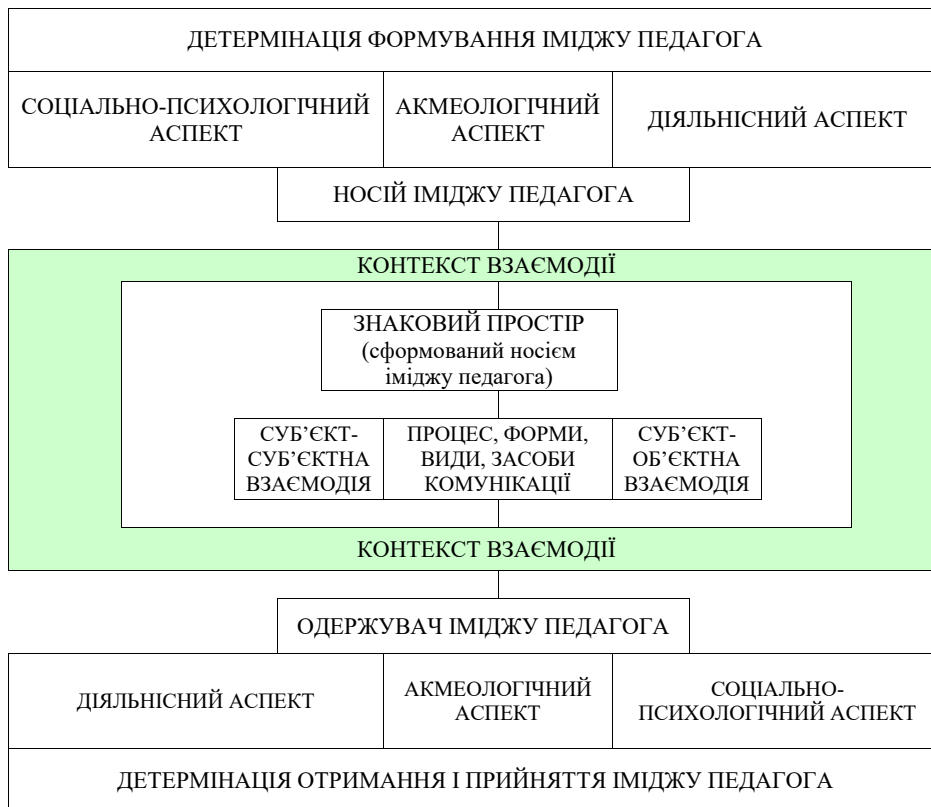

Рис. 1. Графічне співвідношення елементів системного опису іміджу особистості

Детермінація формування іміджу педагога – сукупність факторів різної природи, які утворюють вплив на процес і результат формування і функціонування іміджу педагога як прояву професійної діяльності. З нашої точки зору, виходячи з аналізу вищенаведеної літератури, в першу чергу можливе виділити: соціально-психологічний аспект детермінації іміджу педагога, акмеологічний аспект детермінації іміджу педагога, діяльнісний аспект детермінації іміджу педагога.

Соціально-психологічний аспект детермінації формування іміджу педагога, з нашої точки зору, є наслідок процесу та результату взаємодії носія іміджу педагога з іншими людьми, соціальними групами, суспільством у цілому. Свідоме формування іміджу педагогом в цьому випадку мотивується відображенням у свідомості необхідності відповідності поведінки цінностям суспільства.

Акмеологічний аспект детермінації формування іміджу педагога, на нашу думку, є пов'язаним з досягнутими педагогом рівнем особистісної зрілості. Свідоме формування іміджу педагогом в цьому випадку мотивується відображенням у свідомості необхідності відповідності поведінки рівню уявлень про себе як носія результату особистісного розвитку.

Діяльнісний аспект детермінації формування іміджу педагога, на нашу думку, є пов'язаний з особливостями рівня розвитку професійної рефлексії та само-рефлексії, особливостями рівня розвитку педагогічної майстерності. Свідоме формування іміджу педагогом в цьому випадку мотивується відображенням у свідомості необхідності відповідності поведінки потребам професійної діяльності.

Носій іміджу педагога – особистість, що займається педагогічною діяльністю, включена у взаємодію з освітнім середовищем в якості суб'єкта в зв'язку з необхідністю виконання своєї соціальної ролі. Основними характеристиками носія іміджу педагога, що впливають на процес формування, розвитку і пред'явлення іміджу педагога, з нашої точки зору, є: сформований у особистості комплекс вікових, біологічних, психологічних і соціальних властивостей, досвід, функціональний стан, відношення до одержувача іміджу. Цей комплекс властивостей знаходить своє відображення в *характеристиках знакового простору*, організованого носієм іміджу педагога, а саме, в тих системах за допомогою яких можливо організувати вплив на одержувача іміджу. Це: система вербальних проявів, система невербальних проявів, система

«габітусу», система «костюму», система «запаху», система «оточення».

Одержувач іміджу педагога – особистість, яка включена в освітнє середовище, як суб'єкт і об'єкт взаємодії, і, в силу цієї включеності, попадає під вплив носія іміджу педагога, що призводить до її певних внутрішніх змін та змін у поведінці. Основними характеристиками одержувача іміджу педагога, що впливають на процес і результат отримання іміджу, з нашої точки зору є: вікові, біологічні, психологічні, соціальні властивості одержувача іміджу, досвід, функціональний стан, сформоване ставлення до носія іміджу і до ситуації взаємодії з ним.

Взаємодія між носієм іміджу педагога і одержувачем іміджу педагога включена в певний контекст і носить суб'єкт-суб'єктний або суб'єкт-об'єктний характер, забарвлюється характером комунікації. *Контекст взаємодії носія і одержувача іміджу педагога*, з нашої точки зору, може бути описаний в широкому і вузькому планах. Широкий план опису контексту взаємодії включає в себе всю сукупність соціальних і соціально-психологічних явищ, супутніх взаємодії між учасниками (наприклад, політика держави в сфері освіти, характеристики освітнього середовища, освітнього закладу, наявність конкуренції закладів та ін.). Вузький план опису контексту взаємодії конкретизує в собі обмежене конкретною формою комунікації колом явищ (наприклад, особиста зустріч за відсутності інших учасників характеризується одним обмеженим контекстом, в той час як у присутності когось іншим).

Суб'єкт-суб'єктна взаємодія носія іміджу педагога та одержувача іміджу педагога характеризується взаємною спрямованістю учасників один на одного як на значущих осіб, характеризується проникненням у внутрішній світ іншого і переживанням досвіду спільної взаємодії в межах педагогічного процесу. В процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії створюється взаємопроникнення розумової і чуттєвої сфер учасників взаємодії, завдяки чому з'являється можливість глибокого розуміння один одного і співпраці. *Суб'єкт-об'єктна взаємодія* носія іміджу педагога та одержувача іміджу педагога має відмінні від суб'єкт-суб'єктної взаємодії характеристики. В даному випадку носій іміджу педагога виступає в якості суб'єкта взаємодії, є активною стороною взаємодії, а одержувач іміджу виступає у вигляді пасивної сторони (постає як об'єкт впливу), його можливості в плані проникнення у внутрішній світ носія іміджу обмежені цілями і процедурою взаємодії. Формується односпрямованість комунікації: від носія іміджу

до її одержувачу, в результаті чого ступінь свободи поведінки одержувача іміджу може істотно обмежуватися, що є характерною ознакою репродуктивного навчання.

Взаємодія між носієм іміджу і одержувачем іміджу педагога можливо описати і як *комунікаційний процес* з усіма його складовими: ініціатор повідомлення (носієм іміджу), імідж-повідомлення, вид повідомлення (вербальне імідж-повідомлення / невербальне імідж-повідомлення, які підкреслюють особливості носія іміджу), канал повідомлення (природний при особистих зустрічах, штучний при використанні технічних засобів), шуми, перешкоди, одержувач повідомлення (одержувач іміджу), зворотний зв'язок. Надіслане імідж-повідомлення (імідж носія), з нашої точки зору, має можливість бути отриманим (або не отриманим) одержувачем іміджу педагога і прийнятим (або не прийнятим) отримувачем іміджу педагога. Результативність отримання / неотримання, прийняття / неприйняття іміджу педагога обумовлена, з нашої точки зору, функціонуванням у одержувача іміджу певної детермінації отримання і прийняття іміджу педагога.

Детермінація отримання і прийняття іміджу педагога, на нашу думку, це сукупність факторів, які зумовлюють спрямованість одержувача іміджу педагога на сприйняття іміджу носія (1), формування позитивного ставлення до носія іміджу (2) і включеність у взаємодію з носієм іміджу (3). Це є явища, які впливають на інтенсивність включеності одержувача іміджу педагога в ситуацію взаємодії з носієм, на характер інтеракцій між ними, на результат комунікації.

Отримання і прийняття іміджу педагога опосередковано досвідом, функціональним станом одержувача іміджу, ставленням до носія іміджу і до ситуації взаємодії з ним. *Отриманий імідж* – це повідомлення, яке формує привертання уваги одержувача іміджу щодо носія іміджу. Відмова від отримання іміджу пов'язана, на нашу думку, з перекладом уваги на інші елементи ситуації взаємодії (в тому числі з формуванням розумових операцій і дій, не пов'язаних з ситуацією взаємодії і імідж-носієм). *Прийнятий імідж педагога* характеризується формуванням позитивного ставлення до носія іміджу педагога та спрямованістю на взаємодію з ним. Відмова від прийняття іміджу характеризується формуванням негативних емоційних станів по відношенню до носія іміджу, закономірно впливає на формування бар'єрів комунікації.

У детермінації отримання і прийняття іміджу педагога нами виділяється три основних аспекти: діяльнісний аспект,

акмеологічний аспект, соціально-психологічний аспект.

Діяльнісний аспект отримання і прийняття іміджу педагога, з нашої точки зору, пов'язаний з виділенням в якості гіпотетичного особливого виду внутрішньої діяльності – діяльності з отримання та прийняття іміджу, яка характеризується певним функціонуванням комплексу мотиваційних (потреби, інтереси, схильності, установки, домагання одержувача іміджу педагога), пізнавальних (спрямованість, зосередженість уваги на носії іміджу, добудовування цілісного образу на основі сприйнятих знаків, формування константності образу, вилучення з пам'яті інформації, порівняння сприйманого з уже наявним досвідом, умовивід про значимість сприйнятого та ін.), емоційних процесів (радість, страх, ненависть, злість, відраза та ін.). Результатом цієї діяльності є прийняття / неприйняття іміджу, прагнення до подальшої взаємодії з носієм іміджу або відмова від взаємодії з ним.

Акмеологічний аспект детермінації отримання і прийняття іміджу педагога є пов'язаним з характеристиками рівня розвитку одержувача іміджу. На нашу думку, уявлення про себе як про суб'єкта розвитку, який характеризується тим чи іншим рівнем потреб і самоактуалізації, формує певне ставлення до одержуваної інформації, пов'язане з розвитком фільтрів, що визначають характер прийняття або неприйняття інформації. Прийняття / неприйняття іміджу, таким чином, ставиться в залежність від результату усвідомлення необхідності імідженосителя для одержувача як такого або як засобу задоволення потреб.

Соціально-психологічний аспект детермінації отримання і прийняття іміджу педагога представляє собою сукупність факторів, які формуються як результат узагальнення впливів з боку суспільства, соціальних груп, референтних носіїв інформації. Обмін досвідом з іншими і про інших в ході спілкування, вплив ЗМІ формує певне ставлення до знакових і статусних суспільних фігур. Під впливом цих та інших зовнішніх впливів формується неусвідомлюване уявлення про «ідеального» носія іміджу педагога – представника того чи іншого досвіду, тієї чи іншої соціальної групи, організації, яке функціонує як порівняльний образ во взаємодії з образом сприйняття, що впливає на процес і результат детермінації отримання і прийняття іміджу.

Висновки з проведеного дослідження. Метою нашого дослідження було: на основі аналізу наукової літератури, присвяченій тематиці вивчення іміджу, запропонувати до розгляду модель системного опису іміджу педагога.

Аналіз літератури дозволив сформулювати основні положення моделі системного опису іміджу педагога, яка включає наступні компоненти: *детермінація формування іміджу педагога (соціально-психологічний аспект, акмеологічний аспект, діяльнісний аспект); носій іміджу педагога; контекст взаємодії носія іміджу та одержувача іміджу; знаковий простір, сформований носієм іміджу; характер взаємодії (суб'єкт-суб'єктна взаємодія / суб'єкт-об'єктна взаємодія); процес, форми, види, засоби комунікації; одержувач іміджу педагога; детермінація отримання і прийняття іміджу педагога (діяльнісний аспект, акмеологічний аспект, соціально-психологічний аспект).*

Ми вважаємо, що системний опис іміджу педагога, сформульований нами дозволяє конкретизувати напрямки дослідження іміджу педагога. У найближчому наблизенні це такі напрямки: дослідження детермінації формування іміджу педагога (особливості проявів соціально-психологічної, акмеологічної, діяльнісної детермінації формування іміджу педагога); дослідження характеру впливу особливостей носія іміджу педагога (вікових, біологічних, психологічних, соціальних властивостей носія іміджу, досвіду, функціонального стану, сформованого ставлення до одержувача іміджу і до ситуації взаємодії з ним) на процес і результат формування іміджу); дослідження процесу і результату впливів контексту взаємодії носія іміджу та одержувача іміджу на формування іміджу; дослідження характеристик знакових просторів, які формує носій іміджу; дослідження впливу суб'єкт-суб'єктної та суб'єкт-об'єктної взаємодії на процес і результати формування іміджу; дослідження впливу комунікативних процесів на формування і функціонування іміджу педагога; дослідження впливу особливостей одержувача іміджу педагога на результат формування іміджу; дослідження детермінації отримання і прийняття іміджу педагога (впливу діяльнісної детермінації, акмеологічної детермінації, соціально-психологічної детермінації на результат функціонування іміджу).

Подальший розвиток досліджень у цій області дозволить уточнити модель системного опису іміджу особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гладуш В. А., Лисенко Г. І. Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія. Навч. посіб. Дніпропетровськ, 2014. 416 с.

2. Грейліх О. Психологія формування іміджу викладача вищого начального закладу. *Гуманітарний вісник*. 2007. № 19. С. 14–21.

3. Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 2001. 45 с.

4. Донская Л. Ю. Психологические условия формирования имиджа преподавателя высшей школы : дис. ... канд. псих. наук.: 19.00.07; Северо-кавказский государственный технический университет. Ставрополь, 2004. 212 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/psikhologicheskie-usloviya-formirovaniya-imidzha-prepodavatelya-vysshei-shkoly>

5. Імідж школи на порозі ХХІ століття : практико-зорієнтований посібник / за ред. І. Г. Єрмакова. Київ, 1998. 380 с.

6. Кайдалова Л. Г., Щокіна Н. Б., Вахрушева Т. Ю. Педагогічна майстерність викладача: навчальний посібник. Харків : Вид-во НФаУ, 2009. 140 с.

7. Калюжный А. А. Теоретико-методологические предпосылки исследования имиджа личности. *Вестник Государственного университета управления*. 2005. № 3 (14). С. 71–81.

8. Князян М. О. Роль системи компетентностей у забезпеченні успішності професійної діяльності педагога. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. 2011. № 11–12. С. 3–10.

9. Ковальова І. О. Імідж сучасного педагога. Харків : Константа, 2000. 68 с.

10. Ковальова І. О. Педагогічна іміджологія: сутність, етимологія, шляхи креативного використання у сучасному вищому навчальному закладі. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. Київ, 2011. Вип. 6. С. 213–227.

11. Ковальова О. О. Психологічні особливості формування основ професійного іміджу в майбутніх педагогів : дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07; Південноукр. держ. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2007. 340 с.

12. Ковальчук Л. Формування іміджу майбутнього вчителя у процесі вивчення педагогічних дисциплін в класичному університеті. *Вісник Львівського університету*. 2007. Вип. 22. С. 65–74.

13. Мартинець Л. А. Імідж сучасного вчителя. Київ : Шк. світ, 2011. 96 с.

14. Мартынова Н. В. Профессиональный имидж учителя как объект педагогического анализа. *Мир науки, культуры, образования*. 2009. № 6. С. 179–182.

15. Прус Н. О. Формування професійного іміджу майбутнього викладача іноземних мов. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04; ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», Дніпро, 2017.

16. Шепель В. М. Имиджология. Секреты личного обаяния. Москва, 1994. 384 с.

СУТНІСТЬ ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УПРАВЛІНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ

THE ESSENCE OF PARTNERSHIP INTERACTION IN MANAGEMENT ACTIVITIES OF MANAGERS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Зміни в системі освіти сьогодні потребують формування управлінців нової генерації, здатних мислити й діяти системно. Ці зміни передбачають нові підходи до управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій. У статті проаналізовано сутність партнерської взаємодії в управлінській діяльності менеджерів освітніх організацій з педагогічним колективом. Виокремлено загальні особливості управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій порівняно з іншими видами професійної діяльності. Висвітлено підходи науковців до розуміння поняття «партнерська взаємодія», та зроблено висновок про те, що в умовах «Нової української школи» партнерська взаємодія повинна перетворитися на механізм трансформації суспільних стосунків на засадах співробітництва, взаємодовіри, взаємовідповідальності, створення простору для особистісного самовияву на гуманістичних засадах. Підкреслено, що управління педагогічними працівниками передбачає передусім створення менеджерами освітніх організацій умов для конструктивної взаємодії з підлеглими, у процесі якої забезпечується їхня активна і скоординована участь в досягненні мети управління, можливості для реалізації їхніх професійних інтересів, готовність до ведення відкритого діалогу з педагогічними працівниками та співпраці з ними на основі партнерства й паритетності з метою успішної реалізації визначених завдань та ефективного функціонування освітньої організації. Виділено психологічні особливості партнерської взаємодії менеджерів освітніх організацій: вміння встановлювати партнерські стосунки з педагогічним колективом; орієнтація на задоволення потреб як організації, так і педагогів; спроможність створювати розгалужену мережу комунікацій, реалізуючи при цьому інноваційні підходи до організації діяльності педагогічного й учнівського колективів, визнаючи стратегічні, перспективні напрями діяльності. Зроблено висновок про те, що спрямованість менеджерів визначає їхню активну та цілеспрямовану поведінку та є стійкою системою внутрішніх спонукань і життєвих цілей особистості.

Ключові слова: освітні організації, управлінська діяльність, менеджер, партнерська

взаємодія, взаємостосунки менеджерів та педагогічного колективу.

Changes in the education system today require the formation of a new generation of managers who are able to think and act systematically. These changes provide new approaches to the management of managers of educational organizations. The article analyzes the essence of partnership in the management of managers of educational organizations with the teaching staff. The general features of managerial activity of managers of educational organizations in comparison with other types of professional activity are singled out. The approaches of scientists to understanding the concept of «partnership» are highlighted, and it is concluded that in the «New Ukrainian School» partnership should become a mechanism for transforming social relations on the basis of cooperation, trust, mutual responsibility, creating space for personal expression on humanistic principles. It is emphasized that the management of teachers involves first of all creating conditions for managers of educational organizations for constructive interaction with subordinates, in the process of which their active and coordinated participation in achieving management goals, opportunities for their professional interests, willingness to open dialogue with teachers and cooperation with them on the basis of partnership and parity in order to successfully implement certain tasks and the effective functioning of the educational organization. The psychological features of partnership interaction of managers of educational organizations are highlighted: the ability to establish partnerships with the teaching staff; focus on meeting the needs of both the organization and teachers; ability to create an extensive network of communications, while implementing innovative approaches to the organization of pedagogical and student teams, determining strategic, promising areas of activity. It is concluded that the orientation of managers determines their active and purposeful behavior and is a stable system of internal motivations and life goals of the individual.

Key words: educational organizations, management, manager, partnership, the relationship between managers and teaching staff.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.29>

Клочко А.О.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри романо-германської
філології та перекладу
Білоцерківського національного
аграрного університету

Сьогодні в умовах реформування системи освіти необхідним є процес зміни підходів до управління освітніми організаціями. Ці зміни легко даються менеджерам освіти, які характеризуються гнучкістю, відкритістю до інноваційних процесів. Вони розуміють необхідність змін в освітніх організаціях і намагаються переорієнтувати педагогічний колектив до нового змісту і характеру діяльності, адаптуватися до вимог часу. Важливими характеристиками, що впливають на особливості управ-

ління освітньою організацією, виступають освітнє середовище організації, педагогічний колектив, рівень організованості, справцязованості колективу.

Однією з актуальних проблем сучасних освітніх організацій є вміння кожного члена педагогічного колективу співпрацювати та спільно вирішувати складні професійні завдання. Забезпечення вирішення цього завдання залежить від готовності педагогів до роботи в колективі, контактності, комунікабельності, уміння

знайти дотики перетинання, гнучкості поведінки, емоційного інтелекту. Оскільки реаліями сучасності є загальне посилення диференціації видів людської діяльності, що впливає на об'єктивне зростання ролі малих груп у житті людини і примноження необхідності прийняття групових рішень на виробництві, в суспільному житті.

Пріоритетними стають завдання, що стосуються нових підходів до управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій.

Аналіз літератури показує, що проблема управлінської діяльності знайшла певне відображення в наукових джерелах.

Теоретичні засади управління освітніми організаціями в умовах сьогодення обґрунтовано у працях О. С. Бондар [1], С. А. Калашнікової [6] та ін. Проблему психологічної готовності керівників освітніх організацій до управління освітньою організацією висвітлено у працях дослідників О. В. Брюховецької [2], Л. М. Карамушки [8], О. О. Тополенко [16] та ін.

Однак, проблема особливостей партнерської взаємодії менеджерів освітніх організацій у різних напрямках здійснення управлінської діяльності залишається не достатньо вивченою. У наших попередніх публікаціях [9] розглянуто вираженість типів менеджерів освітніх організацій за їхньою спрямованістю у професійній діяльності. Разом із тим, в цілому зазначена проблема потребує свого спеціального вивчення.

Аналіз психолого-педагогічної літератури та власні дослідження [10] дають змогу виокремити загальні особливості управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій порівняно з іншими видами професійної діяльності.

По-перше, управлінська діяльність належить до класу професійної діяльності, здійснюваної в особливих умовах, має гетерохронний, соціотехнічний характер, який постійно ускладнюється; містить розмаїтість складних видів конкретної діяльності, включених в ієрархічні відносини.

По-друге, слід відзначити творчий характер управлінської діяльності через домінування нестандартних ситуацій; виражену прогностичну природу розв'язуваних завдань; необхідність прийняття відповідальних рішень у складних ситуаціях, різноманітність управлінських функцій – планування, контролю, корекції, адаптації, емоційної ідентифікації, консолідації тощо.

По-третє, управлінська діяльність висуває дуже жорсткі вимоги до індивідуально-професійних якостей суб'єкта діяльності та його професіоналізму через подвійність визначення (це і діяльність менеджера, який діє за певних обставин, це і персоні-

фікована спільна діяльність), що зумовлює необхідність підтримки в оптимальному робочому режимі систем управління, забезпечення функціональних зв'язків між її компонентами; при цьому найважливішими серед цих складових системи є люди, які займають певні професійно-посадові позиції в структурі організації і вступають у певні соціально-психологічні відносини.

По-четверте, характерним для управлінської діяльності є її висока інформативна насиченість, необхідність прийому, переробки інформації, генерація нової інформації у вигляді управлінського рішення, ретрансляція цієї інформації іншим людям, особиста участь суб'єкта управлінської діяльності у виконанні сформованого ним же управлінського рішення професійних задач, що передбачає подвійний процес спонукання до дії.

По-п'яте, управлінська діяльність супроводжується високою психічною напруженістю й іншими негативними психічними станами, має високу психологічну ціну через персональну відповідальність за результати діяльності разом із хронічним дефіцитом часу, постійним ризиком, що може спричинити професійні стреси, утомлюваність, погіршення здоров'я менеджера тощо.

По-шосте, управлінська діяльність потребує постійної зміни парадигми управління, застосування поряд із традиційними інноваційних управлінських технологій.

Концепція «Нова українська школа» вимагає нової етики партнерських відношень, заснованих на взаєморозумінні, взаємоповазі та творчому співробітництві керівника й педагогів. Партнерська взаємодія повинна перетворитися на механізм трансформації суспільних стосунків на засадах співробітництва, взаємодовіри, взаємовідповідальності, створення простору для особистісного самовияву на гуманістичних засадах [3].

На думку А. Gretchen [17], партнерська взаємодія є узгодженою діяльністю учасників освітнього процесу і спрямована на досягнення спільних цілей, результатів та вирішення важливих завдань.

Д. Мілль [5] зазначає, що в партнерстві відносини є гарантом продуктивних стосунків між людьми, одним зі способів вирішення проблем, а також психологічним показником рівня особистісного і професійного зростання людини. Маючи власні інтереси, кожна людина має рахуватися з прагненнями інших, тобто повинна бути готова йти на поступки та певне обмеження власної свободи. В основі цих переконань лежить поняття поваги до особистості. Погляди англійського вченого вплинули на сучасне

розуміння професіоналізму особистості, одним із показників якого є розвиток умінь налагодження партнерських стосунків. У процесі творчої взаємодії з суб'єктами трудового колективу відбувається реалізація набутих знань, формуються професійні вміння та навички, людина збагачується досвідом професійного спілкування, що забезпечує високий рівень виконання трудової діяльності.

У психології партнерська взаємодія розглядається як модель міжособистісних відносин: оптимальна навчальна діяльність психологічно сумісних суб'єктів (співпраця) чи необхідний дисбаланс у відносинах суб'єктів діяльності (конкуренція) [11].

На думку В. Ляудіс [12], партнерська взаємодія, є тип соціальних взаємовідносин, що забезпечує перебудову всіх компонентів структури пізнавальної діяльності за рахунок створення єдності цілей, способів досягнення результату і формування саморегуляції діяльності на основі співпраці учасників процесу навчання. На нашу думку, автор акцентує увагу на таких важливих елементах партнерської взаємодії, як єдність цілепокладання, що обумовлює досягнення спільної мети; єдність способів досягнення результату, що забезпечує якісне вирішення професійних завдань; саморегуляції діяльності, що виступає умовою ефективної реалізації умінь, знань та навичок у професійній діяльності.

А. Брушлинський [5], досліджуючи особливості партнерської взаємодії, вказував на те, що спільні завдання вирішуються зазвичай швидше і точніше, ніж індивідуальні. По-перше, це трапляється завдяки додаванню інформації, яка накопичується в процесі формування індивідуального досвіду роботи; по-друге, завдяки більш швидкому визначенню протиріч і логічних помилок у вирішенні завдань; по-третє, завдяки динамічному подоланню негативних установок чи психологічних бар'єрів.

На думку Н. Полоусової [14], успішність професійної, міжособистісної, рольової взаємодії особистості в професійному середовищі залежить від рівня сформованості вміння взаємодіяти з іншими людьми.

У контексті управління освітньою організацією менеджер вирішує чимало завдань для ефективної організації освітнього процесу. В управлінні спільною координованою діяльністю менеджер має бути готовим до реформаційних змін в освіті та активно їх запроваджувати на практиці, креативно управляти інноваціями, емоційним та соціальним розвитком і розвитком людських ресурсів; сприймати все нове та прогрес-

сивне, уміти поєднувати авторитет та демократичний стиль керівництва; бути здатним адаптувати зміни до умов школи, опанувати мистецтво менеджменту та бути відповідальним за долю кожного учня спільно з батьками [7].

Це вимагає від менеджерів освітніх організацій встановлення партнерських стосунків, які дозволяють йому вміло організувати роботу педагогічного колективу. Основними же чинниками, які забезпечують ефективність партнерської взаємодії з боку менеджерів освітніх організацій, є прагнення педагогів до професійного розвитку, готовність до діалогу, активна позиція у взаємостосунках з іншими учасниками навчального процесу.

Для нас важливим є той факт, що, загальна для партнерів діяльність реалізується завдяки спілкуванню, що полягає в обміні не лише знаннями, а й діями: взаємодія – елемент спілкування, що фіксує як обмін інформацією, так й організацію спільних дій, тобто комунікація організовується в процесі спільної діяльності, з її приводу.

Здійснення управління педагогічними працівниками передбачає передусім створення менеджерами освітніх організацій умов для конструктивної взаємодії з підлеглими, у процесі якої забезпечується їхня активна і скоординована участь в досягненні мети управління, можливості для реалізації їхніх професійних інтересів, готовність до ведення відкритого діалогу з педагогічними працівниками та співпраці з ними на основі партнерства й паритетності з метою успішної реалізації визначених завдань та ефективного функціонування освітньої організації.

Соціальна толерантність керівника закладу загальної середньої освіти проявляється у формі ненасильницької, шанобливої, партнерської взаємодії між керівником і різноманітними соціальними групами, коли визнається потреба в такій співпраці і повага принципів сторін, що сприяє засвоєнню норм, традицій, культурно-історичної спадщини та ін., і є гарантом гармонійних стосунків в освітній організації. Соціально толерантний керівник спрямовує міжособистісні стосунки з суб'єктами навчально-виховного процесу до співпраці, зв'язує індивідів між собою, а також сприяє засвоєнню норм, традицій, культурно-історичної спадщини тощо [2].

Управлінська діяльність менеджерів освітніх організацій має складну, ієрархічно побудовану багаторівневу структуру, яка характеризується сукупністю параметрів: результативністю, якістю, надійністю. Така діяльність повинна мати характер парт-

нерства, вона неможлива без взаємодії, без умінь знаходити конструктивні вирішення проблем, без навичок професійного спілкування.

Партнерство неможливе без об'єктивного оцінювання емоційного стану суб'єктів взаємодії, без спостережливості, яка дає змогу розуміти реальний стан учасників партнерства в конкретній ситуації.

С. Максименко [13] вважає, що основними факторами, що впливають на формування емоційно-комфортних умов партнерства, є такі: взаємини між суб'єктами взаємодії, рівень конфліктності відносин, професійна підготовка, зміст спільної діяльності та ступінь задоволення нею, умови діяльності, стиль управління, узгодженість дій учасників партнерської взаємодії.

Аналіз літератури свідчить, що важливими ознаками партнерської взаємодії є здатність учасників приймати спільне рішення і досягати взаємозалежності членів колективу, яка за умов групової взаємодії набуває характеру взаємної поваги, толерантних стосунків, референтності щодо один одного, що в підсумку впливає на процес реалізації колективної мети та стиль управління менеджера.

Уміння менеджерів освітніх організацій адаптувати стиль управління до способів організації діяльності суб'єктів партнерства та узгоджувати власні дії з діями колег забезпечують виконання професійних завдань і створюють можливість поставити інтереси команди вище власних ділових амбіцій.

Партнерська взаємодія характеризується вміннями менеджерів освітніх організацій встановлювати партнерські стосунки з педагогічним колективом, орієнтуватися на задоволення потреб як організації, так і педагогів, спроможністю створювати розгалужену мережу комунікацій, реалізуючи при цьому інноваційні підходи до організації діяльності педагогічного й учнівського колективів, визначаючи стратегічні, перспективні напрями діяльності.

Слід зазначити, що спрямованість менеджерів визначає їхню активну та цілеспрямовану поведінку та є стійкою системою внутрішніх спонукань і життєвих цілей особистості, показує, до чого вони прагнуть у своєму житті і що їх до цього спонукає.

Кожен менеджер освітньої організації повинен прагнути до самоствердження (щоб колеги бачили кваліфікованого, вимогливого, справжнього управлінця), а мету управлінської діяльності вбачати в гуманізації діяльності, доцільності обраних засобів, урахуванні потреб колег тощо. Спрямованість менеджера освіти характеризується

високим рівнем емоційних контактів у міжособистісних стосунках, бажанням бути розумним у своїй професійній діяльності та розуміти мотиви людської поведінки [4].

Для ідеалістичної спрямованості менеджерів освітніх організацій домінуючою потребою виступає потреба у внутрішній діяльності, що характеризується високим рівнем самоаналізу, прагненням до самовдосконалення й самореалізації. Такий тип спрямованості менеджерів освітніх організацій характеризується потребою в аналізі свого життя. Для ідеалістичної спрямованості характерною є відсутність уваги до фактів реального життя. Уявні образи відіграють занадто велику роль у моделюванні поведінки управлінця в тій чи іншій ситуації. У діяльності переважає здатність безкорисливо служити будь-якій справі, не шукати для себе жодних переваг або вигід у чому-небудь [15].

Менеджери освітніх організацій орієнтуються на конкретні результати своєї діяльності, які у свою чергу мають провідну особистісну цінність і значимість.

Важливою умовою вдосконалення процесу управлінської діяльності менеджерів освітніх організацій поряд з іншими характеристиками (високим інтелектуальним рівнем, творчістю, здатністю до постійного розвитку) є їхня професійна спрямованість.

Висновки з проведеного дослідження. На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що збалансована спрямованість особистості менеджерів освітніх організацій призводить до позитивного сприйняття довкілля, свого майбутнього, усвідомлення своєї значущості, зростання пізнавальних інтересів, внутрішньої потреби розвитку і зростання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боднар О. С. *Менеджмент педагогічного персоналу загальноосвітнього навчального закладу*. Тернопіль : Астон, 2011. 312 с.
2. Брюховецька О. В. *Психологія професійної толерантності керівників загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ : Інтерсервіс, 2018. 360 с.
3. Вейчжень Г. Гострі кути реалізації Концепції «Нова українська школа» у дискурсі ідеї глобальної освіти. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, 2017. 69. С. 184–188.
4. Завалевський Ю. І. *Конкурентоспроможний вчитель: теорія і практика*. Чернівці : Букрек, 2010. 216 с.
5. Задорожний Г. В., Коврига О. В., Смоловик В. В. *Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства*. Харків : ХІБМ, 2000. 192 с.
6. Калашнікова С. А. У пошуках нової моделі управління вищою освітою в Україні: європейські орієнтири та вітчизняні виклики. *Теоретичний та*

наук.-метод. часопис «Вища освіта України». 2015. № 3. С. 77–91.

7. Калініна Л. М., Онаць О. М. Базовий стандарт професійної діяльності керівника нової української школи. *Керівник нової української школи: світоглядно-професійні орієнтири* : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. С. 52–60.

8. Карамушка Л. М. *Психологія освітнього менеджменту*. Київ : Либідь, 2004. 424 с.

9. Клочко А. О. Інноваційні стилі управління за критерієм «спрямованість особистості»: зв'язок з організаційно-психологічними характеристиками особистості менеджерів освіти. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2021. Том 32 (71). № 2. С. 74–78.

10. Клочко А. О. Психологія розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій : монографія. Біла Церква, 2021. 300 с.

11. Клочко А. О. Традиційні та інноваційні стилі управління менеджерів освітніх організацій (у контексті формування взаємостосунків менеджерів і педагогічного колективу). *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2018. № 4 (15). С. 59–70.

12. Ляудис В. Я. *Методика преподавания психологии*. Санкт-Петербург : Питер. 5 издание, 2008. 192 с.

13. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. *Психологія особистості*. Київ, 2007. 296 с.

14. Полоусова Н. В. Ділова контактність і комунікативна компетентність як умова професійної самореалізації майбутніх кваліфікованих фахівців. *Науковий вісник гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2014. № 8. Т. 1. С. 246–249.

15. Психологические проблемы агрессии в социальных отношениях : монографія / под науч. ред. И. А. Фурманова. Брест : БрГУ, 2014. 261 с.

16. Тополенко О. О. Формування психологічної готовності керівників закладів середньої освіти до прийняття управлінських рішень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.10 «Організаційна психологія; економічна психологія». Київ, 2009. 21 с.

17. Holland M. L., Hawks J., Gretchen G. G. *Emotional and behavioral problems of young children: effective interventions in the preschool and kindergarten years*. New York : Guilford Press, 2003. 256 p.

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

FORMATION AND DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE POLICE

Вивчення формування та розвитку професійної ідентичності майбутніх поліцейських є актуальним у сучасному суспільстві. Вдале виконання поставлених службових завдань, дотримання службової дисципліни та професійної етики, та багато іншого, залежить від вдало сформованої та розвинутої професійної ідентичності. Розуміння та відчуття приналежності особистості до обраної професії, а саме професії поліцейського, як особистість бачить себе у ролі поліцейського, буде залежати його професійне зростання як фахівця, відчуття значущості для суспільства тощо.

Стаття висвітлює розгляд феномену «професійної ідентичності», проводить теоретичний та емпіричний аналіз психологічних особливостей професійної ідентичності майбутніх поліцейських під час навчання у вищому навчальному закладі зі специфічними умовами навчання. Стаття містить аналіз феномену професійної ідентичності з позиції взаємозв'язку мотиваційних та когнітивних характеристик особистості. Визначені характеристики забезпечують орієнтацію особистості в обраній професії. Що дозволяє людині вдало реалізувати себе та особистісний потенціал в професійній діяльності.

Під час емпіричного дослідження було виділено особливості та характеристики професійної ідентичності поліцейських, проаналізовані особливості професійного самовизначення поліцейських під час навчання у вищому навчальному закладі зі специфічними умовами навчання. Визначено, що формування професійної ідентичності відбувається під впливом комплексу внутрішніх та зовнішніх факторів. Навчання у вищому навчальному закладі зі специфічними умовами навчання займає особливе місце в житті особистості, відбувається формування та розвиток професійної ідентичності, що включає засвоєння знань, вмінь та навичок. А також розвиток професійно значущих рис особистості здобувача вищої освіти навчального закладу зі специфічними умовами навчання, які впливають на вдалу реалізацію людини в обраному напрямку діяльності.

Вдало сформована та розвинута професійна ідентичність дозволяє майбутньому поліцейському визначитися в соціальному середовищі, мати розвинуту систему цінностей та переконань, які є адекватними вимогам сучасних соціально-економічних умов та динамічного світу професії.

Ключові слова: професійна ідентичність, особистість, розвиток, формування, поліцейський.

The study of the formation and development of professional identity of future police officers is relevant in modern society. Successful performance of assigned tasks, adherence to professional discipline and professional ethics, and much more, depends on a well-formed and developed professional identity. Understanding and feeling that a person belongs to the chosen profession, namely the police profession, as a person sees himself in the role of a police officer, will depend on his professional growth as a specialist, a sense of significance for society.

The article covers the consideration of the phenomenon of «professional identity», conducts theoretical and empirical analysis of the psychological characteristics of the professional identity of future police officers while studying at a higher education institution with specific learning conditions. The article contains an analysis of the phenomenon of professional identity from the standpoint of the relationship between motivational and cognitive characteristics of the individual. Certain characteristics provide the orientation of the individual in the chosen profession. That allows a person to successfully realize themselves and personal potential in professional activities.

During the empirical study, the features and characteristics of the professional identity of police officers were highlighted, the features of professional self-determination of police officers while studying at a higher education institution with specific learning conditions were analyzed. It is determined that the formation of professional identity is influenced by a set of internal and external factors. Studying in a higher educational institution with specific learning conditions occupies a special place in the life of an individual, there is a formation and development of professional identity, which includes the acquisition of knowledge, skills and abilities. As well as the development of professionally significant personality traits of the applicant for higher education with specific learning conditions that affect the successful implementation of the person in the chosen field of activity.

Successfully formed and developed professional identity allows future police officers to define themselves in the social environment, to have a developed system of values and beliefs that are adequate to the requirements of modern socio-economic conditions and the dynamic world of professions.

Key words: professional identity, personality, development, formation, police officer.

УДК 159

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.30>

Макарова О.П.

к. психол. н., доцент,
старший викладач кафедри педагогіки та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Червоний П.Д.

к. пед. н.,
доцент кафедри педагогіки та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Феномен становлення професійної ідентичності поліцейських займає особливе місце в дослідженнях науковців в галузі психології. Невід'ємною частиною досліджень є вивчення формування та розвитку професійної ідентичності поліцейських під час навчання у вищому навчальному закладі

зі специфічними умовами навчання. Реалії сьогодення висувують поліцейському високі задачі професійного рівня, а саме, формування здібностей особистості до самовдосконалення, володіння сучасними інформаційними технологіями. Сучасний фахівець правоохоронної системи повинен

правильно визначати направлення та цілі професійної діяльності, використовувати теоретичні знання у вирішенні оперативних задач. Сформована професійна ідентичність поліцейського є одним зі значущих елементів його успішної професійної діяльності, професійного розвитку та професійного зростання.

Вивченням становлення професійної ідентичності присвячені роботи закордонних та вітчизняних науковців, а саме: А. Адлера, Е. Белінської, Р. Бернса, Е. Еріксона, І. Конна, К. Роджерса, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга, Н. Пряжнікової, В. Бодрова, О. Бондаренка, С. Боровікова, М. Гинзбурга, К. Абульханової-Славської, В. Петренко, С. Машканова, Н. Тализіної, Л. Карнозової, В. Брагіної [1].

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити ряд теоретичних підходів, в напрямку яких досліджуються особистості формування та розвитку професійної ідентичності, а саме: психоаналітичний напрямок – представники А. Ветерман, Е. Еріксон, Дж. Марсія; біхевіористичний напрямок – представники М. Шириф, С. Шириф; когнітивний підхід – Г. Теджфел, Дж. Тернер, Д. Абрамс; в напрямку феноменологічної соціології – Т. Парсонс, Г. Сливан, М. Хайдеггер.

Дослідженням професійної ідентичності присвячені роботи М. Абдуллаєвої, І. Воронцової, Д. Завалишиної, Н. Іванової, Д. Колесова, Н. Пряжнікова, Ю. Поваренкова та інші. В своїх роботах вони розглядали структуру, рівні, умови, фактори та шляхи формування та розвитку професійної ідентичності [3].

Поняття професійної ідентичності Ю. Поваренков пов'язує з професійною Я-концепцією, розглядаючи професійну ідентичність, як прийняття особистістю на соціальному та психологічному рівні професійно ціннісних орієнтацій [4].

Л. Шнайдер розглядає професійну ідентичність, як багатогранний інтерактивний психологічний феномен, який забезпечує особистості цілісність, ідентичність тощо. Це має розвиток під час професійного навчання разом зі становленням процесів самовизначення, самоорганізації та персоналізації [5].

Професійна ідентичність формується в процесі трудової діяльності, але фундамент закладається під час навчання у вищому навчальному закладі. Першим етапом професійної ідентичності особистості, виступає вибір навчального закладу – самоактуалізація особистості у напрямку професійної діяльності, це важлива складова життєвого та особистісного самови-

значення, якщо вибір зроблений без впливу оточуючого середовища та є результатом власного усвідомленого вибору особистості. Ідентифікація особистості з обраною професійною діяльністю – це об'єднання життя людини з її діяльністю, коли типові якості починають проявлятися практично у всіх сферах життєдіяльності та визначають відношення особистості до діяльності.

Професійне становлення здобувача вищої освіти вищого навчального закладу зі специфічними умовами навчання – майбутнього поліцейського, базується на процесах ідентифікації. Існують певні запитання з чим та з ким ідентифікує себе молода особистість, яка обирає професію поліцейського, які будує плани на життя та як планує їх вирішувати в через професійну діяльність. Вікова незрілість, ідеалістичні уявлення щодо майбутньої професії невдало відображаються на результаті професійного становлення майбутнього працівника поліції.

Ціллю нашого дослідження є вивчення психологічних особливостей професійної ідентичності на етапі фахового становлення майбутнього поліцейського. Були використані наступні психодіагностичні матеріали, а саме: методика М. Куна «Кто – Я», методика вивчення статусів професійної ідентичності (Азбель, Грецева), вільний твір на тему «Я-професіонал – поліцейський».

В дослідженні приймали участь здобувачі вищої освіти (курсанти) вищого навчального закладу зі специфічними умовами навчання, факультету з підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Національної поліції України. Здобувачі були поділені на дві групи. До першої групи увійшли 25 курсантів першого року навчання у віці 17–18 років, до другої групи 25 курсантів 3 року навчання у віці 20–21 року.

В таблиці 1 за результатами дослідження статусів професійної ідентичності, за методикою Азбель, Грецевої, було виявлено наступне (див. табл. 1).

Отримані результати говорять нам про те, що у респондентів першої групи домінує статус ідентичності – моратрій (15,28±5,28). Це може свідчити про те, що вони розуміють проблему вибору професії та перебувають в процесі цього рішення, але найбільш вдалий варіант ще не визначений. На нашу думку, це пов'язано з умовами навчання у вищому навчальному закладі зі специфічними умовами навчання, процесом адаптації до нових умов, постійним перебуванням на території закладу, особливостями умов проживання, відсутності можливості усамітнитися тощо.

Цей статус ідентичності, з часом, може змінитися коли відбудеться процес адаптації до нових умов.

Менш проявленою, у курсантів першого року навчання, є нав'язана професійна ідентичність (9,85±2,56). Курсантам з таким статусом ідентичності характерна особливість мотивації вибору професійної самореалізації. В них присутня достатньо сформоване уявлення щодо своєї майбутньої професійної діяльності, але вибираючи вищий навчальний заклад спирались не на власну думку а на думку батьків, друзів, родичів.

У респондентів третього року навчання домінує сформована професійна ідентичність (14,76±3,98), це свідчить про те, що більшість здобувачів освіти цієї групи, розуміють особливості та специфіку майбутньої діяльності, беруть на себе відповідальність за власне життя, як наслідок самостійного вибору, розуміють свою приналежність до певної професійної групи, інтегрують себе в певну групу та починають реалізовувати власні можливості. Найменшим проявом в цій групі є невизначена ідентичність (5,62±2,43). Це свідчить про те, що протягом навчального процесу більшість здобувачів вищої освіти не мають сумнівів в правильності вибору, мають чітке уявлення щодо специфіки своєї обраної діяльності.

Порівняння статусів професійної ідентичності зазначених досліджувальних груп, дає нам можливість стверджувати що, невизначений статус професійної ідентичності більш характерний для здобувачів вищої освіти першого року навчання (9,85±2,56), аніж для респондентів третього року навчання (5,62±2,43). На нашу думку, це може свідчити про те, що здобувачі першого року навчання ще не визначились остаточно і будуть вони працювати на посаді поліцейського після закінчення вищого навчального закладу зі специфічними умовами навчання. Це відбувається в наслідок того, що

на першому році навчання, респонденти, мало вивчають профільних предметів, не розуміють роботу підрозділів поліції.

Нав'язана професійна ідентичність характерна для курсантів першого року навчання (9,54±2,37), у здобувачів третього року навчання (9,69±2,43). Бачимо, що суттєвої різниці немає. Це може свідчити про те, що молода особистість професію поліцейського обрала під тиском рідних, близьких або знайомих.

Професійний статус Мораторний більш виражений у здобувачів першого року навчання (15,28±5,28), а ніж у здобувачів освіти третього року навчання (11,69±3,05). Це може свідчити про те, що у респондентів першого року навчання є декілька варіантів влаштування на посадах, але остаточного рішення вони ще мають.

Методика М. Куна була використана для досягнення особливостей змістовних характеристик професійної ідентичності поліцейських на етапі фахової підготовки (результати дослідження наведенні в табл. 2).

У здобувачів першого року навчання (52,3 %), та у респондентів третього року навчання (40 %) в структурі ідентичності домінує Фізичне Я. Респонденти описують свою Фізичну ідентичність з урахуванням фізичних даних, зовнішності, пристрастей до їжі, больових проявів тощо.

Практично однаково розвинена Соціальна Я ідентичність у респондентів першого та третього років навчання (26,3 % першого року навчання та 23,7 % третього року навчання). Це може свідчити про те, що респонденти усвідомлюють свою приналежність до певних соціальних груп та спільнот. Ідентифікація з певним соціальним оточенням дозволяє оцінювати особистості оцінювати свої соціальні зв'язки в термінах «Ми» та «Вони».

Діяльнісна ідентичність здобувачів першого року навчання (13,7 %) та рес-

Таблиця 1

Статуси професійної ідентичності майбутніх поліцейських

Статуси ідентичності	1 курс	3 курс	t	p
Невизначена	9,85±2,56	5,62±2,43	3,10	0,001
Нав'язана	9,54±2,37	9,69±2,43	0,1	–
Мораторій	15,28±5,28	11,69±3,05	1,96	0,05
Сформований	14,38±4,06	14,76±3,98	0,3	

Таблиця 2

Компоненти ідентичності поліцейських (%)

Компоненти ідентичності	1 рік навчання	3 рік навчання	φ емп	p
Фізичне Я	52,3	40,0	1,03	–
Соціальне Я	26,3	23,7	0,3	–
Дяльнісне Я	13,7	26,3	1,3	0,05
Перспективне Я	6,5	10,0	0,5	–

понад третью року навчання (26,3 %) перебуває на етапі розвитку. Значні розбіжності ($p \leq 0,05$) між показниками обох груп свідчать про те, що респонденти першого року навчання більшу потребу в отриманні нових знань, вмінь та навичках та направляють свою пошукову активність в напрямку саморозвитку.

Перспективна ідентичність особистості респондентів першого року навчання (6,5 %) та здобувачів третього року навчання (10 %) слабо розвинена, визначені окремі ознаки сімейної та професійної ідентичності.

Для досягнення рівня професійного самовизначення майбутніх поліцейських на етапі фахової підготовки ми використали вільний твір «Я – фахівець – поліцейський». Це дало можливість, респондентам оцінити себе та свою обрану професійну діяльність, розповісти про те, чому обрали такий вид діяльності, позитивні та негативні сторони кар'єри поліцейського. Отримані результати надані в таблиці 3.

Респонденти першого року навчання мріють допомагати людям (94,4 %), підвищувати імідж працівника поліції (90,0 %), розкривати злочини (76,5 %). Це може свідчити про те, що професійна ідентичність у здобувачів вищої освіти першого року навчання формується гармонічно та буде розвиватись протягом усього навчання у вищому навчальному закладі зі специфічними умовами навчання. На рівні статистичної значущості ($p \leq 0,05$) виявлено, що респонденти третього року навчання (26,9 %) більш схильні визнати себе захисниками закону, а ніж на першому році навчання.

Для здобувачів третього року навчання, більш значимим є допомога людям (97,8 %). Це може бути пов'язано з тим, що в процесі навчання в них змінюється світогляд, це період соціальної зрілості, готовність до особистісного самовизначення. На рівні статистичної значущості ($p \leq 0,05$)

визначено, що здобувачі третього року навчання (93,3 %) мають бажання розкривати злочини, розшукувати злочинців, встановлювати мотиви злочину тощо. Велика кількість респондентів третього року навчання (76,3 %) мають гордість за обрану професію. Порівняння частот прояву змістовних елементів поліцейських на етапі фахової підготовки зазначених груп респондентів, дало нам змогу підкреслити, що більшість опитаних з самого початку навчання у вищому навчальному закладі зі специфічними умовами навчання, при поєднанні навчання та несення служби пишаються званням «курсанта» та «рядового поліції».

Здобувачі освіти, які приймали участь в дослідженні, вважають що саме професія правоохоронця є регулятором порядку та запобігання злочинності в державі. Обрана професійна діяльність – це підрозділи превентивної діяльності Національної поліції України, діяльність яких направлена на запобігання скоєння злочинів та на зупинення злочинних намерів.

Значна кількість здобувачів вищої освіти прагне розкривати злочини, запобігати злочинній діяльності, вести боротьбу з корупційною діяльністю, мінімізувати хуліганські дії на вулицях міст, захищати права та свободу громадян, допомагати кожному громадянину, який потребує допомоги незважаючи на його соціальний статус та матеріальне положення.

Висновок з проведеного дослідження. Формування та розвиток професійної ідентичності є невід'ємною частиною становлення ідентичності особистості. Формування професійної ідентичності відбувається під впливом комплексу зовнішніх та внутрішніх факторів. Важливе місце, при цьому, займає навчання у вищому навчальному закладі, в процесі якого відбувається засвоєння знань, вмінь та навичок. А також розвиток професійно значущих рис особистості здобувача вищої освіти (курсанта), які

Таблиця 3

Порівняльний аналіз частот змістовних елементів професійного самовизначення поліцейських на етапі фахової підготовки (%)

Змістовні елементи	1 рік навчання	3 рік навчання	ф емп	Р
Професійна гордість	63,5	76,3	1,12	–
Розкриття злочинів	76,5	93,3	1,86	0,05
Допомога людям	94,4	97,8	0,7	–
Імідж працівника поліції	90,0	66,5	2,27	0,01
Гордість за навчальний заклад	56,8	63,5	0,55	–
Професійна небезпека	44,3	34,3	0,79	–
Українська сучасність	20,0	36,6	1,46	–
Я приклад для наслідування	46,5	30,0	1,32	–
Соціальний статус	50,0	46,8	0,26	–
Я – захисник закону	10,0	26,9	1,73	0,05

сприяють успішній реалізації індивіда в обраній професійній діяльності.

За результатами емпіричного дослідження особливостей статусу професійної ідентичності поліцейських на етапі фахової підготовки, визначено що у здобувачів вищої освіти третього року навчання найбільш розповсюджений статус – це сформована ідентичність. Вони готові виконувати поставлені обов'язки та реалізовувати особисті можливості. У здобувачів вищої освіти першого року навчання найбільш розповсюджений статус – мораторій, який характеризується нормативною кризою самовизначення, коли особистість обирає з безліч варіантів лише один, який вважає своїм. Вивчаючи змістовні характеристики ідентичності майбутніх поліцейських ми виділили показники професійної ідентичності такі, як: «курсант», «поліцейський», «рядовий поліції», «майбутній полковник», «майбутній поліцейський офіцер громади», «майбутній інспектор ювенальної превенції», «майбутній професіонал».

Дослідження рівнів професійного самовизначення ідентичності майбутніх поліцейських, нами було визначено, що у респондентів першого року навчання, з самого початку навчання у закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання, мають гордість за обрану професію та навчальний заклад та сповненні ентузіазму на майбутнє.

Підводячи підсумки нашого дослідження, доцільно було б дослідити особливості професійної ідентичності поліцейських на різних етапах професіоналізації поліцейських, в залежності від особливостей професійної діяльності з урахуванням гендерного підходу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антоненко Т. А. Психологічні основи впливу ціннісно-смысловної сфери на професійне станов-

лення майбутнього фахівця. Педагогіка та психологія. 2009. № 4. С. 26–36.

2. Макарова О. П., Розвиток професійної ідентичності майбутніх правоохоронців шляхом соціально психологічного тренінгу. Вісник національного університету оборони України. Зб.-к наук. праць. Київ. НУОУ. 2014. Вип. 6 (43). С. 317–322.

3. Макарова О. П. Особливості визначення типів ідентичності майбутніх правоохоронців. «Право і безпека» Харківський національний університет внутрішніх справ // Науковий журнал. Харків. ХНУВС. 2015. Вип. № 1 (56). С. 113–118.

4. Макарова О. П. Особливості процесу професійної ідентичності поліцейських на етапі фахової підготовки. Збірник наукових праць національної академії прикордонної служби України серія: психологічні науки / под. ред. О.Ф Волобуєва. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. № 3 (11). 324 с. С. 167–178.

5. Макарова О. П. Застосування активних методів навчання в процесі підготовки майбутніх працівників поліції Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.) / редкол.: В. В. Сокурченко (голова), Д. В. Швець (заст. голови), О. М. Бандурка та ін.; упоряд. В. А. Греченко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. 472 с.

6. Топольницька Г. Ю. Психологічні умови формування культури міжособистісних відносин у курсантів-прикордонників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» Хмельницький, 2006. 21 с.

7. Червоний П. Д. Психолого-педагогічні особливості підготовки майбутніх поліцейських до службової діяльності в екстремальних умовах. Матеріали VII всеукр. наук. практ. конф. (м. Харків, 29 лист. 2021 року). Харків : Національна академія Національної гвардії України, 2021. 322 с. С. 175–178.

8. Червоний П. Д. Становлення та розвиток «Школи молодших командирів» Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 квіт. 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С. 102–106.

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ, ЯКІ НАДАЮТЬ СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ

DEVELOPMENT THE PROFESSIONAL COMPETENCIES OF SPESIALISNS WHO PROVIDING SOCIAL SERVICES FOR LOCAL COMMUNITIES

У статті досліджено розвиток професійної компетентності фахівців із соціальної роботи, які надають соціальні послуги в територіальній громаді.

З'ясовано, що фахівець із соціальної роботи це особа, яка має спеціальну освіту і здійснює соціальну роботу з різними категоріями дітей та молоді або відповідними соціальними групами на професійних або волонтерських засадах. Відповідно до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників та Професійного стандарту фахівця із соціальної роботи представлено перелік завдань та функцій, а також сформульовані загальні компетентності, якими має володіти потенційний претендент на цю посаду. Представлений перелік вразливих категорій населення, яким може надавати соціальні послуги фахівець із соціальної роботи та перелічені відповідні базові соціальні послуги, які мають надаватись мешканцям територіальної громади.

Професійна компетентність в контексті статті розуміється як сукупність взаємопов'язаних якостей особистості, що передбачає досконале володіння теоретичними і практичними навичками, вміння застосовувати їх у процесі професійної діяльності, здатність творчо і нестандартно вирішувати проблеми, нести відповідальність за наслідки своєї роботи а також професійне зростання шляхом постійного саморозвитку, самовдосконалення та самоосвіти. Зроблене припущення, що професійна компетентність фахівця із соціальної роботи формується на кількох рівнях: професійна освіта у вищому навчальному закладі; реалізація отриманих знань на практиці, безпосереднє виконання посадових завдань і функцій; постійна професійна супервізія та інтервізія підтримка; підвищення кваліфікації за рахунок проходження курсів, тренінгових програм, тренінгів/вебінарів за окремою тематикою; саморозвиток та самовдосконалення.

Проаналізовано існуючу практику розвитку професійної компетентності фахівців із соціальної роботи в діяльності державних та недержавних організацій.

Ключові слова: компетентність, професійна компетентність, соціальні послуги, супервізія, фахівець із соціальної роботи.

The article examines the development of professional competence of social work professionals who provide social services in the local community.

A social worker is found to be a person with special education and social work with different categories of children and young people or relevant social groups on a professional or volunteer basis. In accordance with the Handbook of Qualification Characteristics of Workers' Professions and the Professional Standard of a Social Work Specialist, a list of tasks and functions is presented, as well as general competencies that a potential candidate for this position should have. The list of categories with which the social work specialist should provide social services is presented and the corresponding basic social services to be provided to the residents of the territorial community are listed.

Professional competence in the context of the article is understood as a set of interrelated personality traits, which implies perfect mastery of theoretical and practical skills, the ability to apply them in professional activities, the ability to creatively and unconventionally solve problems, be responsible for the consequences of their work, self-development, self-improvement and self-education. It is assumed that the professional competence of a social worker is formed at several levels: professional education in higher education; implementation of the acquired knowledge in practice, direct performance of job tasks and functions; constant professional supervision and intervention support; advanced training through courses, training programs, trainings / webinars on specific topics; self-development and self-improvement.

The existing practice of developing the professional competence of social work specialists has been analyzed.

Key words: competence, professional competence, social services, social worker, supervision.

УДК 005.336.2-027.561-051]:364.7
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.31>

Ніколаєв Л.О.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Тунтуєва С.В.

к. пед. н., доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки
ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»

Постановка проблеми дослідження.

В умовах сьогодення постає вимога в якісному наданні соціальних послуг, оскільки соціальна робота є важливою у формуванні здорового та міцного суспільства. Володіння фахівцями відповідних знань, умінь, навичок й, відповідно, компетенцій є необхідною умовою їхнього професійного зростання та розвитку. В актуальний період розвиток професійної компетентності таких фахівців можливий за допомогою різних засобів навчання, опанування нових інформаційно-комунікаційних технологій та сучасних підходів до організації власної роботи.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій.

Під час аналізу наукових досліджень, присвячених розвитку професійної компетентності фахівців, які надають соціальні послуги, з'ясовано, що професійна компетентність формується протягом тривалого часу й залежить від декількох факторів, серед яких рівень та якість здобутої освіти, вміння застосовувати отримані знання в площині практичної діяльності та здатність навчатись й саморозвиватись протягом життя.

Фундаментальні положення і практичні рекомендації з питань розвитку професій-

них компетенцій фахівців під розумінням набутих знань, умінь та навичок досліджували в своїх працях В. Овечкін, Т. Веретенко, О. Дубасенюк, Л. Карпова, А. Маркова, І. Тараненко, Н. Кузьміна, В. Синенко; мотиваційною, фаховою складовою й ціннісними орієнтирами займалися такі науковці як: А. Петров, С. Цимбал, А. Маркова; фахову готовність до змін та побудову робочої діяльності фахівців соціальної роботи залежно від ситуацій, що змінюються, основних і цільових орієнтирів у сучасному світі досліджували: Ю. Гагін, В. Овечкін, А. Деркач; спрямуванням діяльності фахівців соціальної роботи задля постановки конкретних цілей та способів їх досягнення займалися такі дослідники: В. Бондар, Ж. Петренко; спроможності до самоосвіти представлених фахівців, їхнього самоконтролю, самоорганізації, та різних способів пізнання себе та інших присвячені праці А. Деркача, Н. Кузьміної.

Актуальність дослідження полягає в тому, що не дивлячись на численну кількість праць присвячених темі діяльності фахівців із соціальної роботи, залишається невивченою тема розвитку професійних компетенцій фахівців, які надають соціальні послуги в територіальних громадах, бо часто це люди, які не мають відповідної освіти й розпочинають свій професійний шлях із засвоєння практичних рекомендацій від своїх керівників, колег або попередників. Спираючись на попередній власний чи професійний досвід, самостійно опановуючи нормативно-правову базу, яка останнім часом активно змінюється, намагаючись якомога швидше врятувати, навчити чи перевчити клієнтів жити по-новому, фахівці із соціальної роботи швидко зневіряються у власних силах та професіоналізмі, що призводить до емоційного вигорання та плінності кадрів в системі соціальної роботи в цілому.

Мета статті. Теоретично обґрунтувати та дослідити розвиток професійної компетентності фахівців, які надають соціальні послуги в територіальній громаді.

Виклад основного матеріалу. Початок XXI століття став вирішальним етапом у творенні нового світу. Відбувся розвиток технологій, що призвів до модернізації суспільства, а звідси й в потребі до впровадження нових технологій надання соціальних послуг. Децентралізація стала новим викликом для органів місцевого самоврядування, бо разом із власними повноваженнями, вони набули тих, що до початку цього процесу їм не були притаманні. Так, з'явилась низка законодавчих актів, які зобов'язують ради об'єднаних територі-

альних громад забезпечити надання базових соціальних послуг для своїх мешканців, дотримуючись найкращих інтересів отримувачів соціальних послуг. Мова йде про дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб отримувачів соціальних послуг відповідно до віку, статі, стану здоров'я, особливостей інтелектуального та фізичного розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної, етнічної та іншої належності, потреб та інтересів дітей, осіб з інвалідністю, осіб, визнаних недієздатними, осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, осіб похилого віку, а також з урахуванням думки отримувачів соціальних послуг, якщо вони за віком, рівнем розвитку та станом здоров'я можуть її висловити. Базові соціальні послуги, відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» включають: догляд вдома, денний догляд; підтримане проживання; соціальну адаптацію; соціальну інтеграцію та реінтеграцію; надання притулку; екстрене (кризове) втручання; консультування; соціальний супровід; представництво інтересів; посередництво; соціальну профілактику; натуральну допомогу; фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, порушення зору; переклад жестовою мовою; догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних; супровід під час інклюзивного навчання; інформування; медіацію [5].

Отримувачами соціальних послуг є особи/сім'ї, які належать до вразливих груп населення та/або перебувають у складних життєвих обставинах. Серед чинників, які можуть зумовити складні життєві обставини: похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією.

З огляду на вимоги, в територіальних громадах виникає потреба в якісно підготовле-

них фахівцях різної спеціалізації, які здатні оперативно оцінювати потреби потенційних отримувачів соціальних послуг, знати їхні вікові особливості, орієнтуватись в змісті кожної послуги та залучати відповідні ресурси різного типу. Потрібна професійна особистість, здатна швидко реагувати на зміни, гнучко мислити, мати ідеальні комунікативні здібності та навички, зі здатністю до самоосвіти, самоорганізації, відкритістю до пізнання й вивчення нового, має володіти відповідними професійними й особистісними якостями та компетенціями.

Як відомо в Україні посаду фахівця із соціальної роботи введено у 2012 році. Це означає, що галузь соціальної роботи потребує більшої уваги з боку українських науковців, адже є відносно молодою й водночас затребуваною в суспільстві. Адже комплексна співпраця працівників із соціальної роботи, психологів, соціальних педагогів, дефектологів та логопедів дозволила розкрити низку проблем в українському суспільстві, які повинні мати вирішення шляхом взаємодії різних суб'єктів соціальної роботи.

Основним суб'єктом, центральною дійовою особою будь-якої системи соціальної роботи є фахівець із соціальної роботи – це особа, яка має необхідні інтелектуальні, моральні, особистісні якості для виконання особливого, інтегрованого, універсального виду діяльності у соціальній сфері [12]. Саме він, безпосередньо контактуючи і взаємодіючи з клієнтами, надає їм допомогу, підтримує їхні зусилля щодо виходу із скрутної життєвої ситуації. Відповідно до Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», фахівець із соціальної роботи це – особа, яка має спеціальну освіту і здійснює соціальну роботу з різними категоріями дітей та молоді або відповідними соціальними групами на професійних або волонтерських засадах [4].

Довідником кваліфікаційних характеристик професій працівників серед завдань та обов'язків фахівців із соціальної роботи визначаються такі як організація виявлення в зоні соціального обслуговування (громаді, організації, на підприємстві тощо) та облік осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують соціальної підтримки (отримувачів соціальних послуг). Участь у встановленні причин негативних соціальних явищ і розробці комплексу заходів щодо їх усунення. Оцінка потреби отримувачів соціальних послуг. Визначення переліку необхідних соціальних послуг, форми та методи соціальної роботи. Підготовка та подання пропозиції керівнику установи (закладу), місцевим органам виконавчої влади, місцевого самоврядування щодо

необхідності надання соціальних послуг для прийняття відповідного рішення. Надання в зоні соціального обслуговування базового комплексу соціальних послуг (консультування, представництва інтересів, посередництво та інші). Забезпечення соціального супроводу отримувачів соціальних послуг, у тому числі прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу. Надання отримувачам соціальних послуг допомоги в оформленні запитів до відповідних інстанцій, заяв, документів для отримання всіх видів допомоги, приймання таких документів та забезпечення їх подання у відповідний підрозділ соціального захисту населення. Залучення до надання соціальних послуг закладів освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування, громадських організацій, фондів тощо. Сприяння формуванню в зоні соціального обслуговування сімейних, національно-патріотичних цінностей, засад відповідального батьківства. Виявлення вразливих сімей з ознаками неналежного виконання батьками обов'язків щодо виховання та розвитку дитини. Організація залучення наявних фінансових, матеріальних та інших можливостей громади для підтримки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах. Ведення встановленої документації з призначення видів соціальної допомоги, компенсацій, субсидій, пільг, надання соціальних послуг. Проведення навчання соціальних працівників (допоміжний персонал) і соціальних робітників. Підвищення свого професійного рівня і загальнокультурної компетентності [9].

Професійним стандартом фахівця із соціальної роботи сформульовані загальні компетентності, які передбачають низку здатностей, серед яких: виконання професійної діяльності згідно з етичними вимогами соціальної роботи та особливостями фізичного та емоційного стану отримувачів соціальних послуг; забезпечення конфіденційності особистої інформації про отримувачів соціальних послуг; використання інформаційних та комунікаційних технологій; застосування державної мови; вчитися і бути навченим, до самоосвіти та підвищення кваліфікації; працювати в команді; критично мислити, аналізувати, синтезувати та прогнозувати; ініціювати, планувати та управляти змінами для вдосконалення існуючої та розроблення нових соціальних систем; налагоджувати соціальну взаємодію, співробітництво, управляти різнобічною комунікацією, попереджати та розв'язувати конфлікти; приймати обґрунтовані рішення; підтримувати позитивний емоційний стан в колективі та забезпечувати психологічну підтримку соці-

альним працівникам, профілактику їхнього емоційного вигорання [8].

З огляду на зазначене, фахівець із соціальної роботи – це працівник, на якого покладено значний обсяг функцій, пов'язаних із наданням соціальних послуг різним верствам населення, а також установам, організаціям, де працюють, навчаються, або ж проживають люди з певними соціальними потребами. Отже, такий фахівець повинен бути психологічно стійким, виваженим, компетентним у своїй сфері діяльності, адже йому доводиться працювати з особами та/або сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах, що потребують підтримки, допомоги та захисту. Для цього фахівці із соціальної роботи повинні мати відповідні професійні та особистісні компетенції та вміло використовувати їх в практиці щоденної роботи.

Дослідниця Т. Бучинська додає, що «компетентність – це набір компетенцій персоналу, що визначається в межах певної функції. Виокремлюється деякий інваріант визначення професійної компетентності, тобто професійна придатність, що складається із професійних та психофізіологічних особливостей індивіда, необхідних для здійснення ефективної діяльності» [2, с. 230].

Узагальнюючи визначення компетентності в наукових доробках, М. Головань відзначає що їх поєднує змістовна основа: знання, які повинна мати особа; коло питань, в яких особа повинна бути обізнана; досвід, необхідний для успішного виконання роботи у відповідності з установленими правами, законами, статутом» [3, с. 2]. Тобто фахівець має володіти певними навичками роботи до початку працевлаштування та бути готовим до здобуття нових компетенцій під час роботи.

Найважливішою якісною характеристикою працівника в будь-якій сфері є професіоналізм. «Можна визначити показники професіоналізму особистості та діяльності фахівця із соціальної роботи. До показників об'єктивного характеру належать ті, що визначаються тим, як людина відповідає вимогам професії, її внеском у соціальну практику, як вона сприяє розв'язанню проблем клієнта та надає допомогу. Також сюди можна віднести рівень фахових знань та вміння, що сприяють здійсненню активного посередництва між клієнтами та державою, виконувати роль організатора, координатора, впливати на соціальну політику в регіоні, вміти її аналізувати й прогнозувати...» [10, с. 127].

У сучасних дослідженнях розуміння професійної компетентності фахівця пов'я-

зують з набуттям людиною знань, умінь і навичок (О. Дубасенюк, І. Зязюн, Л. Карпова, А. Маркова, І. Тираненко); з мотиваційною, операційною складовою і ціннісними операціями спеціаліста (Т. Браже, Л. Карпова, А. Маркова); зі спрямуванням на отримання усвідомленого результату (В. Бондар, І. Зверєва, Ж. Петрочко); з досягненням способів навчання самоосвіті, самоорганізації, самоконтролю, способів пізнання себе та інших (А. Деркач, Н. Кузьміна, Л. Рибалко) [6].

Ми погоджуємось із визначенням професійної компетентності, наданим І. Кулик, яка вважає, що це один із структурних компонентів професійної готовності до конкретного виду діяльності. Професійну компетентність фахівця соціальної сфери можна визначити як сукупність взаємопов'язаних якостей особистості, що передбачає досконале володіння теоретичними і практичними навичками, вміння застосовувати їх у процесі професійної діяльності, здатність творчо і нестандартно вирішувати проблеми, нести відповідальність за наслідки своєї роботи а також професійне зростання шляхом постійного саморозвитку, самовдосконалення та самоосвіти. Формування професійної компетентності фахівця соціальної сфери – це складний процес «проекткування» особистості [6].

З огляду на це, можемо припустити, що професійна компетентність фахівця із соціальної роботи формується за кількома напрямками: професійна освіта у вищому навчальному закладі; реалізація отриманих знань на практиці, безпосереднє виконання посадових завдань і функцій; постійна професійна супервізійна та інтервізійна підтримка; підвищення кваліфікації за рахунок проходження курсів, тренінгових програм, тренінгів/вебінарів за окремою тематикою; саморозвиток та самовдосконалення.

Для того, щоб за час навчання у вищому навчальному закладі підготувати майбутніх соціальних працівників до ефективної професійної діяльності, на думку Т. Аветісян, необхідно в освітньому процесі дотримуватися наступних умов: розробка навчальних планів і програм за спеціальними дисциплінами на основі сучасних наукових поглядів на теорію соціальної роботи, з орієнтацією на цінності соціальної роботи як професійної діяльності; обов'язковість вивчення досвіду соціальної роботи у всіх спеціальних дисциплінах і спецкурсах; розкриття змісту ефективної професійної діяльності соціального працівника у всіх видах навчальної роботи у ВНЗ; усвідомлення суб'єктивної позиції майбутнім соціальним працівником; забезпечення взаємозв'язку змістовно-про-

цесуальної підготовки й внутрішньо-особистісного формування готовності студентів до соціальної роботи; розвиток таких особистісних якостей у студентів, як орієнтація на людину, уміння ефективно взаємодіяти з іншою людиною й позитивного спілкування з нею, прагнення до професійного самовдосконалення, творчого характеру праці; формування у студентів потреб і інтересів у царині підготовки до професійної діяльності, їхньої участі в науково-дослідній роботі в галузі соціальної роботи й суміжних дисциплін; надання студентам можливості брати участь у волонтерській діяльності; здійснення спеціальної підготовки співробітників закладів соціальної сфери до прийому практикантів, орієнтація їх на контакти й взаємне співробітництво [1; 6].

Підтримка фахівця на робочому місці важлива, бо доводиться працювати з випадками рівного рівня складності. З метою надання фахівцям професійної підтримки застосовуються супервізії та інтервізії. Супервізор має допомагати супервізованому чітко визначити мету, пріоритети роботи; бачити всі аспекти проблеми та власну роль в її розв'язанні; керувати власними почуттями щодо конкретних ситуацій; формувати позитивне ставлення до своєї роботи, брати на себе відповідальність за її результати. Важливими завданнями супервізора є також розвиток професійної автономії, незалежності супервізованого, стабілізація його думок і почуттів щодо професійної діяльності, формування моделі аналізу і компетентного розв'язання проблем у взаємодії з клієнтами.

З огляду на особливості взаємодії супервізора і супервізованого, виокремлюють такі різновиди супервізії:

а) *менеджерська супервізія*, за якої супервізор є безпосереднім менеджером працівника, а їхні стосунки розгортаються за схемою «керівник – підлеглий»;

б) *наставницька супервізія* – супервізор діє як учитель, наставник, переймаючись тим, як його підопічний опановує знання і навички;

в) *навчальна (тренінгова) супервізія*, особливість якої полягає в тому, що супервізований є студентом, який перебуває в організації на практиці, а супервізор зобов'язаний сприяти йому в цьому і несе певну відповідальність за результат;

г) *консультаційна супервізія* – супервізор не несе відповідальності за супервізованого і його роботу, добровільно пропонуючи свої послуги консультанта.

Найпоширенішою є менеджерська супервізія, і тому роль супервізора часто ототожнюють з ролями керівника. Супервізія може

бути внутрішньою (здійснюють її керівники або спеціально призначені досвідчені працівники), зовнішньою (яку здійснюють запрошені експерти, консультанти), взаємною (інтравізія). Найчастіше супервізорами є досвідчені, компетентні фахівці-практики, чий знання і досвід допомагають розв'язувати проблеми супервізованих; науковці або освітяни, які займаються науковою роботою і беруть участь у практичних соціальних проектах, співпрацюючи з державними службами чи громадськими організаціями соціальної сфери. Вони поєднують глибоке теоретичне розуміння змісту соціальної роботи з досвідом практичної діяльності в реальних ситуаціях, нерідко беруть участь у моніторингу й оцінюванні ефективності соціальних проектів. Супервізори – це спеціально підготовлені фахівці, для яких супервізія є професією [11].

Основним завданням підвищення кваліфікації фахівців із соціальної роботи (проходження курсів, тренінгових програм, тренінгів/вебінарів за окремою тематикою) є надання методичної допомоги громадам у здійсненні соціальної роботи, наданні соціальних послуг, проведення навчальних заходів для надавачів соціальних послуг, спеціалістів виконавчих органів місцевого самоврядування, які здійснюють управління системою надання соціальних послуг для сім'ї та дітей.

Протягом 2021 року в країні розроблено щонайменше 7 програм підвищення кваліфікації фахівців із соціальної роботи; програму для підвищення професійних компетентностей з питань організації соціальної роботи, надання соціальних послуг, захисту прав дітей; програму підготовки особи, яка надає послугу супроводу під час інклюзивного навчання; програму навчання міждисциплінарної команди, яка надає соціальну послугу денного догляду для дітей з інвалідністю. Наказами Міністерства соціальної політики затверджені Типова програма навчання фізичних осіб, які надають соціальні послуги з догляду без здійснення підприємницької діяльності, Типова програма навчання (підвищення кваліфікації) спеціалістів і фахівців, задіяних в управлінні системою раннього втручання.

Крім того, низка проектів міжнародних організацій та вищих навчальних закладів пропонують навчання фахівців за окремими темами. Наведемо для прикладу деякі з них. Так, проект СПІЛЬНО, який впроваджувався Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) та Консорціумом партнерських організацій, передбачав навчання фахівців із соціальної роботи технології ведення випадку

(кейс-менеджменту) як основної технології, на якій базується робота з окремою особою або сім'єю, що опинилась у складних життєвих обставинах; програмі для фахівців «Батьківство в радість», яка спрямована на розвиток батьківської компетентності; темам «Основи захисту дитини та забезпечення її найкращих інтересів», «Організація та надання в громаді послуги «денний догляд» або послуги тимчасове денне перебування для дітей з інвалідністю».

Школа соціальної роботи Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Міжнародна громадська організація «Міжнародний центр розвитку і лідерства» пропонують курс підвищення кваліфікації «Основи соціальної роботи з сім'ями та дітьми», який передбачає такі теми: вступ до соціальної роботи; Етичні принципи соціальної роботи; теорії соціальної роботи; методи соціальної роботи; соціальна робота та соціальний захист; розвиток соціальних послуг у громаді; профілактика професійного вигорання; базові принципи роботи з дітьми та сім'ями; жорстоке поводження з дітьми як основна причина вилучення дитини з сім'ї; робота з сім'ями, де дитина або один з батьків мають інвалідність; окремі випадки складних життєвих обставин, які впливають на здатність батьків піклуватися про дитину; забезпечення права дитини на сім'ю у випадках набуття дитиною статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

Український католицький університет пропонує курси підвищення кваліфікації за темою «Соціальна робота: шлях до професійності» (фаховий рівень). Курс складається із трьох модулів та висвітлює теми «Ведення випадку (соціальний супровід)», «Догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних», «Супровід під час інклюзивного навчання».

В умовах активного розвитку технологій дистанційного навчання, можливостей і доступності професійних платформ та онлайн-продуктів, рівень саморозвитку й самовдосконалення пов'язаний із мотивацією та прагненням фахівця щодо розширення свого професійного інструментарію та укріплення професійної компетентності.

Висновки з проведеного дослідження. За результатами теоретичного аналізу та дослідження розвитку професійної компетентності фахівців, які надають соціальні послуги в територіальній громаді нам вдалося встановити що на сьогодні в нормативній базі виписані вимоги до посади фахівця із соціальної роботи, його завдання й функції, відповідно до них визначені професійні компетенції, сформований пере-

лік соціальних послуг, які може надавати фахівець в громаді. Ми припускаємо, що розвиток професійної компетентності розпочинається з отримання відповідної спеціальності у вищому навчальному закладі, укріплюється й розвивається на робочому місці через використання отриманих теоретичних знань в практиці щоденної роботи, під час супервізії складних випадків, завдячуючи курсам підвищення кваліфікації, тематичним програмам, проектам та окремим заходам професійного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аветісян Т. В. Особливості професійного становлення фахівців із соціальної роботи. *Socioprostir: міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*. 2011. № 1 (2). С. 142–147. URL: http://www.sociology.kharkov.ua/socioprostir/files/magazine/2_2011/4_3_2.pdf (дата звернення: 30.03.2022).
2. Бучинська Т. В. Сутність та складові професійної компетентності персоналу в умовах конкуренції. *Економічний аналіз*: зб. наук. праць. Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2014. Том 15. № 2. С. 228–233.
3. Головань М. С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду. *Вища освіта України*. 2008. № 3. С. 23–30. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/324272272.pdf> (дата звернення: 28.03.2022).
4. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2558-14> (дата звернення: 02.04.2022).
5. Закон України «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 01.04.2022).
6. Кулик І. В. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців соціальної сфери в процесі навчання у ВНЗ. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4711/1/pdf> (дата звернення: 27.03.2022).
7. Мартинчук О. В. Сутність поняття та зміст професійної компетентності фахівців у сфері інклюзивного навчання дітей з тяжкими порушеннями мовлення. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 28. С. 130–136. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33689071.pdf> (дата звернення: 27.03.2022).
8. Наказ Мінекономіки від 20.06.2020 № 1179 «Про затвердження професійного стандарту «Фахівець із соціальної роботи». URL: <https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/88-1179.pdf> (дата звернення: 01.04.2022).
9. Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Випуску 80 «Соціальні послуги» Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників» від 29 березня 2017 р. № 518. URL: https://vk24.ua/regulations_and_jurisprudence/

nakazi/nakaz-ministerstva-socialnoi-politiki-ukraini-pro-zatverdzen-na-vipusku-80-socialni-poslugi-dovidnika (дата звернення: 02.04.2022).

10. Орешета Ю. В. Фахівці із соціальної роботи як ключові суб'єкти сфери соціальної роботи. *Грані*, 2014. № 11. С. 124–129. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268618185.pdf> (дата звернення: 26.03.2022).

11. Слосанська Г. І. Супервізія в соціальній роботі: основні підходи та принципи. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/445/1.pdf> (дата звернення: 28.03.2022).

12. Тюття Л. Т. Соціальна робота: теорія і практика [Текст] : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ. Знання, 2008. 574 с.

13. Nikolaiev L. Formation of professional competence of students-psychologists using training methods in the educational process. *The Journal of Humanities of the SHEE «Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda»* : collection of scientific works. Pereyaslav-Khmelnytsky, 2015. Ed. 37. Pedagogy. P. 28–35.

БРЕХНЯ У СТРУКТУРІ ПСИХОЗАХИСНОЇ ПОВЕДІНКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТІСНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ

LIES IN THE STRUCTURE OF PSYCHO-PROTECTIVE BEHAVIOR OF POLICE OFFICERS IN THE CONTEXT OF PERSONALITY'S FULFILLMENTITY

У статті презентовано короткий огляд психологічної літератури, котра висвітлює проблему брехні в діяльності поліції, її місце в структурі особистості поліцейського та імовірний вплив на ефективність професійної діяльності у відповідній сфері. Представлені найбільш ґрунтовні наукові доробки науковців, котрі аргументують важливість вивчення даного феномену у практиці поліціювання. Мета дослідження – вивчити уявлення поліцейських про брехню у взаємозв'язках з психозахисною поведінкою з різним рівнем особистісної здійсненності (ОЗ). Емпірична база дослідження налічувала 82 поліцейських. Результати отримані за методикою «Опитувальник особистісної здійсненності» О. Штепи за допомогою кластеризації за методом k – середніх дозволили сформувати респондентів за трьома групами. До першої групи увійшли поліцейські з низьким рівнем ОЗ – 32 особи; другу групу з високий рівнем ОЗ становили 27 осіб. Середній рівень показника отримали 23 працівника поліції, які були вилучені з подальшого дослідження. Для досягнення поставленої мети нами було задіяно методу «Види брехні» І. Шкуратової та опитувальник «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Г. Келлермана та Х. Конте. Проведений кореляційний аналіз між показниками різних видів брехні та механізмами психологічного захисту продемонстрував достатню кількість взаємозв'язків в обох досліджуваних групах поліцейських з різними рівнями ОЗ. Встановлено, що поліцейські з низьким рівнем особистісної здійсненності використовують брехню як психологічний захист коли прагнуть захистити себе від негативних та стресових подій, при цьому нерідко вдаються компенсувати власні недоліки особистості та поведінки через схильність прикрашати себе та наділяти якостями, які їм за часту не притаманні. У поліцейських з високим рівнем ОЗ брехня дозволяє зменшити та витіснити неприємні та травматичні події, котрі їм завдають психологічних страждань при цьому вони меншою мірою звертають увагу на дотримання етики спілкування та поведінки, не воліють приймати участь у плітках на роботі та менше цікавляться інформацією, котра не стосується професійної діяльності, однак прагнуть зберегти власний авторитет та статус в колективі.

Ключові слова: брехня, особистісна здійсненність, особистість, поліцейські, професійна діяльність, психозахисна поведінка.

The article presents a brief review of the psychological literature, which highlights the problem of lies in the police, its place in the structure of the police personality and the likely impact on the effectiveness of professional activities in this area. The most thorough scientific achievements of scientists are presented, which argue the importance of studying this phenomenon in the practice of policing. The aim of the study is to examine police perceptions of lies in relation to psychoprotective behavior with different levels of personality's fulfillmentity (PF). The empirical basis of the study was 82 police officers. The results obtained by the method of «Questionnaire of Personality's Fulfillmentity» by O. Shtepa with the help of clustering by the method of k – means allowed to form respondents according to three criteria. The first group included police officers with a low level of PF – 32 persons; the second group with a high level of PF was 27 persons. The medium level of PF have 23 police officers who were removed from further research. To achieve this goal, we used the method of «Types of lies» by I. Shkuratova and the questionnaire «Lifestyle Index» by R. Plutchik, G. Kellerman and H. R. Conte. The correlation between the different types of lies and the mechanisms of psychological protection showed a sufficient number of relationships in both groups of police officers with different levels of health. It has been found that police officers with low-level of PF use lies as psychological protection when seeking to protect themselves from negative and stressful events, often compensating for their own personality and behavioral shortcomings by tending to embellish and impart qualities they often lack. In police officers with high-level of PF, lies can reduce and displace unpleasant and traumatic events that cause them psychological suffering, while they pay less attention to ethics of communication and behavior, do not prefer to participate in gossip at work and are less interested in information that is not related to professional activities, but seek to maintain their own authority and status in the team.

Key words: lies, personality's fulfillmentity, personality, policemen, professional activity, psychoprotective behavior.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.32>

Пономаренко Я.С.

к. психол. н.,

доцентка кафедри соціології

та психології факультету № 6

Харківський національний університет

внутрішніх справ

Постановка проблеми. Особистість поліцейського є доволі популярною темою у роботах науковців, котрі прагнуть поглибити наявні знання щодо психологічних особливостей представника закону та визначити необхідні характеристики, якими він повинен володіти або набути в процесі професійної підготовки. Значна кількість наукових праць зосереджена на визначенні базових компетенцій, які необхідні

для ефективної діяльності в поліції або рис, які посилюють особистісну здійсненність поліціанта. Одним з провідних результатів діяльності поліції є показники довіри населення до неї. Досить часто поліція громадськості сприймається як корумпована система, однією із характерних рис працівників якою виступає нещирість та брехливість. Не поодинокими є дослідження, в котрих йдеться, що поліцейські часто вда-

ються до брехні стосовно підозрюваних, коли прагнуть дізнатися якомога більше інформації та розкрити злочин. Звичайно, що більшість подібних дій є не санкціонованою та не законними. Хоча у певних оперативних ситуаціях нещирість може бути допустимою, однак система професійних вимог визначає, що поліціанти повинні бути взірцем для інших, відповідальними, надійними, чесними та психологічно стійкими перед викликами й «спокусами» професії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З точки зору S. Leal зі співавторами, брехня являється умисним висловлюванням, котре має на меті ввести іншу особу в оману [8]. J. Masip й C. Negrejo впевнені, що головною причиною вдавання до брехні є бажання досягнути мети за будь-яку ціну [9]. О. Косьянова вважає, що необхідно розрізняти «обман» від «брехні». На думку дослідниці, що узагальнюючою ознакою брехливих людей є їх свідоме прагнення спотворити істину або правду через перекручування інформації. Щодо обману, то мотивацією виступає бажання заспокоїти або підтримати інших, справити гарне враження [3, с. 53]. R. Feldman з колегами пропонують науці поняття «біла брехня» або «брехня заради порятунку». Автори говорять, «білу брехню» використовують заради покращення міжособистісних контактів [7]. З іншого боку A. Vrij зі співавторами зазначають, що доволі часто можна зустріти так звані «сміливі вигадки», які зустрічаються рідше і зазвичай служать для самозахисту брехуна [13, р. 114]. D. Craig вважає, що найчастіше правова система стикається з брехнею, ніж з обманом [6]. Група дослідників на чолі з A. Vrij пропонують наступні таксономії брехні, наприклад «брехня упущення» або «брехня, вбудована в істину». У дослідженні вчених резюмується, що люди рідше брешуть своїм близьким, ніж незнайомим [12]. Не менш важливим є засіб брехні, пише A. Vrij з колегами, наприклад брехня через Інтернет істотно відрізнятиметься від брехні в процесі особистого спілкування [11]. Т. Байдак та В. Болотова у дослідженні українських поліцейських, дійшли висновку, що більшість населення впевнені, що працівник поліції повинен бути чесним, фізично сильним та сміливим [1, с. 15–16]. О. Пархоменко-Куцевіл наголошує, що вміння поліцейських визначати брехливу поведінку у підозрюваних дозволить прискорити розв'язання проблемного питання [4, с. 66].

Отже, мінімізація брехні в практиці поліціювання допоможе встановити більш відкриті, довірчі відносини з навколишніми, що в свою чергу, буде підвищувати ефектив-

ність міжособистісних контактів на роботі та вдома, але й покращить якість життя поліцейських в цілому.

Постановка завдання. Мета дослідження – вивчити уявлення про брехню у взаємозв'язках з психозахисною поведінкою поліцейських з різним рівнем особистісної здійсненності (ОЗ). Виходячи із поставленої мети, визначено наступні завдання емпіричного дослідження: 1. Провести теоретичні розвідки з означеної проблеми. 2. Розкрити психологічні особливості взаємозв'язків різних видів брехні з механізмами психологічного захисту у поліцейських з низьким та високим рівнями особистісної здійсненності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку дослідження склали 82 працівника поліції, котрі були розподілені на три групи за допомогою процедури кластеризації за методом к-середніх на ґрунті емпіричних даних, отриманих із використанням «Опитувальника особистісної здійсненності» О. Штепи [5]. Відповідно, за рівнями ОЗ було сформовано респондентів за трьома групами. До першої групи увійшли поліцейські з низьким рівнем ОЗ – 32 особи; середній рівень встановлено у 23 осіб, високий рівень ОЗ діагностовано у 27 осіб.

Для досягнення поставленої мети нами було задіяно методика «Види брехні» І. Шкуратової. Даний опитувальник направлений на діагностику прояву різних видів брехні та схильності особистості до спотворення інформації. Опитувальник містить 48 питань, які утворюють 7 шкал: «Етикетна брехня», «Брехня у благо», «Брехня-фантазія», «Брехня у виправдання», «Брехня-замовчування», «Брехня-плітка», «Брехня-самопрезентація», «Мотиви брехні» [2, с. 291–301]. Опитувальник «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Г. Келлермана та Х. Конте, вміщує 97 тверджень та направлений на діагностику механізмів психологічного захисту. Запропоновані авторами вісім базових механізмів психологічного захисту утворюють 8 шкал: «Заперечення», «Витіснення», «Регресія», «Компенсація», «Проекція», «Заміщення», «Раціоналізація», «Гіперкомпенсація» [10]. Для виявлення істотної залежності між показниками було використано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Дані щодо зв'язків видів брехні, характерних для поліцейських з низьким рівнем ОЗ із показниками механізмів психологічного захисту наведено в таблиці 1.

Як свідчать дані таблиці 1, досліджувані з низьким рівнем ОЗ зі збільшенням схильності зазнавати невдачі у конкретній справі та виправдовувати власні промахи, то тим

більше вони застосовують механізм витіснення, котрий дозволяє їм уникнути неприємних ситуацій. Про це свідчить позитивний зв'язок між шкалою «Витіснення» та «Брехня у виправданні» ($p \leq 0,05$). «Регресія», як механізм психологічно захисту у першій групі, є позитивно пов'язаною з такими видами брехні як «Брехня-фантазія» ($p \leq 0,05$) та «Брехня-плітка» ($p \leq 0,05$), однак присутній один негативний значущий кореляційний зв'язок з видом брехні «Брехня-замовчення» ($p \leq 0,05$). Отже, що чим вище бажання респондентів першої групи повернутися до примітивних форм поведінки, то тим більше у них може проявлятися схильність до фантазування та придумування неіснуючих або невідповідних дійсності подій, що може охарактеризувати їх як осіб, що надають недостатньо достовірну інформацію. Однак зі збільшенням механізму регресії у представників першої групи зменшується здатність замовчувати брехню, що є цілком закономірним в даній ситуації, оскільки особа котра поводить себе на досить таки примітивному рівні, з точки зору онтогенетичного розвитку особистості, не може повноцінно себе контролювати та обмірковувати власні вчинки. За механізмом «Заміщення» у першій групі виявлений значущий позитивний зв'язок з видом брехні «Брехня-самопрезентація» ($p \leq 0,05$). Отримані дані нам демонструють, що зі збільшенням прояву у респондентів заміняти неприглядний об'єкт на більш підходящий чи більш соціально прийнятний, у цих досліджуваних збільшується бажання представити себе в самому вигідному та хорошому світлі. За механізмом психологічного захисту «Заперечення» було встановлено позитивні зв'язки з видами брехні «Етикетна брехня» ($p \leq 0,01$), «Брехня у виправданні» ($p \leq 0,05$) та «Брехня-самопрезентація» ($p \leq 0,01$). Таким чином,

отримані дані свідчать, що у цій групі зі збільшенням заперечення негативних емоцій, при якому особа прагне мінімізувати вплив травматичних подій на особистість збільшується схильність не дотримуватися обіцянок або здатність пообіцяти все що завгодно, аби не потрапити в халепу та уникнути неприємностей; схильність вказувати на помилки інших, не давати їм можливість виправдатися; а також, схильність представити себе з якомога кращого боку, де в чому прикрасити, справити незабутнє враження на іншого. «Компенсація» як механізм психологічного захисту позитивно корелює з видом брехні «Брехня-плітка» ($p \leq 0,05$). Отримані дані свідчать, що зі збільшенням у групі з низьким рівнем ОЗ схильності компенсувати власні недоліки особистості, вдаючись до різного роду альтернативних занять (спорт, творчість тощо) збільшується можливість скомпрометувати інших. Тобто, представники першої групи таким чином переводять увагу зі своєї персони на інших, тим самим переключаючи оточуючих на обговорення інших людей аби не допустити розмову про себе, яка може показати їх не з кращого боку. За механізмом психологічного захисту «Гіперкомпенсація» було встановлено позитивні зв'язки з видами брехні «Етикетна брехня» ($p \leq 0,05$), «Брехня-самопрезентація» ($p \leq 0,05$) та «Мотиви брехні» ($p \leq 0,05$). Тобто, у першій групі одночасно зі збільшенням психологічного механізму гіперкомпенсації, котрий направлений на прикрашання себе, демонстрацію своєї персони лише з позитивної сторони, при цьому головними інструментами виступають фантазування та вигадкування збільшуються: схильність в міжособистісних стосунках допускати надання недостовірних даних, хоча за своєю специфікою дана інформацію нікому не зашкоджує, не дотримуватися

Таблиця 1

Зв'язок показників видів брехні з показниками механізмів психологічного захисту у поліцейських з низьким рівнем особистісної здійсненності

Шкали	Етикетна брехня	Брехня у благо	Брехня-фантазія	Брехня у виправданні	Брехня замовчення	Брехня-плітка	Брехня самопрезентація	Мотив брехні
Витіснення	-0,22	-0,13	0,117	0,275*	0,122	0,114	0,35	0,48
Регресія	0,107	0,102	0,288*	-0,70	-0,243*	0,251*	0,111	0,119
Заміщення	-0,06	0,21	-0,118	-0,040	0,060	-0,19	0,246*	0,05
Заперечення	0,372**	0,113	-0,26	0,264*	0,202	-0,09	0,326**	0,08
Проекція	0,115	-0,06	0,100	0,108	-0,15	-0,27	0,103	0,29
Компенсація	0,106	-0,25	-0,05	0,120	-0,16	0,250*	-0,110	0,07
Гіпер-компенсація	0,271*	-0,23	0,126	-0,111	-0,108	0,96	0,294*	0,271*
Раціоналізація	-0,101	0,109	-0,86	-0,100	-0,105	0,20	-0,121	-0,11

Примітка: ** кореляція значима на рівні $p \leq 0,01$; * кореляція значима на рівні $p \leq 0,05$.

обіцянок та зобов'язань, однак якщо вони є не стратегічно важливими; схильність представляти себе в вигідному світлі, при цьому приписуючи психологічні якості та поведінку, які їм не властиві, адже преваляє бажання поліцейського справити гарне враження на оточуючих; й водночас, схильність обґрунтовувати та пояснювати власні вчинки з використання надмірної кількості мотивів брехні, тим самим це лише підтверджує нещирість мовця.

Дані щодо зв'язків видів брехні, характерних для поліцейських з високим рівнем особистісної здійсненності, із показниками механізмів психологічного захисту наведено в таблиці 2.

Аналіз отриманих результатів дозволяє констатувати, що у групі з високим рівнем особистісної здійсненності наявні значущі взаємозв'язки показників брехливості з механізмами психологічного захисту. В цих досліджуваних між механізмом «Витіснення» встановлений значущий від'ємний зв'язок з видом брехні «Етикетна брехня» ($p \leq 0,05$) та значущий додатній зі шкалою «Мотиви брехні» ($p \leq 0,05$). Таким чином, зі збільшенням у цих досліджуваних прагнення витіснити неприємні та травматичні події, котрі їм завдають психологічних страждань у них зменшується бажання дотримуватися правил гарних манер та соціального етикету, а також збільшується мотивація на спотворення інформації про себе. За механізмом «Заміщення» у респондентів другої групи виявлений значущий від'ємний зв'язок з видом брехні «Брехня у виправданні» ($p \leq 0,05$). Даний зв'язок є цілком обґрунтованим, адже поліцейські які мають достатньо сформовану особистісну здійсненність, великий досвід роботи звикли ситуації, які для них є травматичними чи стресовими замінювати більш позитивними та прийнятними, звідси у них зі збільшенням

прояву механізму заміщення зменшується схильність виправдовувати свою поведінку та вчинки. За механізмом психологічного захисту «Заперечення» було встановлено додатній зв'язок з видом брехні «Етикетна брехня» ($p \leq 0,01$) та від'ємний зв'язок зі шкалою «Брехня-фантазія» ($p \leq 0,05$). Отримані кореляції свідчать, що у другої групи зі збільшенням здатності заперечувати та не сприймати стресові події збільшується здатність нехтувати загальноприйнятним стандартам поведінки в суспільстві та зменшується бажання вигадувати пояснення стосовно своєї поведінки. Отримані дані говорять, що для більш реалізованих поліцейських травматичні ситуації починають завдавати менше шкоди, адже вони звикли відноситися до них як до труднощів у роботі, тим самим захищаючи себе, що і демонструє нам їх схильність бути деінде грубими та нетактовними. «Проекція» як механізм психологічного захисту у групі з високим рівнем ОЗ негативно прокорелював з видами брехні «Брехня-фантазія» ($p \leq 0,05$) та є позитивно пов'язаним з «Брехня самопрезентацією» ($p \leq 0,01$). Отже, у респондентів другої групи зі збільшенням бажання перекласти відповідальність за ситуації на ближнє оточення чи обставини збільшується здатність надавати недостовірну інформацію, прикрашаючи обставини справи та добавляючи нових епізодів, які не завжди відповідають дійсності, а також зменшується бажання представити себе найбільш привабливо. За механізмом «Компенсація» у другій групі виявлений значущий негативний зв'язок з видом брехні «Етикетна брехня» ($p \leq 0,05$). Можемо сказати, що у цих досліджуваних збільшення компенсаторних функцій, які направлені на відшкодування прогалин у власній особистості чи поведінці, зменшується якість, котра відповідає за дотримання обіцянок

Таблиця 2

Зв'язок показників видів брехні з показниками механізмів психологічного захисту з високим рівнем особистісної здійсненності

Шкали	Етикетна брехня	Брехня у благо	Брехня-фантазія	Брехня у виправданні	Брехня замовчення	Брехня-плітка	Брехня самопрезентація	Мотив брехні
Витіснення	-0,287*	-0,117	0,112	-0,141	0,102	0,117	0,85	0,244*
Регресія	0,101	0,89	-0,168	0,170	0,142	0,021	-0,097	-0,110
Заміщення	-0,118	-0,059	0,112	-0,240*	0,160	0,83	0,046	0,109
Заперечення	0,257*	0,11	-0,255*	0,104	-0,22	0,109	0,162	-0,98
Проекція	0,05	-0,123	-0,262*	-0,08	0,115	0,127	0,391**	0,138
Компенсація	-0,296*	0,95	0,104	0,123	-0,9	0,35	-0,45	-0,12
Гіпер-компенсація	0,19	0,254*	-0,114	-0,101	0,136	0,06	0,241*	0,78
Раціоналізація	0,215*	-0,105	-0,66	-0,108	0,298*	0,230*	-0,131	0,116

Примітка: ** кореляція значима на рівні $p \leq 0,01$; * кореляція значима на рівні $p \leq 0,05$.

та зобов'язань. За механізмом психологічного захисту «Гіперкомпенсація» у другій групі встановлені значимі позитивні зв'язки з видами брехні «Брехня у благо» ($p \leq 0,05$) та «Брехня самопрезентація» ($p \leq 0,05$). Отже, для групи з високим рівнем ОЗ характерне зростання схильності компенсувати власні недоліки, як реальні так і уявні, при цьому прагнучи якомога швидке подолати проблемну ситуації, яке напряду пов'язане зі зростанням бажання оправдовувати промахи власної поведінки через не договоривання та страх втратити авторитет, повагу, відносини в колективі. «Раціоналізація» як механізм психологічного захисту отримав три позитивні зв'язки з видами брехні «Етикетна брехня» ($p \leq 0,05$), «Брехня-замовчення» ($p \leq 0,05$) та «Брехня-плітка» ($p \leq 0,05$). Отримані кореляції є досить суперечливі, оскільки замовчення брехні та пліткування є протилежні за своєю суттю та змістом. Однак, дані показники у другій групі досліджуваних є цілком допустимими, адже багатий життєвий й професійний досвід накладають свій відбиток на особистість. Тому у поліцейських, які вважають себе реалізованими зі збільшенням здатності надавати аналізу подій в житті та раціоналізуючи їх, збільшується схильність в деяких ситуація приховати правду або навпаки можуть собі дозволити сказати її, навіть якщо вона не відповідає дійсності.

Висновки з проведеного дослідження.

В ході дослідження було розкрито психологічні особливості взаємозв'язків різних видів брехні з механізмами психологічного захисту у поліцейських з низьким та високим рівнями особистісної здійсненності. На підставі отриманих результатів дослідженнями, нами було зроблено відповідні висновки. Встановлено, що у поліцейських з низьким рівнем ОЗ присутні 12 значущих зв'язків, з яких 11 додатних та 1 від'ємний взаємозв'язки. Представники першої групи використовують брехню як психологічний захист коли прагнуть захистити себе від негативних та стресовий подій, при цьому нерідко вдаються компенсувати власні недоліки особистості та поведінки через схильність прикрашати себе та наділяти якостями, які їм за часту не притаманні. У поліцейських з високим рівнем ОЗ було виявлено 13 значущих зв'язків між показниками видів брехні та механізмами психологічного захисту, однак з них 8 додатних та 5 від'ємних зв'язків, що істотно різняться з результатами отриманими першою групою поліцейських, котрі мають лише один негативний взаємозв'язок. Це дозволяє нам констатувати, що для другої групи респондентів брехня дозволяє зменшити та

витіснити неприємні та травматичні події, котрі їм завдають психологічних страждань при цьому вони меншою мірою звертають увагу на дотримання етики спілкування та поведінки, не воліють приймати участь у плітках на роботі та менше цікавляться інформацією, котра не стосується професійної діяльності, однак також як і перша група прагнуть зберегти власний авторитет та статус в колективі. Отримані дані є цілком прогнозованими, адже чим вищий рівень особистісної здійсненності, то тим більше шансу стикнутися з травматичними ситуаціями, які досвідченні поліцейські прагнуть уникнути, не вдаючись до примітивної моделі поведінки. Це дозволяє нам констатувати, що для працівників поліції притаманне використання нещирості з метою зменшення впливу травматичних ситуації та проблем на роботі, що потребує подальших наукових розвідок на вибірці більшого обсягу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Байдак Т. М., Болотова О. В. Позитивний публічний імідж як чинник довірчих відносин патрульної поліції з громадськістю. *Габітус*. 2021. № 1 (24). С. 13–18.
2. Барішполець О. Т. Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації : монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 648 с.
3. Косьянова О. Ю. Поліграфне дослідження схильності до обману осіб з різними типами емоційної зрілості : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2016. 267 с.
4. Пархоменко-Куцевіл О. Теоретичні підходи до проблем профайлінгу як основи забезпечення державної безпеки України. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2020. № 4 (60). С. 63–67.
5. Штепа О. В. Опитувальник особистісної здійсненності: теоретичні підстави для розробки та результати апробації. *Психологічний часопис*. 2018. № 5 (15). С. 196–223.
6. Craig D. The Right to Silence and Undercover Police Operations. *International Journal of Police Science & Management*. 2003. № 5 (2). P. 112–125.
7. Feldman R. S., Forrest J. A., Happ B. R. Self-presentation and verbal deception: Do self-presenters lie more? *Basic and applied social psychology*. 2002. № 24 (2). P. 163–170.
8. Leal S., Vrij A., Deeb H., Kamermans K. Encouraging interviewees to say more and deception: The Ghostwriter method. *Legal and Criminological Psychology*. 2019. № 24 (2). P. 273–287.
9. Masip J., Herrero C. Police detection of deception: Beliefs about behavioral cues to deception are strong even though contextual evidence is more useful. *Journal of Communication*. 2015. № 65 (1). P. 125–145.
10. Plutchik R., Conte H. R. Measuring emotions and their derivatives: Personality traits, ego defenses and coping styles. In: Wetzler, A. & Katz, B. (eds.)

Contemporary approaches to psychological assessment. New York, NY : Brunner-Mazel. 1989. Pp. 239–269.

11. Vrij A., Fisher R., Blank H. A cognitive approach to lie detection: A meta-analysis. *Legal and Criminological Psychology*. 2017. № 22 (1). P. 1–21.

12. Vrij A., Leal S., Fisher R. P. Verbal deception and the Model Statement as a lie detection tool.

Frontiers in Psychiatry, section Forensic Psychiatry. 2018. № 9. P. 492.

13. Vrij A., Mann S., Leal S., Fisher R. P., Deeb H. Sketching while narrating as a tool to detect deceit. *Applied Cognitive Psychology*. 2020. № 34 (3). P. 628–642.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ БЕЗРОБІТНИХ ОСІБ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF COPING BEHAVIOR OF UNEMPLOYED PERSONS

Було сформульовано визначення копінг-поведінки як індивідуального способу взаємодії особистості із складною, кризовою, стресовою ситуацією, спрямований на зниження впливу стресу для адаптації в ситуації, що склалася. Було встановлено, що психічне і фізичне самопочуття людини обумовлюється вибором нею поведінкових стратегій в момент потрапляння в стресогенну ситуацію, зокрема ситуацію вимушеного безробіття. Використання активних чи пасивних поведінкових стратегій подолання залежить від гендерних, вікових, міжкультурних характеристик, сфери діяльності та значущості життєвої події для людини. Для дослідження психологічних особливостей копінг-поведінки було відібрано 40 осіб, які на період тестування перебували в статусі вимушеного безробіття, та 30 осіб працевлаштованих. Досліджувані, що увійшли до 1-ї та 2-ї груп, являються громадянами України та територіально проживають на території м. Києва й Київської області. Серед досліджуваних були представники обох статей: 1 група: 26 чоловіків та 14 жінок; 2 група: 18 чоловіків та 12 жінок. Більшість респондентів першої групи до втрати робочого місця працювали в сферах торгівлі, надання послуг та розважально-ресторанного бізнесу. Через введення карантинних заходів велика кількість закладів у сфері обслуговування населення змушена була повністю припинити роботу або значно скоротити її обсяги та, відповідно, скоротити штат. Внаслідок цього досліджувані втратили роботу. Також внаслідок урізання роботодавцями заробітної плати через зменшення прибутку під час карантину, деякі респонденти самостійно залишили місце роботи.

Для дослідження копінг-поведінки особистості безробітних було використано методу дослідження локусу контролю Д. Роттера та опитувальник «Стратегія подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла (SACS). В ході статистичного аналізу було встановлено, що безробітні, які невпевнені, що можуть подібатися оточуючим, уникають активних дій, що вимагають посиленої напруги і відповідальності за їхні наслідки. Респонденти, які втратили роботу, але при цьому терпимі до інших людей, до їхніх слабкостей та недоліків схильні до просоціальної копінг-поведінки «вступ до соціальних контактів». У безробітних з екстернальним локусом контролю також виявлено переважання стратегії непродуктивного

стилю подолання, з підвищенням показників шкал: «асоціальні дії».

Ключові слова: копінг-стратегії, безробіття, локус контролю, пандемія, стресові ситуації.

The definition of coping behavior as an individual way of interaction of a person with a difficult, crisis, stressful situation, aimed at reducing the impact of stress to adapt to the current situation, was formulated. It was found that a person's mental and physical well-being is determined by their choice of behavioral strategies at the time of exposure to a stressful situation, in particular the situation of forced unemployment. The use of active or passive behavioral coping strategies depends on gender, age, intercultural characteristics, areas of activity and significance of the life event for the person.

To study the psychological characteristics of coping behavior, 40 people who were in forced unemployment status at the time of testing were selected, and 30 people were employed. All participants are citizens of Ukraine and territorially reside in the city of Kyiv and Kyiv region. Within the groups, there were representatives of both sexes. In the first group, there were 26 men and 14 women. In the second group, there were 18 men and 12 women. Most respondents in the first group had worked in trade, services and entertainment and restaurant business before they lost the job. Due to quarantine measures, a large number of institutions in the field of public services were forced to completely stop working or significantly reduce its volume and, accordingly, reduce staff. As a result, the participants of the survey have lost their jobs. Also, due to cuts in wages by employers due to reduced profits during quarantine, some respondents left their jobs on their own.

To study the coping behavior of the unemployed, the locus control method by D. Rotter and the questionnaire «Strategic Approach to Coping Scale» by S. Hobfoll (SACS) were used. The statistical analysis found that the unemployed, who are unsure that others may like them, avoid active actions that require increased stress and responsibility for their consequences. Respondents who have lost their jobs, but are tolerant of other people, of their weaknesses and shortcomings, are prone to prosocial coping behavior of «joining social contacts». Unemployed people with an external locus of control also found a predominance of the strategy of unproductive style of overcoming, with increasing scales of «antisocial actions».

Key words: coping strategies, unemployment, locus of control, pandemic, stressful situations.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.33>

Ситник С.І.

д. мед. н.,
професор кафедри клінічної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Карамушка Т.В.

к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Крайлюк А.І.

к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Сучасні соціальні умови характеризуються численними кризовими і стресовими ситуаціями як глобального характеру, так і такими, що стосуються особистого життя кожної окремої особистості. Ці складні ситуації в поєднанні з особистісними особливостями можуть стимулювати активність або, навпаки, викликати занепад духу,

пасивність і безпорадність. У повсякденному житті людина зазвичай діє в обмеженому колі повторюваних, тобто знайомих ситуацій, тому вона передбачає, що подальша ситуація не буде сильно відрізнятися від попередньої, що дозволяє їй будувати прогнози, ефективно взаємодіяти з оточуючими. Це відбувається до тих

пір, поки людина не зіткнеться зі складною ситуацією. В цьому випадку у багатьох людей не вистачає адаптаційних ресурсів для того, щоб впоратися з ситуацією, правильно зрозуміти її. Втрата роботи теж відноситься до складних життєвих ситуацій. Проблема безробіття на сьогоднішній день є особливо гострою після низки карантинних заходів, починаючи з 2020 р., та після загрози військового вторгнення на територію України. Тисячі людей залишились і залишаються одночасно без стабільного заробітку і можливості забезпечувати себе та власну родину.

Динамізм і глобальний характер змін, що охопили всі сфери життя нашого суспільства, викликав значні зміни в долях людей. Для того щоб внутрішньо відповідати сучасній дійсності, людина повинна не просто адаптуватися до нової ситуації, а й бути здатною змінити її, змінюючись і розвиваючись при цьому самій.

Мета даної статті дослідити психологічні особливості копінг-стратегій безробітних осіб

Лише з другої половини ХХ століття в зарубіжній психології почали з'являтися перші наукові праці по вивченню феномена копінг-поведінки. У 1962 році вперше термін «копінг» використав Л. Мюрфі в дослідженні, присвяченому способам подолання дітьми вимог, пов'язаних з кризами розвитку, які проявлялися в необхідності докладення активних зусиль особистістю з метою опанування важкою ситуацією або проблемою [1, с. 84]. В розумінні Л. Мюрфі термін «копінг» – це прагнення людини вирішити певну проблему. Рівно через 4 роки, у 1966 році, інший дослідник, Р. Лазарус, запропонував поняття копінг-поведінки як «суми когнітивних і поведінкових зусиль, які докладає особистість для послаблення впливу стресу» [2]. В свою чергу, Х. Вебер, Г. Хайнес, німецькі вчені, описали копінг-поведінку, використовуючи термін «подолання» («bewältigung») [3, с. 263].

Натомість, у вітчизняній психології поняття «копінг» трактується як опанувальна поведінка або психологічне подолання. В даному випадку копінг-поведінка розглядається як індивідуальний спосіб подолання особистістю фрустраційної ситуації та наявність в неї певних особистісно-середовищних ресурсів [4, с. 53].

Копінг, згідно трактувань С. Нартової-Бочавер, являється процесом, що може розгортатися в часі через утворення особистістю і середовищем нерозривного динамічного взаємозв'язку з одночасним взаємним впливом цих факторів один на один [5, с. 21].

На думку Р. Лазарус копінг-поведінка – це відповідь особистості на стрес. Цей стрес виникає як наслідок відсутності рівноваги між сприйняттям запитів навколишнього середовища та індивідуальних ресурсів особистості, які являються доступними для взаємодії з даними запитом. Р. Лазарус стверджує, стресогенні стимули призводять до різної інтенсивності стресу у різних осіб, а також в різних ситуаціях, в тому числі в ситуаціях, пов'язаних з професійною діяльністю. Копінг – це застосування поведінкових і когнітивних зусиль для задоволення вимог як зовнішніх, так і внутрішніх [2].

Вже через певний час поняття копіngu стало охоплювати реакції не тільки на надмірні ситуаційні вимоги, але й на буденні ситуації, що сприймаються як стресові. При цьому зміст копінг-поведінки залишився незмінним, простими словами: копінг – це те, що робить індивід, щоб побороти стрес, об'єднуючи при цьому когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії. Копінг-стратегії утворюють думки, почуття і дії, які використовуються у різній мірі за різних обставин. Таким чином, копінг включає як поведінкові так і когнітивні зусилля, які особистість застосовує, щоб впоратися з вимогами середовища.

Осницький А. К. і Чуйкова Т. С., на основі аналізу ряд робіт зарубіжних і вітчизняних авторів, приходять до висновку, що переживання ситуації втрати роботи багато в чому визначається індивідуальними особливостями суб'єкта праці, зокрема його ціннісним потенціалом [3, с. 265]. Відзначається також, що характер переживання важкої ситуації багато в чому обумовлений ще й іншими втратами, які тягне за собою втрата роботи: статусу, звичного кола спілкування, матеріального достатку і т. д. Важливо знати, які труднощі і проблеми супроводжують втрати роботи, оскільки вони можуть посилювати тяжкість і гостроту переживання цієї ситуації. Очевидним є висновок: чим більше компонентів життєвої ситуації піддаються загрозі, тим більш особистісно значимі вони для конкретної людини, та тим більш важкою буде сприйматися ситуація втрати роботи.

Таким чином, переживання втрати роботи детерміновано порушеннями в структурі особистісних цінностей, смислів, змінами звичного способу життя людини, яка втратила роботу. Відбувається зміна ролей, які людині доводилося грати раніше, змінюється коло осіб, включених у взаємодію з нею, спектр вирішуваних проблем і т. д. В результаті починається внутрішня робота по переробці системи цінностей, пошуку сенсу того, що відбувається, тобто пошук

нових установок по відношенню до життя. Результати цих перебудов і змін проявляються в поведінці людини, її діях і вчинках. Вивчення реальних стратегій поведінки людини в ситуації втрати роботи є основним завданням нашого дослідження.

Для досягнення мети дослідження та встановлення впливу мотиваційно-вольових чинників на копінг-поведінку безробітних осіб було відібрано 70 респондентів, серед яких (рис. 1):

1) 40 осіб – це досліджувані, які на період тестування перебували в статусі вимушеного безробіття (це тип безробіття, за якого людина працездатного віку має необхідну кваліфікацію, має бажання працювати, але з незалежних від неї причин не може працювати [6]). Стаж безробіття становив від 1 до 4 місяців (1 група);

2) 30 осіб – це респонденти, які на час досліджування були працевлаштовані (2 група).

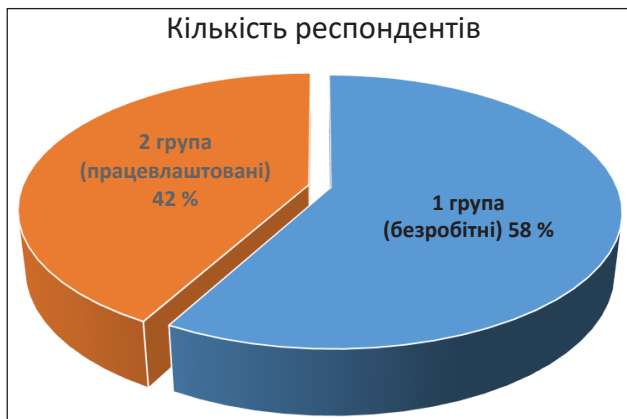

Рис. 1. Розподіл респондентів за приналежністю до групи

Досліджувані, що увійшли до 1-ї та 2-ї груп, являються громадянами України та територіально проживають на території міста Києва й Київської області. Досліджувані, що увійшли до групи безробітних, офіційно стоять на обліку в центрі зайнятості.

Серед безробітних 9 осіб мають лише повну середню освіту, 17 респондентів отримали професійно-технічну освіту та 14 осіб вищу освіту. Натомість серед працевлаштованих 11 осіб вказали про наявність професійно-технічної освіти, а решта має диплом про закінчення ВНЗ.

Більшість респондентів першої групи до втрати робочого місця працювали в сферах торгівлі, надання послуг та розважально-ресторанного бізнесу (56 осіб – 80 %). Через введення карантинних заходів велика кількість закладів у сфері обслуговування населення змушена була повністю припинити роботу або значно скоротити її обсяги та,

відповідно, скоротити штат і, наші досліджувані внаслідок цього втратили роботу, а також внаслідок урізання роботодавцями заробітної плати через зменшення прибутку під час карантину, деякі респонденти самостійно залишили місце роботи.

В ході анкетування працевлаштованих було з'ясовано сферу їх зайнятості. Більшість респондентів 2-ї групи працюють в сфері обслуговування (54 %), 33 % в торговельній та сфері надання послуг, та 10 % в освітній сфері.

Для дослідження мотиваційно-вольової сфери та копінг-поведінки особистості безробітних було обрано наступний методичний інструментарій:

1) методика дослідження локусу контролю Д. Роттера,

2) методика діагностики мотивації досягнення А. Мехрабіана,

3) методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда (СПА),

4) опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової,

5) опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла (SACS),

6) анамнестична анкета.

Результати по кожній методиці наводяться окремо та відповідно до розподілення респондентів на 2 групи: безробітні (1 група) і працевлаштовані (2 група).

Результати виміру локусу контролю обох діагностованих груп проілюстровані на рис. 2. Про спрямованість локусу контролю будемо судити за відносним перевищення результатів одного виміру над іншим.

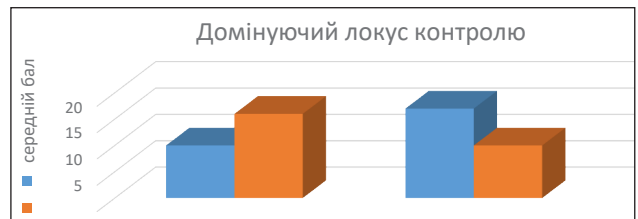

Рис. 2. Домінуючий локус контролю у двох досліджуваних групах

З вище проілюстрованих даних чітко видно вираженість екстернального локусу контролю для досліджуваної групи безробітних. Вони переконані, що їх успіхи і невдачі є результатом зовнішніх сил, таких як везіння, випадковість, тиск оточення. Дані респонденти завжди знайдуть пояснення незадовільної оцінки своєї діяльності.

Схильність до зовнішньої локалізації контролю у екстерналів пов'язується передусім з такими особистісними рисами, як безвідповідальність, невпевненість у своїх здібностях, прагнення до відкладення

здійснення власних намірів. В цілому, для них більше властивими є підозрілість, агресивна поведінка, різні форми конформізму, певний догматизм, прояви авторитарності, відсутність сталих принципів, тощо.

Натомість, працевлаштовані респонденти продемонстрували вираженість інтернального локусу контролю. Дані досліджувані вважають, що події, які з ними відбуваються, насамперед, залежать від таких особистих їх якостей, як компетентність, цілеспрямованість, рівень здібностей, і є закономірним результатом їх власної діяльності.

Результати безробітних за методикою «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолл проілюстровані на рис. 3.

Згідно проілюстрованих даних на рис. 3 безробітні надають перевагу таким копінг-стратегіям як: пошук соціальної підтримки, імпульсивні та асоціальні дії.

Таким чином дані респонденти в стресових ситуаціях прагнуть поділитися своїми переживаннями з іншими людьми, обговорити з ними питання про їх становище, знайти у них співчуття і розуміння.

Вони схильні діяти по першому спонуканню, під впливом зовнішніх обставин або емоцій, без попереднього обдумування своїх вчинків, зважування всіх «за» і «проти» і прийняття найбільш доцільних і обґрунтованих рішень.

Для безробітних характерні тенденції поведінки в стресовій ситуації такі, що виходять за соціально допустимі рамки і обмеження. Їх поведінка вирізняється егоцентризмом, прагненням до задоволення власних бажань не зважаючи на обставини та інтересами інших людей.

Результати працевлаштованих за методикою «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолл проілюстровані на рис. 4.

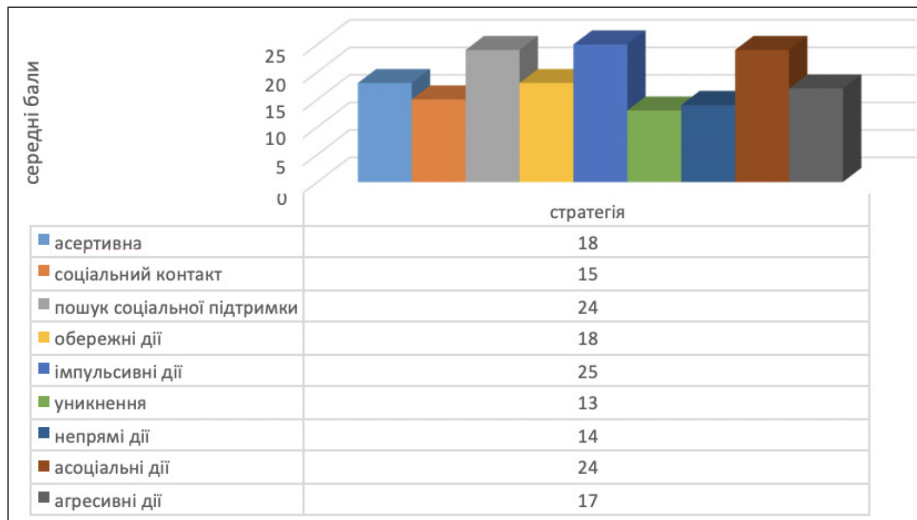

Рис. 3. Вираженість копінг-стратегій безробітних

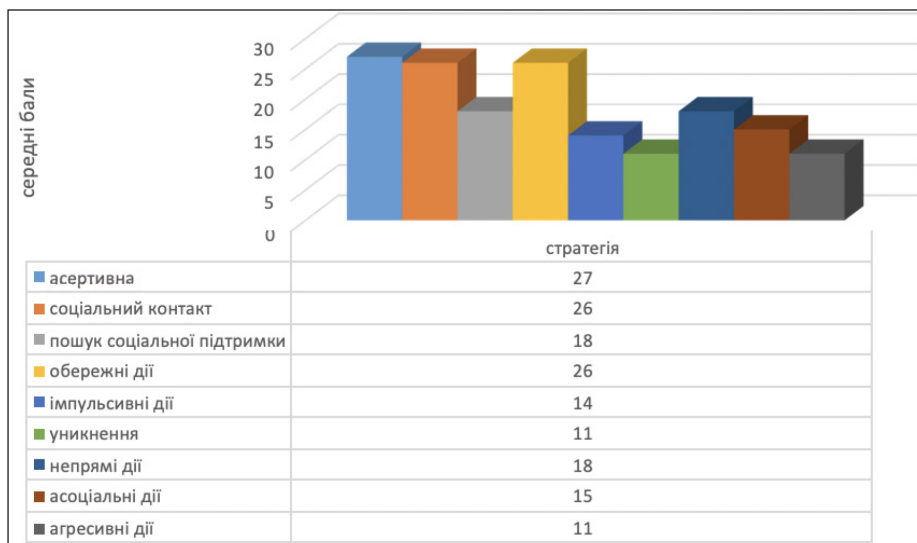

Рис. 4. Вираженість копінг-стратегій працевлаштованих

Відповідно до ключа методики, показники, що розташовані в діапазоні від 23 до 30 балів являються вираженими, а отже в даній групі респондентів домінують такі копінг-стратегії як: асертивна, обережні дії та соціальний контакт.

Тому можна говорити про те, працевлаштовані здатні в ситуації зовнішнього тиску коректно відстоювати власні інтереси і власну лінію поведінки, спокійно говорити «ні» тому, що їх не влаштовує, ефективно наполягати на своїх правах в соціально прийнятній формі та з огляду на інтереси оточуючих.

Також працевлаштовані демонструють вміння вирішувати проблемні, важкі ситуації спільно з іншими людьми. Ця просоціальна поведінка виражається в потребі в міжособистісних відносинах, в контактах з іншими людьми, здатності до співпраці або компромісу. Це прагнення до об'єднання, спільної діяльності для досягнення близьких або співпадаючих цілей.

Крім того працюючим характерне тривале обмірковування і ретельне зважування всіх можливих варіантів рішень, прагнення уникати ризику, нічого не приймати на віру, довго готуватися у важких ситуаціях, перш ніж діяти.

Висновки з проведеного дослідження. Копінг або «подолання стресу» розглядається як діяльність особистості, що спрямована на підтримку або збереження рівноваги між вимогами середовища і наявним ресурсами особистості, що відповідають цим вимогам. Психологічне призначення копіngu полягає в як найкращій адаптації людини до вимог ситуації, її опануванні, ослабленні чи пом'якшенні її вимоги. Отже, головним завданням копіngu видається забезпечення й підтримка благополуччя людини, її фізичного і психічного здоров'я та відчуття задоволення від соціальних відносин.

В дослідженні психологічних особливостей копінг- поведінки безробітних було відібрано 70 респондентів, серед яких: 40 осіб – це досліджувані, які на період тестування перебували в статусі вимушеного безробіття та 30 осіб – це працевлаштовані

респонденти. Віковий діапазон досліджуваних різниться від 22 до 48 років.

Емпіричне дослідження безробітних за допомогою психодіагностичного інструментарію проводилося індивідуально з кожним з респондентом у двох формах: з безпосереднім контактом експериментатора й досліджуваного та за допомогою інтернет ресурсів.

Для дослідження було обрано наступний методичний інструментарій: методика дослідження локусу контролю Д. Роттера, опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла (SACS).

В ході тестування була встановлена вираженість екстернального локусу контролю для досліджуваної групи безробітних. Вони переконані, що їх успіхи і невдачі є результатом везіння та випадковості.

Безробітні надають перевагу таким копінг-стратегіям як: пошук соціальної підтримки, імпульсивні та асоціальні дії. Вони схильні діяти по першому спонуканню, під впливом зовнішніх обставин або емоцій, без попереднього обдумування своїх вчинків, зважування всіх «за» і «проти» і прийняття найбільш доцільних і обґрунтованих рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Murphy G. C., Athanasou J. A. The effect of unemployment on mental health. *J. of Occupational and Organizational Psychology*. 1999. 72. P. 83–99.
2. Lazarus R. S. Psychological stress and the coping process. N. Y. : McGraw-Hill, 1966. 257 p.
3. Шебанова В. І. Теоретичний аналіз копінг-поведінки у сучасних наукових дослідженнях. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : зб. наукових праць ХНТУ / ред. кол. В. Г. Бутенко, І. П. Лопушинський*. – Херсон : ХНТУ, 2010. Вип. 2 (3). С. 262–268.
4. Пічурін В. В. Копінг-стратегії студентів і психологічна готовність до професійної праці. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2015. № 2. С. 53–59.
5. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности. *Психологический журнал*. 1997. № 5. С. 20–30.
6. Глуханюк Н. С. Психология безработицы: введение в тему. М. : Московский психолого-социальный институт. 2008. 325 с.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 35

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *О. Данильченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 24,04. Ум. друк. арк. 25,58.

Підписано до друку 30.03.2022. Замов. № 0422/164. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.